મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

[પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગની ૧૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો]

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

સવા રૂપિયા

'ભારતની દેવીઓ ગ્રંથ ૩જો'

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(પ્રાચીન–અર્વાચીન યુગની ૬૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

★

યોજક:

સ્વ૦ શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

મુકામ: કોટા (રાજસ્થાન)

★

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ અને કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨

★

સવા રૂપિયો

સંવત ૨૦૦૫ : : પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર,
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ : : અમદાવાદ

નિવેદન

આ અગાઉ 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો' અને 'ભારતની દેવીઓ' ના નામે દળદાર પુસ્તકની ત્રણ ગ્રંથોમાં ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પડેલી છે. તે પૈકીના ત્રીજા ગ્રંથને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. એમ આ ત્રીજા ગ્રંથનું આ બીજું પુસ્તક 'મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો' એ નામથી છૂટું પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'ભારતની દેવીઓ' એ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. એ દળદાર ગ્રંથને ખરીદી શકે એવાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ આવા ગ્રંથના વાચનથી વંચિત ન રહે એ લક્ષમાં લઈને આ રીતે છૂટા વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન યુગની ૬૩ સુચરિત્રા સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો આવે છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૦-૧૧-'૪૯

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭૦	૪	માને	મને
૨૭૧	૨	ગોહિલડવાડના	ગોહિલવાડના
૨૭૯	૮	તને ગોઠયું	તને ન ગોઠયું
૨૯૮	૫	અક	એક
૩૧૪	૬	કવિતામાં	કવિતા
૩૨૨	૨૪	ન્યાયધીશ	ન્યાયાધીશ
૩૨૪	૪	સમપૂર્ણ	સમર્પણ
૩૩૫	૨૪	કરી. ગઈ	કરી ગઈ.
૩૪૦	૨૮	કુમકુમ	કુંકુમ
૩૪૩	૫	દત્તાત્રય	દત્તાત્રેય
૩૮૨	૨૨	આગ્રેજોની	અંગ્રેજોની
૩૮૯	૨૯	અટળક	અટકળ
૪૦૦	૪	ખ્રિસ્તિી	ખ્રિસ્તી
૪૨૦	૧૪	પુત્ર દત્તક	દત્તકપુત્ર
૪૩૧	૮	સૌનકૌ	સૈનિકો
૪૩૧	૨૫	પંરતુ	પરંતુ
૪૩૩	૨	પુન	પુન :
૪૫૩	૨૮	જવાા	જવા
૪૬૭	૧૯	સાભળીને	સાંભળીને
૪૬૭	૩૧	જતી	જતાં
૪૬૭	૩૨	રહેતી	રહેતાં
૫૧૨	૬	પ્રસંગોપાત	પ્રસંગોપાત્ત
૫૧૪	૨૬	નિંદ્રા	નિદ્રા

'ભારતની દેવીઓ' ગ્રંથ ૩જો

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો

(પ્રાચીન-અર્વાચીન યુગની ૬૩ સન્નારીઓનાં ચરિત્રો)

૨

૬૩–સતી ભગવતી

બિહાર પ્રાંતના એક જમીનદાર ઠાકુર રાજા હોરિલસિંહની નાની બહેન હતી. એ પરમ સુંદર, સુશીલ અને તેજસ્વી હતી. ગંગાના ઘાટ ઉપર એના ભાઇનું જમીનદારીનું ગામ હતું. એક દિવસ એ ગંગાના ઘાટ ઉપર સ્નાન કરી રહી હતી એવામાં એ જિલ્લાના મુસલમાન શાસક મિરઝા સાહેબની કિસ્તી ત્યાં થઇને નીકળી. હિંદુબાળાનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઇને એ મોહ પામી ગયો. મિયાં સાહેબના મહેલમાં અનેક બેગમો હતી, પણ ભગવતીના અલૌકિક રૂપથી એ એવો મુગ્ધ થઇ ગયો કે એને પોતાના અંતઃપુરમાં લઇ જવાની ઇચ્છા તેના પાપી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ. કામદેવનો વેગ પ્રબળ થઇ ગયો અને ગમે તે પ્રકારે એને પ્રાપ્ત કરવી એવો મિયાંએ નિશ્ચય કર્યો. બાળા તો સ્નાનથી પરવારી સૂર્યનારાયણને નમસ્કાર કરી ત્યાંથી વિનયપૂર્વક ઘેર ચાલી ગઈ; પણ મિયાં મિરઝાનું ચિત્ત તેનામાંજ ચોંટી રહ્યું. તેણે પાણી ભરવા આવેલી સ્ત્રીઓને એનો પરિચય પૂછ્યો તો જણાયું કે, એ આ ગામના ઠાકુરની બહેન છે અને એનું નામ ભગવતી છે.

મિરઝાએ સિપાઇ મોકલીને ભગવતીના ભાઇ હોરિલસિંહને બોલાવી મંગાવ્યો અને સમજાવીને તથા ધનની લાલચ બતાવીને દમ ભીડ્યો કે, " સાંભળો ઠાકુર સાહેબ! તમારી બહેન ઉપર મારૂં ચિત્ત ચોંટયું છે. એના જેવી સુંદર સ્ત્રી મેં આજપર્યંત જોઇ નથી. એના કાળા નાગ જેવા અંબોડાએ મને એની તરફ એટલો બધો આકર્ષ્યો છે કે એને પ્રાપ્ત નહિ કરૂં ત્યાં લગી મને શાંતિ વળવાની નથી. તમે એ સુંદરી મને સોંપી દેશો તો મારી અભિલાષા પૂર્ણ થશે. હું તમને પાંચ હજાર અશરફીઓ આપવા તૈયાર છું. વળી હું જિંદગી સુધી તમારો ઓશિંગણુ રહીશ. "

હોરિલસિંહ ક્ષત્રિય વીર હતો. એક વિધર્મીને મુખે એવી

વાત સાંભળતાં એની આંખમાંથી ક્રોધાગ્નિ વરસવા લાગ્યો. તેણે રાતાપીળા થઇને જવાબ આપ્યોઃ "મિયાં! શું બકો છો? તમારી સોનાની કોથળીઓ ઉપર લાત મારનાર હું ક્ષત્રિય છું. ખબરદાર! ફરીથી એવી અધમ વાત મુખમાંથી કાઢી છે તો!"

મિયાંએ પણ હવે ગુસ્સે થઈને પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ "ખબરદાર હરામખોર! તું સીધી રીતે માનતો નથી તો હવે તારી બૂરી વલે કરવામાં આવશે." એમ કહીને એણે પોતાના સિપાઇઓને આજ્ઞા આપી કે, "આ રજપૂતને મુશ્કેટાટ બાંધો." આજ્ઞાનો તરતજ અમલ થયો અને ઠાકુર કેદ પકડાયા. એ સમાચાર ઠાકુરની રાણીને કાને પહોંચ્યા, ત્યારે એના શોકનો પાર ન રહ્યો. પોતાના ઉપર આવી પડેલી મહાભારે વિપત્તિનું એકમાત્ર કારણ નણંદને ગણીને એ એનેજ મેણાં મારવા લાગીઃ "ધિક્કાર છે તારી ખૂબસૂરતીને! તારી ખાતર તારા દેવસમાન ભાઈ કેદ પકડાયા. મિરઝાની સત્તા આજકાલ ચાલે છે. એ ધારશે તો આપણને ધૂળ ભેગાં કરી નાખશે. જોતજોતામાં આપણે રસ્તામાંનાં ભિખારી બની જઇશું. હાય! મારા જીવનસર્વસ્વની શી વલે થતી હશે?" પોતાનેજ લીધે ભાઇની દુર્દશા થઇ, ભાભી શોકગ્રસ્ત થઇ, એ વિચારથી ભગવતીને ઘણોજ સંતાપ થયો. એણે કહ્યું: "ભાભિ! તમે ચિંતા ન કરશો. ગભરાવાનું જરાએ કારણ નથી. હું મોટા ભાઇને હમણાંજ છોડાવી લાવું છું. મિરઝા સાહેબને મનાવવા એમાં તે શી મોટી વાત છે?" એટલું કહીને એ ઝટ ઘરમાંથી નીકળી પડી. સ્વાર્થમાં અંધ થયેલી ભાભીને વિચાર સરખોયે ન આવ્યો કે, કુમારિકા યુવતીને એકલી મિરઝા સાહેબની પાસે મોકલવામાં કેટલું મોટું જોખમ સમાયેલું છે?

ભગવતીએ ઘાટ ઉપર જઇને જોયું તો મિરઝા સાહેબની હોડી ઊભી છે. તેણે નીચા વળીને મિરઝાને સલામ કરીને કહ્યું: "દાસી હાજર છે! આપ શા માટે આટલા બધા નારાજ થાઓ છો? હું હજૂર પર કુરબાન છું. મારા મોટાભાઇને છોડી મૂકો. મારાં એવાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી કે હું હજૂરની બેગમ બનું? ઘણાં પુણ્ય કર્યાં હોય તેને એવી ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થાય છે. મારી એક પ્રાર્થના છે તે સ્વીકારો. હું રજપૂતની કન્યા છું. એકાદ વાત આપે મારી પણ માનવી જોઇએ. મારી એવી ઇચ્છા છે કે, આપ મારે સારૂ લાલ રંગની ચૂંદડી રંગાવો તથા પગથી માથા સુધીનાં ઘરેણાં

મંગાવો. પછી ભોઈને બોલાવીને અતલસના પડદાવાળી પાલખી મંગાવો; કે જેથી જોતાંવારજ બધાં સમજે, કે બેગમસાહિબા જઈ રહ્યાં છે.” આ વચનો સાંભળતાં મિરઝાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એણે હર્ષભેર કહ્યું: “મેરી જાન ! હુકમ દેનેકી દેર હૈ. સબ સામાન ફૌરન તૈયાર હોતા હૈ.” મિરઝાએ તરતજ લાલ કસૂંબી રંગની ચૂંદડી મંગાવી. ભગવતીએ રોતે રોતે એ ધારણ કરી. મિરઝાએ મંગાવેલા કિંમતી અલંકારો પણ એણે એટલાજ ખેદ સહિત ધારણ કર્યા. મિરઝાએ પ્રસન્નવદને પાલખી મંગાવીને શણ-ગારી. ખિન્ન ચિત્તે ભગવતી એમાં બેઠી. એની પાલખી ત્યાંથી રવાના થઈને ત્રણ ગાઉ ગઈ. રસ્તામાં એક સુંદર તળાવ આવ્યું. એના નિર્મળ જળમાં કમળ ખીલી રહ્યાં હતાં. લોકોને નાહવા સારૂ સુંદર ઘાટ હતા; તળાવની ત્રણ તરફ બુરજ બંધાવેલા હતા. રાજકુમારી ભગવતીએ એ તળાવ જોઈને ભોઈઓને કહ્યું: “ભાઈ ! મને તરસ લાગી છે. પાલખીને થોડી વાર અહીંજ ઉતારો.” એની ઇચ્છા સાંભળતાંવારજ મિરઝા ઘણી ખુશીથી લોટો લઈને પાણી ભરવા દોડ્યો. ભગવતીએ કહ્યું: “તમારે ઘેર ગયા પછી તો એજ લોટાથી મારે જળ પીવાનું છે. આ તળાવ મારા પિતાજી-એ ઘણી હોંશથી બંધાવ્યું હતું. દરેક પવિત્ર નદીમાંનું જળ મંગાવીને એમાં નંખાવ્યું હતું. બાલ્યાવસ્થામાં એ તળાવમાં હું ઘણું રમી છું. આજ છેલ્લી વાર એ તળાવમાંથી બે ખોબા પાણી પી લઉં. તમારે ઘેર ગયા પછી મને એનાં દર્શન કરવાનો પ્રસંગ થોડોજ મળવાનો છે ?” એમ કહીને એ ઉત્તરનીયે વાટ ન જોતાં ઝટ પગથિયાં ઊતરીને તળાવમાં પહોંચી. ત્યાં એના મનમાં એક સંકલ્પ ઊઠ્યો. માતા દુર્ગાનું સ્મરણ કર્યું અને બોલી: “માતા આ કન્યા આજે તમારે શરણે આવે છે. ક્ષત્રિયકુળની લાજ સદા તમારા હાથમાં છે. હું મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર છું. મારી ખાતર મારા કુટુંબ ઉપર આપત્તિ આવી પડી છે. આ દુષ્ટ મારી પવિત્રતાને કલંક લગાડવા તૈયાર થયો છે. હું કદી એમ બનવા દેનાર નથી. મારા પ્રાણને આ પવિત્ર સરોવરમાં વિસર્જન કરીને હું મારી પોતાની તેમજ મારા કુળની કીર્તિને નિષ્કલંક રાખીશ.” એમ કહીને બે આચમન કરીને તે બુરજ ઉપર ચડી અને ‘જય દુર્ગા’ કહીને ઊંડા પાણીમાં ભૂસકો માર્યો. સતી ભગવતીની યુક્તિ કામાંધ મિરઝાની સમજમાં ન આવી. ઇંદ્રિયોનો દાસ—કામાંધ

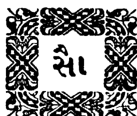
પુરુષ સતીધર્મને શું જાણે? ભગવતીને તળાવ પર ગયે ઘણી વાર થઇ ત્યારે એ પોતે તળાવ ઉપર ગયો અને સમજી ગયો કે સતી આર્યબાળાએ માને છેતરીને આપઘાત કર્યો છે. એને પોતાની બેવકૂફી ઉપર ઘણો પસ્તાવો થયો. માછીઓને બોલાવીને તળાવમાં જાળ નંખાવી, પણ કાંઇ પત્તો ન લાગ્યો. એ સમાચાર ગામમાં પણ પહોંચ્યા અને રાજા હોરિલ ત્યાં આવ્યા. તેમણે પણ પોતાના માણસોદ્વારા જાળ નંખાવી. એક જાળમાં ભગવતી ખેંચાઈ આવી, પણ તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું, કે એના દેહમાં પ્રાણ નહોતો. એના સુંદર મુખકમળ ઉપર એવી ને એવીજ જ્યોતિ પ્રગટી રહી હતી. હોરિલસિંહ બોલી ઊઠ્યો: “ધન્ય! ધન્ય! બહેન! તને હજારો વાર ધન્ય છે! તેં અમારી સાત પેઢીઓ તારી છે. તુંજ સાચી રાજકુમારી છે.”*

* બિહારી ભાષાના એક લોકગીતમાં આ સુંદર ચરિત્ર છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ સર એડવિન આર્નોલ્ડે એ ગીતનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો છે. શ્રી. અવધવાસી સીતારામજી બી. એ, એમણે એ કાવ્યની છાયા લઇને ‘માધુરી’માં એક કવિતા લખી હતી, તેનેજ આધારે આ ચરિત્ર લખાયું છે. —પ્રયોજક

૬૪–સાંઈ નેહડી

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ગોહિલવાડના રમણીય પ્રાંતની પૂર્વ બાજુએ ખંભાતના અખાતને કાંઠે તળાજા શહેર વસેલું છે. હાલ એ શહેર ભાવનગર રાજ્યમાં આવેલું છે, પણ પહેલાં ત્યાં 'વાળા' જાતિના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. ત્યાં આગળ ઘણાં વર્ષ પૂર્વે એભલવાળો રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા શિવધર્મી હતો અને મહાદેવ ઉપર એને પૂર્ણ આસ્થા હતી. એક જૈન જતિએ તેને જૈન બનાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ નીવડતાં એણે મંત્રબળ વડે વરસાદને બાંધી લીધો. તેણે એક કાળા હરણને શીંગડે એક મંત્રેલી ચીઠ્ઠી બાંધીને એને છૂટું મૂકી દીધું.

દૈવસંયોગ એવો થયો કે એ વર્ષે ચોમાસાનો સમય વીત્યા છતાં વરસાદ થયો નહિ. રૈયત ગભરાવા લાગી, ઢોર મરવા માંડ્યાં; એથી રાજાને પણ ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. એક દિવસ તે પોતાના સાથીઓ સહિત શિકાર ખેલવા ગયો હતો. ત્યાં એણે પેલા ચિઠ્ઠી બાંધેલા કાળા હરણને જોયું. તે જ્યાં ચરતું હતું, ત્યાં લીલું ઘાસ ઊગેલું હતું. બીજાં પ્રાણી દૂબળાં હતાં, ત્યારે આ પ્રાણી મદમસ્ત હતું. રાજાએ તેનો શિકાર કર્યો અને તેને શીંગડે બાંધેલી ચિઠ્ઠી વાંચી. એમાં લખ્યું હતું કે, આ ચિઠ્ઠી પાણીમાં બોળ્યાથી વરસાદ વરસશે. રાજા પ્રસન્ન થયો અને એ પરીક્ષા કરવા સારૂ એ ચિઠ્ઠીને પાણીમાં બોળાવી. તરતજ આકાશમાં ગડગડાટ થયો, વાદળાંઓ ઘેરાઇ આવ્યાં અને વરસાદની તૈયારી સ્પષ્ટ જણાઇ. રાજા અને તેનો સાથી ઘર તરફ પાછા ફર્યા, એટલામાં તો મુસળધાર વરસાદ વરસ્યો. રાજા એના સાથીથી છૂટો પડી ગયો અને પાણીથી પલળીને અકડાઇ ગયો. આગળ જવું અશક્ત હતું. જંગલમાં કોઇ ઝૂંપડીમાં આશ્રય લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો.

એ વનમાં એક નાની ઝૂંપડીમાં સાંઇ નેહડી રહેતી હતી.

ચારણોના ઝૂંપડાના સમૂહને "નેહ" કહે છે. વળી ચારણો-માંની એક જાતિનું નામ નેહડા ચારણ છે. એવા નેહડા ચારણની સ્ત્રી હોવાથી તે નેહડી કહેવાઇ. સાંઈ તેનું નામ હતું. એ સન્નારી ઘણી સુશીલ, પરગજુ અને પતિવ્રતા હતી. એનો પતિ બીજા પડોશી સ્વજાતીય પુરુષોની સાથે ઘોડા વેચવા સારૂ પરદેશ ગયો હતો. પતિને ગયે ઘણા દિવસ થયેલા હોવાથી સ્નેહાળ પત્ની તેના પાછા ફર્યાની વાટ જોતી હતી અને મનમાંજ કહેતી હતી કેઃ—

"રે! હાય આ સમય વલ્લભ ક્યાં વિરાજે?
છે વિફર્યાં અરર તત્ત્વજ આ બધાંએ;
વહાલા! અરે જરી ન ત્યાં ઉર શાંતિ કોની?
હું હ્યાં અહા—અરર! નાથ ન પાસ કોઇ.
આવા શીળા હિમ હિમભર્યા, વાયરા અંગ વીંધે,
આ આભે શી જલ જલ વહી, ધાર ધ્રૂજાવી દેશે;
રે આ છૂટે હડુડુડુ થતાં, ગર્જનો આભ ઊરે—
મારા વા'લા હૃદય થથરે કોણ આ ભાર ઝીલે?×"

આ પ્રમાણે પ્રિયતમના વિચારમાં એ યુવતી નિમગ્ન થઈ હતી. તે સમયે ઘોડા ઉપર ઠૂંઠવાઇ ગયેલા એભલવાળાને પોતાની ઝૂંપડી સમીપ આવતાં તેણે જોયો. એ સમજી ગઇ કે આ તોફા-ની અંધારી રાતે કોઇ વટેમાર્ગુ વખાનો માર્યો આશ્રય લેવા અહીં આવી રહ્યો છે. પોતે એકલી હતી, યુવાન હતી. પરપુરુષ-ને પોતાના ઘરમાં રાખવાથી લોકો શું કહેશે વગેરે અનેક વિચારોના તરંગોએ તેનું ચિત્ત ચડ્યું.

"આ આંગણે કો મહેમાન આવ્યો, છે ધર્મ એને પણ રક્ષવાનો;
છે અન્ય એ પુરુષ, હું યુવામાં, રે લોકની જીભજ ઝેરી એમાં.

તોય શું? સત્ય પેખે છે, સર્વ વ્યાપક તે પ્રભુ;
ન્યાય તો તેજ દેવાનો, લોકને અહીં ના ગણું."

એટલામાં તો ઘોડેસવાર એભલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બાળા-એ ઘોડાની લગામ પોતાના સુકુમાર હસ્તવડે પકડી. જુએ છે તો ઘોડેસવાર બેહોશ હતો. એણે ધીમે રહીને એ પુરુષને નીચે ઉતાર્યો. ઘરમાં લઇ જઇને તેના ટાઢથી ઠરી ગયેલા અંગને શેક

× લેખક રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી.

કરવા માંડ્યો; પણ એને શુદ્ધિ ન આવી. ધાબળીમાં એના શરીરને ઢાંકી રાખ્યું અને ઘડી ઘડી તેનાં નેત્ર સામું જોવા લાગી, કે કેમે કર્યો આ સવાર ચેતનમાં આવે છે; પરંતુ એનો પ્રયાસ સફળ થતો દેખાયો નહિ. એથી એને ઘણી ચિંતા થઇ. પુરુષની મુખમુદ્રા તથા પહેરવેશ ઉપરથી એ કોઇ ઉચ્ચકુળનો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાતું હતું. એની સુખસમૃદ્ધિની કલ્પના કરી એની હાલની દયાજનક સ્થિતિ જોતાં એ તરુણીના હૃદયમાંથી અનેક શોકોદ્‌ગાર નીકળવા લાગ્યાઃ—

"તારે હોશે અતિ ચતુર શું, ચાકરો તુજ પાસે ?
તારે પંથી! જરી નહિ હશે, ખોટ વસ્ત્રો તણીયે.
તારે માટે પલપલ થવી, હોય અંગિઠડીએ,
રે આ મારી નિરધન અહીં, ઝુંપડીમાં ન એ એ.
તારે માટે શયન ઢળવા, રૂડલાં ને મૃદુલાં,
તારી વાલી ઘડી ઘડી તને, તો હશે રંજતી ત્યાં.
તે બિચારી જરી ન સમજે, આમ તું આંહી સૂતો,
રે આ મારી નિરધન અરે, ઝુંપડી વાસ તારો."

આવા આવા વિચારો આવતાં એ નિરાધાર પથિક માટે એને વધારે ને વધારે દયા ઊપજી. શેક તથા ગરમ કપડામાં લપેટવાથી પણ જ્યારે એનામાં ચૈતન્ય ન આવ્યું, ત્યારે એના કોમળ હૃદયને નવોજ ઉપાય સૂઝ્યો. એણે વિચાર્યું: "હું શુદ્ધ હૃદયની પવિત્ર ચારણકન્યા છું. મારે આંગણે આવેલા આ મનુષ્યને મરવા તો નહિજ દઉં. પ્રભુને સાક્ષી રાખીને આ એક ભયાનક ઇલાજ કરૂં છું. માતાજી મારો પ્રયાસ સફળ કરજો તથા મારી લાજ રાખજો." એણે જે ઉપાય યોજ્યો હતો, તે ખરેખર એને માટે સાહસરૂપજ હતો. એણે પોતાની દેહની ગરમી વડે એ પુરુષમાં ચેતન લાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. આજ સુધી એણે પરપુરુષને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. એને ખાતરી હતી કે, નિંદાખોર લોકો મારી નિંદા કરવામાં બાકી નહિ રાખે; પરંતુ શું લોકોની ટીકાના ભયથી પ્રભુના સંતાન—માનવબંધુને કમોતે મરવા દેવાય? દૃઢતાથી એણે પોતાના મનને કહ્યું:—

"છો લોક બોલે બહુ પાપ આમાં,સ્પર્શીય જો અન્ય પુરુષ હાવાં;
આપું હું ઉષ્મા મમ ઉર કેરી,એમાં ન થાશે પ્રભુ આંખ ઝેરી."

સતીએ પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતાર્યાં. જે પથારીમાં એ રજપૂત સૂતો હતો ત્યાં,પોતે પણ એને દઢાલિંગન દઇને સૂતી. એનો આ ઉપાય સફળ થયો. જીવતા માનવદેહની હૂંફથી એ વીરના શરીરમાં ધીમે ધીમે ગરમી આવવા લાગી. નાડી અને છાતીમાં રક્તનો સંચાર થવા લાગ્યો. એના દેહમાં જીવનનો જરા સંચાર જણાતાં, એ બાળા શરમાઇ જઇને તરતજ ત્યાંથી ઊભી થઇ અને ઝટ વસ્ત્ર પહેરી લીધાં તથા દૂર જઇ બેઠી.

ક્ષત્રિય વીર એભલવાળાને ભાન આવ્યું, ત્યારે એણે પોતાને એ ઝૂંપડીમાં સતી ચારણીની સન્મુખ શય્યામાં પડેલો જોયો. એણે એ સતીને પોતાની પ્રાણરક્ષક તરીકે ઓળખીને તેના ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં તથા હાથ જોડીને કહ્યું:—

"દાતા અહો જીવનની મમ વા'લી બે'ની,
દેજે ક્ષમા તુજ શિરે પીડ આમ નાખી.
સંભારજે અધમ એભલ રંકને તું,
તું આપજે કદિક દર્શન તુંજ રૂડું."

સતીએ વિનયપૂર્વક કહ્યું: "ભાઇ! મેં એવું તે શું મોટું કામ કર્યું છે? મેં તો મનુષ્ય તરીકેની મારી સાધારણ ફરજ અદા કરી છે. માનવબંધુને મદદ કરવી, એ તો પ્રભુએ સ્ત્રીજાતિને બક્ષેલો મહાન અધિકાર છે. મારા દેહમાં જીવ છતાં, હું અતિથિને શા માટે મરવા દઉં?"

એ પ્રમાણે મીઠા શબ્દોથી પવિત્ર ચારણીએ એભલના જીવનમાં નવોજ ઉત્સાહ ભર્યો. રાજા એભલ અને સાંઈ એ દિવસથી ભાઇબહેન બન્યાં. બહેનની રજા લઇને એભલ ઘેર ગયો.

અદેખી આંખોએ આ બનાવ જોયો અને એમના પાપી હૃદયોએ નિર્દોષ બાળાના પરોપકારમાંયે પાપ દીઠું. તેમણે એની વિરુદ્ધ ગમે તેવા આક્ષેપો મૂકવા માંડ્યા.

થોડા દિવસ પછી ચારણો પરદેશથી પાછા આવ્યા. તેમની સાથે સાંઇનો પતિ પણ ઘેર પાછો આવ્યો. ઘેર આવતાંજ એના પાડોશીએ ચાડી ખાધી કે, "તારી ગેરહાજરીમાં તારી બૈરીએ કોઇ ફાંકડા રજપૂતને ઘરમાં ઘાલ્યો હતો."

આટલું સાંભળતાં તો સાંઇના પતિની રગેરગમાં ઝેર વ્યાપી

ગયું. પત્નીને તેણે ઘણાં કટાક્ષબાણ માર્યાં. એક દિવસ તો કાંઇ નજીવા વાંકનું બહાનું કાઢીને એણે એ સતી સ્ત્રીને માર પણ માર્યો. સતી સાંઇને પોતાના ઉપર મુકાતા જૂઠા આળ સારૂ ઘણું લાગી આવતું હતું. એક દિવસ સૂર્યનારાયણની સન્મુખ તેણે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે:–

"પિતા! તું જાણે છે, હૃદયમહિં ભાવો મુજ અહીં.
મને કાં તો દે સખત પતનું શાસન પિતા?
અને આ સામાંના હૃદય શીખજો સત્યજ સદા."

સતીના ઉપર આવેલા આળથી દુઃખી થઇને સૂર્યનારાયણે શાપ દીધો અને તેના પતિને કોઢનો રોગ થયો.

સતીને એથી નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. પતિવ્રતા નારી પતિનું દુઃખ કેવી રીતે જોઇ શકે? એણે સ્વામીના દુર્ગંધમય શરીરની ઘણી ચાકરી કરી. આખરે એક દિવસ પતિને એક કંડિયામાં રૂ પાથરીને સુવાડી, એ કંડિયાને માથે મૂકી સતી સાંઇ તળાજા પહોંચી.

રાજા એભલવાળાના મહેલ આગળ જઇને ખબર કહાવી કે, "તમારી દુઃખી બહેન આવી છે." બહેનનું નામ સાંભળતાંવારજ એભલ દોડતો બહાર આવ્યો અને ઘણો આદરસત્કાર કરીને એને રાજમહેલમાં લઇ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: "વહાલાં બહેન! તમે આમ ઉદાસ કેમ જણાઓ છો? તમારૂં શરીર આવું દૂબળું કેમ થઇ ગયું છે? તમને કોઇએ દુભવ્યાં છે? બહેન! જે બન્યું હોય તે સાચું કહી દો. એભલવાળાની બહેનને દુઃખ દેવાની કોની મગદૂર છે?"

સાંઇ નેહડીએ લોકોએ પોતાના ઉપર આળ ચઢાવ્યાં તથા એને લીધે અકળાઇને સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના કરી, તેનું આ ઊલટું પરિણામ આવ્યું વગેરે વૃત્તાંત વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

એભલવાળાએ કહ્યું: "બહેન! મારાથી કોઇ રીતે તમને મદદ થઈ શકે એમ હોય તો જણાવો. હું તન, મન અને ધનથી મદદ કરવા તૈયાર છું. તમારા પતિને ગમે તે પ્રકારે આરામ થાય, એવા ઉપાય તમે આદરો."

સાંઇએ કહ્યું: "ભાઇ! હું બધા ઉપાય અજમાવી ચૂકી. પથ્થર એટલા દેવ કરી ચૂકી. આખરે એક સિદ્ધ પુરુષે એ પાપના

પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એક ઉપાય સૂચવ્યો છે, પણ એ ઘણો રાક્ષસી છે."

એભલે પૂછ્યું: "એવો તે શો ઉપાય છે?"

સાંઇએ કહ્યું: "બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી એમને નવરાવીએ, તો એમને કોઢ મટે."

એભલે પૂછ્યું: "એવો નર તમારી જાણમાં છે?"

સાંઇએ કહ્યું: "છે, પણ નામ દેતાં જીભ ઊપડતી નથી."

રાજાએ પૂછ્યું: "વગર સંકોચે જણાવો, એવો નર ક્યાં છે?"

સાંઇએ જવાબ આપ્યો: "ભાઈ! એ આટલામાંજ છે."

આ વાતાલાપ ચાલી રહ્યો હતો, એવામાં એભલનો રાજકુમાર અણો ત્યાં આવી ચઢ્યો. સાંઇ નેહડીએ તેનાં દુખણાં લીધાં. કુમાર તેને પગે લાગ્યો. ફોઇએ–સાંઇએ આશીર્વાદ દીધો અને એભલને કહ્યું: "ભાઇ! ભગવાને આપને બત્રીસલક્ષણો પુત્ર આપ્યો છે. આપ ભાગ્યશાળી છો. પ્રભુ એ દીકરાને સુખી રાખે."

એભલ સમજી ગયો કે, પોતાના પુત્રના લોહીની માગણી કરવા સાંઇ આવી છે. રાજાએ પુત્રને એ સંબંધી પૂછી જોયું. રાજકુમારે કહ્યું: "એમાં તે શી મોટી વાત છે? આ દેહ તો નાશવંત છે. એક દિવસ તો પડવાનોજ છે; તો પછી એ દેહ વડે કોઇનું કલ્યાણ થતું હોય, તો એના કરતાં વધારે સદ્ભાગ્યની વાત બીજી કયી?"

એભલે પુત્રને ધન્યવાદ આપ્યો અને જોતજોતામાં પોતાની તલવાર વડે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તેના લોહીમાં સાંઇ નેહડીના પતિને સ્નાન કરાવ્યું. સાંઇનો પતિ સાજો થયો.

ચારણી સાંઇ પરમ દયાળુ સતી હતી. એક મનુષ્યનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર તો એણે પોતાના શિયળને કલંક લાગવા દીધું હતું, તો શું આજ એનું હૃદય એવું કઠોર બની ગયું કે, પોતાના સ્વાર્થ ખાતર બત્રીસલક્ષણા સુકુમાર યુવરાજનો પ્રાણ લીધો! એણે ભગવાનની ખરા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને બાળકને ગળે હાથ ફેરવ્યો. જોતજોતામાં એ બાળક હતો એવો ને એવો થઇને હસતે મુખે ઊભો થયો. આ ચમત્કારમાં કેટલું સત્ય છે, તે અમે કહી શકતા નથી. કાઠિયાવાડમાં ભાટચારણો હજી પણ એ કથા ગાય છે અને એભલવાળા તથા તેના પુત્રની મહત્તા વિષે પૂછે છે કે:—

"સોરઠા કરો વિચાર, બે વાળામાં કિયો ભલો ?
શિરનો સોંપણહાર, કે વઢાવણહાર વખાણીયે ?"

અમે તો બન્નેને વખાણીએ છીએ; સતી સાંઈ ચારણીના પાતિવ્રત્યનો મહિમા વધારવા ખાતર એના હાથના સ્પર્શથી મરેલો બાળક સજીવન થયો, એવી દંતકથા પ્રચલિત થઇ હોય, તો તે અસંભવિત નથી; કેમકે ભારતવાસીઓ સતીમાં અસીમ શક્તિ હોવાનું માને છે.

એભલને આપેલી સહાયતાનો બદલો વાળવા એ રાજા શું કરવા તૈયાર છે, તેની કસોટી કસવા ચારણીએ એવી માગણી કરી હોય અને રાજા પુત્રનો વધ કરવા તત્પર થયો હોય; તે સમયે તેને બાળહત્યાથી રોક્યો હોય, તો તે પણ સંભવિત છે; પણ એ બધા કલ્પનાના પ્રદેશમાં અમે ઊતરવા નથી માગતા. દંતકથાએ સાંઈ નેહડીની દયા તથા સહાનુભૂતિનો જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે એને માટે સન્માન ઉત્પન્ન કરે એવોજ છે.×

× જુઓ સં० ૧૯૭૦ ના 'ગુજરાતી' ના દિવાળીના અંકમાં 'તળાજાની ટેકરી અને એભલવાળો' નામનો રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો લેખ. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર તથા રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરની 'એભલવાળો અને સાંઇ !' નામની કવિતા. આ ચરિત્રમાંની કવિતાઓ એ કાવ્યમાંથી ઉતારવામાં આવી છે. —**પ્રયોજક**

૬૫–સતી વિકોઈ

એ કાઠિયાવાડના એક ગરાસિયા કમાની પત્ની હતી. કમાને કાળો ઝાલ નામનો એક યુવાન અને સુંદર મિત્ર હતો. બંનેની મિત્રતા ઘણી ગાઢી હતી.

એક સમયે કાળો ઝાલ મિત્રને મળવા ગયો. કમો ઘરમાં ન હોવાથી કમાની પત્નીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, "એ ઘરમાં નથી." કાળો ઝાલ પાછો ગયો, પણ એનું સૌંદર્ય એ સમયે વિકોઈએ બારીકીથી નિહાળ્યું. વિકોઈ શુદ્ધ હૃદયની સતી હતી. એના અંતઃકરણમાં કોઈ જાતનો વિકાર થયો નહિ; પરંતુ સૌંદર્ય પણ પ્રભુની એક અમૂલ્ય બક્ષિસ છે, એમ ગણીને કાળા ઝાલના અદ્ભુત સૌંદર્યને નીરખીને એણે નિર્દોષ આનંદ અનુભવ્યો.

એક રાતે વિકોઈને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં કાળા ઝાલને બજારમાં ઘોડેસવાર થઈને ફરતો જોયો. સ્વપ્નમાં એના મુખમાં-થી કાળા ઝાલને ઉદ્દેશીને કાંઈક નિર્દોષ ઉદ્ગાર પણ નીકળી ગયા. એનો પતિ જે પાસેજ સૂતો હતો તેને કાને એ શબ્દો પડ્યા અને તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો કે, વિકોઈનું હૃદય કાળા ઝાલે ચોરી લીધું છે અને એની વચ્ચે આડો સંબંધ છે. પતિના મનમાં પત્નીના ચારિત્ર્ય માટે સંશય ઉત્પન્ન થયો એટલે બાકી શું રહે? ગૃહ-સુખમાં એ સમયેજ આગ લાગી જાય. કમાએ પત્નીને સત્વર જગાડી ને ઘરમાંથી ચાલ્યા જવાનો આદેશ કર્યો. વિકોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે, "એકદમ સ્વામી આટલા બધા ક્રોધે કેમ ભરાયા? મેં એમની સેવામાં કદી ઉણપ આવવા દીધી નથી. પતિ સિવાય કોઈના ઉપર પ્રેમ દાખવ્યો નથી." કારણ પૂછતાં કમાએ પોતાનો સંશય જણાવ્યો. પોતાના શિયળ ઉપર આરોપ મુકાતો જોઈ એ સચ્ચરિત્રા સ્ત્રીને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. નમ્રતાથી એણે પોતાની નિર્દોષતા પતિને જણાવી, પણ વહેમે ભરાયેલા પુરુષના ધ્યાનમાં

એની એક પણ દલીલ ઊતરી નહિ. વિકોઈ કોઇ પણ રીતે પતિને છોડીને જવા તૈયાર ન થઇ, ત્યારે એણે તેને ધક્કો મારીને ઓસરીમાં કાઢી મૂકી. વિકોઇ રોવા લાગી અને પ્રેમપૂર્ણ ભાષામાં પતિને આજીજી કરવા લાગી; પણ પતિએ તો તેને મેણાં માર્યાં કે, "જા, હવે તને મારી શી પરવા છે? હવે આ ઘરમાં તારૂં સ્થાન નથી. કાળા ઝાલ ઉપર તારૂં મન મોહી ગયું છે તો જા એને ઘેર. એજ તને સુખી કરશે. મારી સાથે તને ગોઠ્યું તો પછી શું કામ અહીં રહેવાનાં વલખાં મારીને ખાલી ઢોંગ કરે છે?"

આ શબ્દોએ તો વિકોઇને વધારે મનોવેદના ઉત્પન્ન કરી. એણે ગદ્દગદ સ્વરે કહ્યું:—

"સારૂં સારડીએ, પાંઝર મારૂં પિગલાં;
ફતુર ફુદડીએ, ન જડું કાળા ઝાલશું."

અર્થાત્ "મારા સુકુમાર શરીરને ફૂદડીની પેઠે ફેરવીને સારડી વડે વીંધીનાખો પણ કાળા ઝાલ પાસે તો હું કદી પણ જનાર નથી. હે કમા! આ સંસારમાં રૂપ હમેશાં દુઃખના કારણરૂપ છે. જરા પણ સૌંદર્ય હોતાં સ્ત્રીજાતિના ઉપર મિથ્યા કલંકો મૂકવામાં કામી અને નિંદાખોર લોકો મજા માને છે. તમારી સાથે રહેતાં મને વરસો વીતી ગયાં, છતાં તમે મારા પ્રેમને નજ પારખ્યો. લાંબા વખતના પ્રેમને આમ ખાલી વહેમમાં પડીને તરછોડશો નહિ. હું તમારા જોડાની સગતળી છું. મને તમારી દાસી ગણીને ઘરમાં શરણ આપો. મને પત્ની ગણીને ભલે પ્રેમ ન દાખવશો. હું ઘરમાં રહી તમારી ગુલામી કરીશ. તમને સુખી જોઇને હું સુખ માનીશ. મને તમારી નજરથી આઘી તો નજ ખસેડો." પણ કમાના હ્રદય ઉપર એની કશી પણ અસર ન થઈ. વિકોઇએ પતિને ફરીથી વીનવ્યું કે, "કમા! બધી સ્ત્રીઓ તો બેડું માથે લઇને પાણી ભરે છે, પણ હું તો મારા ઉપર આવતા આળ માટે કહો તો મારી છાતી ઉપર બેડું મૂકીને તમારે સારૂ પાણી ભરીશ; પણ કાઢી તો નજ મૂકશો. હું તમારી સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. મને નાહક શા સારૂ કાઢી મૂકો છો? ઝાંઝવાનાં પાણી પીવા શા સારૂ તૈયાર થાઓ છો? હજુ વિચારી જુઓ. નાહકનું પરણેતરને દુઃખ ન દેશો." પરંતુ કમાએ તેના વિલાપ પ્રત્યે જરા પણ ધ્યાન ન આપતાં ધક્કો મારીને તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકી અને પોતે કમાડ બંધ કરીને ઘરમાં બેઠો. સતી વિકોઇ આક્રન્દ

કરતી ઘર બહાર નીકળી. પાડોશીઓને પણ તેની દયા આવી.

પતિવ્રતા વિકોઇ ઘેરથી નીકળીને કાળા ઝાલને ત્યાં ગઇ. કાળો ઝાલ ભેંસ દોહી રહ્યો હતો. મિત્રપત્નીને પોતાને ઘેર આવેલી જોઇને તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછવા લાગ્યોઃ "બહેન! આજે અહીંયાં કેમ આવ્યાં?" વિકોઇ શો ઉત્તર દે? એણે રડી દીધું. કાળા ઝાલના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. એણે આગ્રહપૂર્વક કારણ પૂછ્યું. સતીએ પોતાની વીતક–કથા કહી સંભળાવી.

કાળા ઝાલને મિત્ર કમાની ટૂંકી દૃષ્ટિ અને વિચારશૂન્યતા ઉપર તિરસ્કાર છૂટયો. એણે વિકોઇને દિલાસો આપ્યોઃ "બહેન! એ કમાની મૂર્ખતા છે. તમારા કે મારા મનમાં જરાયે વિકાર ઉત્પન્ન થયો નથી અને થવાનો નથી. તમે મારાં સગાં બહેન છો. જીવો ત્યાંસુધી આ ભાઇના ઘરમાં સુખેથી રહો. કોઈ પણ જાતનો સંકોચ આણશો નહિ." સતી ત્યાંજ રહી કાળા ઝાલને ઘરના કામકાજમાં મદદ આપવા લાગી. એના પતિએ એનો ત્યાગ કર્યો હતો પણ એ પતિને કદી વીસરી નહોતી.

આ પ્રમાણે અનેક દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ કમો ફરતો ફરતો નદીકિનારે જઇ ચઢયો. વિકોઈ થોડી વાર પહેલાંજ ત્યાંથી સ્નાન કરીને ગઇ હતી. ત્યાં આગળ વિકોઇનું નામ સાંભળતાં એને પત્નીનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. ઘાટ ઉપર સ્નાન કરનારાઓને મુખે વિકોઈના ચરિત્રની ઉજ્જવલતાની વાતો સાંભળી તથા એ પણ જાણ્યું કે, વિકોઇને કાળા ઝાલે બહેન કરીને રાખી છે. એ ખબર સાંભળતાં કમાને પોતાની ભૂલને માટે પસ્તાવો થયો અને પત્નીનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યો. વિકોઇ થોડીજ વાર પહેલાં નાહીને ગઇ હતી, એટલે દૂર દૃષ્ટિ નાખતાં તેણે તેને જતી જોઇ. પત્નીને સંબોધીને તેણે કહ્યું:–

"વિકોઇ વહે ઉતાવળી, નદીએ બહોળાં નીર;
ચાળો લગાડયો છીપરે, વિકોઇ ધોઇ ગઇ ચીર.
હોળી હૈયા માંય, મેં ખાંતથી ખડકાવીયું;
પરજળી તે પંડ માંહ્ય, વરાળું થઈ વિકોઈને.
ભાળી તારી પીંડીયું, નમણાં તારાં નેણ;
પ્રીત્યું તૂટે ન પામીએ, વિકોઇ સરખાં સેણ."

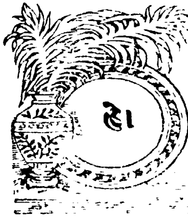
આટલો વિલાપ કર્યા પછી એને વિચાર આવ્યો કે વિકોઇ

મને સંભારતી હશે કે નહિ. પરીક્ષા કરવા સારૂ તેણે એક માણસદ્વારા પત્ર મોકલ્યો. એ પત્રમાં એણે જણાવ્યું હતું કે, કમો ગુજરી ગયો છે. વિકોઇને એ કાગળ મળ્યો ત્યારે એ વલોણું કરતી હતી. પતિના મૃત્યુ–સમાચાર કાને પડતાંવારજ એ મૂર્ચ્છા ખાઇને પડી ગઇ. કાળો ઝાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ઘણાએ ઇલાજ કર્યા, પણ સતીનો પ્રાણ તો પતિના અવસાનનો શબ્દ કાને પડતાંજ દેહ ત્યજીને ચાલ્યો ગયો હતો.

કાળા ઝાલે બહેનનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

મૂર્ખ કમાએ જ્યારે એ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એને કેટલો પશ્ચાત્તાપ થયો હશે તેની તો કલ્પનાજ કરવાની રહી ! ×

६६–भीमाबाई होल्कर

લ્કર કુટુંબનો મૂળ પુરુષ મલ્હારરાવ હતો, એ આપણે અહલ્યાબાઇના ચરિત્રમાં જોઇ ગયા છીએ. એ ઘણો શૂરવીર રાજા હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૫ માં ૭૬ વર્ષની વયે તેનું મૃત્યુ થયું હતું. એને ખંડેરાવ નામનો એક પુત્ર હતો; પરંતુ તે પિતાની હયાતીમાંજ ગુજરી ગયો હતો, એટલે મલ્હારરાવની પછી ખંડેરાવની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈ અને તેનો પુત્ર માલેરાવ ગાદીનાં માલિક બન્યાં. માલેરાવ પણ થોડા સમયમાંજ ગુજરી ગયો અને રાજ્યનો કારભાર અહલ્યાબાઇના હાથમાં આવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી રાજ્યનો બધો કારભાર તેના દત્તકપુત્ર તુકોજીરાવના હાથમાં ગયો. તુકોજીરાવ હોલ્કર પણ ઘણો પરાક્રમી હતો. એ ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેને ચાર છોકરા હતા. તેમાંનો યશવંતરાવ હોલ્કર પાછળથી ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આપણી ચરિત્રનાયિકા ભીમાબાઇ એ યશવંતરાવની પુત્રી હતી. તુકોજીના મરણ પછી ગાદી સંબંધી ટંટો ઊભો થયો હતો, પણ આખરે યશવંતરાવજ ગાદી ઉપર બિરાજવા ભાગ્યશાળી

× ૧૯૭૦ ના 'ગુજરાતી'ના દિવાળીના અંકમાં છપાયલા રા. રા. છેલશંકર શુક્લના લેખ ઉપરથી સાભાર ઉદ્ધૃત. —પ્રયોજક

નીવડ્યો હતો. યશવંતરાવે સિંધિયા, પેશ્વા અને અંગ્રેજોની સાથે અનેક વાર યુદ્ધ કર્યાં હતાં. ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪ માં ચંબલ નદીની પાસે, કોટા રાજ્યમાં આવેલા દરા સ્ટેશનની પાસેના, મુકંદ્રાના પહાડ આગળ તેણે અંગ્રેજ સરદાર કર્નલ મોન્સુન સાથે ઘણી વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું હતું અને એ યુદ્ધમાં મોન્સુન સાહેબને એવી સખત હાર ખાવી પડી હતી કે, કર્નલ મોન્સુન ઘોડા ઉપર જીન અને હાથી ઉપર અંબાડી મૂકીને નાસી છૂટ્યો. સારાંશ એ કે કર્નલ સાહેબ એ વખતે એવા ગભરાઈ ગયા હતા કે તેમને જીવ લઇને નાસવું પડ્યું હતું; પરંતુ યશવંતરાવનો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય થોડા સમયમાંજ મદિરા—રાહુથી ગ્રસિત થઇને નિસ્તેજ થવા લાગ્યો. એ દશામાંજ તેનો દુઃખદાયક અંત પણ આવ્યો. યશવંતરાવ ઘણા મજબૂત મનનો મનુષ્ય હતો. સમયને અનુકૂળ થઇને કામ કેવી રીતે સાધી લેવું એ તેને આવડતું હતું.

યશવંતરાવે પોતાની કન્યા ભીમાબાઇને પણ સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. પિતાના વીરતા, સાહસ અને સમયસૂચકતા આદિ ગુણો ભીમાબાઇને પૂર્ણરૂપે વારસામાં મળ્યા હતા.

યશવંતરાવને મરાઠી અને ફારસી ભાષા આવડતી હતી અને પિતાના સંગથી કન્યામાં પણ બોલવાચાલવાની ઘણી ઉત્તમ છટા આવી હતી.

યશવંતરાવના મૃત્યુ પછી તેની દાસી તુલસીબાઈ કારભાર કરવા લાગી. તુલસીબાઈએ મલ્હારરાવ નામના બાળકને દત્તક લીધો હતો. તુલસીબાઈ એક ઉત્તમ ગાનારી, ઘણી ખૂબસૂરત અને મનમોહક સ્ત્રી હતી, એટલે તેની આગળ બીજા કોઇનું કાંઈ ચાલતું નહિ. તેણે બાવરામ શેઠ નામના યશવંતરાવના એક પ્રમાણિક દીવાનને કાઢી મૂકીને ઠાર મરાવી નાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ઘણી અવ્યવસ્થા ફેલાઇ ગઇ.આખરે ઈ.સ.૧૮૦૭ માં તેને લૂંટારાઓએ મારી નાખીને ક્ષીપ્રા નદીમાં ફેંકી દીધી. એ ઘોડા ઉપર બેસવામાં ઘણી હોશિયાર હતી. પોતાના માનકરીની સ્ત્રીઓને સાથે લઇને જ્યારે એ ખુલ્લે મોંએ ઘોડેસવાર થઇને ફરવા જતી ત્યારે એ દૃશ્ય ઘણું જોવાલાયક થતું.

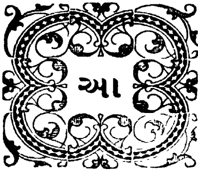
એ વખતે ભીમાબાઈ ક્યાં હતી અને શું કરતી એ જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં મહિદપુરની લડાઇ થતા પહેલાં કર્નલ માલ્કમની અને તેની મુલાકાત થઇ હતી. એ

વખતે ભીમાબાઇએ ઘણી અસરકારક રીતે જણાવ્યું હતું કે, "હોલ્કર કુટુંબનો અને હોલ્કરના રાજ્યનો અંત આવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. અત્યારે એ કુટુંબનું ગૌરવ સાચવી શકે એવું મારા સિવાય બીજું કોઇ નથી. હું નિરાધાર વિધવા છું. મારે પુત્ર પણ નથી. મારે તો નિવૃત્ત થઇને ઇશ્વરનું ભજન કરવાનો સમય છે; પણ આવી અણીને વખતે મારા કુટુંબની આબરૂ સાચવવા ખાતર તથા રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ મારે રાજકારભાર હાથમાં લેવો પડશે."

ભીમાબાઈ ઘોડેસવાર થવામાં ઘણી હોશિયાર હતી. એ ઘણી સુંદર નહોતી તોપણ તેના મુખ ઉપર તેજસ્વિતા અને હોશિયારીનાં ચિહ્ન જણાઇ આવતાં હતાં. મરાઠા સ્ત્રીઓએ જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે કાર્યદક્ષતા અને ધૈર્યનો પૂરો પરિચય આપ્યો છે. જીજાબાઈ, અહલ્યાબાઈ, તારાબાઈ આદિનો પરિચય અમે આ પુસ્તકમાં અમારી ભગિનીઓને કરાવ્યો છે. સુપ્રસિદ્ધ મરાઠા વીરાંગનાઓમાં ભીમાબાઇની પણ ગણતરી થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં મહિદપુરની લડાઇ સમાપ્ત થઇ અને હોલ્કરના સૈન્યનો પૂર્ણ પરાજય થયો. ભીમાબાઈ જેવી વીર સ્ત્રીથી આ અપમાન સહન થયું નહિ. તેણે તરતજ થોડુંક સૈન્ય એકઠું કરીને આખા દેશને લૂંટવાનું કામ શરૂ કર્યું. એ કામ ઘણા દિવસ ચાલ્યું. એક દિવસ સર જોન માલ્કમ ઘણા મોટા સૈન્ય સાથે જઇ રહ્યો હતો, એવામાં તેણે ભીમાબાઇને પોતાની પાસે થઇને જતી જોઈ. એ વખતે તેની પાસે કેવળ એક સિપાઇ હતો. ભીમાબાઇને પકડી લેવાના ઇરાદાથી કર્નલ માલ્કમે તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ આપ્યો. એ વખતે ઘેરો ઘાલતાં પહેલાંજ ભીમાબાઇનો સિપાઇ તો યુક્તિથી નાસી ગયો; પરંતુ ભીમાબાઈએ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. માલ્કમના સૈન્યને ખાતરી થઇ કે, હવે ભીમાબાઇ જરૂર પોતાના હાથમાં આવશે; પરંતુ ભીમાબાઈ ઘણીજ ચાલાક સ્ત્રી હતી. માલ્કમના સિપાઇઓને ભૂલથાપ ખવરાવીને તેણે ઘોડાને એવો પૂરપાટ મારી મૂક્યો કે માલ્કમનું સૈન્ય તેને પકડી શક્યું નહિ. ભીમાબાઇનું ધૈર્ય અને સાહસ આટલા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ભીમાબાઇ સંબંધી આથી વધારે વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી.

૬૭–કમળાદેવી

આ પરમ સાધ્વી સ્ત્રીના પતિનું નામ જગન્નાથ ભટ્ટાચાર્ય હતું. તે મુર્શિદાબાદનો નિવાસી હતો. કમળાદેવી જેવી સુંદર અને મોહક હતી તેવાજ તેના ગુણ પણ પવિત્ર અને ચિત્તાકર્ષક હતા. શાંત, સુશીલ કમળાદેવીને એના સદ્‌ગુણોને લીધે લોકો શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની અર્ધાંગિની કમળાની સમાન પરમ-સાધ્વી ગણીને એની પૂરી ભક્તિ કરતા. જેને એક વાર પણ તેનાં દર્શન કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું, તે આખા જન્મ સુધી તેને કદી ભૂલી શકતો નહિ.

જગન્નાથ ભટ્ટાચાર્યના પૂર્વજોને થોડીક જમીન દાનમાં મળી હતી. તેની આવકમાંથી એ પોતાની સતી સ્ત્રી અને ત્રણ પુત્રો સહિત સુખે ગુજરાન ચલાવતો હતો. આખા શહેરમાં બધા લોકો એને જાણતા હતા અને તેની ઘણી પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા; પરંતુ સ્થિતિ હમેશાં એક સરખી રહેતી નથી. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ એ સંસારનો નિયમ છે.

કાળની વિચિત્ર ગતિથી બંગાળા પ્રાંત ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના હાથમાં આવ્યો. એ કંપનીના અમલદારો જમીનનો વેરો ઉઘરાવવામાં પ્રજા ઉપર ઘણોજ અત્યાચાર કરવા લાગ્યા; કારણ-કે એ લોકો વિલાયતથી તાજા આવેલા હતા. આ દેશની રાજ-પ્રણાલિની એમને શી ખબર ? છતાં પણ એ અંગ્રેજોનાં હૃદયમાં તો કાંઈક પણ સ્વાભાવિક દયા હતી; પરંતુ તેમના હાથ નીચેના ખુશામતી દેશી અમલદારો, ઉપરી સાહેબોના કાન ભંભેરીને પોતાના સ્વદેશી નિરાધાર ગરીબ બંધુઓને ત્રાસ આપવાનું ચૂકતા નહિ. એ વખતે કંપની સરકાર તરફથી જમીનવેરો વસૂલ કરવા ઉપર જે દેશીઓને નોકર રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમાં

ગંગાગોવિંદસિંહ નામનો એક અમલદાર ઘણોજ ક્રૂર હતો. તે ગમે તે પ્રકારે ગરીબ ખેડૂતો પાસેથી કંપનીનાં નાણાં ઉઘરાવતો; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનું પેટ પણ સારી પેઠે ભરતો.

દેશના દુર્ભાગ્યથી અનાવૃષ્ટિને લીધે એક વર્ષ બંગાળામાં ભારે દુકાળ પડ્યો. અન્ન બિલકુલ ઉત્પન્ન થયું નહિ, પરંતુ એ વખતે પણ ગંગાગોવિંદસિંહે પોતાના કામમાં જરા પણ દયા ન આણી. તેણે લોકોનાં ઘરબાર હરરાજ કરીને પણ જમીનવેરો ઉઘરાવવા માંડ્યો. આટલા દિવસ સુધી જગન્નાથની જમીન ઉપર વિઘોટી લાગી નહોતી; કારણકે એની ભૂમિ દાનભૂમિ હોવાથી સઘળા સરકારી કરોમાંથી મુક્ત હતી; પરંતુ દુષ્ટ ગંગાગોવિંદસિંહે એની જમીન ઉપર પણ કર ચોટાડીજ દીધો. જ્યારે જગન્નાથે કર આપવાની ના કહી, ત્યારે ગંગાગોવિંદસિંહે બિચારા બ્રાહ્મણનું ઘરબાર લૂંટી લીધું અને તેને માટે કાંઇ પણ રાખ્યું નહિ. તેનું કુટુંબ ઘણી ગરીબ અવસ્થામાં આવી ગયું. ત્રણ દિવસમાં એક મૂઠી અનાજ મળવું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું. તેનાં બાળકો ભૂખને લીધે વ્યાકુળ થઇને રોવા લાગ્યાં. એ દુષ્ટ ગંગાગોવિંદસિંહે સતી કમળાનો પહેરવાનો સાલ્લો પણ હરરાજ કરાવી દીધો હતો. એ ફક્ત કપડાનો એક કકડો કમરે વીંટીને લાજ રાખતી હતી. કમરની ઉપરનો ભાગ તો ખુલ્લોજ રહેતો હતો અને તેને લીધે શરમની મારી એ આખો દિવસ અંધારી ઓરડીમાંજ બેસી રહેતી. જ્યારે રાત પડતી ત્યારે બહાર નીકળતી અને નગરથી દૂર જઇને થોડાંક કંદમૂળ અને વૃક્ષનાં પાંદડાં લઇ આવતી. એ કંદમૂળ તથા પાંદડાંને ઉકાળીને ત્રણ પુત્ર તથા પતિનું પેટ ભરતી અને એમાંથી કાંઇ બચતું તો પોતે ખાતી.

આટલું બધું અપમાન અને દુઃખ વેઠ્યાથી જગન્નાથ ગાંડા જેવો થઇ ગયો. ઘણી વાર તો આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો; પણ કમળા તેને ઘણો બોધ આપીને આવું અધર્મી અને નિંદનીય કામ કરતાં રોકતી અને ઘરની બહાર જવા ન દેતી. અકસ્માત્ એક દિવસ જગન્નાથ કમળાની આંખ ચોરાવીને ઘરમાંથી જતો રહ્યો અને ગળામાં ફાંસો નાખીને આ સંસારમાં ત્રણ પુત્ર અને એક સતી સ્ત્રીને નિરાધાર છોડીને પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો. કમળાના દુઃખનો તો હવે પારજ રહ્યો નહિ. તે આકાશભેદી રુદન કરવા લાગી.

એક દિવસ તેના મોટા પુત્ર ક્ષેત્રનાથે ધંધાર્થે પરદેશ જવાની રજા માગી; પરંતુ એની વય કેવળ બાર વર્ષની હતી, એટલે માતાએ તેને જવાની રજા ન આપી. બાળક ક્ષેત્રનાથ વગર રજાએ, એક રાતે છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો.

હવે કમળા ઉપર ઉપરાઉપરી દુઃખ પડવા લાગ્યું. એક તો પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્યારા પતિનો વિયોગ, બીજું પુત્રનું ચાલ્યા જવું, ત્રીજું નિર્ધનતા અને ઘરમાં ખાવાનો એક દાણો નહિ હોવા છતાં બે બાળકોનું પોષણ કરવાની જવાબદારી. બધાં દુઃખ એક અબળાને માટે ઘણાંજ અસહ્ય છે. એવા સમયમાં મોટા મોટા ધીરજવાળા સમર્થ પુરુષો પણ ધીરજ છોડીને ગાંડા જેવા થઇ જાય છે, પણ પરમ ધૈર્યવતી કમળાએ આ અણીને વખતે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શાંતિ છોડી નહિ. એને પણ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર આવતો, પણ બે નિરાધાર બાળકોનો વિચાર કરતાં તથા શાસ્ત્રમાં આત્મહત્યાને ઘણું નિષિદ્ધ કર્મ ગણ્યું છે તે યાદ આવતાં, એ પોતાનો એવો દુષ્ટ વિચાર છોડી દેતી. દૈવી આપત્તિ ઉપરાંત ગામના દુષ્ટ લોકો પણ તેને ઘણું સતાવતા; પણ એ બધું સહન કરતી. આખરે ભૂખને લીધે એનાં બે બાળકો પણ મૃત્યુને વશ થયાં અને કમળા એકલી રહી ગઇ. મનુષ્યના ઉપર જેમ જેમ દુઃખ પડે છે તેમ તેમ એનું હૈયું પણ કઠણ થતું જાય છે. મૃત બાળકોની લાશ લઇને કમળા ગંગાગોવિંદસિંહની પાસે ગઇ અને બોલીઃ " હે દુષ્ટ ! અધર્મિ ! તને ભગવાનનો જરા પણ ભય છે કે નહિ ? જો, તારાં કર્મોનું આ ફળ, જો. " એમ કહી એક ગુપ્ત છરી કાઢી તેને મારવા દોડી, પણ સિપાઇઓએ તેને પકડી લીધી અને ગાંડી સમજીને ત્યાંથી કાઢી મૂકી.

ગંગાગોવિંદસિંહ તો દુષ્ટ હતોજ, પણ તેનો સાથી દેવીસિંહ દુષ્ટતામાં એના કરતાં પણ ચડે એવો હતો. દયાનો તો એને સ્પર્શ પણ થયો ન હતો. એ ઘણોજ નરાધમ હતો. મોટા મોટા જમીનદારો વગેરેની સુંદર સ્ત્રીઓને એ પકડી લાવતો અને પોતાના અંગ્રેજ અમલદારોને ખુશ રાખવા માટે, એ સ્ત્રીઓને તેમની પાસે મોકલતો. કમળા નિરાધાર થઇને પોતાનું પેટ ભરવા માટે આમ તેમ ભીખ માગ્યા કરતી હતી, એવામાં દુષ્ટ દેવીસિંહની તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી. તેની સુંદરતા જોઇને એ મુગ્ધ

થઈ ગયો. એજ વખતે એણે એને પકડીને કેદખાનામાં મોકલી આપી. ઘણા દિવસ સુધી તો એ નિરાહાર રહી, પણ દેવીસિંહને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે એણે તેને બળપૂર્વક ભોજન કરાવ્યું; કારણકે એ જાણતો હતો કે, કમળા જો ભૂખે મરી જશે તો હાથ આવેલો શિકાર ચાલ્યો જશે.

એક દિવસ દેવીસિંહે કપટ કરીને કમળાને કોઈ અંગ્રેજની પાસે મોકલી દીધી. સાહેબે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો, એટલે તરતજ કમળાએ પોતાની છરી કાઢીને તેનું નાક કાપી નાખ્યું. બસ, એજ દિવસથી એને સાહેબની પાસે મોકલવાનું થયું અને એ કેદખાનામાં બીજી સ્ત્રીઓની સાથે તેને રાખવામાં આવી.

કમળા જેલખાનામાં રહેવા લાગી. ત્યાં કેટલીક તો એવી એવી સુંદર સ્ત્રીઓ પૂરી રાખવામાં આવી હતી કે, જેમણે પુખ્ત ઉંમરની થયા પછી પતિનું દર્શન પણ કર્યું નહોતું. કમળા કેદખાનામાં એ સ્ત્રીઓને ધર્મ અને નીતિનો ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી. એક દિવસ રાતને વખતે એણે બધી સ્ત્રીઓને એકઠી કરીને ઉપદેશ આપ્યો કે, "આપણે સર્વેએ પાતિવ્રત્યના રક્ષણને માટે, આ દુષ્ટ દેવીસિંહના પંજામાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આપણી સહુની દૃઢ ઇચ્છા હશે, તો આ કેદખાનાની પાકી દીવાલો તથા ઉઘાડી તલવાર સાથે પહેરા ભરનાર સંત્રીઓ હોવા છતાં પણ, આપણે અહીંથી નાસી જવાને શક્તિમાન થઈશું. તમારામાંથી જેને પતિદેવનું દર્શન કરીને તથા તેમની સેવાચાકરી કરીને પતિલોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય, જેમને સ્ત્રીઓના પરમ ધન-શિયળનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય અને આ દુષ્ટ નરાધમ પોતાની લાજ ન લૂંટે એવી અભિલાષા હોય, તેમણે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર થવું. હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે, હું તમને બધીઓને અહીંથી સહીસલામત બહાર કાઢી શકીશ. બસ, ચાલો, વિલંબ ન કરો. મારી પાછળ પાછળ આવો અને હું કરૂં તેમ તમે પણ કરો."

કમળાના મુખમાંથી આવા ઉત્તેજનના શબ્દો નીકળતાંવારજ બંદીગૃહમાંથી બધી સ્ત્રીઓ ઊભી થઇ અને કમળાની યુક્તિથી એક ઊંચી દીવાલ ઉપરથી કૂદીને બહાર નીકળી ગઇ.

ધન્ય છે કમળાદેવીને કે, જેણે પોતાનું શિયળ સાચવવા ઉપરાંત આટલી બધી સ્ત્રીઓના સતીત્વનું પણ રક્ષણ કર્યું.

૬૮—सत्यवती

ગાળા પ્રાંતમાં માલદા જિલ્લામાં ગૌડ ગામમાં રામાનંદ ગોસ્વામી નામનો એક મોટો વૈષ્ણવ ભક્ત વસતો હતો. એને કેટલાંક વીઘાં જમીન ધર્માદા ખાતામાં મળી હતી. એના ઉપર એને વેરો ભરવો નહોતો પડતો. એ જમીન માફીમાં હતી. રામાનંદ ઈશ્વરનો મહાન ભક્ત હતો. દરરોજ ગરીબોને વસ્ત્ર અને ભોજન આપ્યા પછી તે ભોજન કરતો. એની સ્ત્રી સુનીતિ ઘણી પતિવ્રતા હતી. એ સદા પોતાના નોકરો મારફતે પોતાના ગામથી બબ્બે ગાઉ દૂર સુધી ગરીબોને ભોજન મોકલાવતી અને પોતાનો વખત ભજનમાં ગાળતી હતી. તેને પ્રેમાનંદ નામનો એક પુત્ર હતો અને પ્રભાવતી નામની એક કન્યા હતી. પ્રેમાનંદ ઘણો વિદ્વાન અને પ્રવીણ હતો. પ્રેમાનંદનો વિવાહ સત્યવતી નામની એક સ્ત્રી સાથે થયો હતો. સત્યવતી ઘણીજ પતિવ્રતા હતી અને પતિપત્નીનો પરસ્પર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. ગામમાં પણ એમની ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા હતી; પણ મનુષ્યનો વખત બદલાતાં વાર લાગતી નથી. થોડા વખતમાં આપત્તિનું ચક્ર એ સુખી કુટુંબ ઉપર પણ ફરી વળ્યું.

એ વખતે બંગાળામાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનું રાજ્ય હતું. ત્યાંની જમીન એ વખતમાં ઘણી ઉપજાઉ નહોતી અને પાણીની તંગીને લીધે ઘણાં વર્ષોથી એ દેશની અવસ્થા શોચનીય થઈ ગઈ હતી. જમીનદારો કરજદાર થઇ ગયા હતા. કંપની સરકાર તરફથી, જમીનવેરો વસૂલ કરવાના કામ ઉપર દેવીસિંહ નામના એક અત્યાચારી અને નિર્દયી મનુષ્યને નીમવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રજાને ઘણુંજ દુઃખ દેતો હતો. રૈયત પાસે પેટ ભરીને ખાવાનું ન હોય, તોપણ એમને જોડા અને ચાબુકના માર મારીને, ઘરબાર વેચીને પણ કંપની સરકારનાં નાણાં વસૂલ કરતો હતો. એ

એટલો બધો અન્યાયી અને દુષ્ટ હતો કે, કોઈની પ્રતિષ્ઠા કે આબરૂ બગાડતાં તો એને કાંઇ પણ વાર લાગતી નહિ. જે કોઇ વેરો ભરી શકતું નહિ, તેનું ઘરબાર છીનવી લેતો, સરસામાન હરાજ કરાવતો અને ઘરની સ્ત્રીઓની ભર્યા દરબારમાં લાજ લૂંટતો. એ વિલાપ કરતી સ્ત્રીઓની દુર્દશા જોઇને, તેના હૃદયમાં જરા પણ દયા ન આવતી.

ગોસ્વામી રામાનંદની ભૂમિ ઉપર આજ સુધી કદી કર નાખવામાં આવ્યો નહોતો; પણ દેવીસિંહે તેને પણ ન છોડ્યો. બિચારા ગોસ્વામીએ રાજશાહીની રાણી ભવાનીદેવી પાસેથી પચાસ હજાર રૂપિયા કરજે લઇને એને આપ્યા, પણ એથી એ દુષ્ટ ધરાયો નહિ અને વધારે રૂપિયા માગવા લાગ્યો. જ્યારે ગોસ્વામી વધારે નાણાં આપવાને માટે અશક્ત થયો, ત્યારે તેણે તેની માલમતા લૂંટી લીધી અને તેના આખા કુટુંબને પકડીને કેદ કરવાની આજ્ઞા આપી. હવે પ્રેમાનંદ ઘરની આબરૂ જવાના ભયથી, રોવા અને કાંપવા લાગ્યો. આખરે એણે પોતાની સ્ત્રી અને બહેનને લઇ જઇને કોઇ શિષ્યને ત્યાં સંતાઇ રહેવાની પિતાને સલાહ આપી અને પોતે દેવીસિંહની પાસે જઇ પોતાનું રક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી; પરંતુ એ નિર્દયને જરા પણ દયા ન આવી. એણે પ્રેમાનંદને કેદ કર્યો તથા એનાં માતાપિતા અને સ્ત્રીબહેનને પકડી આણવા માટે માણસો મોકલ્યાં.

જે સમયે પ્રેમાનંદ કચેરીમાં ઊભો હતો, તે વખતે દેવીસિંહ કેટલીક અબળાઓની લાજ લૂંટવાને માટે તૈયાર થઇ ગયો હતો. એ દુષ્ટની આજ્ઞાથી એ નિરાધાર અબળાઓની લાજ લૂંટવાનો વખત આવ્યો, તે વખતે કેટલીકે તો આત્મહત્યા કરીને પ્રાણ ત્યજી દીધા તો કેટલીક ભૂમિ ઉપર પડી બેશુદ્ધ થઇ ગઇ. આવો અન્યાય જોઇ ખરેખરા પુરુષના હૃદયનું લોહી ઊકળી આવ્યા વગર રહેતું નથી. સ્ત્રીઓની આવી દુર્દશાનું દશ્ય પ્રેમાનંદથી ન જોઈ શકાયું. એ તરત બોલી ઊઠ્યોઃ "અરે અધમ! દુષ્ટ! તને ઇશ્વરનો ભય છે કે નહિ? લે તારાં દુષ્ટ કર્મોનું ફળ." એમ કહી હાથમાં છરી લઇને દેવીસિંહની તરફ એ ધસ્યો, પણ સિપાઇઓએ તેને પકડીને કેદખાનામાં મોકલ્યો. કેદખાનામાં પણ કેદીઓને દુઃખ દેવામાં કસર રાખવામાં નહોતી આવતી. જે વખતે પ્રેમાનંદ ત્યાં ગયો, તે વખતે ખીલાવાળા મગદળોના

મારથી રિબાઇ રિબાઇને મરી ગયેલા દસબાર મનુષ્યોની લાશો ત્યાં પડી હતી. પોતાના પતિની પણ એવીજ દશા થઇ છે, એવી ખોટી ખબર જાણીને સતી સત્યવતી વિલાપ કરવા લાગી. એજ સમયથી એણે બધા શૃંગાર છોડી દીધા અને વિધવાનો વેશ ધારણ કરીને, રંગપુર શહેરમાં તેના સસરાના એક શિષ્યને ત્યાં ગુપ્ત રીતે રહેવા લાગી. તેનો સસરો પણ તેના રક્ષણને સારૂ સાથેજ હતો. સત્યવતીની ઉંમર એ વખતે પચીસ વર્ષની હતી; પરંતુ એ પંદરસોળ વર્ષની યુવતી જેવી દેખાતી હતી. પતિવિયોગથી દુઃખી થઈને, એણે ઘણી વાર આત્મહત્યા કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ દુઃખીઓને મોત પણ ક્યાંથી આવે? એ એકેવાર પોતાની યુક્તિમાં સફળ ન થઇ.

જ્યારે દેવીસિંહનાં માણસોને ખબર પડી કે, સત્યવતી એના સસરા સાથે રંગપુરમાં સંતાઇ ગઇ છે, ત્યારે એમણે ત્યાં પણ એનો પીછો ન છોડ્યો. સત્યવતીને એ વાતની ખબર પડવાથી, એ સસરા સાથે ત્યાંથી પણ નાઠી અને દીનાજપુરના એક જંગલમાં રહેવા લાગી; પણ એ જ્યાં જ્યાં નાસતી, ત્યાં ત્યાં દેવીસિંહનાં માણસો તેને પકડવા સારૂ જતાં. આખરે પોતાને લીધે પોતાનાં વૃદ્ધ સાસુસસરાને પણ દુઃખ થાય છે, એમ ધારીને સત્યવતી પુરુષનો વેશ ધારણ કરીને, બે વૃદ્ધ જૂના નોકરોને સાથે લઇને, ઘર બહાર નીકળી પડી. થોડા દિવસોમાં તેના વૃદ્ધ સસરા રામાનંદને પણ એ દુષ્ટ સિપાઇઓ પકડીને જેલમાં લઈગયા.

પુરુષના વેશમાં સત્યવતી પોતાના સાથીઓની સાથે જેલખાનામાં ગઈ અને રામાનંદને છોડાવવાનો ઉપાય વિચારવા લાગી. સત્યનો સદા જય થાય છે અને ધર્મને ભગવાન તરફથી સદા મદદ મળે છે. જેલમાં બધા સિપાઇઓ દુષ્ટ અને અધર્મી હતા, પણ સત્યવતીના સદ્ભાગ્યે એમનામાંથી પણ એક ભલો માણસ નીકળી આવ્યો. સત્યવતી તેને મળી અને બીજી આડીઅવળી વાતો કર્યા પછી કહ્યું કે, “મારે નોકરી કરવાની ઇચ્છા છે.” સિપાઈ પૂરા અક્કલહીન હતા; એટલે સત્યવતીને એમની મારફત પોતાનું કામ પાર પાડવાનો લાગ મળ્યો. સત્યવતી નજીવા પગારમાં ત્યાં નોકર રહી ગઇ. તેને ગાનતાનનો સારો અભ્યાસ હતો; એટલે તેના મધુર ગાયનથી બધા સિપાઇઓ મુગ્ધ થઇ જતા. તેઓ તો એમજ ધારતા હતા કે, આ કોઇ જુવાન છોકરો

છે. તેઓ એના ગાનતાનથી પ્રસન્ન થઇને એના ઉપર ઘણી મહેરબાની રાખતા અને સારાં સારાં મિષ્ટાન્ન ખાવા માટે આપતા.

એક દિવસ સિપાઇઓ ખૂબ ભાંગ પીને નશામાં ચકચૂર થઇને સૂઇ ગયા. સત્યવતીને તો એટલુંજ જોઇતું હતું. એ યુવકના વેશમાં કેદખાનામાં પહોંચી અને પોતાના બે સેવકોની સહાયતાથી રામાનંદને શોધી કાઢીને કેદખાનામાંથી બહાર લઈ આવી. એ સિપાઇઓદ્વારા એને એ પણ ખબર પડી હતી કે, એનો પતિ પ્રેમાનંદ મરીનથી ગયો, પણ કલકત્તાના કેદખાનામાં કેદ થયેલો છે; એટલે એણે પોતાના સસરા રામાનંદને તો વનમાં એક મહાદેવજીના મંદિરમાં પહોંચાડયો અને એક સેવકને તેમની સેવા માટે મૂકીને, પોતે બીજા સેવકને સાથે લઇને કલકત્તા તરફ રવાના થઇ. ત્યાંનું કેદખાનું ઘણું મજબૂત અને બંદોબસ્તવાળું હતું. ત્યાં આગળ પૈસાનું પાણી કર્યા વગર પહોંચાય એમ નહોતું. નિર્ધન સત્યવતી એટલા પૈસા કયાંથી લાવે ? એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં એક વૃક્ષ તળે જઇને બેસી ગઇ. ઘણા દિવસ એ પ્રમાણે વીતી ગયા, પણ પોતાના પતિના છુટકારાનો કોઇ ઉપાય ન સૂઝથી, એ દુઃખી થઇને રોવા લાગી અને પોતાના જીવતરને લાખોવાર ધિક્કારવા લાગી; એટલામાં ઈશ્વરકૃપાથી એક ભલો માણસ એ રસ્તે થઇને નીકળ્યો. એ એવા સપાટામાં ચાલ્યો જતો હતો કે એના હાથમાંથી એક જરૂરી કાગળ પડી ગયો. એને તો એ વાતનું કાંઈ ભાન રહ્યું નહિ, પણ સત્યવતીએ એ કાગળ ઉપાડી લઇને, પોતાના સેવકની સાથે એની પાસે મોકલી દીધો. એ કાગળ એટલો બધો જરૂરી હતો કે, એના ખોવાઈ જવાથી એ મનુષ્યને ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ હતો; એટલે એ કાગળ મળતાંવારજ ઘણો ખુશ થઇ ગયો અને સત્યવતીના માણસને કહ્યું: “ આપ ઘણા ભલા માણસ દેખાઓ છો. આપે મારા ઉપર ઘણી મોટી મહેરબાની કરી. આ કાગળ ન જડત, તો મને ઘણુંજ નુકસાન થાત. હું આપના આ ઉપકારનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકું ? ”

તેણે હાથ જોડીને પોતાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને એ મનુષ્યના હૃદયમાં પણ દયા આવી અને એણે પ્રેમાનંદને છોડાવી આપવાની કબૂલાત આપી. એણે સત્યવતી અને તેના સેવકને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધાં તથા એમના ખાવાપીવાનો સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો અને પોતે પ્રેમાનંદની

મદદ માટે બહાર ગયો. ઘણું દ્રવ્ય ખરચ્યા પછી અને ઘણોજ પરિશ્રમ કર્યા પછી, એ પ્રેમાનંદનો છુટકારો કરવામાં સફળ થયો.

પ્રેમાનંદ એ ગૃહસ્થને ત્યાં બે મહેમાનોને જોઇને ચકિત થઇ ગયો. પોતાના સેવકને તો એણે થોડી વારમાં ઓળખી લીધો, પણ નવયુવક પુરુષના વેશમાં સજેલી સત્યવતીને એ ઓળખી શક્યો નહિ; કારણકે પતિવિયોગથી એ ઘણીજ દુર્બળ અને કાંતિહીન થઇ ગઈ હતી. જે પતિના મરી ગયાના સમાચાર શત્રુઓએ કહ્યા હતા અને જેને લીધે પોતે એક વખત વૈધવ્ય-વેશ ધારણ કરી ચૂકી હતી, તે પતિનું મુખ જોઇને તેનું હૃદય ઘણું પ્રફુલ્લિત થયું; હૃદયના આનંદના વેગને એ રોકી શકી નહિ અને પતિને ઘણે દિવસે દૃઢ આલિંગન દઇ સુખદુઃખની વાતો કરવા લાગી.

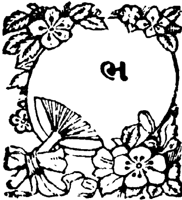
ત્રણે જણાં ત્યાંથી રજા લઇને, એક મહાદેવના મંદિરમાં ગયાં અને ત્યાં આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યાં.

સત્યવતીની બધાએ ઘણી પ્રશંસા કરી. ખરેખર એ પ્રશંસાને પાત્રજ હતી. સત્યવતી વીરતાની મૂર્તિ અને પાતિવ્રત્યની જનની હતી. એવીજ સ્ત્રીઓ દેશના ગૌરવરૂપ છે.

६९—देवी चौधराणी

ભરતખંડમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય થયા પછી, પહેલો ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ નિમાયો હતો. તેના વખતમાં બંગાળાની સ્થિતિ ઘણી વિલક્ષણ હતી. બંગાળાનો નવાબ વાર્ષિક પેન્શન ખાઈને સ્વસ્થ બેઠો હતો. લશ્કર અને નાણું અંગ્રેજોએ પોતાના કબજામાં લીધાં હતાં અને અગાઉની જાગીરદારી પદ્ધતિનો બિલકુલ નાશ થઈ ગયો હતો. બંગાળાના જમીનદારોને અંગ્રેજો પોતાનું મહેસૂલ ઉઘરાવી આપનાર અમલદાર જેવા ગણતા. અંગ્રેજોએ ચલાવેલી આ નવી રાજનીતિને લીધે ઘણા જમીનદારો નાખુશ થયા; ઘણા લોકોએ તો અંગ્રેજોની તાબેદારી સ્વીકારવાની ના કહી અને ઘણાઓએ ખુલ્લી રીતે બંડ મચાવ્યું; પણ અંગ્રેજોના તોપખાના આગળ કોઈ ટકી શક્યું નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણે તેમનો પરાજય થયો અને તેમને તેમના કિલ્લાઓમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. ઘણાઓની જાગીર અંગ્રેજોએ છીનવી લીધી અને ઘણાઓને કેદખાનામાં નાખ્યા. એ વખતે અંગ્રેજ અમલદારોમાં લાંચનું બજાર તેજીમાં હતું; એટલે જે લોકો કલકત્તાના અંગ્રેજ ઉપરી અમલદારોને સારી લાંચ આપી શક્યા, તેજ લોકો ફક્ત કેદખાનાના જુલમ અને ત્રાસ તથા મૃત્યુથી બચી શક્યા.

આમ આખા દેશ ઉપર આપત્તિનાં વાદળ ઘેરાયાં હતાં.

આખા પ્રાંતમાં અંધેર મચી ગયું. અધિકારથી ભ્રષ્ટ થયેલા જમીનદારો બહારવટે નીકળ્યા. તેમણે દેશને ઉજ્જડ કર્યો. શહેરોને લૂંટીને પાયમાલ કર્યાં. દુર્બળ નગરવાસીઓને ત્રાસ આપવામાં કચાશ રાખી નહિ. એવે સમયે ગરીબનો બેલી કોઈ નહોતું. નવાબશાહીનો તો અંતજ આવી ગયો હતો. અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા જમાવી હતી, પણ રાજ્યમાં સારો પ્રબંધ કર-

વાની એમને એ વખતે પરવા નહોતી. એ વખતે એમનો ઉદ્દેશ આ સુવર્ણ ભૂમિમાંથી પુષ્કળ ધન સંપાદન કરીને, સ્વદેશમાં ચાલ્યા જવાનો હતો. સદાનો શાંત અને સુખી બંગાળા પ્રાંત મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો.

વીરભૂમિથી લઇને ગંગાના કિનારા સુધીના આખા પશ્ચિમ બંગાળામાં લૂંટારાઓની એક જબરજસ્ત ટોળીએ લોકોને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી હતી. એ લોકો ધોળે દહાડે શહેરો ઉપર ધાડ પાડતા અને ધનવાનોની ધનદોલત લૂંટી લેતા. અંગ્રેજોની સત્તાને તેઓ હસી કાઢતા અને ગરીબ બિચારા નવાબો તો તેમની ગણતરીમાંજ નહોતા; પણ વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, એ લૂંટનારાઓની ટોળીની નાયક એક સ્ત્રી હતી. એ નાયક સ્ત્રીનું નામ શું હતું ? તે કોઇને ખબર નથી; કોઈ તેને રાણીમા કહેતા, કોઇ ગૌરીમા કહેતા અને કોઈ દેવી ચૌધરાણી કહેતા. તેની ટોળીમાંના માણસોમાંથી પણ ભાગ્યેજ કોઇએ તેને જોઇ હશે. તે કોણ છે અને ક્યાં રહે છે, તેની ખબર પણ કોઇને નહોતી. તે સૌભાગ્યવતી છે કે વિધવા, તેનો પણ કાંઇ પત્તો ન હતો; તેમજ એવી એક અબળા લૂંટારાઓના ટોળામાં શા માટે ભળી હશે, તે પણ કહી શકાતું નહોતું; પરંતુ તેનું નામ સાંભળતાંવારજ આખા પશ્ચિમ બંગાળામાં ત્રાસ ફેલાઇ જતો. સ્ત્રીઓ પોતાનાં રોતાં બાળકોને છાનાં રાખવા માટે એ અબળાનું નામ લેતી. મોટા મોટા જમીનદારો પણ તેના નામથી થરથર કંપતા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવાબોને તે બંડ શમાવી દેવાનો અધિકાર રહ્યો નહોતો અને અંગ્રેજોને દ્રવ્ય સંપાદન કરવા સિવાય, બીજી કોઇ વાતની ગરજ નહોતી; એટલે દેવી ચૌધરાણી અને તેના સોબતીઓને ધાડ અને લૂંટફાટ કરવાનું ખૂબ ફાવે એમાં નવાઇજ શી ? દિવસે દિવસે તેનો પ્રભાવ વધતો ગયો. હવે તેણે પોતાની ઉપાધિ પણ બદલી નાખી. હવે એ 'રાણી ચૌધરાણી' બની. બંગાળાની રાણી તરીકે એણે પોતાનું નામ પ્રગટ કર્યું. એણે પોતાની સાથે સારા સારા લૂંટારાઓ અને ચોરોને રાખ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એક પ્રબળ સૈન્ય એકઠું કર્યું હતું. વળી બંગાળાના કેટલાક સરદારો પણ તેને શરણે આવ્યા હતા, એટલે તેને રાણીનો આડંબર કરવામાં કાંઇ

વિઘ્ન નડયું નહિ. એણે પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સ્પષ્ટ જાહેર કર્યો. એણે જણાવ્યું કે, " મારો ઉદ્દેશ અંગ્રેજ અને મુસલમાનોને બંગાળામાંથી કાઢી મૂકીને દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાનો છે. "

આ હકીકત સઘળે ફેલાઇ ગઇ, પણ હજુ સુધી તેના લશ્કરમાંના માણસોમાંથી કોઇ તેનાં દર્શન કરવા નહોતું પામ્યું તથા તેનું મુખ્ય રહેઠાણ કયી જગ્યાએ છે, તેની કોઇને માહિતી નહોતી; પરંતુ બંગાળાની રાણી તરીકે તેને ઘણા લોકો માનવા લાગ્યા હતા, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. કેટલાક રાજાઓ અને જમીનદારો તો તેને ખંડણી પણ ભરવા લાગ્યા હતા.

ધીમે ધીમે આ સમાચાર કલકત્તા પહોંચ્યા. પ્રથમ તો અંગ્રેજ અમલદારો એ સાંભળીને પુષ્કળ હસ્યા. એક સ્ત્રીની આગેવાની નીચે લૂંટફાટ ચલાવનારી દુર્બળ બંગાળીઓની ટોળી બહાદુર અંગ્રેજોનો શો વાંકો વાળ કરી શકવાની હતી ? જ્યારે એ લૂંટારાની ટોળીએ કરેલા જુલમની ખબર વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સને પહોંચાડવામાં આવી, ત્યારે તેણે પણ કહ્યું કે, " એક લૂંટારી સ્ત્રીની પૂંઠ લેવા કરતાં બીજાં ઘણાં ઉપયોગી કામો ઉપર મારે ધ્યાન આપવાનું છે. "

આ પ્રમાણે કોઇનો પણ અંકુશ નહિ રહેવાથી, દેવી ચૌધરાણી અધિક પ્રબળ થતી ગઇ. તેણે મોટા યુદ્ધની તૈયારી કરી. અત્યાર સુધી તેની ટોળીના લોકો અમુક હદની અંદરજ લૂંટફાટ કરતા હતા; પણ હવે તો તેણે હુકમ કાઢ્યો કે, " અંગ્રેજોનો ખજાનો લૂંટવો તથા તેમને ઘર બહાર કાઢી મૂકવા." ઉપરાઉપરી જિલ્લાઓની તિજોરીઓ લૂંટાવા લાગી. એક પછી એક અંગ્રેજ અમલદારો આ બંડની ખબર કહેવા કલકત્તે જવા માંડયા. એક દિવસે એ લૂંટારાઓએ ઠેઠ કલકત્તા પહોંચીને ત્યાંના શેઠનું ઘર લૂંટયું. અંગ્રેજ સિપાઇઓ તેનો બચાવ કરવા દોડી આવ્યા, પણ તેઓ તેના ઘર આગળ આવી પહોંચે, તે પહેલાં તો રાણી ચૌધરાણી પોતાનાં માણસો સાથે અદૃશ્ય થઇ ગઈ.

હવે ગવર્નર જનરલ સાહેબ વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સને ખાતરી થઇ કે, આ લૂંટારી સ્ત્રીના બંડને શમાવવાનું કામ, ચૈતસિંહનો ખજાનો લૂંટવા કરતાં કે નંદકુમારને ફાંસી દેવા કરતાં કાંઈ ઓછું અગત્યનું નથી. આખા બંગાળામાં તેનો ત્રાસ વ્યાપી ગયેલો હોવાથી, અંગ્રેજ લોકો ડરી ગયા. એ લોકો કહેવા

લાગ્યા કે, " આ લૂંટારુ ટોળીને દબાવી દેવામાં નહિ આવે, તો બંગાળાના લોકો ઘણા સમયથી પહેરેલી પરતંત્રતાની બેડી તોડી નાખશે." એ લોકો તો એમજ માનતા હતા કે દેવી ચૌધરાણી એ તો કલ્પિત નામ છે. બળવાખોર લોકોએ પોતાનું નામ છુપાવવા માટે તથા અમને શરમાવવા માટે, એક અબળાનું જૂઠું નામ પોતાના સરદાર તરીકે બહાર પાડ્યું છે. હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક લોકોમાં દેવીના નામથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાને માટે, તેમણે સ્ત્રીનું નામ આગળ આણ્યું છે. આવી આવી કલ્પના હોવા છતાં પણ, આ ત્રાસદાયક લૂંટારાઓના દળને વગર વિલંબે શમાવી દેવાને માટે, એક મોટું સૈન્ય તૈયાર કરવાની તેમણે ગવર્નર જનરલને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરી.

તરતજ બળવાખોર લોકો ઉપર એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. એની પ્રત્યેક વિગતનું વર્ણન કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. અંગ્રેજોના વિશાળ સૈન્ય આગળ લૂંટારાઓ કેટલી વાર ટકી શકે? ઠેકાણે ઠેકાણે તેમનો પરાજય થયો. તેઓ ત્યાંથી પાછા હઠ્યા અને અંગ્રેજો તેમને પાછળજ હાંકતા ગયા. તેઓ જે જે જંગલોમાં અને કિલ્લાઓમાં નાઠા, ત્યાં ત્યાં અંગ્રેજોએ તેમની પૂંઠ પકડી. આખરે દેવી ચૌધરાણીએ જોયું કે, આમ નાસાનાસ કર્યે કામ નહિ ચાલે. હવે તો ખુલ્લંખુલ્લા બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. લૂંટારાઓ રાક્ષસોની પેઠે લડ્યા. આ લડાઈમાં અંગ્રેજોને ખબર પડી કે, તેમને કોઇ બહાદુર સૈન્ય સાથે કામ પડ્યું છે. એક તસુ આગળ વધતાં અંગ્રેજોને ત્રાહ્ય પોકારવી પડતી; પણ સાધનવાળું અંગ્રેજી લશ્કર ક્યાં અને એક લૂંટારી સ્ત્રીની ટોળી ક્યાં? લૂંટારાઓ વીરતાથી લડ્યા અને તેમનામાંના ઘણા વીરતાથી રણભૂમિમાં મૃત્યુવશ થયા. ઘણું નુકસાન વેઠ્યા પછી, અંગ્રેજો તેમને જીતી શક્યા પણ જીવતા રહેલા લૂંટારાઓએ નાસી જઇને એક કિલ્લામાં આશ્રય લીધો.

અંગ્રેજોએ તેમનો પીછો છોડ્યો નહિ. તેઓ એ કિલ્લા તરફ ધસ્યા, પણ રસ્તામાંજ લૂંટારાઓએ તેમના ઉપર ગોળીઓ અને તીરનો વરસાદ વરસાવ્યો. વળી એટલામાં એક બીજી તરફથી લૂંટારાની એક ટોળીએ આવીને અંગ્રેજી સૈન્ય ઉપર એક હલ્લો કર્યો. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને અંગ્રેજો ભૂમિશાયી થવા લાગ્યા. કિલ્લા ઉપરથી તેઓ એક તોપ

ફોડતા અને હજારો અંગ્રેજોના પ્રાણ જતા. અંગ્રેજ સેનાપતિએ તોપ બંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સ્વયંસેવકોને બોલાવ્યા અને તેમની મદદથી તોપનું મોં બંધ કરવા તે આગળ ધસ્યો. તોપ આગળ ભયંકર યુદ્ધ થયું. લૂંટારાઓ તોપની આસપાસ આવીને ઊભા રહ્યા અને તેમનામાંનો પ્રત્યેક બંદૂકથી માર્યો ગયો ત્યાંસુધી તેમણે એ તોપનું રક્ષણ કર્યું; પણ હજુ લૂંટારાઓમાંથી એક મનુષ્ય જીવતો હતો. અંગ્રેજોના સૈન્યમાંથી એક રજપૂત સિપાઈ તલવાર ઉગામી એની તરફ ધસ્યો. બળવાખોર વીર વ્યક્તિએ ઘણી સફાઇથી તેનો ઘા ચુકાવી દીધો. બન્ને જણા તલવારથી ખેલવા લાગ્યા અને જ્યારે બન્ને જણા થાકી ગયા, ત્યારે પાછળથી એક અંગ્રેજ સિપાઇએ આવીને એ લૂંટારાના શરીરમાં સંગીન ખોસી દઇને તેનો પ્રાણ લીધો.

વાચક ! તમે અનુમાન કરી શકો છો કે, આટલી બહાદુરીથી, જાનના જોખમે તોપનું સરંક્ષણ કરનાર કોણ હતો ? પાછળથી અંગ્રેજોને ખબર પડી કે, એ વીર પુરુષ નહિ, પણ સ્ત્રી હતી. લોકોનું કહેવું છે કે, એજ દેવી ચૌધરાણી હતી. કેટલાકનું એવું કહેવું છે કે, એ દેવી ચૌધરાણી નહોતી. દેવી ચૌધરાણી શત્રુઓને હાથે મરણ પામી નહોતી, પણ યોગબળ વડે અંતરિક્ષમાં અંતર્ધાન થઇ ગઇ હતી. અસ્તુ ! એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે, એ વીર રમણીએ અંગ્રેજોને ઘણા હંફાવ્યા હતા અને તેનું નામ હજુ સુધી આખા બંગાળ પ્રાંતમાં પૂજાય છે.

પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર બંકિમચંદ્રે આ વીરનારીના ચરિત્રને આધારે એક સુંદર નવલકથા લખી છે.

७०–रत्नकुंवरी बीबी

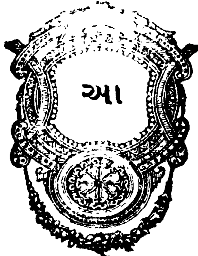

વિદુષી કુલાંગના મુર્શિદાબાદના જગતશેઠના કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેની કવિતા ઘણી રુચિકર અને રસવાળી છે. તેણે ‘પ્રેમરત્ન’ નામનો એક ગ્રંથ સંવત ૧૮૪૪ માં બનાવ્યો હતો. ભગવદ્ભક્તોમાં એ ગ્રંથનો બહુ પ્રચાર છે, કારણકે એમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનો ઉલ્લેખ પરમ પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદાર અને હિંદી ભાષાના સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર રાજા શિવપ્રસાદ સિતારે-હિંદ રત્નકુંવરીના પૌત્ર હતા. એમણે પ્રેમરત્ન ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની દાદીના ગુણોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છેઃ–

“એ સંસ્કૃતમાં ઘણી પંડિત હતી. છએ શાસ્ત્રની વેત્તા હતી. ફારસી ભાષા પણ જાણતી હતી. મૌલાના રૂમની મસ્નવી અને દીવાન શમ્સતબ્રેજ જ્યારે મારા પિતા વાંચી સંભળાવતા, ત્યારે એ તેનો આશય સંપૂર્ણ રીતે સમજી જતી. ગાવાબજાવવામાં એ અત્યંત નિપુણ હતી અને યુનાની તથા આયુર્વેદિક બંને પ્રકારની ચિકિત્સા એ જાણતી હતી. યોગાભ્યાસમાં પરિપકવ હતી તથા એનાં યમનિયમ અને વ્રત ઋષિઓના જેવાં હતાં. સિત્તેર વર્ષની અવસ્થામાં પણ તેના વાળ કાળા હતા અને આંખોની જ્યોતિ બાળકોના જેવી તેજ હતી. એ અમારી દાદી હતી, એટલે એની વધારે પ્રશંસા લખતાં અમને સંકોચ થાય છે; પણ એમને ઓળખનારા જે સાધુસંત અને પંડિતો હજુ સુધી કાશીમાં વિદ્યમાન છે, તેઓ એના ગુણોનું હજુ પણ સ્મરણ કરે છે.”

७१-सुंदरकुंवरीबाई

આ સન્નારી રૂપનગર તથા કૃષ્ણગઢના રાઠોડવંશી રાજા રાજસિંહની પુત્રી હતી. તેનો જન્મ મહારાણી બાંકાવતજીને પેટે દિલ્હીમાં વિ૦ સં૦ ૧૭૯૧ માં કાર્તિક સુદિ ૯ ને દિવસે થયો હતો. રાજકન્યા સુંદરકુંવરીની તરુણાવસ્થામાં કૃષ્ણગઢની રાજ્યગાદી માટે કુટુંબમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી વિદ્રોહ ચાલતો રહ્યો, જેને લીધે ૩૧ વર્ષની યુવાન અવસ્થા સુધી તેને કુંવારી રહેવું પડયું. આખરે મહારાજા સરદારસિંહજીના સમયમાં તેનું લગ્ન રાઘોગઢના ખીચી મહારાજા બળભદ્રસિંહના કુંવર બલવંતસિંહ સાથે સં૦ ૧૮૨૨ ના વૈશાખ સુદિ ૧૪ ને દિને થઇ ગયું. સુંદરકુંવરી પતિની સાથે રાઘોગઢ ગઇ, તો ત્યાં પણ તે નિશ્ચિંત ન રહી. એ સમયમાં ગ્વાલિયરના સિંધિયા અને ઈંદોરના હોલ્કર આસપાસના રાજાઓને ઘણું સતાવતા હતા. તેમણે અનેક વાર રાઘોગઢ ઉપર ચડાઇ કરી, ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરી તથા એકાદ વખત સિંધિયાએ રાઘોગઢને ખાલસા પણ કર્યું; જે આખરે અંગ્રેજ સરકારના હુકમથી મહારાજા દોલતરાવ સિંધિયાએ રાઘોગઢના રાજાને પાછું આપ્યું.

રાઘોગઢના ઉપર આવી પડેલી આ આપત્તિના સમયમાં સુંદરકુંવરી કયાં રહી હતી તે જણાયું નથી, પણ સંભવ છે કે એ રૂપનગઢ, કૃષ્ણગઢ કે સલેમાબાદમાં રહી હશે. સુંદરબાઇ નિંબાર્ક સંપ્રદાય પાળતી હતી અને તેના ગુરુ વૃંદાવનદાસજી સલેમાબાદ(રૂપનગઢથી છ ગાઉ દૂર)માં રહેતા હતા.

સુંદરકુંવરીબાઇનું મૃત્યુ કયાં અને કયારે થયું, તેનો પણ ઠીક નિર્ણય થયો નથી; પરંતુ તેના અંતિમ ગ્રંથની રચના સંવત ૧૮૫૩ ની સાલમાં થઇ હતી. એ વખતે એની અવસ્થા

૬૩ વર્ષની હતી; એટલે એ મહારાજા પ્રતાપસિંહના સમયમાં અમરધામમાં સિધાવી હોય એમ મનાય છે. સુંદરકુંવરીને કોઇ ઔરસ પુત્ર થયો ન હતો. રાઘોગઢનો રાજા જયસિંહ ખીચી તેનો ઓરમાન છોકરો હતો.

સુંદરકુંવરીબાઈ એક સારી સ્ત્રી કવિ હતી. કવિતા રચવાનો ગુણ તેને વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયો હતો. તેના કુટુંબમાં ઘણા રાજાઓ કવિતારસિક અને કવિઓના આશ્રયદાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેના પિતા રાજસિંહ, દાદા માનસિંહ, રૂપનગઢ વસાવનાર વડદાદા રૂપસિંહજી,) એ બધા ઘણી સારી કવિતા લખતા. સુંદરકુંવરીના ભાઈ નાગરીદાસજી અને બહાદુરસિંહજી તથા ભત્રીજા બિડદસિંહજી પણ કવિ હતા. સુંદરકુંવરીની માતા વ્રજદાસી રાણી બાંકાવતજી પણ ઘણી સારી સ્ત્રી કવિ હતી. તેમનો વૃત્તાંત અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ. તેમણે રચેલું વ્રજદાસી ભાગવત આજદિન સુધી ભગવદ્ભકતોમાં ઘણા પ્રેમથી વંચાય છે. વળી સુંદરકુંવરીની ભત્રીજી છત્રકુંવરીબાઇ પણ પદ-યોજનામાં કુશળ હતી. એ રાજકુટુંબની રાણીઓ અને કન્યાઓ તો સારી કવિ હતીજ, પણ તેમની દાસીઓ પણ કવિતા રચતી હતી. નાગરીદાસજીની ખવાસણ રંગીચંગી પણ રસિકબિહારી નામથી ઘણાં રસીલાં પદ અને ભજનો બનાવતી હતી; તો પછી સુંદરકુંવરી કાવ્યકળાથી શૂન્ય રહે, એ સંભવેજ કેમ? સુંદરકુંવરીએ તો ભક્તિમયી લલિત કવિતા બનાવવામાં એ કુટુંબની સર્વ સ્ત્રીઓ કરતાં વિશેષ નિપુણતા મેળવી હતી.

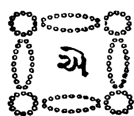
તેના રચેલા અગિયાર ગ્રંથોનો એક મોટો સંગ્રહ કૃષ્ણગઢના મહારાજા પ્રતાપસિંહની રાજકુમારીની પાસે હતો. જ્યારે એ રાજકુમારીનું લગ્ન બુંદીના રાવ રાજા વિષ્ણુસિંહજી સાથે થયું, ત્યારે એ પુસ્તકનો સંગ્રહ પણ તેની સાથે બુંદી ગયો. એ સંગ્રહ એમણે પોતાના પુત્ર રાજા રામસિંહને આપ્યો. રાજા રામસિંહજીએ એ અમૂલ્ય સંગ્રહ પોતાની મહારાણી પડિહારજીને બક્ષિસ આપ્યો. ત્યાર પછી એ સંગ્રહ બુંદીના વર્તમાન મહારાજા શ્રીરઘુવીરસિંહજી બહાદુરનાં માજી સાહેબને પ્રાપ્ત થયો. તેમણે 'વસુંધરારત્ન' ચંદ્રકળાબાઇની પ્રાર્થનાથી એ ગ્રંથ છપાવીને વગર મૂલ્યે વહેંચ્યો છે.

સુંદરકુંવરીના ગ્રંથોમાં કૃષ્ણલીલા અને ભક્તિનું વર્ણન નિંબાર્ક

સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે ઘણા પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. તેણે રચેલા ગૂઢ વિષયના ગ્રંથોની યાદી નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) નેહનિધિ, સં. ૧૮૧૭ માં ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને રવિવારે રૂપનગઢમાં રચ્યો. (૨) વૃંદાવનગોપીમાહાત્મ્ય, સં. ૧૮૨૩, શાકે ૧૬૮૬, વૈશાખ સુદિ ૧૩ ને ગુરુવાર. (૩) સંકેત સુગલ, સં. ૧૮૩૦, શાકે ૧૬૯૫, મહા વદી ૮, ભોમવાર, કૃષ્ણગઢમાં. (૪) રસપુંજ, સં. ૧૮૩૪, શાકે ૧૬૯૯, ફાગણ વદ ૫, ચંદ્રવાર, રાઘોગઢમાં. (૫) પ્રેમસંપુટ, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦, વૈશાખ સુદિ ૧૫, ભોમવાર. (૬) સારસંગ્રહ, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦, કાર્તિક સુદિ ૯, ચંદ્રવાર. (૭) રંગઝર, સં. ૧૮૪૫, શાકે ૧૭૧૦ માગશર સુદિ ૧૦, ચંદ્રવાર. (૮) ગોપીમાહાત્મ્ય, સં. ૧૮૪૬, શાકે ૧૭૧૧, માઘ વદ ૧૧, બુધવાર. (૯) ભાવનાપ્રકાશ, સં. ૧૮૪૯, શાકે ૧૭૧૪, માઘ સુદિ ૫, બુધવાર. (૧૦) રામરહસ્ય, સં. ૧૮૫૩, શાકે ૧૭૧૮, કાર્તિક સુદી ૯, ગુરૂવાર. (૧૧) પદ તથા પરચુરણ કવિત.

૭૨–મમોલા બીબી

ભોપાળના રાજા નવાબ ફૈઝ મહમદખાંની સાવકી મા હતી. નવાબની બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યનો બધો પ્રબંધ તેણેજ કર્યો હતો અને તેના પ્રબંધને લીધેજ ભોપાળનું રાજ્ય મરાઠાઓના હાથમાં જતું બચ્યું હતું. મમોલા બીબી મરાઠાઓનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતી હતી. એ જાણતી હતી કે, એ લોકો જરૂર ભોપાળને સર કરી લેશે. એમની સાથે લડાઈ કરવામાં રાજ્ય ખોવા સિવાય બીજો કાંઇ સાર કાઢવાનો નથી, એવું સમજીને એ દૂરઅંદેશ બાઇએ તેમને સાત પરગણાં આપીને બાકીનું રાજ્ય બચાવી લીધું. એ ઘણી ઉદાર અને ન્યાયી હતી. નવાબ ફૈઝ મહમદ પછી નવાબ હયાતમહમદના સમયમાં તેનીજ સલાહથી કામ થતું હતું; તે એટલે સુધી કે, વજીરની નિમણુંક સુધ્ધાં તેનાજ હુકમથી થતી હતી. તેણે ભોપાળમાં એક આલિશાન મસ્જિદ બંધાવી હતી. તે ૮૦ વર્ષની વયે ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૪ માં મરણ પામી.

૭૩–दि वा ळी बा ई

ગુજરાતની આ સ્ત્રીકવિ ડભોઇના એક બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. સંવત ૧૮૪૭માં જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો, ત્યારે દિવાળીના બાપથી પોતાનું તથા દીકરીનું પોષણ થઇ શક્યું નહિ; તેથી એક વૃદ્ધ સાધુને તે છોકરી સોંપી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કંઈ જતો રહ્યો. વૃદ્ધ સાધુ રામભક્ત હતો, તેથી તેણે દિવાળીને વાંચતાંલખતાં શીખવીને રામભક્તિ ઉપર દૃઢતા કરાવી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સારૂં આવડતું હતું; તેથી તે પણ દિવાળીને ભણાવ્યું. દિવાળીબાઈ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતી અને રામભક્તિમાં નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે બેત્રણ વાર અયોધ્યાજી પણ જઇ આવી હતી. એ બાઇ સ્વભાવે સાલસ અને ગરીબ હતી અને ડભોઇથી ગોરવા ગામ જઇને વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં કોઇ શ્રદ્ધાળુ ભક્તે તેને રામમંદિર બંધાવી આપ્યું હતું. ત્યાં રહેતાં પણ અનેક ઉપાધિઓ થતાં, તે સાધુઓ સાથે અયોધ્યા જતી રહી અને ત્યાંજ મરણ પામી હશે. એના જન્મમરણની સાલ મળી નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું, એવું તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માલૂમ પડતું નથી; તેથી છેક બાળપણમાં વૈધવ્યદશા પામી હોય, એમ અનુમાન થાય છે. તેણે રામાયણ સંબંધીજ કવિતા રચી છે. રામજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ અને રામરાજ્યાભિષેક, એ ચાર પ્રસંગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસો ગરબીઓ અને ધોળ તેણે રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના શ્રવણ તથા અભ્યાસ પરથી એણે રામચરિત્ર વર્ણવ્યું છે; પરંતુ એની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા છે. કોઇ પણ શબ્દ હિંદી કે વાક્યરચના હિંદી નથી. એની કવિતા ઘણીજ સરળ હોઇ, સર્વ કોઇ સમજી શકે એવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા, એ તેની

કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ઊર્મિના પરિણામે તેણે કવિત્વશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં ઊછળતો મનોવેગ નથી; પરંતુ કલ્પનાશક્તિ ઘણી છે. રામાયણની ટૂંકી હકીકતોને સ્વકલ્પનાથી તેણે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી છે. એ કલ્પનાશક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામભક્તો તર્યા છે અને દિવાળીને પણ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે, એમ ઠામઠામ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે.

" એને જોઇએ નીતિવાન, સંતો રામના રે;
એને જોઇએ નહિ નાત કે જાત, સંતો રામના રે.
એને જોઇએ નહિ ફૂલ કે પાન, સંતો રામના રે;
એને જોઇએ નહિ દખણા દાન, સંતો રામના રે;
એને જોઇએ એક ભજન, સંતો રામના રે."

આવાં વાક્યો એનો રામ પરનો ભક્તિભાવ દર્શાવે છે. ઊંચ-નીચ, વિધવા–સધવા, સૌ એને સરખાં છે; એને ધનનું કામ નથી; એવાં વચન અનેક ઠેકાણે છે. ઇશ્વરના ખરા ભક્તો તુલસીદાસ સરખા અથવા પછી તેને કૃષ્ણરૂપે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામરૂપે ભજનાર ઇશ્વરને આ સકળ જગતનો ત્રાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જેવી વૃત્તિ થાય છે, તેવીજ વૃત્તિ આ દિવાળીબાઈની છે. ઇશ્વરને સકળ પ્રજા સરખી છે, તે માત્ર ભકિતનો ભૂખ્યો છે, એને બીજું કાંઈ જોઇતું નથી, તે ભક્તને પાર ઉતારનાર છે, એવી ભાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહેજે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ, પણ તેની પાર જનાર સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા થઇ ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયાં છે, એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણભક્તિથી આ ઊંચા પ્રકારની ભક્તિ છે, એ નિઃસંદેહ છે. ઈશ્વર પરની એની શ્રદ્ધા અપ્રતિમ છે. તે કહે છે કેઃ—

" મટે ભવોભવનાં દુઃખ, રામજી કહીએ રે;
આજ તમ પામ્યાં સુખ, રામજી કહીએ રે;
થઈ વિધવા પામ્યાં ભજન, રામજી કહીએ રે;

એવાં વિધવા જુગોજુગ, રામજી કહીએ રે;
દિવાળી કરીએ તમારૂં ભજન, રામજી કહીએ રે."

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઇ, માટે એવું વિધવાપણું જન્મોજન્મ આવે તો ફિકર નહિ, એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે, એથી મોટું સુખ શું ? એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોવો જોઇએ ? નરસિંહ મહેતાના "ભલું થયું ભાગી જંજાળ, સુખે ભજીશું શ્રીગોપાળ." એ વાક્ય જેવોજ આ ઉદ્દગાર છે.

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણી દિવાળીબાઈએ ઠામઠામ કુશળતાથી ચીતરી છે. કવિ પોતે સ્ત્રી છે, એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી ભાન છે. તેણે સરસ્વતી પાસે વિદ્યારૂપી કાપડીની યાચના કરી છે. ગુરુએ વિદ્યા–કાપડી આપી છે. "પહેરી જ્ઞાન કાપડી" એમ ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી, તેની આગલી રાતે સીતાના મુખમાં કવિએ જે ઉક્તિ મૂકી છે, તે એક સ્ત્રીનીજ કલ્પનામાં આવે. સીતા રામને કહે છેઃ–

"કાલે પેરૂં કેઇ સાડી રે, અતિ આનંદ થાય;
જુઓ કાળી ના પેરાયે, મુને લાલ ન ગમે રાય.
ત્યમ લીલી ના પેરાયે, મુને પીળી ન ગમે રાય રે;
હું તો પેરીશ ગુલાબી સ્વામી, તમને કહું છું મસ્તક નામી રે
પેરૂં દાગીના જોઇ જોઇ, દિવાળી રેવા દઉં ના કોઇ રે."

તેજ પ્રમાણે રામ પણ કેવો વાઘો ને કેવી પાઘ પહેરશે, તે પૂછી તેનો જવાબ મળે છે, ત્યારે સીતા જંપે છે, એવું વર્ણવ્યું છે.

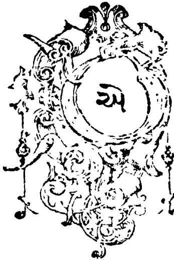
દિવાળીબાઇની કવિતા સાદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે; એવુંજ સાદું, શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પણ હતું.*

* શ્રીવિદ્યાગૌરી નીલકંઠના લેખમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

૭૪–राणी केतूबाई

એ બુંદીના રાવ નારાયણદાસ હાડાની રાણી હતી. રાવ નારાયણદાસ ઘણા વીર, પરાક્રમી અને બળવાન હતા. એમના વીરત્વ, બળ અને પરાક્રમની ઘણી વાતો રજપૂતાનામાં પ્રચલિત છે; પરંતુ એટલા બધા સારા ગુણોની સાથે એમનામાં એક મોટો દોષ પણ હતો. એ દોષ તે એ કે, એ મોટા અફીણી હતા. એમ કહેવાય છે કે, એ રોજ સાત પૈસાભાર અફીણ ખાતા હતા.

સંવત ૧૮૫૧ માં માંડુના પઠાણોએ ચિતોડના રાણા રાયમલ ઉપર ચડાઇ કરી. એ વખતે રાણાએ રાવ નારાયણદાસને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. નારાયણદાસ પાંચસો હાડા વીરોને સાથે લઇને ચિતોડ ગયા. એક મજલ ગયા પછી, એક ગામની પાસે કૂવા આગળ અમલપાણી કરીને સૂઇ ગયા. મુસાફરીનો થાક હોવાથી ઊંઘ પણ સારી આવી ગઇ. તેમનું મોં ઉઘાડું હતું, તેમાં માખીઓ ભરાઇ ગઈ. એક ઘાંચણ એ વખતે પાણી ભરવા માટે ત્યાં આવી હતી; તેણે જ્યારે ચિતોડનું રક્ષણ કરવા જનાર રાવ નારાયણદાસની આ દશા જોઈ, ત્યારે તેને કટાક્ષમાં કહ્યું: “ અમારા રાણાજીને મદદને માટે આના વગર બીજું કોઇ ન મળ્યું ? એને પોતાના શરીરનું તો ભાન નથી, તો રાણાજીનું શું દળદર ફેડશે ?” અફીણીની શ્રવણશક્તિ પ્રબળ હોય છે. ઘાંચણના શબ્દો સાંભળીને, આંખો ચોળતા ચોળતા રાવજી ઊભા થયા અને તેની સામે જઇને કહ્યું: “ રાંડ, શું કહે છે ? જરા ફરીથી તો બોલ. ” ઘાંચણ બીકની મારી ફરીથી ન બોલી શકી અને રાજાની પાસે ક્ષમા માગવા લાગી. એ યુવતીના હાથમાં એક લોઢાનો લઠ્ઠ હતો. એ લઠ્ઠને પોતાના હાથથી વાળી દઇને હાંસડી બનાવીને રાવજીએ ઘાંચણના ગળામાં પહેરાવીને કહ્યું:

"જ્યાંસુધી રાણાજીને મદદ કરીને હું પાછો ન આવું, ત્યાંસુધી આ પહેરી રાખજે અને જો મારા પાછા આવતાં પહેલાં કોઇ એવો બળવાન આવે કે, આ હાંસડીને સીધી કરી શકે, તો એને હાથે સીધી કરાવીને ગળામાંથી કાઢી નાખજે."

જે સમયે હાડારાવ ચિતોડ પહોંચ્યા, તે સમયે એમણે જોયું કે, ચિતોડને ચારે તરફથી શત્રુઓએ ઘેરી રાખ્યું છે. એકદમ તેમણે સિંહની માફક તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. હાડાઓની તલવાર આગળ મુસલમાનો ટકી શકયા નહિ. અનેક મુસલમાનો ત્યાંજ ઠાર થઇ ગયા અને અનેક અગિયારા ગણી ગયા; એટલે રાવ નારાયણદાસના વિજયનું નગારૂં જોરથી વાગવા લાગ્યું. જ્યારે રાણા રાયમલજીએ સાંભળ્યું કે, શત્રુઓ બુંદીના રાવજીના ભીષણ પરાક્રમથી ચિતોડ છોડીને નાસી ગયા છે અને રાવજી પાસે આવી પહોંચ્યા છે, ત્યારે એ પોતાના સરદારો સાથે એમનો સત્કાર કરવા ગયા અને ગઢની બહારથી એમનો સત્કાર કરીને મહેલમાં લઇ આવ્યા. ચિતોડમાં પ્રવેશ કરતી વખતે, ત્યાંની સ્ત્રીઓએ ગીત ગાઇને તેમના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી તેમનું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું.

હાડારાવની અપ્રતિમ વીરતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને રાજકુમારી કેતૂબાઇ તેમના ગુણો ઉપર એવી મોહિત થઇ ગઇ કે, એમની સાથે વિવાહ કરવાનો એણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

એ રાજકુમારી રાણાજીની ભત્રીજી હતી. રાણાજીએ જ્યારે એનો મનોભાવ જાણ્યો, ત્યારે ઘણી ખુશીથી તેનું લગ્ન હાડારાવ સાથે ત્યાંજ કરી દીધું.

વિવાહ થઇ ગયા પછી, હાડારાવ રાજા પોતાની નવોઢા પત્ની સાથે આનંદપૂર્વક બુંદી પાછા આવ્યા. રસ્તામાં પેલી ઘાંચણના ગળામાંની હાંસડી પણ ઉતારતા ગયા.

કેતૂબાઇની પતિભક્તિ ખરેખર અસાધારણ હતી. એક રાતે એવું બન્યું કે, રાજાજી અફીણના ઘેનમાં ને ઘેનમાં રાણીના મોંને પોતાનું મોં સમજીને ખણતા રહ્યા. ખણતે ખણતે એમણે રાણીના કોમળ મુખારવિંદને લોહીલોહાણ કરી દીધું, પણ ધૈર્યવતી રાણીએ પતિને એમ કરતાં રોકવામાં એમનું અપમાન ગણ્યું, તેથી એ ચુપચાપ સૂઇ રહી. સવારે રાણીનું મોં

લોહીવાળું જોઇને તથા બધી વાત સાંભળીને, રાજાજી ઘણા શરમાઇ ગયા અને અફીણની દાબડી રાણીના હાથમાં આપીને કહ્યું: "આજથી તું જોઇતી માત્રામાંજ અફીણ આપ્યા કરજે."

એમાં પતિનું હિત સમાયેલું હોવાથી, રાણીએ એનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. રાણી રોજ વખતસર સ્વામીને અફીણ આપ્યા કરતી અને રોજ ખડીના લિસોટા જેટલું ઓછું પણ કરતી હતી.

આ પ્રમાણે નિયમસર અફીણ ખાવાનું મળતું હોવાથી, રાવ રાજાજીને અડચણ તો ઘણી પડતી હતી, પણ એ આપદા પોતાની મેળે વહોરી લીધેલી હોવાથી, વચન ઉપર દૃઢ રહ્યા. ચતુર રાણીએ ધીમે ધીમે અફીણની ટેવ સમૂળગી છોડાવી દીધી.

રાવ નારાયણદાસ અને કેતૂબાઈનો સંસાર ઘણા આનંદપૂર્વક ચાલવા લાગ્યો. યથાસમયે એમને ત્યાં એક પુત્રનો પણ જન્મ થયો, જેનું નામ સૂરજમલ્લ પાડ્યું. મોટા થયા એટલે સૂરજમલ્લ પણ બાપનાજ જેવા પરાક્રમી નીવડ્યા. તેમના હાથ ઢીંચણ સુધી પહોંચે એટલા લાંબા હતા. એ પણ ચિતોડમાં પરણ્યા હતા અને તેમની બહેન સૂજાબાઇ ચિતોડના રાણાને પરણી હતી. એક દિવસ સૂરજમલ્લ ચિતોડના દરબારમાં બેઠા બેઠા ઊંઘી ગયા હતા, એવામાં એક પુરબિયા સરદારે મશ્કરીની ખાતર ઘાસનું એક તણખલું એમના નાકમાં ખોસી દીધું. ટોડ સાહેબ લખે છે કે, " એ બેવકૂફ સરદાર સૂરજમલ્લને છેડવા કરતાં કોઈ સિંહને છેડત, તો વધારે સારૂં થાત." સૂરજમલ્લના નાકમાં તણખલું પેસતાંવારજ, તેમણે એ પુરબિયા ઉપર તલવારનો એવો ઘા કર્યો કે, એ તત્કાળ મૃત્યુ પામીને ગાલીચા ઉપર ઢગલો થઇને પડ્યો.

પુરબિયા સરદારનો છોકરો બાપનો બદલો લેવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. એણે ચાલાકીથી રાણાજીને એવું પણ સમજાવી દીધું કે, "સૂરજમલ્લ અહીંયાં ફક્ત બહેનને મળવા માટેજ નથી આવતા, પણ એમની બીજી કાંઇ મતલબ છે." એક દિવસ એવું બન્યું કે, રાણાજી અને સૂરજમલ્લ એક થાળીમાં ભોજન કરી રહ્યા હતા અને સૂજાબાઇ બેઠી બેઠી પંખો કરી રહી હતી. વાતવાતમાં એના મોંમાંથી એવું નીકળી ગયું કે, " આજે ભાઈ તો સિંહની માફક જમ્યા છે અને તમે તો બાળકના જેવું જમ્યા

છો." આથી રાણાને ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો, પણ પોતાનેજ ઘેર પોતાનાજ બનેવીનો વધ કરવો, એ વાજબી ન ધાર્યું. રાણાએ વિદાય થતી વખતે સૂરજમલ્લને કહ્યું: "હું વસંતઋતુમાં બુંદી-માં શિકાર ખેલવા આવીશ."

વસંત ઋતુ આવી પહોંચી; એટલે વસંતી વસ્ત્ર ધારણ કરીને રાણા પોતાના સરદારોની સાથે બુંદી પહોંચ્યા. રાણા અને રાવ મૃગયાને માટે જંગલમાં પહોંચ્યા, ત્યારે રાણાના સંકેત મુજબ પુરબિયા સરદારે રાવ સૂરજમલ્લના તરફ એક તીર ચલાવ્યું. સૂરજમલ્લે એ જોઇ લીધું અને તરતજ પોતાની કમાનથી એને બીજી તરફ ફેંકી દીધું. રાણાના ખવાસ ભાઇએ એક બીજું તીર ચલાવ્યું; તે પણ રાણાએ પાછું કાઢ્યું. હવે એને રાણાજી ઉપર શક ગયો. એટલામાંજ રાણા ઘોડા ઉપર બેસીને ત્યાં આવ્યા અને સૂરજમલ્લ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો. રાવ સૂરજમલ્લ જમીન ઉપર પડી ગયા, પણ એક રૂમાલથી ઘા બાંધી દઈને ઊભા થઇને બોલ્યાઃ "દુષ્ટો! તમે તો નાસી જશો, પણ તમે મેવાડનું નામ કલંકિત કર્યું છે." પેલા પુરબિયાએ રાણાજીને કહ્યું કે, "ઘા પૂરો નથી લાગ્યો." એ સાંભળીને કાયર રાણા પાછા ગયા અને ઘાયલ થયેલા રાવ સૂરજમલ્લ ઉપર ફરીથી હુમલો કર્યો. રાણાએ શસ્ત્ર મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો, તે વખતે બહાદુર સૂરજમલ્લે સિંહની માફક ક્રોધાવેશમાં આવી જઇને, એક હાથે તેમનું વસ્ત્ર ખેંચીને તેમને ઘોડા ઉપરથી નીચે પાડ્યા અને બીજે હાથે તેમની છાતીમાં તલવાર ખોસી દીધી. શૂરવીર રાવ પોતાના વધકર્તાને પગ નીચે મરતો જોઇને, સંતુષ્ટ થયા અને થોડાજ સમયમાં પોતે પણ સૂરલોકમાં સિધાવ્યા.

ટૉડ સાહેબ લખે છે કે, "જ્યારે રાવ સૂરજમલ્લની માતા પાસે સમાચાર પહોંચ્યા કે, એનો પુત્ર શિકારમાં માર્યો ગયો, ત્યારે એણે કહ્યું: 'શું સૂરજમલ્લ ઘાયલ થયો? અને તે પણ એકલો!! જે પુત્રે મારી છાતીમાંનું દૂધ પીધું છે, તે એકલો મરે એ કદી બનવાજોગ નથી. એ જરૂર શત્રુને પણ સાથે લઇને મર્યો હશે.' એ વાક્ય એના મોંમાંથી પૂરૂં નીકળ્યું પણ ન-હોતું, એટલામાં તેના સ્તનમાંથી માતૃસ્નેહના આવેશને લીધે, દૂધધારા એટલા જોરથી વહેવા લાગી કે, જે પથ્થર ઉપર એ દૂધ પડ્યું, તે પથ્થરની છાટ પણ તૂટી ગઇ."

રાણીનાં આ વચનો સાંભળીને દૂતે ખબર આપી કે, " રાવ પોતાના દુશ્મન રાણાને અપૂર્વ સાહસપૂર્વક મારીને પછી મર્યા છે." વીર માતાને આ સમાચાર સાંભળીને ઘણો સંતોષ થયો.

રાવ અને રાણાનું જ્યાં મૃત્યુ થયું હતું, ત્યાં બંને રાણીઓ સતી થવા ગઇ. પોતે વગર વિચાર્યે બોલેલા શબ્દોનું કેટલું ગંભીર પરિણામ આવ્યું, તે જોઇને રાણી સૂજાબાઇ ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરતી અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. રાણાની બહેન પણ પોતાના વીરપતિ સૂરજમલ્લની સાથે સતી થઇ ગઇ. એ બંને સતીઓની છત્રીઓ હજુ પણ એ જંગલમાં બનેલા અવિચારી અને અન્યાયી બનાવનું સ્મરણ કરાવે છે.

૭૫–सावंतवाडीनी राणी लक्ष्मीबाई

ઈ. સ૦ ૧૮૦૩ માં સાવંતવાડીનો રાજા બીજો ખેમ સાવંત મરણ પામ્યો. તેને ચાર રાણીઓ હતી. દેવીબાઇના પુત્રને ગાદી મળી. એ પુત્ર બાલ્યાવસ્થામાં હોવાથી રાજા ખેમ સાવંતની પટરાણી લક્ષ્મીબાઇ તેની સંરક્ષક અને શિક્ષક નિમાઇ. રાજ્યનો વિસ્તાર ૯૦૦ ચોરસ માઇલનો હતો અને ૧૯૦૮૧૪ માણસની વસ્તી હતી. એ નાનકડા રાજ્યનો વહીવટ લક્ષ્મીબાઇએ સારી રીતે ચલાવ્યો. એ રાણીના સમયમાં કોલ્હાપુરના રાજાએ સાવંતવાડીના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને, કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધો; પરંતુ રાણી લક્ષ્મીબાઇએ વિશ્વાસરાવ ઘાટકે અને આપા દેસાઇની મદદથી તેને કાઢી મૂક્યો.

૭૬–નવાબ બેગમ (સદરુન્નિસા)

આ રમણીનું ખરૂં નામ સદરૂન્નિસા બેગમ હતું. એ નવાબ બુરહાન-ઉલ્-મુલ્ક સાદતખાંની સૌથી મોટી પુત્રી હતી. એ ઘણીજ પતિવ્રતા, શરમાળ અને ઉદાર સ્વભાવની સ્ત્રી હતી; પરંતુ સ્ત્રીઓને ઉચિત કોમળતા સાથે તેનામાં અપૂર્વ વીરતા અને સાહસના સદ્ગુણ પણ હતા. એ સમયે નાદિરશાહના આવવાથી હિંદુસ્તાનમાં ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય મચી રહી હતી તથા સાદતખાંના મૃત્યુથી ગામેગામમાં કલહ અને કલેશની આગ સળગી ઊઠી હતી. અમેઠી (જિલ્લા લખનૌ)ના શેખોએ બળવો મચાવ્યો અને એક લાખ ગામડિયા તેમની સાથે બળવામાં સામેલ થયા. હુસનપુર, તિલોલી અને બીજા ગામના રહેવાસીઓ તથા જગદીશપુરના મુસલમાન ધર્મમાં નવા વટલેલા અફઘાનો પણ બળવાખોરોને મળી ગયા. સફદરજંગ કાંઇ ડરકણ મનુષ્ય નહોતો. વળી તેની પાસે મોગલોનું તોપખાનું પણ હતું; તોપણ એણે એમની સાથે યુદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. એણે ધાર્યું કે, "એક તો એ નીચ લોકો છે અને બીજું સંખ્યામાં ઝાઝા છે. એમને જીતવામાં કાંઇ આબરૂ વધવાની નથી અને હારીશું તો જરૂર નીચું જોવું પડશે." આવા વિચારોથી એ યુદ્ધ કરવા ગયો નહિ. નવાબ બેગમને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે સફદરજંગને હિંમત આપીને યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેર્યો અને શહેરની બહાર છાવણી નાખવાનો હુકમ આપ્યો. શહેરની બહાર તંબૂ તણાયા એટલે બળવાખોરો નાસી ગયા. એજ પ્રમાણે એક સ્થળે લખ્યું છે કે, "સફદરજંગ દિલ્હીનો વઝીર હતો, ત્યારે બાદશાહે તેને બંગશ અફઘાનોને વશ કરવા સારૂ ફરૂખાબાદ મોકલ્યો હતો. સફદરજંગ એ અફઘાનોને વશ ન કરી શક્યો અને વીલે મોંએ પાછો આવ્યો. આથી દરબારમાં તેની આબરૂ કોડીની થઇ ગઈ. નવાબ બેગમે સફદરજંગને સલાહ

આપી કે, "આ વખતે મરાઠાઓ પાસે મદદ માગો." તેણે એજ પ્રમાણે કર્યું, એટલે બંગશ અફઘાનો પાયમાલ થઇ ગયા. એની પાસે ધનનો સંચય પણ ઘણો હતો. લાખો રૂપિયા તેની પાસે મોજૂદ રહેતા. નવાબ સુજાઉદ્દૌલ્લા આ નવાબ બેગમનો પુત્ર થતો હતો. એ નવાબે અંગ્રેજોને વાયદો કર્યો હતો કે, "નવાબ થયા પછી હું તમને ચાળીસ લાખ રૂપિયા નજર કરીશ." પણ એ રૂપિયાની સગવડ નહિ થવાથી, નવ મહિનાથી એ નાસી ગયો હતો. આખરે દરબારના મોટા મોટા અમીરો પાસેથી એ નાણું વસૂલ કરવામાં આવ્યું; પરંતુ એમ છતાં પણ, અરધીજ રકમ વસૂલ થઇ. નવાબ બેગમને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે એકસામટા વીસ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપી દીધા. સુજાઉદ્દૌલ્લાને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે નવાબ બેગમનો ઘણો ઉપકાર માન્યો. તેણે નવાબ બેગમનું બધું દેવું ચૂકવી આપ્યું; એટલુંજ નહિ પણ આવકમાંથી જેટલી બચત થતી, તેટલી બધી તેને આપી દેતો હતો. નવાબ બેગમ હિજરી સંન.૧૨૧૦માં સ્વર્ગવાસી થઇ અને સુજાઉદ્દૌલ્લાની કબરની પાસે ગુલાબવાડીમાં દફન થઇ. એ એવી ધાર્મિક હતી કે, વર્ષમાં ત્રણ માસ રોજા રાખતી હતી—અપવાસ કરતી હતી. ફૈઝાબાદની મસ્જિદ અને મોતીબાગની પાછળનો ઇમામવાડો, એ તેમનાં બંધાવેલાં મકાન છે.

૭૭—चंदा

આ સ્ત્રી હૈદ્રાબાદ દક્ષિણની નિવાસી હતી અને ઉર્દુ ભાષામાં કવિતા રચનાર સ્ત્રીઓમાં એ સૌથી પહેલી હતી. તેણે પોતાનાં કાવ્યોનો એક મોટો સંગ્રહ—દીવાન તૈયાર કર્યો હતો. એ સંગ્રહ લંડનના સંગ્રહસ્થાનમાં હાલ પણ મોજૂદ છે. મોગલ બાદશાહ આલમગીર બીજાના સમયમાં એ વિદ્યમાન હતી. એ એટલી બધી ધનવાન હતી કે, તેની સેવામાં પાંચસો સિપાઇઓ હાજર રહેતા. કસરત અને કુસ્તીનો તેને ઘણો શોખ હતો. ઘોડા ઉપર બેસવામાં એ એવી હોશિયાર હતી કે, સદા આસન

જમાવીને બેસતી. તીરંદાજીમાં પણ એ અતિ પ્રવીણ હતી. સન ૧૭૯૯ માં તેણે પોતાનો 'દીવાન' (કાવ્યસંગ્રહ) કોઇ અંગ્રેજને અર્પણ કર્યો હતો. એ સાહેબે એ અમૂલ્ય પુસ્તક પોતાના દેશના મોટા પુસ્તકાલયને સમર્પણ કરીને ત્યાંના જ્ઞાનભંડારમાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

ચંદા ઘણી વખત પુરુષનો વેશ સજીને હથિયાર સાથે ઘોડેસવાર થઇને ફરવા નીકળી પડતી. એ વખતે એના અંગરક્ષક સિપાઇઓ સાથે રહેતા.

ચંદા પોતે સારી કવિતા લખી શકતી, તેવીજ રીતે સારા કવિઓની યોગ્ય કદર પણ કરી શકતી. એણે પોતાના ધનનો સદ્‌વ્યય પણ કર્યો હતો. તેણે એક મસ્જિદ બંધાવી હતી. એ કાર્યની પ્રશંસામાં એક કવિએ કવિતા રચીને તેને સંભળાવી. ચંદાએ પ્રસન્ન થઇને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી તથા ઉત્તેજનરૂપે એક હજાર રૂપિયાનું ઇનામ આપ્યું.

નિઝામ-ઉલ્-મુલ્કના પુત્ર નવાબ નિઝામ અલીખાંના સમયમાં એ મરણ પામી હતી. મૃત્યુ સમયે એ પુષ્કળ દોલત મૂકી ગઇ હતી. તેના ઘરમાંથી કેટલાએ મણ સોનું, ચાંદી અને બેસુમાર કિંમતી રત્નાલંકાર નીકળ્યાં હતાં.

ઉર્દૂની આદિકવયિત્રી ચંદાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ ભારતવર્ષમાં નથી મળી આવતો, એ શોકની વાત છે.

७८–राधाबाई

આ સ્ત્રીકવિ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી હતી. તે તેમને પૂજ્ય ગુરુ માની તેમની સેવા કરતી અને પોતાનાં કાવ્યો-માં હમેશાં તેનું નામ લખતી. તે રાધાકૃષ્ણની અચળ ભક્તિ કરતી. તેણે અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમજ દ્વારકાની યાત્રા કરી હતી. રામનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વવૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. સંવત ૧૮૯૦ માં અવધૂતનાથની એ શિષ્યા થઈ; ત્યારથી એની હકીકત જણાયેલી છે. એને જોયેલી એવા ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે, એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધિકાર કહે છે. તેણે ગુરુ પાસે પુરાણકથાઓ સાંભળેલી. પોતે ભજન બનાવી સાજ સાથે ગાતી, ત્યારે લોકો મુગ્ધ થતા.

એ બાઇની કવિતા ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી, કેમકે તેમાં હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે, તે બધી ભાષા જાણનારાજ સમજી શકે. ભાગવતના પ્રસંગો પર તેની કવિતાઓ છે. તે સિવાય ઘણાં નામાંકિત ભકતોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી, તે યાત્રાનાં સ્થાનને ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ પુસ્તકમાં આવેલી ગુજરાતી કવયિત્રીઓ કરતાં, એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સામાન્ય કરતાં ચઢિયાતા પ્રકારની છે. દિવાળીબાઇની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી ગરબીઓની ચાલ ગુજરાતીમાંની પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી સેળભેળ છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઇએ:—

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા થોર રે, સુણો જગ્ત જનાચા સોર રે;
દેવા કરે સેવા રાધીબાયા રે, માતા યશોદાતણે કૃષ્ણ રાયા રે;

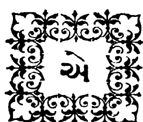
જગમે કો હોય તેરા સાયા રે.

× × × ×

તુકારામ બડા સારા ભક્ત, થઇ ગયા બડા સશક્ત;
જાકું જાણે સઘળા જક્ત, જે વિઠુબા મેં હે રક્ત.
—વગેરે

રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી લખે છે કે, "એની કવિતામાં જો કે સૌમ્ય નથી, પરંતુ તેમાં જોમ અને સરળતા છે." એનું મૃત્યુ ઈ૦સ૦ ૧૮૫૭માં થયું હોય, એમ અનુમાન થાય છે.

૭૬-मल्ली

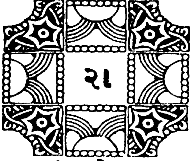
પણ દક્ષિણ દેશવાસી સ્ત્રી હતી. રાજા કૃષ્ણદેવના સમયમાં એણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં યશ મેળવ્યો હતો. મલ્લી એક કુંભારની કન્યા હતી, છતાં પણ વિદ્યાભ્યાસ તરફ તેને અત્યંત અનુરાગ હતો. તે કવિતા રચી શકતી. તેની રચના મૌલિકતા અને પ્રતિભાપૂર્ણ હતી.

એમ કહેવાય છે કે, સ્નાન કર્યા પછી વાળ સૂકવતી વખતે એ લખવા બેસતી અને એ પ્રમાણે એણે એક રામાયણ રચ્યું છે. તેના રામાયણે એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે કે, પંડિતોએ તેને વિદ્યાલયોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પસંદ કર્યું છે.

८०–राणी गौरीलक्ष्मीबाई

રાજ્યની સારી પેઠે વ્યવસ્થા ચલાવવી, તેના જેવું કઠિન કામ બીજું કોઇ નથી. રાજ્યશાસન કરવા માટે જે કર્તવ્યનિષ્ઠા, કાર્યદક્ષતા, ધર્મબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ આદિ ગુણોની જરૂર પડે છે, તે ગુણો ઘણાં થોડાં સ્ત્રીપુરુષોમાં હોય છે. કોઇ સ્ત્રી જ્યારે રાજસિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થાય છે, ત્યારે તેને માટે રાજ્ય ચલાવવું વધારે અઘરૂં થઇ પડે છે; કારણકે માનવ–સમાજે સ્ત્રીજાતિને અનેક પ્રકારે પરવશ અવસ્થામાં રહેવા દીધી છે. તેની ઉન્નતિના માર્ગમાં અસંખ્ય વિઘ્નો ઉત્પન્ન કર્યાં છે; પરંતુ એમ છતાંયે જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓને રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, ત્યારે ત્યારે તેમણે એ કઠિન કર્તવ્ય ઘણીજ યોગ્યતા અને કુશળતાપૂર્વક પાર ઉતાર્યું છે. પ્રાચીન ભારતમાં અનેક ભારતીય સન્નારીઓએ રાજકર્ત્રી તરીકે ઉત્તમ ખ્યાતિ મેળવી છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય સ્ત્રીઓની દશા ઉન્નત સ્થિતિમાં રહી નથી. તેમની માનસિક શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થવાનો અવકાશ તેમને આપવામાં આવ્યો નથી; છતાં એ યુગમાં પણ બે ચાર વિરલ ભારતનારીઓ રાજ્યશાસનમાં જે આશ્ચર્યકારક શક્તિનો પરિચય આપી ગઇ છે, તે જોઇને આપણા ચિત્તને આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. એવી સન્નારીઓ હમેશાં જગતની આગળ નારીજાતિની શક્તિની ઘોષણા કરતી રહેશે.

ભારતના દક્ષિણ–પશ્ચિમ ઉપસાગરમાં મલબાર પ્રદેશ આવેલો છે. એ દેશના રહેવાસી માલિયાલી કહેવાય છે. મલબાર કાંઠા ઉપર કોચીન અને ત્રાવણકોર નામે બે દેશી રાજ્ય આવેલાં છે. ત્રાવણકોરનું દેશી રાજ્ય ઘણું મોટું અને સમૃદ્ધિશાળી છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું સ્થાપવામાં તથા મ્હૈસુરમાંથી મુસલમાનનું રાજ્ય કાઢી નાખવામાં એ રાજ્યે વિશેષ સહાય કરી છે.

ત્રાવણકોરના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ હજુ પણ ઘણી સ્વતંત્ર છે. ઉત્તર મદ્રાસના અશિક્ષિત જનસમાજનું એવું માનવું છે કે, મલબારમાં પુરુષોની સંખ્યા થોડી છે. સ્ત્રીઓજ બધું કામકાજ કરે છે. વારસામાં સ્ત્રીઓનો હક્ક મુખ્ય ગણાય છે. વિવાહમાં વરને પસંદ કરવાની તેને સ્વતંત્રતા છે. એવા એવા કેટલાક રિવાજોને લીધે, તેમની એવી ભૂલભરેલી ધારણા થઇ ગઇ છે કે, મલબારમાં બૈરીઓજ બૈરીઓ હશે. અહીંયાં મલબાર સંબંધી બેએક વાતો ટૂંકમાં કહીશું.

મલબારના હિંદુઓમાં હિંદુશાસ્ત્રસંમત વિવાહપદ્ધતિ પ્રચલિત નથી. નામ્બુંદ્રી બ્રાહ્મણોમાં સૌથી મોટો દીકરોજ લગ્ન કરી શકે છે. બીજા નાના પુત્રો શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓ સાથે પતિપત્ની તરીકે વાસ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષ એકબીજાને પસંદ કરીને સગાંસંબંધીઓની સમક્ષ પોતાનો સંબંધ પ્રકટ કરે છે; પરંતુ એ પ્રસંગે કાંઇ શાસ્ત્રાનુસાર સંસ્કાર કરવા પડતા નથી. નાયર રમણીઓ પોતાનું ઘર છોડી દઇને પતિને ઘેર જતી નથી. સાધારણ રીતે પુરુષો પણ પોતાના પિતાને ઘેર વાસ કરે છે. પત્નીનું અડકેલું પાણી પણ સ્વામી ગ્રહણ કરતો નથી. તેને ઘેર જઇને જમવાની વાત તો દૂરજ રહી. સ્વામી પત્નીને ઘેર રાતવાસો કરવા જાય છે અને સવાર થતાં પાછો પોતાને ઘેર જાય છે. આ કારણને લીધે સંતાન સાથે તેમના પિતાનો ઘણો થોડો સંબંધ હોય છે. માતાજ તેમને ઉછેરે છે અને મોસાળમાંજ તેઓ પાલનપોષણ પામે છે. મલબારી કુટુંબોમાં સ્ત્રીનું પ્રાધાન્ય હોય છે. કોઇ પણ પુરુષના ધનનો વારસ તેનો પુત્ર નથી ગણાતો, પણ તેનો ભાણેજ ગણાય છે. એ રિવાજે મુજબ ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં ત્રાવણકોર રાજ્યના રાજા વાંચી બલરામ શર્માના ગુજરી ગયા પછી, ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ રાજસિંહાસનની અધિકારિણી બની હતી. મહારાજા બલરામ શર્મા ઘણો અયોગ્ય રાજા હતો. તેના વખતમાં રાજ્યનો બધો કારભાર અમલદારોના હાથમાં હતો. એ બધા અમલદારોએ રાજ્યની એટલી બધી દુર્દશા કરી હતી કે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ રાજાને જણાવી દીધું હતું કે, " છ મહિનાની અંદર આ અંધાધૂંધી અને ગેરવ્યવસ્થા દૂર નહિ થાય, તો રાજ્યના સંરક્ષણને સારૂ તેનો વહીવટ અમારા હાથમાં લેવાની ફરજ પડશે." કંપનીનો આ અભિપ્રાય જાણ્યા પછી, થોડા સમય-

માંજ મહારાજા બલરામ શર્માનુ મૃત્યુ થયું. તેમનો ભાણેજ જીવતો નહોતો, પરંતુ તેમની બહેનની બે પુત્રીઓ હયાત હતી. એમનાં નામ ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ અને પાર્વતીબાઇ હતાં. મોટી ભાણેજ ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને બળરામના રાજ્યની ગાદી મળી. એ વખતે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે, ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને પુત્રસંતાન જન્મશે, ત્યારે એ સંતાનને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને ગૌરીલક્ષ્મી રાજકાજથી ફારેગ થશે.

ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ અને પાર્વતીબાઇ બન્ને બહેનો વિદુષી, બુદ્ધિમતી અને શિલ્પકળામાં નિપુણ હતી. બન્ને બહેનો તેમના સદ્ગુણોને લીધે પ્રખ્યાત હતી. સિંહાસન ઉપર બેસતી વખતે ગૌરીલક્ષ્મીબાઇની વય વીસ વર્ષની હતી; પરંતુ એ વયમાં તેણે જેટલી ન્યાયબુદ્ધિ અને દુરઅંદેશીપણાનો પરિચય આપ્યો હતો, તેટલી ન્યાયબુદ્ધિ અને દૂરઅંદેશીપણું ઘણાં થોડાં મનુષ્યોમાં દીઠામાં આવે છે. તેના એ બધા સદ્ગુણો જોઇને એ વખતનો ત્રાવણકોરનો રેસિડેન્ટ કર્નલ મેકોલે તેનો પક્ષપાતી થયો હતો. રાજ્યકુટુંબના ઘણા લોકો ગૌરીલક્ષ્મીબાઇના વિરોધી હતા; કારણકે એક સ્ત્રીના હાથમાં રાજ્ય આવે, એ તેમનાથી ખમાતું નહોતું. તેમણે તેની વિરુદ્ધમાં ઘણા દાવા માંડ્યા હતા; પણ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ કર્નલ મેકોલેની સલાહ માનીને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇનો હક્ક કાયમ રાખ્યો હતો. ગાદીના અધિકાર સંબંધી બધા ટંટાઓનો નિવેડો આવી ગયા પછી, એક દિવસ શુભ મુહૂર્તમાં ઘણા ઠાઠપૂર્વક રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થઇ. અભિષેકને દિવસે, એક વિશાળ સુસજ્જિત મંડપમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અમલદારો તથા અંગ્રેજ અધિકારીઓ બિરાજ્યા હતા. કર્નલ મેકોલેએ એક સરસ છટાદાર ભાષણ કરીને, ગૌરીલક્ષ્મીબાઇના સદ્ગુણોની ઘણી પ્રશંસા કરી તથા તેને રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસવાની વિનતિ કરી; તેમજ "ધર્મવર્ધિની" અને "રાજરાજેશ્વરી" એવી બે ઉપાધિઓથી તેને વિભૂષિત કરી. એ બે ઉપાધિઓ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં વંશપરંપરાથી ચાલી આવે છે. એમાંની પહેલી ઉપાધિનો એક ઇતિહાસ પણ છે.

ત્રાવણકોરની રાજધાનીનું નામ "ત્રિવેંદ્રમ" અથવા "અનંતશયન" છે. અનંતશયન એટલે કે, જે સ્થાને અનંત અર્થાત્ વિષ્ણુ શયન કરે છે તે. એ અનંતને ત્રાવણકોર રાજ્યમાં અનંત-

પદ્મનાભ નામથી ભજે છે. એમની "આદિશેષ" નામની મૂર્તિ મહાનાગના મસ્તક ઉપર બિરાજેલી છે. એ અનંત પદ્મનાભ ત્રાવણકોર રાજ્યના કુળદેવતા છે. ત્રાવણકોરના રાજા માર્તંડ-વર્માએ એ કુળદેવતાના ચરણમાં ઉત્સર્ગ કર્યો હતો, ત્યારથી ત્રાવણકોરના રાજાઓ પોતાને પદ્મનાભ ભગવાનના દાસાનુદાસ ગણે છે. એ દિવસથી તેમણે "ધર્મવર્ધન" ની ઉપાધિ ધારણ કરી છે. એ ઉપાધિ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને પણ ગાદી ઉપર બેસતાં-વારજ મળી. ઉપાધિ સાથે તેનું આખું નામ આ પ્રમાણે હતું:— "શ્રી પદ્મનાભસેવિની વાંચી ધર્મવર્ધિની, રાજરાજેશ્વરી, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ." સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી રાણી ગૌરી-લક્ષ્મીબાઇએ મલિયાલી ભાષામાં મધુર સ્વરે નીચેની મતલબ-નું ભાષણ આપ્યું:—

"મારા પૂર્વજોના આ રાજ્ય ઉપર શાસન ચલાવવાને માટે મને આમંત્રણ આપવામાં આવશે, એવી કલ્પના પણ મારા મનમાં કદી ઉત્પન્ન થઈ નથી. મારા મામાજીનું વય ફક્ત ૨૯ વર્ષનું હતું. એ વયમાં ભગવાને અકાળ મૃત્યુદ્વારા તેમને આ પૃથ્વીમાંથી લઇ લીધા છે. મારા મામાજી તેમના મામાજીની માફક લાંબા સમય સુધી રાજ્ય ચલાવવા ભાગ્યશાળી નીવડ્યા નથી. એ કારણને લીધે ભગવાન પદ્મનાભની આજ્ઞા મારે મસ્તક નમાવીને સ્વીકારવી પડી છે. આપ સર્વેએ સ્મરણ રાખવું જોઇએ કે, હું કેવળ સ્ત્રી છું; એટલુંજ નહિ પણ મારી ઉંમર પણ ઘણી નાની છે. રાજ્યકારભારનાં કર્તવ્ય તથા તેની જવાબદારીઓનું મને કાંઇ જ્ઞાન નથી. એક માત્ર ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની સિવાય મારા એવા કોઇ બંધુ પણ નથી કે, જેમના ઉપર હું વિશ્વાસ મૂકી શકું; એટલા માટે કર્નલ મેકૉલેને મારા ભાઇ તરીકે ગણીને મારા કર્તવ્યનો ભાર હું મુખ્યત્વે કરીને તેમના ખભા ઉપર મૂકીશ."

એવું કહેવાય છે કે, એ વખતે હાજર રહેલા સરદારો અને અમલદારો રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇની વાણીની મીઠાશ, સ્વભાવની નિર્ભયતા અને વિવેચનશક્તિની ગંભીરતા જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. રાણીનું એ પ્રથમ વ્યાખ્યાન સાંભળતાંવારજ તેમને ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે, આ સન્નારીના સમયમાં ત્રાવણકોરના રાજ્યનો વહીવટ ઘણીજ સંતોષકારક રીતે ચાલશે તથા પાછલા જમાનાની બધી અંધાધૂંધી દૂર થઇ જશે.

કર્નલ મેકૉલે પણ એ ભાષણથી ઘણા સંતુષ્ટ થયા હતા અને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને રાજવહીવટમાં સર્વ પ્રકારની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું.

રાજ્યગાદી ઉપર બિરાજ્યા પછી, જરા પણ વિલંબ વગર ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ રાજકાર્યમાં મન પરોવી દીધું અને રાજ્યના નાનામોટા દરેક વિષયની તપાસ કરીને તેની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું. રાજ્ય તેની અધઃપતિત દશામાંથી ઉન્નત થઇને સારી સ્થિતિમાં આવે, તેટલા સારૂ તેણે ઘણા યત્નો કર્યા હતા. એ અનુભવ વગરની સ્ત્રી હતી, છતાં પણ અમલદારોની વાત ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખીને ચાલતી નહિ; દરેક વિષયમાં જાતે તપાસ કરીને કામ કરતી, પોતાની તપાસ ઉપરથી સ્વતંત્ર વિચાર કરીને અભિપ્રાય બાંધતી અને એ અભિપ્રાય મુજબ કાર્ય કરતી. કર્નલ મેકૉલે તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો; પરંતુ નવા કાયદા રચવાના કામમાં તથા જૂના કાયદા સુધારવાના કામમાં કર્નલ મેકૉલેને રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ તરફથી ઘણી મદદ મળતી હતી. રાજ્યની ઉન્નતિને લગતા ઘણા ઉપયોગી કાયદાઓ તો રાણી ગૌરીલક્ષ્મી-બાઇના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા.

એ વખતમાં રાજ્યની અધમ અવસ્થા શા કારણથી થઇ હતી, તેનાં કારણોની તપાસ કરતાં ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને જણાયું કે, દીવાન ઉમાનિખાપ્પિની ભૂલોને લીધેજ એ બધી અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ છે. તેણે તરતજ દીવાનને નોકરી ઉપરથી કાઢી મૂક્યો. જૂના વખતનો નોકર છે, એને કેમ કાઢી મુકાય એવી શંકા આણીને તેને નોકરી ઉપર રહેવા દીધો નહિ.

ત્યાર પછી કોઇ યોગ્ય દીવાન ન મળવાથી રેસિડેન્ટ મેકૉલેને-જ પોતાના કામ ઉપરાંત દીવાનનું કામ કરવા માટે તેણે આગ્રહ કર્યો. કર્નલ મેકૉલેએ રાણીનો આગ્રહ માન્ય રાખ્યો અને દીવાનનું કામ તેણે પોતાના હાથમાં લીધું. ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ મેકૉલેને તેમના કર્તવ્યકર્મ સંબંધી સૂચના લખી મોકલી કેઃ—

" પહેલાં તો તમે તપાસ કરજો કે, અમલદાર લોકો તેમનું કામ યોગ્ય રીતે કરે છે કે નહિ, બધા અમલદારો કાયદાઓનું પૂર્ણપણે પાલન કરે છે કે નહિ અને તેમના હાથ નીચેના નોકરો ઉપરીઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ ? બીજું, શાસન અને

ન્યાયખાતામાં એ ખાતાઓના અમલદારો પ્રચલિત કાયદા પ્રમાણે અમલ કરી રહ્યા છે કે નહિ, તેની તપાસ કરજો. ત્રીજું એ કે, કોઇ અમલદાર કે કારકુનનો અપરાધ સાબિત થાય, તો પહેલાં તેને સાવધાન કરી દેજો અને તેમ છતાં એની ચાલચલણ સુધરે નહિ, તો એને થોડી સજા કરજો. એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખજો કે, સજા કરવાનો ઉદ્દેશ અપરાધીને સુધારવાનો છે, અપરાધીનું અનિષ્ઠ કરવાનો નથી. ચોથું, હાલનું અને પહેલાંનું રાજ્યનું જે લહેણું બાકી છે, તે વસૂલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.'' મુખ્ય પ્રધાનને રાણીએ જે ઉત્તમ ઉપદેશો આપ્યા હતા, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇમાં કેટલું બધું પાણી હતું. નાની ઉંમરની સ્ત્રી હોવા છતાં પણ, કર્નલ મેકોલે જેવા અંગ્રેજ અમલદારને ઉપદેશ આપવો, એ સાધારણ હિંમતનું કામ નથી. બીજી કોઇ કાચીપોચી સ્ત્રી હોત, તો રેસિડેન્ટના હાથમાં માત્ર પૂતળું થઇને રહેત, પણ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ ઘણી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી. માન અને મર્યાદા કેમ સાચવી રાખવાં એ તેને સારી પેઠે આવડતું હતું.

કર્નલ મેકોલે પણ રાણીના વિશ્વાસને પાત્ર અમલદાર હતા. તેમણે પણ રાણીની આજ્ઞા મુજબ અમલ કરવાને પોતાનાથી બનતો યત્ન કર્યો હતો. રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે અમુક નિયમો બાંધી દીધા પછી, એ નિયમો પ્રમાણે અમલ થાય છે કે નહિ, તે જોવા માટે રાણી જાતે આખા રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતી. આગલા દીવાનની નબળાઇને લીધે, અમલદારો સ્વેચ્છાચારી થઇ ગયા હતા. વારેઘડીએ સાવધાન કર્યા છતાં પણ, તેઓ પોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. એ બધા અમલદારોને કાઢી મૂકીને રાજ્યને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો કર્નલ મેકોલેએ આરંભ કર્યો.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇનો આગલો દીવાન ઉમાનિબામ્બિ નોકરી ઉપરથી બરતરફ થયા પછી, કર્નલ મેકોલે ઉપર ઘણી દાઝ રાખવા લાગ્યો અને તેમને નુકસાન પહોંચાડવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. આખરે એ દુષ્ટ માણસે ગુપ્ત રીતે મેકોલેને ઝેર આપવાનો પણ યત્ન કર્યો; પરંતુ એ પ્રયત્નમાં એ સફળ થયો નહિ. ન્યાયપરાયણ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ એ મુકદ્દમાની જાતે તપાસ કરી અને જૂના દીવાનને જિંદગી સુધી કેદની સજા કરી.

ત્યાર પછી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ

સુધારવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું. એ વખતે હિસાબના કાગળપત્ર એવા ગૂંચવાડા ભરેલા અને અધૂરા હતા કે, રાજ્યની આવક, ખર્ચ અને બચતનો કાંઈ પત્તો લાગતો નહોતો. રાજ્યનું લહેણું અને દેવું કેટલું છે, તે તો દૈવને ખબર ! ! એ બધો હિસાબ શોધાવ્યો તો માલૂમ પડયું કે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની મુંબઇ, કોચીન અને તિન્નિવલીની કોઠીઓનું રાજ્ય ઉપર ઘણું લહેણું નીકળે છે. એ લહેણું પણ નાનુંસૂનું નહોતું. એટલું મોટું દેવું કેવી રીતે ભરી દેવાશે, એ બાબતની રાણીને ઘણી મોટી ચિંતા ઊભી થઇ. બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી, રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ એક નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પદ્મનાભના મંદિરમાં તથા બીજાં કેટલાંક સંપત્તિવાન મંદિરોમાં ઘણું ધન તિજોરીઓમાં એકઠું થઇને પડયું રહ્યું હતું. એ ધન કશા કામમાં આવતું નહોતું અને મંદિરોનો વહીવટ પણ સારી રીતે ચાલતો ન હતો. રાણીએ પોતાના અમલદારોના હાથમાં મંદિરનો વહીવટ સોંપીને અમુક વ્યાજ ઉપર મંદિરમાંથી નાણાં કરજે લેવાની સૂચના કરી. રાણીની બુદ્ધિમત્તા જોઇને કર્નલ મેકોલે ઘણાજ ખુશ થયા. રાજ્યના મુખ્ય અમલદારો પણ એ સૂચનાની ઉપયોગિતા સમજી શકયા. બધાની સહાનુભૂતિ મળવાથી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ બધાં મંદિરોના ટ્રસ્ટીઓની એક સભા બોલાવી અને સુલલિત ભાષામાં દાખલાદલીલો સહિત તેમની આગળ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. ટ્રસ્ટીઓના ધ્યાનમાં રાણીની વાત ઊતરી ગઇ ને તેમને ખાતરી થઇ ગઇ કે, રાણીની સૂચનાનુસાર ચાલ્યાથી રાજ્યને લાભ થશે, એટલુંજ નહિ પણ મંદિરની ઊપજમાં પણ વધારો થશે; ટ્રસ્ટીઓએ આનંદપૂર્વક રાણીની સૂચના માન્ય રાખી અને મંદિરોનો વહીવટ રાજ્યના અમલદારોના હાથમાં સોંપી દીધો. રાણીએ થોડાજ વખતમાં એક નવીન જગ્યા ઊભી કરી અને તે પદ ઉપર વ્યંકટરાવ નામના એક પુરુષને મંદિરોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ (દેખરેખ કરનાર) તરીકે નીમ્યો. એ અમલદાર ઘણો હોશિયાર અને પ્રમાણિક હતો. તેના પરિશ્રમથી રાજ્ય થોડા સમયમાંજ ઋણમુક્ત થયું.

ત્યાર પછી રાણીએ ન્યાયખાતા તરફ પોતાનું લક્ષ આપ્યું. રાણી જાતે સંસ્કૃત ભાષામાં પારદર્શી હતી. મનુસંહિતા, પરાશરસંહિતા વગેરે વ્યવસ્થાના ગ્રંથો તથા ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના

કાયદાઓ અને આધુનિક કાયદાનાં બીજાં પુસ્તકોના આધાર ઉપરથી, તેણે પોતાના રાજ્યને સારૂ એક નવું કાયદાનું પુસ્તક રચવાનો સંકલ્પ કર્યો; પણ પાછળથી તેને માલૂમ પડ્યું કે, એકલે હાથે એવું મોટું કામ પાર ઉતારવું ઘણું કઠણ છે. એ સમયે રાણી વિવાહ કરવા યોગ્ય વયની થઇ હતી. તેનું લગ્ન કરવા સારૂ પ્રયત્ન પણ થઇ રહ્યા હતા. શોધતાં શોધતાં એક ગામડા ગામમાં, કોઇ બ્રાહ્મણ રાજવંશમાં રાણી ગૌરીલક્ષ્મીને યોગ્ય વર મળી આવ્યો. એ ઘણો વિદ્વાન, સુશીલ અને સદાચારી હોવાથી રાણીએ તેને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો. એ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઘણો વિદ્વાન હતો, ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેને ઘણી અભિજ્ઞતા હતી; એટલે રાણીને કાયદાનું પુસ્તક રચવાની ઘણા દિવસથી જે ઇચ્છા હતી, તે ઇચ્છા પૂર્ણ થવાનો સંભવ જણાયો.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ સાથે એ યુવકનાં યથાવિધિ લગ્ન થઇ ગયાં. રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ સાથે જે પુરુષ લગ્ન કરે, તે મલબારમાં "કચેબ ખામ્બુરાન" ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. એ "કચેબ ખામ્બુરાન" (અર્થાત્ રાણીનો સ્વામી) ની સાહાય્યથી રાણીએ કાયદાનું એક પુસ્તક રચવાનું કામ આરંભ્યું અને ઘણો સખ્ત પરિશ્રમ કરીને "સત્યવર્ધક" નામનું એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૨ થી ત્રાવણકોર રાજ્યમાં તેના રચેલા પુસ્તક પ્રમાણે ન્યાયખાતાનું કામ ચાલવા લાગ્યું. લોકોને ન્યાય મેળવવાની સગવડ વધે, એટલા સારૂ નવી નવી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. ધીમે ધીમે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને મલબારી ભાષા સારી રીતે જાણતા હોય, એવા હોશિયાર લોકોને ન્યાયધીશ નીમવામાં આવ્યા. રમણ મેનન નામના એક કોચીનવાસી વિદ્વાનને રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશપદ ઉપર નીમ્યો. રાજ્યમાં ગુલામગીરીનો રિવાજ હતો, તે રાણીએ નવો કાયદો રચીને બિલકુલ બંધ કરી દીધો. બીજા ઘણા કષ્ટદાયક વેરાઓ ઓછા કરી દીધા અને મીઠાના વેપારમાં ઘણી સગવડ કરી દીધી.

રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇ ઘણીજ ધર્મપરાયણ હતી. પદ્મનાભ દેવતા ઉપર તેની અગાધ ભક્તિ હતી. તેના પૂર્વજોએ સ્થાપેલાં દાન વગેરે ધર્મકાર્યો તેણે ચાલુ રાખ્યા હતાં. તે ઉપરાંત તેણે પોતે દાનને માટે ઘણો સારો સ્થાયી પ્રબંધ કર્યો હતો. "ધર્મવર્ધિની" ઉપાધિનું સાર્થક કરવાનો તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો;

પરંતુ કર્નલ મેકોલે પાશ્ચાત્ય મનુષ્ય હતા. બ્રહ્મભોજનમાં તથા અન્નક્ષેત્રોની સ્થાપનામાં ધન ખરચવું એ ધનનો મિથ્યા વ્યય કરવા બરોબર છે, એમ એમને લાગતું હતું. એવી બાબતમાં કોઇ તેમની આગળ ફરિયાદ કરવા આવતું, તો કર્નલ મેકોલે તેની અરજી ઉપર ધ્યાન આપતા નહિ. રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને કાને આ વાત પહોંચી, એટલે તેણે ઘણી દિલગીર થઇને મેકોલેને પત્ર લખ્યો કે, "અમારા દેશના પ્રાચીન ગૌરવ અને રીતરિવાજ સંબંધી આપને કાંઇક લખી જણાવવું મારે માટે આવશ્યક છે. પ્રાચીન પુરુષોએ સ્થાપેલાં દાનાદિ અનુષ્ઠાન તેમના ધર્મવિશ્વાસને અનુસરતાં હતાં અને તે દ્વારા તેમનું આ લોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ થતું; એટલા સારૂ મારો આપને ખાસ આગ્રહ છે કે, દાન વગેરે કાર્યોને નિયમપૂર્વક ચાલુ રહેવા દેવાં જોઇએ. મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, રામેશ્વરના તીર્થયાત્રીઓ તરફ પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. હું આશા રાખું છું કે, બીજા વિષયોની પેઠે આ વિષયમાં પણ આપ ખાસ ધ્યાન આપશો. કાગળપત્રદ્વારાજ આપ ઘણું કામ કરી શકો એમ છો. આશા છે કે, મારી સૂચના ઉપર આપ ઘટતું ધ્યાન આપશો. હું એક સ્ત્રી છું. રાજ્યનો બધો કારભાર આપના હાથમાં મેં સોંપ્યો છે; એટલે આશા રાખું છું કે, આપ દાન વગેરે કાર્યોને યોગ્ય રીતે ચલાવીને રાજ્યનું કલ્યાણ સાધશો."

રાણી કેટલી દૃઢતાથી રાજ્ય ચલાવતી હતી, તે આ કાગળ વાંચ્યાથી જણાઇ આવે છે. યૂરોપિયન અમલદારના કામમાં ખામી હોય, તો તે બતાવતાં રાણીને સંકોચ થતો નહિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૩માં રાણીને એક પુત્ર જન્મ્યો. આખા રાજ્યમાં આનંદોત્સવ મચી રહ્યો. એ બાળકનું નામ રામવર્મા પાડવામાં આવ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૪માં શાસ્ત્રાનુસાર શુભ દિવસે રામવર્માનો ત્રાવણકોરના રાજા તરીકે અભિષેક થયો. અભિષેકને દિવસે એક દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સુસજ્જિત રાજકુમારને ખોળામાં લઇને રાણી રાજસભામાં ઉપસ્થિત થઇ. એ વખતે સભામાં એકઠા થયેલા દરબારીઓએ તેને યથાયોગ્ય માન આપ્યા પછી રાણીએ નીચે લખેલું ભાષણ આપ્યું:—

"નામદાર ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની ન્યાયધર્મનું રક્ષણ કરીને દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, એટલા સારૂ ભગવાન પદ્મનાભ તેમની

બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરશે. પ્રભુ પદ્મનાભની કૃપાથી મેં જે પુત્ર પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે પુત્રને આજે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના હસ્તમાં સમર્પણ કરૂં છું. તેનું રાજ્યોચિત રીતે પાલન અને શિક્ષણ કરવાનું કામ, હું ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને સોંપું છું."

એટલું કહીને તેણે બાળકપુત્રને કર્નલ મેકોલેના હાથમાં મૂક્યો. એટલે મેકોલેએ ઊભા થઇને જાહેર કર્યું કે, "આજથી રામવર્મા ત્રાવણકોર રાજ્યના મહારાજા થયા છે અને જ્યાંસુધી એ બાળક પુખ્ત ઉંમરના નહિ થાય, ત્યાંસુધી રાણી ગૌરીલક્ષ્મી-બાઇજ પહેલાંની માફક રાજમાતા તરીકે રાજ્ય ચલાવશે."

ત્યાર પછી કર્નલ મેકોલેએ દીવાનપદનો ત્યાગ કર્યો.

એક વર્ષ પછી રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઇને એક બીજું સંતાન ઉત્પન્ન થયું; પણ એ સંતાનના જન્મ પછી તેની તબિયત બગડી ગઇ. તેનો અંતકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો. મૃત્યુ સમયે તેણે પોતાના સ્વામીને અને બહેન પાર્વતીબાઇને પાસે બોલાવ્યાં તથા કહ્યું કે, "હું મારા પ્રાણસમાન આ બે બાળકોને તમારા હાથ-માં મૂકી જાઉં છું. તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે, એ બે બાળકોને અમે પૂરતી કાળજીથી ઉછેરીશું" પાર્વતિબાઇને તેણે કહ્યું: "પાર્વતિ! તારે આ રાજ્યનો કારભાર ચલાવવો પડશે. આ બન્ને બાળકોની મા થઇને તારે રહેવું પડશે. મારે માટે શોક કરીશ નહિ."

ગૌરીલક્ષ્મીબાઇએ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ અલ્પ સમયમાં પણ તેના અપૂર્વ સદ્‌ગુણોનો પરિચય મળી આવ્યો હતો અને તેણે પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે, સ્ત્રીઓ તો ઘરધંધા સિવાય-નાં બીજાં કામ કરીજ ન શકે, બહારનાં કામ કરવા જેટલી બુદ્ધિ અને શક્તિ તેમનામાં હોયજ નહિ; પરંતુ રાણી ગૌરીલક્ષ્મીબાઈનું ચરિત્ર એ દલીલના ખંડનરૂપે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જો તેમને પોતાની સ્વાભાવિક ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો પ્રસંગ મળે, તો તેઓ કોઇ પણ વિષયમાં પુરુષોથી પછાત રહે એમ નથી. તેમને બુદ્ધિનો વિકાસ કરવાનો અવકાશ આપો અને પછી જુઓ કે, તેઓ કેવાં કેવાં ઉત્તમ કાર્યો કરી શકે છે.

૮૧—મધુરવાણી

તાં જોરના અધિપતિ રઘુનાથ રાજા ઘણા વિદ્યાનુરાગી હતા. અસંખ્ય પંડિતોને લઈને, એ રાજસભામાં બેસતા અને તેમની સાથે ધર્મ અને કાવ્યની ચર્ચા કરતા. પંડિતો રોજ નવાં નવાં કાવ્યો રચીને રાજાને સંભળાવતા. આ બધા પંડિતોની સાથે અનેક વિદુષીઓ પણ રાજસભામાં બિરાજીને તેમની શોભામાં વધારો કરતી હતી. એ વિદુષીઓ પણ પંડિતોની સાથે ધર્મ અને કાવ્યની ચર્ચામાં સામેલ થતી અને મહારાજને રોજ નવાં નવાં કાવ્યો સંભળાવતી. એ બધી વિદુષી રમણીઓમાંથી મધુરવાણીએ વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી છે. બધા સભાપંડિતો કરતાં, મહારાજા એનું વધારે માન રાખતા તથા એની રચનાથી મુગ્ધ થઈ જતા.

એક દિવસ મહારાજા સેંકડો વિદુષી રમણીઓની વચમાં એ રાજસભામાં બેઠા હતા. કોઈ રમણી એમને રામાયણ સંભળાવતી હતી તો કોઈ ધર્મસંગીત સંભળાવતી હતી. એક વિદુષી, એ દિવસે મહારાજાને ઉદ્દેશીને કવિતા રચી લાવી હતી. એમાં શ્રીરામચંદ્રજીના ઉપર મહારાજની કેવી અચળ ભક્તિ છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. કવિતામાં જ્યાં જ્યાં રામચંદ્રજીની સ્તુતિ હતી, રામચંદ્રજીના ચરિત્રનું વ્યાખ્યાન હતું, તેટલો તેટલો અંશ સાંભળતાં રાજા તન્મય થઈ ગયા. કવિતા પૂરી થઈ રહ્યા પછી એ બોલ્યાઃ “મેં આટલી બધી વાર રામચરિત્ર સાંભળ્યું છે, છતાં એ સાંભળ્યાથી હું કોઈ દિવસ ધરાતો નથી. જેટલી વાર સાંભળું છું, તેટલી વાર એ નવુંજ લાગે છે અને તેટલીજ વાર પુષ્કળ આનંદ મેળવું છું. મારી સભાના પંડિતો અને વિદુષી મહિલાઓએ ઘણી વાર રામનામનું ગાન વિવિધ છંદોમાં રચીને મને સંભળાવ્યું છે, પણ તેમની રચનામાં જાણે એક જાતની ન્યૂનતા

જણાય છે. જાણે કે, એમાં કાંઇક રહી ગયું હોય એમ લાગે છે. રામચંદ્રજીનું ગુણકીર્તન પૂર્ણરૂપે થયું હોય, એમ જણાતું નથી. મારી ઇચ્છા છે કે, કોઇ એવું રામચરિત્ર લખે કે જેમાં એ અભાવ ન જણાય."

રઘુનાથે સભા બોલાવીને એ કાર્ય કોઇને સોંપવાનો વિચાર કર્યો; પણ કોઇ સ્ત્રી કે પુરુષે એ મહાભારત કામ માથે લેવાનું સાહસ કર્યું નહિ. મહારાજે ઉદાસ મને સભા બરખાસ્ત કરી.

એ રાત્રે મહારાજે સ્વપ્ન જોયું કે, સાક્ષાત્ રામચંદ્રજી તેના ઓસીકા આગળ બેસીને કહી રહ્યા છેઃ "નરપતિ! ઉદાસ ન થઇશ. સરસ્વતીસમાન મધુરવાણી તારી સભામાં છે, તેના ગાનથી હું પણ સંતુષ્ટ છું. તેનેજ તું રામાયણ રચવાનું કામ સોંપ. એજ સ્ત્રી એ કાર્યને માટે ખરેખરી લાયક છે."

બીજે દિવસે સવારે મહારાજે મધુરવાણીને સ્વપ્નની વાત કહી. મધુરવાણીએ એ સાંભળીને કહ્યું: "રાજાધિરાજ! શ્રીરામચંદ્રજીની આજ્ઞા મારે શિરોમાન્ય છે. એમનીજ સહાય છે, તો આ કાર્ય કરવામાં મારે કાંઇ વાંધો નથી. મારી બધી ત્રુટીઓને એ અંતર્યામી ક્ષમા કરશે."

મધુરવાણીનું રચેલું એ રામાયણ તાલપત્ર ઉપર, બેંગલોરમાં માલેશ્વર વેદવેદાંતમંદિરના પુસ્તકાલયમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે. એનો સંપૂર્ણ અંશ મળી આવતો નથી. જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે, તેટલામાં ચૌદ સર્ગ સુધી છે. એ ચૌદ સર્ગમાં નાના પ્રકારના છંદોમાં દોઢ હજાર શ્લોક છે. પ્રારંભમાં ગ્રંથકર્તા દેવતાઓ પાસે તથા તાંજોરના રાજા રઘુનાથ પાસે આશીર્વાદ માગે છે; ત્યાર પછી વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, બાણભટ્ટ, માઘ વગેરે મહાકવિઓ માટેની પોતાની સન્માનવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. ત્યાર પછી સુલલિત ભાષામાં રઘુનાથ રાજાની રાજસભાનું વર્ણન છે. એ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, સેંકડો વિદુષી રમણીઓ રઘુનાથની રાજસભાને અલંકૃત કરતી હતી. અહીંયાં પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મૂળ રામાયણનો આરંભ થાય છે. એમાં રામાયણનું ક્રમસર વર્ણન છે.

મધુરવાણી ઘણીજ ગુણવતી સ્ત્રી હતી. એ 'ચમત્કારવીણા' નામનું વાજિંત્ર વગાડી શકતી. તેની વીણાનો આલાપ સાંભળતાં મનમાં એવો વિચાર આવતો કે, જાણે સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી દેવી

પધારીને વીણાનો ઝંકાર કરી રહ્યાં છે. એ તેલુગુ અને સંસ્કૃત બંને ભાષામાં વિશેષ પ્રવીણ હતી. એમ કહેવાય છે કે, શ્લોક રચવાનો તેને એટલો બધો અભ્યાસ હતો કે, બાર મિનિટમાં તે એક શ્લોક રચતી હતી. તેણે નૈષધકાવ્ય અને કુમારસંભવ પણ રચ્યાં છે. મધુરવાણી સંબંધી બીજી વધારે હકીકત મળી આવતી નથી. એ સત્તરમી શતાબ્દિમાં હયાત હતી.

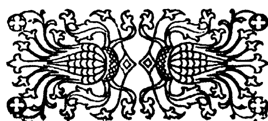
૮૨–અભયાર

એ દાક્ષિણાત્ય ભગવાન નામના એક બ્રાહ્મણની કન્યા હતી. એ કેટલી બધી વિદુષી હતી, તે તેના ચરિત્ર સંબંધી નીચેની કથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. લોકો તેને દેવી સરસ્વતીની કન્યા કહેતા હતા.

અભયારનાં ભાઈબહેન બધાંએ સાહિત્યજગતમાં નામ કાઢ્યું હતું. તેના બધા ભાઈઓ પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા તથા તેની બહેનોની પણ એ વિષયમાં ઓછી ખ્યાતિ નહોતી; પરંતુ એ બધામાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન અભયારને મળ્યું હતું. જ્યોતિષ, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ અને ભૂગોળમાં તેનું જ્ઞાન અસીમ હતું. તેણે ભૂગોળ સંબંધી એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ કવિતામાં રચ્યો હતો. જ્યોતિષ અને વિજ્ઞાન સંબંધી પણ કેટલાંક પુસ્તક રચ્યાં હતાં. એ જિંદગી પર્યંત કુંવારી રહી હતી અને દેશના બધા પંડિતો તેનો યશ ગાતા હતા.

તેને ઉપાગ્ગા નામની એક ભગિની હતી. તેણે પણ " નીલિપાટલ " નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે અને ભલ્લી અને મુગેરા નામની બીજી બે બહેનો ખંડકાવ્ય અને કવિતારચના કરીને યશસ્વી થઈ ગઈ છે.

૮૩–નાચી

દક્ષિણ દેશમાં એલેશ્વર ઉપાધ્યાય નામનો એક મહાપંડિત હતો. દર્શનશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ અને જ્યોતિષમાં તેનું જ્ઞાન અસીમ હતું. તેને નાચી નામની એક કન્યા હતી. નાચી અલ્પ વયમાં વિધવા થઇ હતી. ઉપાધ્યાય મહાશય એક શાળા કાઢીને દેશદેશાવરના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા. કન્યા નાચી જ્યારે વિધવા થઇ, ત્યારે તેમણે વિદ્યાર્થીઓની સાથે એને પણ ભણાવવું શરૂ કર્યું. નાચી એટલી બધી તેજ બુદ્ધિની નહોતી. કોઇ વિષય સહેલાઇથી શીખી જતી નહિ; એટલા માટે તેના પિતા મનમાં ને મનમાં ઘણા દુઃખી થતા. ઉપાધ્યાય મહાશયના ઘણા શિષ્યો પણ નાચીના જેવી મંદબુદ્ધિવાળા હતા. તેમની બુદ્ધિ પ્રખર અને સ્મરણશક્તિ પ્રબળ કરવા માટે, એલેશ્વર આયુર્વેદશાસ્ત્રનું મંથન કરવા લાગ્યા. તેમણે જ્યોતિષ્મતી નામની એક વેલ ખોળી કાઢી. એ લતાના રસનું સેવન કરવાથી બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિ તીવ્ર થાય છે, એમ એમનું માનવું હતું. કહેવાય છે કે, એલેશ્વર પંડિતે એ જ્યોતિષ્મતી–રસનું સેવન કરાવીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓને બુદ્ધિવાન બનાવ્યા હતા. વધારે બુદ્ધિશાળી થવાની ઇચ્છાથી નાચીએ એક વખત છાનામાના ઘણા મોટા પ્રમાણમાં એ રસ પી લીધો. એ રસ મોટી માત્રામાં પીધાથી, વિષતુલ્ય પરિણામ આવતું હતું. નાચીના દેહમાં અસહ્ય બળતરા થવા લાગી અને એ બળતરા સહન ન થવાથી એ એક કૂવામાં કૂદી પડી. એ અરધી બેભાન અવસ્થામાં એ કૂવામાં આઠ કલાક સુધી પડી રહી. તેના પિતાને આ બનાવની ખબર નહોતી. તેમણે ચારે તરફ કન્યાની શોધ કરાવી અને ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે ‘ નાચી, નાચી ’ કહીને રોવા લાગ્યા. આટલી વાર પાણીમાં ડૂબી રહેવાથી નાચીનું વિષ ઊતરી ગયું હતું. તેણે પિતાનો સ્વર સાંભળીને કૂવામાંથી જવાબ આપ્યો. પિતાએ આવીને તેને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. ત્યાર પછી નાચીની મેધાશક્તિ ઘણીજ

તીવ્ર થઇ ગઇ. થોડા દિવસમાં તેણે બધાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી દીધો.

એ વખતે નાચીએ પોતે કવિતા રચવાનો આરંભ કર્યો. તેની કવિતાઓ ભાવ, માધુર્ય અને ભાષાચાતુર્યમાં ઊંચા પ્રકારની હતી. પછી તેણે 'નાચી–નાટક' નામથી પોતાનું જીવનચરિત્ર કાવ્યમાં લખ્યું; તેમાં તેના દુ:ખી વૈધવ્ય જીવનનું કરુણ વર્ણન છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં નાચીએ તીર્થયાત્રા કરી હતી. એ વખતે અનેક શહેરોમાં પંડિતો સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં દિગ્વિજય કરીને એ પોતાને ઘેર પાછી આવી હતી.

૮૪–માધવી

માધવી નીલાચળની રહેવાસી હતી. મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવ દક્ષિણમાં પ્રવાસ કરીને જ્યારે નીલાચળમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે માધવીએ તેમનાં દર્શન કર્યાં અને એ દિવસથીજ તેના મનમાં ભગવત્પ્રેમનો ઉદય થયો. ત્યારથી એ ઘણી ભક્ત બની. ચૈતન્યદેવ સંન્યાસ લીધા પછી, સ્ત્રીઓનું મોં જોતા નહિ; એટલે માધવી તેમની સન્મુખ જઇ શકતી નહિ. એ સંતાઇ રહીને કૃષ્ણપ્રેમમાં તલ્લીન થઇ ગયેલા ચૈતન્યદેવની મૂર્તિ જોતી તથા પોતે પણ ભગવદ્‌ભક્તિમાં લીન થઇ જતી. ચૈતન્યદેવની પાસે જવાની રજા નહિ હોવાથી, એને ઘણોજ ખેદ થતો. એ ખેદ એણે કાવ્યદ્વારા પ્રગટ કર્યો છે.

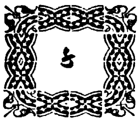
'કલ્પતરુ' નામના ગ્રંથમાં માધવીદેવીનાં અનેક પદ મળી આવે છે. એ પદની ભાષા તથા ભાવ ઘણા સુંદર છે.

માધવીદેવીનાં પદ ઐતિહાસિક તત્ત્વોથી પૂર્ણ છે. નિત્યાનંદ મહાપ્રભુનો દાંત તૂટી જવાની વાત, જગદાનંદની નવદ્વીપયાત્રા, દોલલીલા વખતે શ્રીગૌરાંગનું કીર્તન વગેરે વિષયો તેમાં આવે છે.

જગન્નાથજીના મંદિરનું દૈનિક વિવરણ લખી રાખવા માટે, એક લેખકની જરૂર હતી. માધવીના હસ્તાક્ષર ઘણા સુંદર હોવાથી તથા તેની રચનાચાતુર્ય અને પાંડિત્યથી મુગ્ધ થઇને રાજા પ્રતાપચંદ્રે સ્ત્રી હોવા છતાં પણ તેનીજ નિમણુંક કરી. આ સન્માનજનક પદ તેણે સારી રીતે નિભાવ્યું હતું.

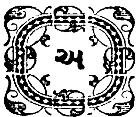

८५–गिरिधर कविरायनी स्त्री

વિરાય ગિરિધર હિંદી ભાષાનો જૂનો અને પ્રખ્યાત કવિ છે. તેના કુંડલિયા ઘણાજ પ્રસિદ્ધ છે. એ કવિરાયની સ્ત્રી પણ ઘણી ભણીગણી હતી. પતિના સહવાસથી એને પણ કવિતા બનાવવાનો શોખ લાગ્યો હતો. પતિનીજ શૈલી ઉપર એ પણ કુંડલિયા બનાવતી હતી. જે કુંડલિયાના આરંભમાં 'સાંઇ' શબ્દ આવે છે તે બધા એના છે. કેટલાક એવું માને છે કે,કવિરાય ગિરિધરે જેટલા કુંડલિયા બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેટલા બનાવ્યા પહેલાંજ તે કાળને વશ થયા; તેથી એમની સ્ત્રીએ બાકીના કુંડલિયા બનાવીને પતિનો મનોરથ પૂરો કર્યો. ધન્ય છે એવી સ્વામીપરાયણા સ્ત્રીને !

८६–खगनियाँ

વધ પ્રાંતમાં ઉન્નાવ જિલ્લામાં 'રણજિતપુરવા' નામનું એક ગામ છે. ત્યાં ખગનિયાઁ રહેતી હતી. એના બાપનું નામ વાસુ હતું. એ ન્યાત ની ઘાંચણ હતી. એ કાંઇ વધારે ભણીગણી નહોતી, પણ સમસ્યાઓ સારી બનાવી જાણતી હતી. તેની કેટલીક સમસ્યાઓ એવી ઉત્તમ બનતી કે, સારા કવિઓ પણ તેને પસંદ કરીને લખી જતા હતા.

જગતમાં ઘાંચણો તો ઘણીએ થઇ ગઇ છે અને થશે; પણ એમાંથી એક ખગનિયાઁનું નામજ ચિરકાળપર્યંત અમર રહેશે. તેણે ઘણી સમસ્યાઓમાં પોતાના પિતાનો ઉલ્લેખ કરી, તેનું નામ પણ અમર કર્યું છે. વિદ્યાને લીધે હલકી જાતની સ્ત્રી પણ અક્ષય કીર્તિ મેળવી શકે છે.

૮૭–સદુબા

સતી ગુજરાતનું એક રત્ન હતું. ફાર્બસ સાહેબે રચેલા અને આપણા સુપ્રસિદ્ધ સ્વ૦ સાક્ષર રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામે ભાષાંતર કરેલ 'રાસમાળા' ને આધારે અમે એ સન્નારીનો વૃત્તાંત સંક્ષિપ્તમાં ઉતારીએ છીએ.

અસાઇની જિતમાં નરવીર નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાખવામાં આવી, ત્યાર પછીના વર્ષમાં અમદાવાદ શહેરમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ બન્નેની સત્તા ચાલતી હતી અને તેઓની કચેરીઓ ભદ્રમાં અને હવેલીમાં હતી. એ સમયમાં ઘણા લોકોએ ચાડી ખાઇને ઉદરનિર્વાહ કરવાનો ધંધો માંડ્યો હતો. એ ચાડિયાઓ સારા માણસોની વિરુદ્ધ સરકારમાં ખોટી ખોટી વાતો કહી આવતા અને સરકાર એમનું કહ્યું માની, એ સારા માણસોની આબરૂ બગાડતી. એ વખતની સરકારનો ઉદ્દેશ લોકોનું સંરક્ષણ કરવાનો તથા તેમને ન્યાય આપવાનો નહોતો, પણ ગમે તે પ્રકારે પોતાના ભંડાર ભરવાનો હતો.

એ વખતમાં ઉત્તમ નામના એક ચાડિયાનું રાજદરબારમાં ઘણું માન હતું અને તેની વાત ઉપર સરકાર ઘણો વિશ્વાસ રાખતી. એ જાતે વાણિયો હતો અને શાહપુરમાં રહેતો હતો.

આપણી આ ચરિત્રનાયિકા સ્ત્રીરત્ન સદુબા બારોટકુળમાં જન્મી હતી. તેના પતિનું નામ હરિસિંહ હતું. સદુબા ઘણી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી. એક દિવસ ઉત્તમચંદ ચાડિયાની નજર સદુબાના ઉપર પડી ગઈ અને એ તેનું સૌંદર્ય જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયો. સદુબાનું શિયળભંગ કરવાની ઇચ્છાથી તેને તેણે ઘણીએ લાલચો આપી, પણ સદુબા સાચી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. ધનવૈભવની તેણે જરા પણ પરવા કરી નહિ અને એવો દુષ્ટ વિચાર રાખવા

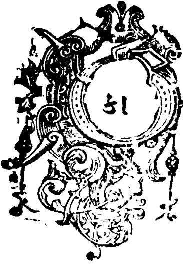
માટે ઉત્તમચંદને ઘણો ઠપકો આપ્યો. પોતાની કામવાસના તૃપ્ત ન થવાથી ઉત્તમ ચાડિયાએ તેનું વેર લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે સતી સદુબાના ઉપર વ્યભિચારનું જૂઠું આળ મૂક્યું. તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પેશ્વાના સિપાઈઓ સદુબાને પકડવા સારૂ આવ્યા. સદુબાએ જણાવ્યું કે, " હું નિર્દોષ છું. આ બધાં કારસ્તાન ચાડિયા ઉત્તમનાં છે. " પણ તેનું કહ્યું કોઈએ માન્યું નહિ. પોલિસનાં માણસો તેને સરકારની કચેરીમાં લઈ જવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સરકારી સિપાઈઓને હાથે પોતાનું અપમાન થતું જોઈને સદુબાએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું: " તમે જોઈ શું રહ્યા છો ? આ વખતે ત્રાગું કરીને મારી આબરૂ સાચવો. " ભાટ-ચારણો ત્રાગું કરવામાં અને ધરણું ધરવામાં ઘણા કુશળ અને નીડર હોય છે. હરિસિંહે પોતાના એક કુમળા બાળકને મારી નાખ્યું અને ભાટવાડામાં એક આંબાના ઝાડની ડાળીએ લટકાવ્યું, પરંતુ પાષાણહૃદયના ઉત્તમને એથી પણ દયા ઊપજી નહિ. એણે તો સદુબા ઉપરનો જુલમ ચાલુજ રાખ્યો. સદુબાને બાંધીને લઈ જવાનો તેણે સિપાઈઓને હુકમ આપ્યો. આથી સદુબાને ઘણોજ ક્રોધ ઊપજ્યો. ક્રોધના આવેશમાં તેણે પોતાના ધણીને કહ્યું કે, " મારા માથા ઉપર તલવાર ફેરવી દો. " તરતજ તેના પતિએ સદુબાનું માથું ધડથી જુદું કરી નાખ્યું.

આ પ્રમાણે સદુબા ભાટણે પોતાના સુંદર દેહનો ભોગ આપીને શિયળનું રક્ષણ કર્યું. સદુબાના આ આત્મબલિદાનથી તેનાં આડોશીપાડોશી અને જ્ઞાતિજનો ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ. સદુબાના ઉપર થયેલા અત્યાચારનો બદલો લેવા સારૂ, બધા ભાટ લોકો હથિયાર લઈને બહાર નીકળી પડ્યા. ઉત્તમચંદ ચાડિયો તો તેમનાથી ડરી જઈને અગિયારાજ ગણી ગયો; પરંતુ સરકારને આખરે ઉત્તમને પકડી બહાર આણવો પડ્યો. સરકારે ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસાડીને ગામમાં ફેરવવાની આજ્ઞા આપી, પણ ભાટ લોકોએ તેને ગધેડા ઉપરથી ઉતારી પાડીને પથ્થરે પથ્થરે એવો માર્યો કે, ત્યાં ને ત્યાંજ તેનું મરણ નીપજ્યું.

જ્યાં સદુબા મરણ પામી હતી, ત્યાં ભાટ લોકોએ દહેરૂં ચણાવીને તેમાં સદુબાદેવીની સ્થાપના કરી. ખરેખર ! સતીત્વની ખાતર આત્મબલિદાન આપનાર સ્ત્રી સર્વની શ્રદ્ધાને પાત્ર છે.

८८–राणी राजबाई

કાઠિયાવાડમાં વઢવાણ નામનું એક દેશી રાજ્ય છે. એ રાજ્યની સઘળી વ્યવસ્થા આશરે અરધા સૈકા પહેલાં, એક મહાપરાક્રમી અને હોશિયાર સ્ત્રીના હાથમાં હતી. એ સ્ત્રીનું નામ મહારાણી રાજબાઇ હતું. એ વીર રાણીએ પોતાની સિત્તેર વર્ષની વયે યુદ્ધ કરીને શત્રુઓને હરાવીને રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર નીચે આપવામાં આવે છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૭ ના સુમારમાં વઢવાણ રાજ્યનો કારભાર રાજબાઇને મળ્યો હતો. પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવવા યોગ્ય સઘળા ગુણોથી રાજબાઈ અલંકૃત હતી. તેના શરીર ઉપર જેવી રીતે તેજસ્વિતા જણાઇ આવતી હતી, તેવીજ રીતે તેના સ્વભાવમાં સૌમ્યતા, દૃઢતા અને રાજ્યકુશળતાના ગુણો સ્પષ્ટ જણાઇ આવતા. તે અબળાના હૃદયમાં જેવી રીતે કોમળતા હતી, તેવીજ રીતે કઠોરતા અને કષ્ટસહિષ્ણુતા આદિ પુરુષોચિત ગુણો પણ પુષ્કળ હતા. અસાધારણ ધનસંપત્તિની માલિક હોવા છતાં પણ એ સુખવૈભવ અને ભોગવિલાસથી દૂર રહેતી. અબળા નામથી ઓળખાતી હોવા છતાં પણ, આત્મબળનો પરિચય આપીને, તેણે જનસમાજને વિસ્મિત કરી દીધો હતો. એ વખતની લોકવાયકા એ બિચારીના ચરિત્ર ઉપર અનેક દોષારોપણ કરતી હતી. એ સ્વામી, પુત્ર કે કોઇને પ્રિય થઇ પડી નહોતી; કારણકે રાજ્યના વહીવટમાં એ કોઇને માથું મારવા દેતી નહિ. સર્વની આગળ એ પોતાની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરી આપતી અને કામ પડચે તલવાર ખેંચતાં પણ સંકોચાતી નહિ. અસ્તુ ! આ સર્વ દંતકથાઓ ખરી હોય કે ખોટી, પણ એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે કે, રાજબાઈ રાજ્યનો પ્રબંધ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય હતી. તેનું રાજ્ય સુશાસિત, નિયમબદ્ધ

અને સુબુદ્ધિશાળી ગણાતું હતું. બ્રિટિશ અમલદારોએ પણ વઢવાણના સુપ્રબંધને માટે રાજબાઇની બુદ્ધિનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

ધીમે ધીમે રાજબાઈ વૃદ્ધાવસ્થાને પામી. તેની વય ૭૦ વર્ષની થઇ. આ જરાવસ્થામાં પુણ્યસંચય કરવા સારૂ, એને તીર્થયાત્રા કરવાનું મન થયું. રાજબાઇએ પોતાના સગીર વયના પૌત્રને રાજ્યનો અધિકારી નીમ્યો અને તેની માતા ગોવલબાઇના હાથમાં રાજ્યનો કારભાર સોંપીને પોતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી. ગોવલબાઈ દેખીતી રીતે રાજ્યકારભારને યોગ્ય સ્ત્રી હતી.

ઘણા દિવસ વીતી ગયા. ધીમે ધીમે ગોવલબાઇને રાજ્યલોભ વધતો ગયો. એને પણ ઇચ્છા થઇ કે, જેવી રીતે રાજબાઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતાં હતાં, તેવી રીતે હું પણ ચલાવું. ખરે ! રાજ્યલોભ ઘણો ખરાબ લોભ છે. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, રાજબાઇને એનું રાજ્ય પાછું ન આપતાં પોતાનાજ કબજામાં રાખવું.

ઘણે દિવસે રાજબાઈ નોકરચાકરો સાથે યાત્રા કરીને પાછી આવી, પણ નગરના રક્ષક સિપાઇઓએ ગોવલબાઇના હુકમથી તેને અંદર જવા ન દીધી. નગરમાં પ્રવેશ કરવાના બધા દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. રાજબાઈ રાજનગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખતી હતી, પણ ગોવલબાઇએ કહેવરાવ્યું કે, "તમે હવે વૃદ્ધ થયાં છો. તમારૂં મોત હવે પાસે આવતું જાય છે. હવે તો સંસારમાંથી મુક્ત થઈને ધર્મનું ચિંત્વન કરો, એજ આપનું કર્તવ્ય છે." પરંતુ આ વાત તેજસ્વી રાજબાઇના ધ્યાનમાં ઊતરી નહિ. રાજબાઇ રાજકોટ પહોંચી અને ત્યાંના અંગ્રેજ સરકારના રેસિડેન્ટને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. એ વખતે સર બિલોગ્વી પોલિટિકલ એજન્ટ હતા. તેમણે રાજબાઇની વાત સાંભળી; પરંતુ રાજબાઇને અનુકૂળ કોઇ કલમ નહિ જણાયાથી, રાજબાઇની અરજી મંજૂર ન રાખી. રાજબાઇ નિરાશ થઇને પાછી આવી.

બ્રિટિશ અમલદારોને હાથે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થવાનાં કાંઇ પણ ચિહ્ન ન જણાયાં, ત્યારે રાજબાઇ પોતાના બાહુબળથી વઢવાણ પોતાને તાબે કરવાને તૈયાર થઇ. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેની ચામડી ઉપર કરચલીઓ વળી ગઇ હતી; યૌવનનું સૌંદર્ય તેના ચહેરા ઉપરથી બિલકુલ જતું રહ્યું હતું; પરંતુ આ ઉંમરે પણ તેના મુખકમળ ઉપર એક પ્રકારની તેજસ્વિતા અને દૃઢતા જણાઇ આવતી હતી. રાજબાઇએ લશ્કર એકઠું કર્યું. ધીમે ધીમે

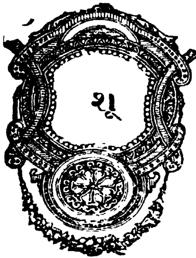
એક હજાર સૈનિકો તેને શરણે આવ્યા અને તેની આજ્ઞા મુજબ ચાલવા તૈયાર થયા. રાજબાઇએ યુદ્ધનો પોશાક પહેર્યો. તેના ઉપર મજબૂત બખતર ધારણ કર્યું. તીક્ષ્ણ તલવાર તેના હાથને શોભા આપવા લાગી. સિત્તેર વર્ષની ડોશી ઘોડા ઉપર સવાર થઇને, સૈનિકોના લશ્કર સાથે વઢવાણ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળી.

આ પ્રમાણે યુદ્ધ-વેષમાં રાજબાઇ નગરના દ્વાર આગળ પહોંચી. આ વખતે પણ દ્વારપાળોએ તેને અંદર જવા દીધી નહિ. તેઓએ રાજબાઇના લશ્કર ઉપર બંદૂકની ગોળીઓ છોડવા માંડી. એ ગોળીથી રાજબાઇનો એક મુખ્ય સિપાઇ ઘાયલ થઇને મરણ પામ્યો; પણ આથી રાજબાઇ નિરાશ થઇ નહિ. સામા પક્ષવાળાઓ તેના સૈન્ય ઉપર ગોળીનો ખૂબ વરસાદ વરસાવતા હતા. જોતજોતામાં તેનો એક બીજો સેનાનાયક તેના પગ આગળ મરણતોલ થઇને પડ્યો. વૃદ્ધ વીરાંગનાએ આટલાથી પણ હિંમત છોડી દીધી નહિ. તેનું સાહસ ઊલટું વધી ગયું. યૌવનનું પ્રરાક્રમ આજે ફરીથી એના શરીરમાં સંચાર પામ્યું. આ ઉત્સાહથી તેજસ્વી રાજબાઇના આખા શરીરમાં અપૂર્વ બળ વ્યાપી ગયું. ઘોડા ઉપર દૃઢતાથી બેસી રહીને, હાથમાંની તલવાર ફેરવતી ફેરવતી રાજબાઇ પોતાના સૈનિકોને જોસભેર ઉપદેશ આપીને ઉશ્કેરવા લાગી. નગરરક્ષકો આ બૂઢી રાણીનું પરાક્રમ જોઇને સ્તંભિત થઇ ગયા. હવે એને રોકવાની કોઇની હિંમત ચાલી શકી નહિ. તેમણે દરવાજા ખુલ્લા મૂકી દીધા. રાજબાઇએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેની અસામાન્ય તેજસ્વિતાથી એક ક્ષણભરમાં આખું વઢવાણ તેના તાબામાં આવ્યું. ગોવલબાઇ પલાયન કરી. ગઈ તેણે ફરીથી વઢવાણની અધીશ્વરી તરીકે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું.

આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં છેક ઓગણીસમા સૈકામાં એક વીરરમણીએ સિત્તેર વર્ષની વયે અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. જે વયે મનુષ્યમાં હાલવા-ચાલવાની પણ શક્તિ હોતી નથી, તે વયે વીરરમણી રાજબાઇએ અતુલ્ય પરાક્રમ વડે ખોયેલા રાજ્યને પાછું મેળવ્યું. સિપાઇઓના બળવાના સમય સુધી રાજબાઇએ ત્રીસ વર્ષ સુધી પરાક્રમ અને દક્ષતાપૂર્વક રાજ્ય કર્યું હતું. બ્રિટિશ સરકારે પણ તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં છે.

८९–उमाबाई दाभाडे

ર અને માનવંત સ્ત્રીઓની કક્ષામાં ઉમાબાઈ દાભાડેને મૂકવા યોગ્ય છે. ક્ષત્રિયકુલતિલક શિવાજી મહારાજ તો સર્વ જગતને પરિચિત છેજ. એઓ મોટા ગુણગ્રાહક અને સદ્ગુણના પરીક્ષક હતા. સદ્ગુણી મનુષ્યની કીર્તિ સાંભળી તેમને આનંદ થતો અને તેના પ્રતિ તેઓ આદરદૃષ્ટિથી જોતા. શુક્લપક્ષમાં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અસંખ્ય નક્ષત્રસમૂહમાં પ્રકાશયુક્ત ચંદ્ર અથવા દિવસે ત્યાં દૃષ્ટિ ફેંકતાં તેજસ્વી સૂર્ય જે પ્રમાણે એકદમ દૃષ્ટિ-સન્મુખ આવે છે, તે પ્રમાણે અસંખ્ય લોકોના સમુદાયમાં કયો મનુષ્ય સદ્ગુણી છે અને કયો દુર્ગુણી છે, તે શિવાજી મહારાજ-ની તીવ્ર દૃષ્ટિને ત્વરિત સમજાતું. આ તીવ્ર અને સદ્ગુણપરીક્ષક દૃષ્ટિથી શિવાજી મહારાજે દાભાડેનું ઉપનામ ધરાવનાર મરાઠા જાતિના યેસુ પાટિલ દાભાડેને ચૂંટી કાઢ્યો હતો. હવે અમારે યેસુ પાટીલના અંગના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્ય-ક્તા નથી. એટલુંજ લખવું પૂરતું થઇ પડશે કે, દાભાડે કુળવંત મરાઠો હતો. તે ભાનુવંશનો હતો. યેસુને મહારાજે પોતાનો હજૂરિયો નીમ્યો હતો.તે અત્યંત શૂર અને પ્રમાણિક હતો.શિવાજી મહારાજને તે અત્યંત પ્રિય હતો અને તેઓ વારંવાર તેની પ્રશંસા કરતા હતા અને એ કારણથી યેસુ પાટિલ પણ અતિ સંતુષ્ટ થઇ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતો હતો; પરંતુ આવા સ્વામી-ભક્ત સેવકનો મહારાજની કારકીર્દિમાં ઉદય થાય, એવો ઇશ્વરી-સંકેત ન હોવાથી મહારાજનો સત્વર કાળ થયો.

શિવાજી મહારાજની પછી સંભાજી રાજા ગાદી પર અધિષ્ઠિત થયા; પરંતુ તેમણે ગાદીનો ઉપભોગ ઘણાંજ થોડાં વર્ષો સુધી કર્યો. યેસુ પાટિલ થોડો વખત તેનો પણ હજૂરિયો થયો. સંભાજીના

પછી તેનો નાનો બંધુ રાજારામ ગાદી પર બેઠો. તે વખતે યેસુ તેનો પણ હજૂરિયો થયો. સદ્ગુણી મનુષ્ય ગમે ત્યાં હોય, તો તેના સદ્ગુણનો બદલો તેને મળ્યા વિના રહેતો નથી. રાજારામ મહારાજ પણ આ પ્રમાણિક સેવક પર અતિ સંતુષ્ટ થયા. જે વખતે રાજારામ મહારાજ ગાદી પર આરૂઢ થયા, તે વખતે મહારાષ્ટ્ર પર " न भूतो न भविष्यति " એવો ઘોર પ્રસંગ આવ્યો હતો. મરાઠાઓમાં પરસ્પર કલહ ચાલતો હોવાથી, તેમનું રાજ્ય ડુબાવવાના હેતુથી તેમના જૂના વેરી આલમગીરે (ઔરંગઝેબે) તેમના પર પ્રચંડ સવારી કરી; પરંતુ બાદશાહની આ સવારીનું પરિણામ ઘણું કષ્ટમય આવ્યું. મરાઠા વીરોએ બાદશાહના સૈન્યને તોબા તોબા પોકરાવી. આ પ્રસંગેજ દાભાડેની ખરી સ્વામીભક્તિ વ્યક્ત થઇ. મોગલોના હાથમાંથી બચવાને માટે રાજારામ મહારાજને પોતાનો મુકામ વારંવાર બદલવો પડતો હતો. મોગલોએ રાયગઢનો કિલ્લો લીધો, ત્યાર પછી રાજારામને તેના સરદારોએ ચંદીચંદાવર (જીંજીતંજાવર)માં જઇ રહેવાની સલાહ આપી. આ વખતે રાજારામની સાથે પ્રહ્લાદ નિરાજી, સંતાજી ઘોરપડે, દાભાડે, ધનાજી જાધવ, ખંડો બલ્લાળ વગેરે વીસ માણસો હતા. આ પ્રસંગ અત્યંત અણીનો હતો. રાજારામની ત્રણ સ્ત્રીઓ અને ઇતર માણસો તેમની સાથેજ હતાં. યેસુ દાભાડેની સ્ત્રી પણ તેમની સાથેજ હતી. આ સર્વ માણસોનો સમુદાય આ સંકટમાં સુરક્ષિત રહે, એ અતિ દુર્ઘટ હતું. આ કટોકટીના પ્રસંગે રાજનિષ્ઠ યેસુ પાટિલની પ્રશંસનીય સ્વામીભક્તિ વ્યક્ત થઇ. તે વીરપુરુષે રાજસ્ત્રીઓને સંભાળવાનું કાર્ય કઠિન થઇ પડે નહિ, એટલા માટે કેસરિયાં કરવા નીકળનાર વીર રજપૂતોની પેઠે, સ્વહસ્તે સ્વપત્નીનો વધ કર્યો! યેસુ પાટિલના જેવી સ્વામીભક્તિ અને રાજનિષ્ઠા કવચિતજ ઉપલબ્ધ થશે.

યેસુ દાભાડેને ખંડોજી અને શિવબા નામના બે પુત્રો હતા. તેઓ પણ આ વખતે તેની સાથેજ હતા; પરંતુ તેઓ મોટા હોવાથી તેમને મારવાનું ધૈર્ય તેનામાં રહ્યું નહિ. આ પ્રસંગે તેના પુત્રોએ પણ સ્વામીભક્તિની પરાકાષ્ઠા બતાવી. આ પરથી શુદ્ધ બીજમાંથી શુદ્ધ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત શું સિદ્ધ નથી થતી ? આ વીરપુત્રો રાજારામની સ્ત્રીઓને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી અનેક ગાઉ સુધી લઇ ગયા. શિવબાએ તો તેમાં અવધિ-

જ કરી! તે તો કેટલીક વખત રાજારામને પોતાની પીઠ પર બેસાડીને એક નહિ, બે નહિ, પણ પચીસ પચીસ કોસ સુધી એક-સરખી રીતે દોડી જતો હતો; પરંતુ આખરે આથી તેનું હૃદય ફાટી ગયું અને તેને લોહીના કોગળા પડવાથી તે મૃત્યુ પામ્યો. આ સમાચાર સાંભળી રાજારામને અત્યંત દુઃખ થયું અને યેસુ પાટિલનું દુઃખ તો કોણ વર્ણવી શકે એમ છે? પુત્રના ચિરવિયોગ-થી તેને જે દુઃખ થયું હશે, તે તો તેજ બિચારાને વિદિત! અસ્તુ! આ પ્રકારે રાજારામનાં સર્વ માણસો તેના સ્વામિનિષ્ઠ સેવકોના કર્તૃત્વને લીધે ઇચ્છિત સ્થળે સુખસ્વરૂપે પહોંચી ગયાં. પછી રાજારામે દાભાડેના ઉપકારનો બદલો વાળવાને માટે તેના પુત્ર ખંડોજીને સેનાપતિ નીમ્યો; પરંતુ આ વખતે યેસુ દાભાડે હયાત નહોતો. આપણી કથાનાયિકા તે ખંડોજીનીજ પત્ની થાય.

ખંડેરાવે શાહુ મહારાજની કારકિર્દીમાં બાગલાણ અને ગુજરાતમાં મરાઠાની સત્તા પ્રસ્થાપિત કરી અને મોગલોની સાથે ઘણાં વિકટ યુદ્ધો કરી જય મેળવ્યો. જ્યારે ખંડેરાવ અન્ય પ્રદેશો-માં યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે એક વખત શાહુ રાજાએ સેનાપતિની પદવી પર માનસિંગ મોરેને નીમ્યો હતો; પરંતુ તે નાલાયક ઠર્યો અને આખરે તે પદ પર પુનઃ દાભાડેજ નિયુક્ત થયો. દાભાડેના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર ત્ર્યંબકરાવને માન સહિત સેનાપતિનો અધિકાર સુપરત કરવામાં આવ્યો. ખંડેરાવ દાભાડે-ની પત્ની ઉમાબાઇ દાભાડે ઘણી શાણી સ્ત્રી હતી. પોતાની મિલકત તથા સરકાર તરફથી તેના પતિને મળેલી જાગીરની વ્યવસ્થા રાખવાનો અધિકાર સરકારે તેને બક્ષ્યો હતો. આ ઉપરથી ઉમાબાઇ દાભાડેની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.

આ વખતે પેશ્વા 'બાજીરાવ' હતો. શાહુ મહારાજ અને બાજીરાવ વચ્ચે ઘાડો સ્નેહ હતો. શાહુ મહારાજની તેના પર અત્યંત કૃપા હતી. આ પેશ્વા અને દાભાડે કુટુંબ વચ્ચે એક કારણસર વેર થયું. તે કારણ એ હતું કે માળવા પ્રાંતમાં સરદેશ-મુખીનો હક્ક દાભાડેનો હતો; પરંતુ પેશ્વાએ તે પ્રાંત પર ચડાઈ કરી, આ વાત દાભાડેને રુચી નહિ. આથી દાભાડેએ બાજીરાવને એમ લખી મોકલ્યું કે, "તમારે અમારા દેશમાં આવવું નહિ." પરંતુ તેમનું આ લખવું વ્યર્થ ગયું. બાજીરાવને પરાજિત કર-વાની નિઝામને પણ ઇચ્છા હતી; આથી તેણે દાભાડેને સહાય

કરવાનું જણાવ્યું. આખરે યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો અને ઉક્ત ઉભય પક્ષ વચ્ચે ' ડભોઇ ' આગળ યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધ ત્રણ પ્રહર પર્યંત ચાલ્યું. બન્ને પક્ષના નામાંકિત યોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા. ત્ર્યંબકરાવે આ પ્રસંગે ઘણું શૌર્ય બતાવ્યું. તે પોતાના વીર મંડળને ઉદ્દેશીને બોલ્યોઃ " હે વીરજનો ! પેશ્વાએ મરાઠાનો અધિકાર હસ્તગત કરવાને માટે ખટપટ કરવા માંડી છે; પરંતુ ખરા મરાઠા આ કૃત્ય જોઇ ન શકવાથી આ યુદ્ધપ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, માટે તમે આજે તમારૂં ક્ષાત્રતેજ તેમને બતાવી આપો. " આવા આવા ઉપદેશથી તેણે મરાઠા વીરોને શૂર ચઢાવ્યું; પરંતુ દુર્દૈવવશાત્ તેનો હેતુ પૂર્ણ થયો નહિ. દાભાડેનો પરાજય થયો અને ત્ર્યંબકરાવ જેવો રણવીર રણમાં પડ્યો.

ઉપર્યુક્ત પરાજય અને પુત્રવિરહના દુઃખથી ઉમાબાઈ વ્યાકુળ બની ગઇ. પોતાના પ્રિય પુત્રની આ દશા થયેલી જોઇને ઉમાબાઇને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. ત્ર્યંબકરાવને યશવંતરાવ નામનો પુત્ર હતો. તેણે પણ બાજીરાવ પર વેર લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને તેના પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. શૂર ઉમા અને તેનો વીરપુત્ર યશવંતરાવ એ ઉભય બાજીરાવનું રક્ત પીવાને તત્પર થઇને નીકળ્યાં. તેમનો તે વખતનો નિશ્ચય દુઃશાસનનો વધ કરનાર ભીમના જેવો અડગ હતો. જો શાહુ મહારાજ વચમાં પડ્યા ન હોત, તો બાજીરાવ પર કેવો પ્રસંગ ગુજર્યો હોત, તે અમારાથી કહી શકાતું નથી.

શાહુ મહારાજને આ વાત વિદિત થતાંની સાથેજ તેમણે વિચાર કર્યો કે, " આ બન્ને સરદારો મારા છે. હવે એ બેની વચ્ચે વિગ્રહ થયો, તો મારે એનું સમાધાન કરી આપવું જોઇએ." શાહુ મહારાજે ઉમાબાઈ અને યશવંતરાવને મળીને અનેક પ્રકારે તેમના મનનું સાંત્વન કર્યું અને તેમને પોતાની સાથે સતારે લઇ ગયા અને પોતાના મંત્રી બાજીરાવને પણ તેડાવી મંગાવ્યો. પછી બાજીરાવે ઉમાબાઇને કહ્યું: " ખંડેરાવ દાભાડે અને બાલાજી વિશ્વનાથ વચ્ચે ઘણો ગાઢો સ્નેહ હતો, માટે બાલાજીનો પુત્ર બાજીરાવ એ પણ તમારોજ પુત્ર છે, એમ સમજજો. " ઉમાબાઇ શાહુ મહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકી નહિ. તેણે ઉદાર મનથી બાજીરાવનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો. પછી બન્ને પક્ષ વચ્ચે એવો કરાર કરવામાં આવ્યો કે, કોઇએ પરસ્પર વિગ્રહ ન કરતાં

સરકારની સેવા કરવી. યશવંતરાવને માન સહિત સેનાપતિ પદ-નાં વસ્ત્રો અર્પણ કરવામાં આવ્યાં. પછી તેઓ શાહુ મહારાજની રજા લઇ પોતાને ઘેર ગયા. ઉમાબાઇની ઉપર્યુક્ત ઉદારતાનું વર્ણન જેટલું કરીએ તેટલું થોડું છે.

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાંજ ઉમાબાઇનું અપરિચિત શૌર્ય દૃષ્ટિગોચર થયું. શાહુ મહારાજે સેનાપતિ યશવંતરાવ પર અમદાવાદનું થાણું કબજે કરવાને માટે હુકમ મોકલ્યો. સેનાપતિની વય નાની હતી, તોપણ તેની તેજસ્વિતા રાજાને વિદિત હોવાથીજ તેણે તેને તેવો હુકમ કર્યો હતો. અમદાવાદમાં તે વખતે જોરાવર ખાંબાળી નામનો થાણદાર હતો. આ હુકમ પહોંચતાંની સાથેજ દાભાડે પોતાનું સૈન્ય લઇને નીકળ્યો, તેની સાથે ઉમાબાઈ પણ તૈયાર થઇ અને પોતાના નાના પુત્રને પણ સાથે લીધો. આ બન્ને તરુણો ઘણાં તેજસ્વી હતાં. વીર સ્ત્રી ઉમાબાઈની સત્કીર્તિ દસે દિશામાં વ્યાપ્ત હતી. યશવંતરાવ અને ઉમાબાઇ સૈન્ય લઇને આવે છે, એ વાત સાંભળતાંની સાથેજ ખાનસાહેબના દિલમાં ફાળ પડી; પરંતુ 'મિયાં પડ્યા, પણ તંગડી ઊંચી' એ ન્યાયે તેણે તેમને ડર આપી પોતાનો બચાવ કરવાના આશયથી આ પ્રમાણે પત્ર લખી મોકલ્યો: "તું ગમે તેવી પણ વિધવા; તારા પુત્રો નાના, તેના અંગમાં તે શક્તિ ક્યાંથી હોય ? માટે ભારબોજમાં સૈન્ય લઇને ચાલી જા, નહિ તો આ શૂરવીરનો બચ્ચો જોરાવરખાં છે, એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખજે." ખાનસાહેબનો વિનાશકાળ આવ્યો હતો, તેથીજ તેને આવી બુદ્ધિ સૂઝી. એ શબ્દો વાંચતાંની સાથેજ ઉમાબાઇના હૃદયમાં અનિવાર્ય ક્રોધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો. છેડાયેલી વાઘણની પેઠે, તેણે પોતાના દાંત કચકચાવ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "જો હું આ કૃત્યનું બરાબર વેર ન લઉં, તો મારૂં નામ ઉમાબાઈ નહિ." પછી તે પોતાના યોદ્ધાઓની સમક્ષ કરકંકણો અને કુમકુમ મૂકી, તે પ્રતિ આંગળી કરીને બોલી: "થાણદારે પત્ર લખીને મારૂં જે અપમાન કર્યું છે, તેનું પૂરૂં વેર જ્યારે હું લઇશ, ત્યારેજ હું અન્ન ગ્રહણ કરીશ, એવી હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું. તમે મારા સરદારો જો ખાધેલું નિમકહલાલ કરવા ઇચ્છતા હો, તો ખાનની સામે ધસો; અને જો પાછી પીઠ કરવી હોય, તો સર્વની સમક્ષ તમારા હાથમાં આ કંકણ પહેરો, લલાટે કુમકુમરેષા કાઢો અને બાયડી બની ઘરમાં

બેસો." ઉમાબાઈનું આ ભાષણ સાંભળી સર્વેએ મરણ પર્યંત યુદ્ધ કરવાના શપથ લીધા. પછી તેમણે વિદ્યુત્‌વેગે ખાન પર હલ્લો કર્યો.

આ તરફ ખાન પણ દસ હજાર માણસનું સૈન્ય લઈને લડાઈ કરવાને તત્પરજ હતો. હવે યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો; પરંતુ ઉમાબાઈની કાળિકામૂર્તિ જોઈ ખાન તો અમદાવાદના દુર્ગમાં ભરાઈ જઈ દ્વાર બંધ કરીને કાયરની પેઠે લપાઈ બેઠો. ઉમાબાઈએ વીરગર્જના કરી તેની પૂંઠ પકડી. તે વખતનો તેનો વીર વેશ અતિશય જોવા લાયક હતો. તેનું શૌર્ય જોઈ શત્રુઓ દિઙ્‌મૂઢ બની ગયા. ઉમાબાઈએ દુર્ગનાં દ્વાર તોડી કિલ્લામાં પ્રવેશી ખાનને બરાબર હરાવ્યો. આ પ્રકારે આ શૂર મરાઠા ક્ષત્રિય સ્ત્રીએ પોતાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા પાળી. જોરાવરખાનનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈને દસે દિશામાં નાસી ગયું. દાભાડેના સૂર્યવંશને શોભા આપનાર ઉમાબાઈની શૌર્યકીર્તિનું સ્મરણ થતાં એમજ લાગે છે કેઃ—

સુરતસેં કીરત બડી, બિન પંખ ઊડ જાય;
સુરત તો જાતી રહે, કીરત કબહુ ન જાય.

૯૦—લક્ષ્મીદેવી

એ મિથિલારાજ ચંદ્રસિંહની રાણી હતી. લછિયા નામથી એ પરિચિત છે. એને વિદ્યાનો ઘણોજ શોખ હતો. એટલા માટે પોતે મિથિલાદેશના ઘણા પંડિતોનું પ્રતિપાલન કરતી હતી. વિવાદચંદ્ર વગેરે ગ્રંથકારો તથા મિસરુમિશ્ર અને મિતાક્ષરા ટીકાના રચનાર બાલંભટ્ટ એનાજ આશ્રિત હતા અને એને લીધેજ એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. દર્શનશાસ્ત્રમાં લક્ષ્મીદેવી ઘણીજ પ્રવીણ હતી. દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી કૂટ પ્રશ્નોનો વાદવિવાદ એ પંડિતો સાથે ઘણીજ દક્ષતાપૂર્વક કરતી. એણે પોતે 'મિતાક્ષરાવ્યાખ્યાન' નામની પ્રસિદ્ધ ટીકા મિતાક્ષરા ગ્રંથ ઉપર લખી છે. એ ગ્રંથમાંથી તેની વિદ્યા તથા બુદ્ધિનો વિલક્ષણ પરિચય મળી આવે છે.

९१-राणी पिंगळा

રાજા હૂન ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. એક દિવસ રાજા હૂન જંગલમાં શિકારે ગયો હતો, ત્યાં એક પારધી શિકાર માટે ભોંય પર પડ્યો હતો. એવામાં એક કાળા નાગે તે પારધીને ડંખ માર્યો. તેનું ઝેર સર્વત્ર વ્યાપી ગયું ને આખરે પારધી મરણ પામ્યો. રાજા આ સઘળું જોયા કરતો હતો. થોડી વારે તે પારધીની સ્ત્રી પોતાના પતિને શોધતી એ પારધીના શબ પાસે આવી પહોંચી. પારધીને મૂએલો જોઇને તે સ્ત્રી છાતીફાટ રોવા લાગી. થોડી વાર પછી પોતાના પતિના શબને અગ્નિદાહ કરવાને લાકડાં એકઠાં કર્યાં ને ચિતા ગોઠવી. ચિતા પર શબને ગોઠવ્યું ને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. પછી તે બળતી ચિતામાં પોતાના શરીર પરથી માંસ કાઢી કાઢીને નાખવા લાગી અને આખરે તે ચિતા પર ચઢીને તેના સ્વામીના બળતા શબને બાઝીને સતી થઈ. રાજાએ આ સઘળું જોયું ત્યારે આ પારધી સ્ત્રીનો પતિભાવ જોઇને તેને ઘણોજ અચંબો થયો. ઘેર આવી પોતાની રાણી પિંગળા જે રાજા સોમચંદ્રની પુત્રી હતી, તેને રાજાએ જે બન્યું હતું તે સઘળું આ પ્રમાણે વર્ણવીને કહ્યું:—

“ આ પારધીપત્ની જેવી સતી મેં કદી જોઇ પણ નથી, તેમજ એવી સ્ત્રી વિષે સાંભળ્યું પણ નથી.” રાણી પિંગળા બોલી ઊઠી: “ અરે, એ સ્ત્રી તો સતીના નામને જરાયે યોગ્ય નથી. જે સ્ત્રી આ પ્રમાણે પોતાના પતિની પાછળ જીવ આપે, તે તો ફક્ત બહાદુર સ્ત્રી કહેવાય; પણ ખરી સતી તો એજ કે જે પતિના મૃત્યુની ખબર મળે કે તરતજ, સ્નાન કરીને ખોળામાં પતિના માથાનો મુકુટ લઇ એવો તો ઊંડો નિશ્વાસ મૂકે કે માથાનું તાલકું ફાટી, જીવ તે રસ્તે ચાલ્યો જાય.” રાજા

બોલ્યો: “ખરેખર, એવી જો કોઇ પણ સતી હોય, તો તે રાણી પિંગળાજ હોવી જોઇએ.” આ ઉપરથી રાણીએ મનમાં ધાર્યું કે, કોઇક દિવસ રાજા તેના સતીત્વની જરૂર કસોટી કરશે.

થોડા દહાડા વીત્યા બાદ એક વખતે રાણીના ધર્મગુરુ દત્તાત્રય ગુરુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાણી પિંગળાએ ઘટતો આદરસત્કાર કર્યો ને પ્રાર્થના કરીને બોલી: “હે મહાગુરો! મને એવું કંઈક જ્ઞાન આપો કે, જેથી કરીને મારા પતિનું મૃત્યુ, જો કે ચંદ્રાવતીથી દૂર થાય, તોપણ મને અહીં બેઠાં બેઠાં ખબર પડે.” ગુરુએ તેની વિનંતિ સાંભળી, એક આસોપાલવનું બી આપ્યું ને કહ્યું: “તારા ચોકમાં આ બી વાવજે એટલે થોડા દિવસમાં એક નાનો છોડવો તૈયાર થશે. પછી જ્યારે તારો પતિ મરી ગયો છે કે જીવે છે, તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે સ્નાન કરી તે છોડવા પાસે જજે ને છોડને પૂછજે. જો તારો પતિ જીવતો હશે, તો પાંદડામાંથી પાણીનાં ટીપાં પડશે ને જો તે મરણ પામ્યો હશે, તો પાંદડાં કરમાઇને ખરી પડશે.” રાણી પિંગળાએ મહાગુરુનો ઉપકાર માન્યો અને તે બી પોતાના ચોકમાં વાવ્યું.

થોડા માસ પછી રાજા હૂન મહેવાસી ગામડાંના લૂંટારૂઓને તાબે કરવાને બહાને ચંદ્રાવતી છોડી ગયો અને ત્યાંથી રાણીના સતીત્વની કસોટી કરવાને સંદેશો મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. રાજાએ બધા સરદારોને બોલાવ્યા ને આ સંદેશો લઇ જવાને ફરમાવ્યું; પણ કોઇએ એ કામ કરવા માથે લેવાની મરજી દેખાડી નહિ. આ કાળું કર્મ કરતાં કોઇનો જીવ ના ચાલ્યો. આખરે એક રબારીએ આ કામ કરવાનું માથે લીધું. રાજાએ પોતાના મરણનો સંદેશો કહાવ્યો, તે સાથે પોતાનો મુકુટ મોકલ્યો; પણ કહ્યું કે, “છેલ્લી ઘડીએ રાણીને કહેજે કે આ સંદેશો ખોટો છે.” રબારી સાંઢણી પર સવારી કરી પૂર વેગે ચાલ્યો. હાથમાં રાજાનો મુકુટ લઇ ચંદ્રાવતી આવી પહોંચ્યો. આ વખતે મહેલના ઝરૂખામાં રાણી પિંગળા તેની દાસીઓ સાથે વાર્તાવિનોદ કરતી હતી. દૂરથી સાંઢણી આવતી જોઇને રાણી સમજી કે, હવે મોત પાસે આવે છે. તરતજ તે બોલી ઊઠી: “બહેનો! હવે મારૂં મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે.” દાસીઓ તેને આશ્વાસન આપવા લાગી, પણ પાસે આવતી સાંઢણી તરફ આંગળી કરી તે બોલી: “અરે! પેલો કાસદીઓ અશુભ સમાચાર લઈ આવે છે.” જેવો

રબારી મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો કે તરતજ પોક મૂકી રોવા લાગ્યો ને બોલ્યોઃ "હાય! હાય રે! રાય હૂન મરાયા." ને એક હજૂરિયાને રાણીને આપવા મુકુટ આપ્યો, જે તરતજ રાણીને પહોંચાડવામાં આવ્યો. રાણી આ સમાચાર સાંભળી છાતીફાટ રુદન કરવા લાગી. પછી સ્નાન કરી આસોપાલવના વૃક્ષ પાસે ગઈ ને તેને સવાલ કર્યો કે, "હે વૃક્ષ! મારો પતિ જીવે છે કે મરાયો?" તરતજ ઝાડનાં પાંદડાંમાંથી પાણીનાં ટીપાં ટપકવા માંડયાં! તેથી રાણીને ખાતરી થઇ કે, રાજાજી હજુ જીવે છે; પણ મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, "જો હું નહિ મરૂં તો મારા પતિનો પ્રેમ ઓછો થશે; પણ જો હું સતી થઇશ તો તેની સાથે સ્વર્ગમાં આનંદ કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ બીજે જન્મે પણ આ પૃથ્વી પર એજ પતિ સાથે મારો સંબંધ બંધાશે. વળી જો ન મરી જાઉં, તો મારા પિતાશ્રી રાજા સોમચંદ્રના કુળને લાંછન લાગે." એમ વિચાર કરી રાણીએ વૃક્ષને કહ્યું:—

"આસુપ ન દીયંત મરણું, વણુમુઆ કેમ લાભંત પ્રેમલું;
અવસાન આવે નવ મરૂં, તો લાજે રાજા સોમચંદરૂ."

"હે આસોપાલવ! તું મને મરવા ના પાડે છે, પણ મર્યા વગર મારા પ્રીતમને શી રીતે મળાય? જો અવસર આવ્યે ના મરૂ, તો રાજા સોમચંદ્રના કુળને ડાઘ લાગે."

એમ વિચાર કરી રાણી પિંગળાએ મરવાનો ઠરાવ કર્યો. ખોળામાં રાજાનો મુકુટ મૂક્યો ને તેને બાઝીને એવો ઊંડો નિશ્વાસ મૂક્યો કે, એક ક્ષણમાંજ રાણીના મસ્તકનું તાળવું ફાટયું ને તે રસ્તે તેનો જીવ નીકળી ગયો. રાણીનો આવો પતિભાવ જોઇને રબારી બોલી ઊઠ્યોઃ "હે રાણિ! આ ખબર તો ખોટી છે, રાજાજી તો જીવે છે!" પણ અફસોસ! આ અવાજ નીકળતાં પહેલાં તો રાણીએ દેહ છોડી દીધો. દાસીઓએ રાણી પિંગળાના શબને રાજાના મુકુટ સાથેજ એક સુંદર ચિતા પર ગોઠવ્યું ને અગ્નિદાહ કર્યો.

રબારીના ગયા પછી થોડી વારે રાજા હૂનને પોતાના આવા કામને માટે દિલગીરી થવા લાગી અને તેથી તરતજ ઘણા સરસ ઝડપી ઘોડાઓ તૈયાર કરાવ્યા ને ચંદ્રાવતી તરફ કૂચ કરી. જેમ જેમ ગામ આવતું ગયું, તેમ તેમ રાજાને ચિંતા વધવા લાગી. ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો, તો સ્મશાનભૂમિમાં ધુમાડાના

ગોટેગોટા નીકળતા દેખાયા. રસ્તામાં એક સ્ત્રી રાજાને મળી. રાજાએ તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે, "આ ધુમાડો શાનો છે?" તે બોલી કેઃ—

"સોના વરણી ચેહ બળે, રૂપાવર્ણો છું હું;
નાવલિયા! તારી નારી જળે, જાંહાં ઘર જાતા તું."

"ચિતાના ભડકા તો સોનેરી છે ને ધુમાડો રૂપેરી છે. પતિ! તું જેને ઘેર જતો હતો, તે તારી પત્ની બળે છે."

આવા અણધાર્યા અને હૃદયવેધક સમાચાર સાંભળી રાજા ઘણોજ દિલગીર થયો ને ઘોડેથી ઊતરી ચિતાની આસપાસ ફરવા લાગ્યો. તેના કારભારીઓ તથા ઉમરાવો તેને દિલાસો આપવા લાગ્યા, પણ તેની કાંઇ પણ અસર તેના મન પર થઇ નહિ. રાજા હૂને ઘણા દિવસો આ સ્થિતિમાં ગાળ્યા. એક દિવસ ગુરુ ગોરખનાથ ત્યાં સ્મશાનમાં આવી પહોંચ્યા ને રાજાને જોઇને પૂછ્યું: "હે રાજન્! આ સ્મશાનમાં કેમ ભટકો છો?" રાજાએ જવાબ આપ્યો: "હે મહારાજ! મારી પ્રિયપત્ની રાણી પિંગળા બળી મૂઇ છે." એટલામાં ગુરુ ગોરખનાથના હાથમાંથી એક માટીનો ઘડો ભોંય પર પડ્યો ને તેના કકડેકકડા થઇ ગયા. તેથી ગુરુ પોકેપોક મૂકી રોવા લાગ્યા અને તે ઘડાની આસપાસ રોતા રોતા ફરવા લાગ્યા. આવા મહાન પુરુષને આવી નજીવી ચીજને માટે રોતા જોઇને રાજાને ઘણોજ અચંબો થયો ને બોલ્યો: "હે મહારાજ! મારી રાણી પિંગળા જેવી પત્ની મળવી દુર્લભ છે ને તેથી તેના મોતથી હું અહીં ભટકું છું; પણ તમારો તો ફક્ત માટીનો ઘડો ભાગી ગયો છે ને? એવા એક તો શું પણ હજાર ઘડા હું લાવી આપું." ત્યારે ગુરુ બોલ્યા: "અરે રાજન્! તારી મરી ગયેલી રાણીને પણ હું તને પાછી લાવી આપું." રાજાને આ સાંભળી ઘણો હર્ષ થયો ને ગુરુને તેમ કરવા વીનવ્યું. ગુરુએ તે રાણીની રાખ પર પાણી છાંટયું ને તરતજ પચીસ સ્ત્રીઓ રાખમાંથી ઊભી થઇ અને તે સઘળી રાણી પિંગળાના જેવીજ હતી. ગુરુએ કહ્યું: "હે રાજન્! તારી પિંગળાને ઓળખીને ઘેર લઈ જા." પણ રાજા રાણી પીંગળાને ઓળખી શક્યો નહિ. ગુરુએ ફરીથી તે સ્ત્રીઓ પર પાણી છાંટયું, ત્યારે ખરી પિંગળા સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ અદૃશ્ય થઇ ગઇ. આ જોઇ રાજા બોલ્યો: "હે મહારાજ! હવે મારે આ સંસારમાં ફરીથી પડવા વિચાર નથી. મને તો

તમારો શિષ્ય કરીને રાખો.” ગુરુ ગોરખનાથે સાધુઓની જંગલની સ્થિતિ ને રાજમહેલના સુખભોગની સરખામણી કરી, રાજાને રાજમહેલમાં પાછા ફરવા સમજાવ્યું; પણ સઘળું વ્યર્થ. આખરે ગુરુએ રાણી પિંગળા પર પાણી છાંટ્યું ને રાણી રાજા તરફ ઠપકાની નજરે જોતાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ અને રાજા ગુરુ ગોરખનાથનો શિષ્ય થઇને ગુરુ સાથે ફરવા લાગ્યો.

રાજા હુન પછી પરમાર વંશનો અંત આવ્યો. રાજાના ગયા પછી રાજ્યમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. આખરે શેશમલજી ચૌહાણે ચંદ્રાવતી પર ચડાઇ કરીને તે શહેર કબજે કર્યું ને પરમાર રાજ્યને પોતાના માલવદેશ સાથે જોડી દીધું.*

૯૨–મોહનાંગિની

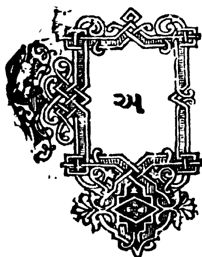
એ દક્ષિણ દેશના કૃષ્ણરયાલુ નામના રાજાની કન્યા હતી. બાલ્યકાળમાં પિતાની પાસેથી એણે ઘણું સારૂં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. રાજા રામરયાલુની સાથે એનું લગ્ન થયું હતું. પરણ્યા પછી, પણ એ પોતાનો ઘણો સમય ગ્રંથો વાંચવામાં અને ભાષા શીખવામાં ગાળતી. બાલ્યકાળથીજ તે કાવ્યો રચતી, પણ યૌવનાવસ્થામાં એ કાવ્યરચનાને માટે યશસ્વી થઇ. એણે ‘મરીચિપરિણય’ નામનું એક કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથે પંડિત સમાજમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. કહેવાય છે કે, પિતાની રાજસભામાં એ પોતાની રચના વાંચીને સભાપંડિતોને મુગ્ધ કરતી હતી.

મોહનાંગિની પૂર્ણ યૌવનાવસ્થામાં વિધવા થઇ અને સ્વામીની સાથેજ તેણે ચિતામાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યો.

* “ઇંડિયન એન્ટિકવરી” ના ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૩ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાં મેજર જોન ડબલ્યુ. વોટ્સનના લેખ પરથી શ્રી. મોતીલાલ અમુલખરાય દેસાઇએ લખેલા અને બુદ્ધિપ્રકાશના માર્ચ ૧૯૧૩ ના અંકમાં છપાયલા લેખનો અક્ષરશઃ ઉતારો.—પ્રયોજક.

९३–राणी टूंक याने सती मारु

અરવલ્લીના ડુંગરોમાં સુરખકરી નામે એક ટેકરી છે ને તે ટેકરીના પશ્ચિમ છેડે એક રાણી ટૂંક નામે શિખર છે. આ શિખર પાલનપુર તાબાના દાંતીવાડા ગામથી દોઢેક માઇલ દૂર છે. એ શિખરની તળેટીમાં ધારાપુર શહેર અને ધારાસર તળાવ આવેલાં છે. આ તળાવ તથા શિખરને માટે આવી દંતકથા છેઃ—

નગરપારકરનો સરદાર ચાંડણ સોઢા એક દિવસે રણને એક છેડે આવેલા ગામડામાં શિકારે ગયો અને ગામડાની સીમમાં એક જંગલી ભૂંડ જોયું. તરતજ સોઢા તેની પૂંઠે નીકળ્યો. આગળ ભૂંડ ને પાછળ સોઢા, એમ દોડતાં દોડતાં રાત પડી ગઈ; પણ પૂર્ણિમાનો દિવસ હોવાથી ચાંડણ હઠ્યો નહિ ને પાછળ ને પાછળ ગયો. ચાંડણનો ઘોડો પણ ઘણો હોશિયાર હતો. આખરે તેઓ દોડતા દોડતા રણ ચીરીને રણની બીજી બાજુએ વાગર આવી પહોંચ્યા. ચાંડણ સોઢાએ હજુ પણ પૂંઠ છોડી નહિ અને પોહ ફાટવાનો વખત થયો; એટલામાં તેણે ભૂંડને પકડી પાડયું ને તેને ભાલા વડે મારી નાખ્યું. આ બનાવ કેયાકોટની સીમમાં બન્યો. અહીંયા લાખાફૂલાણી નામે મહાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો.

દુહો

લાખા પુત સમુદ્રકા, ફૂલધરે અવતાર,
પારેવા મોતી ચગે, લાખરે દરબાર;
પલાણી હીરે જડી, સુરત પંચાણી,
પશ્ચિમ હિંદો પાદશા, લાખો ફૂલાણી.

લાખાનું વર્ણન કરતાં લખવામાં આવ્યું છે કે, " સમુદ્રના

પુત્ર લાખાએ ફૂલવંશમાં અવતાર લીધો છે. ઓ લાખા ! તારા દરબારમાં કબૂતરો મોતીનો ચારો ચરે છે. ઓ બુદ્ધિશાળી પુરુષ ! તારા ઘોડાના પલાણુ ઉપર હીરા જડેલા છે. લાખા ફૂલાણિ ! તું તો પશ્ચિમનો હિંદુ બાદશાહ છે.”

ચાંડણુ સોઢાએ આ રાજાના રાજ્યની હદમાં શિકાર કર્યો. શિકારની વાત એક ગામડિયાએ લાખાને જણાવી. પોતાના રાજ્યમાં વગર રજાએ શિકાર કરેલો જાણી લાખો ગુસ્સે થયો ને ઘોડે ચઢી, સવારો સાથે લઇ ચાંડણુ સોઢાની પાસે આવ્યો. ચાંડણુ સોઢાએ આમ ધસી આવવાનું કારણુ પૂછયું. લાખાએ ભૂંડને મારવા બદલ તેને ઠપકો આપ્યો. ચાંડણુ સોઢાએ કહ્યું: “ આ ભૂંડ તમારૂં ન હોય. એ તો રણુની પેલીમેરના મારા ખેતરોમાંનું છે ને તેની પૂંઠેજ હું આવ્યો છું.” પણુ છેટું બહુજ હોવાથી આ વાત માની નહિ ને લાખાએ ચાંડણુને મારી નાખવાની ધમકી આપી. ત્યારે ચાંડણે કહ્યું: “ જો તમે આ વાત ન માનતા હો, તો આપણે આ ભૂંડનું પેટ ચીરીએ. જો તેમાંથી બાજરીનાં કણુસલાં તથા તડબૂચાનાં બિયાં મળી આવે, તો તે મારા રાજ્યમાંથી આવેલું હોવું જોઇએ અને જો તેમાંથી શેરડી કે કઠોળ નીકળે, તો તે તમારા રાજ્યનું હોવું જોઈએ.” લાખાએ કહ્યું: “ પણુ જો તે ભૂંડ મારૂં નીકળે તો પછી શું ?” ચાંડણે જવાબ આપ્યો: “ પણુ જો મારૂં નીકળે તો શું ?” પછી એમ શરત કરવામાં આવી કે, જો તે ભૂંડ લાખાનું નીકળે, તો ચાંડણુ સોઢાએ લાખાની મરજીમાં આવે ત્યાંસુધી કેદખાનામાં રહેવું ને તેની મરજી પ્રમાણે દંડ આપી છુટકારો મેળવવો; પણુ જો ચાંડણુનું નીકળે, તો લાખા ફૂલાણીએ પોતાની કુંવરી ફૂલમતીને ચાંડણુ સાથે પરણાવવી. આ શરતો બંનેએ કબૂલ કરી અને ભૂંડનું પેટ ચીરવામાં આવ્યું તો તેમાંથી બાજરી તથા તડબૂચાનાં બિયાં નીકળ્યાં. તેથી સાબિત થયું કે, તે ભૂંડ ચાંડણુ સોઢાના રાજ્યનું હતું ને ચાંડણે લાખાને વચન પાળવા જણાવ્યું. લાખાએ દરબાર ભરી ચાંડણુ સોઢા સાથે પોતાની કુંવરી ફૂલમતીનો વિવાહ કર્યો ને ચાંડણુ સોઢાને સંદેશો મળ્યે લગ્ન કરવા આવવાનું જણાવી વિદાય કર્યો. સોઢાના ગયા પછી રાણી તથા દરબારીઓએ આ લગ્ન કરવામાં વાંધો લીધો; કેમકે લાખાની સાથે સરખાવતાં ચાંડણુનું રાજ્ય ઘણુંજ નાનું હતું

અને તેથી આવા નાના રાજ્યના ઠાકોર સાથે લાખા જેવા મહાન રાજાની કુંવરીનાં લગ્ન થાય, તો લાખાના કુળને લાંછન લાગે, તેથી રાણી તથા દરબારીઓએ તે લગ્ન ન કરવા લાખાને સમજાવ્યું; પણ લાખો એકવચની હતો. તે લગારે ડગ્યો નહિ. આખરે એક ડાહ્યા સરદારે રસ્તો શોધી કાઢ્યો, કે જેથી તેના વચનનો ભંગ પણ ન થાય અને ફૂલમતીને ચાંડણ સોઢા સાથે પરણાવાય પણ નહિ. તે એવો રસ્તો હતો કે, લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવો ને ચાંડણને એવી રીતે કંકોતરી મોકલવી કે લગ્નને આગલેજ દિવસે તે પહોંચે, કે જેથી ચાંડણ સોઢાનો મુલક ચોવીસ કલાકમાં ન પહોંચી શકાય એટલે દૂર હોવાથી લાખો પણ તેના વચનના બંધનથી છૂટશે.

આ પ્રમાણે યુક્તિ કરવામાં આવી ને લગ્ન વૈશાખ સુદિ ૧૩ સંવત ૧૧૧૬ ના રોજ નક્કી કર્યાં અને બ્રાહ્મણને કંકોતરી બારશેજ આપે એમ કહી મોકલ્યો; તેજ પ્રમાણે વૈશાખ સુદિ બારસે જઇ ચાંડણને કંકોતરી આપી. ચાંડણ સોઢા આ લુચ્ચાઈ જાણી ગયો ને મનમાં ઘણોજ દિલગીર થયો. આખા નગર-પારકર રાજ્યમાં ચોવીસ કલાકમાં કેયાકોટ પહોંચાડે એવા ઘોડા કે ઊંટની તપાસ કરાવી, પણ કંઇ મળ્યું નહિ. આખરે ચાંડણ ત્યાં જવાની આશા છોડવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ધારા નામે સુથારે આવી તેને કહ્યું: "મારી પાસે બે સુંદર નીલધાઇ બળદો છે. તેઓ એક દિવસમાં ત્રણસો માઇલ કાપે છે તે હું તમને આપીશ." ચાંડણે સુથારનો ઉપકાર માન્યો ને તે બળદોને જોડવાને હુકમ કર્યો. સુથારે બળદો જોડયા ને ચાંડણે માથે લગ્ન–મુકુટ (ખૂંપ) મૂકર્યો ને સુથારે ગાડી ચલાવી. પોહ ફાટતાંજ તેઓ કેયાકોટ આવી પહોંચ્યા ને લાખા ફૂલાણીને સંદેશો મોકલ્યો કે, "ચાંડણ સોઢા પરણવા આવી પહોંચ્યો છે." ચાંડણ વખતસર આવેલો હોવાથી લાખાએ પોતાની પુત્રી પરણાવવાનો ઠરાવ કર્યો ને લગ્નની તૈયારીઓ થવા માંડી. પૂરભભકાથી ચાંડણ સોઢા અને ફૂલમતીનાં લગ્ન થયાં. સોઢા તથા નવી સોઢારાણીને માટે એક સરસ સુંદર મહેલ આપવામાં આવ્યો. લાખાએ સુથારને પણ સારો ઉતારો આપ્યો અને તેના નીલધાઈ બળદોને સારૂ પણ સુંદર તબેલો કાઢી આપ્યો.

થોડા દિવસ તેઓ લાખાના રાજ્યમાં રહ્યાં. એક દિવસે

લાખો ચાંડણુને મળવા સોઢાને ઉતારે આવ્યો ને વાતમાં ને વાતમાં પૂછી જોયું કે, "આટલે બધે દૂરથી તે ચોવીસ કલાકમાં શી રીતે આવ્યો ?" ચાંડણે સુથારના નીલધાઇ બળદોની વાત કહી. લાખા ફૂલાણીએ ગમે તે રસ્તે આ નીલધાઈ બળદો મેળવવાનો મનમાં વિચાર કર્યો. સુથારે તો તે વેચવાની ના પાડી. હવે એમ બન્યું કે, લાખાની ઓરમાન મા રાણી જલકુના મહેલની નીચે સુથારનો ઉતારો હતો. રાણી જલકુ લાખાના પિતા જાડેજા ફૂલાની સાથે તેના મરણ પહેલાં થોડાં વર્ષો પરજ પરણી હતી, તેથી તે હજુ જુવાન તથા ઘણીજ ખૂબસૂરત હતી અને તેથી લાખાએ આ સુથાર પર રાણી જલકુ સાથે તેને આડો વ્યવહાર છે, એમ તહોમત મૂક્યું ને સુથારને કેદ કર્યો.

લાખાએ એક બે મહિના પછી એ નીલધાઇ બળદો કબજે કરવાનો ઠરાવ કર્યો, કેમકે ત્યારે સુમરા બધા ભૂલી પણ જશે કે, તે બળદો કોના છે ? રાણી જલકુના પર આવું ખોટું આળ મુકાવાથી તે ઘણીજ નારાજ થઇ અને વિચાર કર્યો કે, "જો કે આળ ખોટું છે, તોપણ લોકો તો તે માનશે અને હમેશને માટે મને કાળી ટીલી ચોટશે." આથી તે ખોટું આળ દૂર કરવાને સુથારની સાથેજ નાસી જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. રાણી પાસે મૂળી નામે એક ગુલામડી હતી. તેને રાણીએ ધારા સુથાર પાસે મોકલીને કહાવ્યું: "મને લઇ ચાલ. હું તારી સાથે આવવા તૈયાર છું. હું મારી સાથે પુષ્કળ પૈસાટકા લેતી આવીશ; તેથી તને લગાર પણ ફિકર રહેશે નહિ." ધારા સુથારે કહાવ્યું કે, "હું તો કેદમાં છું ને ત્યાંથી શી રીતે તમને લઇ જાઉં ?" રાણીએ જવાબ મોકલ્યો કે, "જો તું મને કેયાકોટેથી લઇ જવા બંધાતો હોય, તો તને કેદખાનામાંથી છૂટો કરવાને યુક્તિ કરૂં." ધારાએ કબૂલ કર્યું. રાણી જલકુએ સુથારને છોડવાને પહેરેગીરોને લાંચ આપી. રાણીએ પોતે એક સરસ બખતર પહેર્યું અને પોતાની ત્રણ વર્ષની કુંવરી મારુ તથા મૂળી ગુલામડીને લઈ ધારા સુથારની રાહ જોતી શહેરના દરવાજા બહાર ઊભી રહી. ધારા સુથારે છૂટીને પોતાના નીલધાઇ બળદો જોડ્યા ને કોઇ જુએ નહિ તેમ ગામ બહાર આવી રાણીને મળ્યો. રાણીએ મૂળીને રજા આપી ને મારુને લઇ ગાડીમાં બેઠી ને ધારાએ બળદો હંકારી મૂક્યા. તેઓએ સંધ્યાકાળે કેયાકોટ છોડ્યું, પણ નીલધાઇઓ એટલી

ઝડપથી ચાલ્યા કે, તેઓ સવારમાં ધાનેરા પરગણાના સોલંકી રાજ્યના શિયાગામ મુકામે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ ઝાડ નીચે ગામ બહાર કૂવા આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાં કેટલાક છોકરા રમતા રમતા આવી પહોંચ્યા. આમાંથી બે છોકરાને પોતાની સાથે આવવા તેઓએ લલચાવ્યા. એકનું નામ વિરામજી હતું; જે જેઠમલજી સોલંકીનો પુત્ર હતો અને બીજો દેવરાજ રબારીનો પુત્ર હતો. શિયાગામ છોડતી વખતે આ બન્ને છોકરાઓને પોતાની સાથે લીધા અને પછી તેઓએ જાસોર અથવા જયરાજની ટેકરી પાસે મુકામ કર્યો અને ત્યાં ધારા સુથારે એક ગામ વસાવ્યું તથા તળાવ ખોદાવ્યું. ગામનું નામ ધારાપુર ને તળાવનું નામ ધારાસર પાડયું. રાણી જલકુને પૈસે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવ્યાં ને સારા ખેડૂતો પણ ધારાપુર આવી વસ્યા. અહીં દસ વર્ષ સુધી તેઓ સુખે રહ્યાં ને ગામ પણ આબાદ થવા લાગ્યું. હવે રાજકન્યા મારુ ઉંમરલાયક થઇ. તે ઘણીજ ખૂબસૂરત હતી. વિરામજી સોલંકી તથા દેવરાજ રબારી બન્ને જણા તેનાથી મોહિત થયા હતા; પણ મારુ વિરામને ચાહતી હતી. જો કે મારુ રાજકન્યા હતી અને રાણી જલકુ સુથાર સાથે નાસી આવેલી, તેથી રાણીને ભય હતો કે, કોઈ રાજવંશી સાથે તેની પુત્રી પરણી શકશે નહિ; એટલે રાણીએ મારુને વિરામજી સોલંકી સાથે પરણાવી. આથી દેવરાજ રબારીને ઘણું લાગી આવ્યું; કારણકે તે પણ મારુને ચાહતો હતો. તેથી જે દિવસે વિરામજીનાં લગ્ન મારુ સાથે થયાં, તેજ દિવસે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે ધારાપુર છોડયું અને ઠેઠ અમરકોટ કે જ્યાં સોઢા સુમરા રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જ્યારે સોઢાએ દરબાર ભર્યો, ત્યારે દેવરાજ આવી સલામ ભરીને બોલ્યોઃ "હે સુમરા રાજા! તમારે લાયક એક ઘણીજ ખૂબસૂરત સુંદરી છે." ને તે સુંદરીનાં વખાણ કરતાં તે નીચેનો દુહો બોલ્યોઃ—

દુહો

" જણ સંચે મારુ ઘડી, કોઇ ઘડ્યો નહિ સંસાર;
કે એ સંચો ગળ ગયો, કે ભૂલ્યો કરતાર."

"જે બીબે મારુને ઘડી તે બીબે બીજા કોઇને ઘડવામાં આવી નથી. આ બીબું ભાંગી ગયું છે કે કરતાર એવું બીજું બીબું બનાવવાનું ભૂલી ગયો છે?"

આ પ્રમાણે વિરામજી સોલંકીના તરફ અદેખાઇને લીધે દેવરાજે કહ્યું. મારુનાં આવાં વખાણ સાંભળી રાજા સુમરાએ તે રબારીને કહ્યું: "જા મારા રાજ્યમાં ફર ને મારુ સાથે સરખાવી શકાય, એવી કોઇ પણ સુંદરી શોધી કાઢ. ઘણી શોધ પછી તે રબારીએ એક સ્વરૂપવાન લુહારણ શોધી કાઢી. દેવરાજે સુમરાની પાસે આવી કહ્યું:—

"સોઢા તારા શહેરમેં, લંજે દિલ લુહાર,
ઢીલે કંકણ ઢળકતી, ઓ મારુ અણીહાર."

"હે સોઢા! તારા શહેરમાં આ ખૂબસૂરત લુહારણ છે, તેના હાથે કંકણ ઢળકી રહે છે; અર્થાત્ તેના શરીરનો ઘાટ ઘણોજ સરસ છે, પણ એ સહેજ મારુ જેવી છે." સોઢાએ તરતજ તે લુહારણને બોલાવી અને તેના સ્વરૂપથી એટલો બધો તે મોહિત થયો કે, તરતજ તેને પરણ્યો; તોપણ દેવરાજના બોલવાથી તેને લાગ્યું કે, મારુ તો આથી પણ વધારે સ્વરૂપવાન છે, તેથી તેના ભાઈ હમીર સોઢાને ૫૦૦ ઘોડેસવારો લઇને ધારાપુરથી મારુને લઇ આવવા મોકલ્યો ને દેવરાજને પણ તેની સાથે મોકલ્યો. તેઓ ધારાપુર આવી ધારાસર તળાવની ઝાડીમાં સંતાયા. દેવરાજે હમીરને કહ્યું કે, "મારુ અહીં દરરોજ કૂવે પાણી ભરવા આવે છે ને તેથી તે અહીં આવશે કે તરતજ આપણે તેને ઉપાડી લઇ જઇશું." પણ તે રાત્રે વરસાદ પુષ્કળ પડ્યો, તેથી લોકોએ પાણીનાં વાસણો ભરી લીધાં, તેથી કોઇ પણ પાણી ભરવા આવ્યું નહિ. મારુ પણ આવી નહિ, ત્યારે હમીર બોલ્યો:—

"મેહા તેં મોંસું કરી, એ હડી મતી કરી;
સરવર નાવી મારુઇ, ગઈ છીલરે ભરી.

"હે મેહુલા! જેમ તું મારી સાથે વર્ત્યો છે, તેમ બીજા સાથે ના વર્તતો. મારુ આજે સરોવરે પાણી ભરવા ના આવી ને ઘોઘે પાણી ભર્યાં."

હમીરે દેવરાજને પૂછ્યું: "હવે શું કરવું?" દેવરાજે કહ્યું: "રાણી જલકુ અને મારુ તેમના ચોકમાં છાસ વલોવે છે ને ત્યાં આગળ કોઈ પણ ચાકરબાકર નથી, માટે ચાલો." એમ કહી તે બન્ને બે ઘોડા તથા એક ઊંટ લઇ ત્યાં ગયા, ત્યારે તો માદીકરી છાસ વલોવતાં હતાં. મારુનું ઓઢણું મારુના ખભા પર એવી રીતે

પડ્યું હતું, કે મારુનું સુંદર મુખ દેખાતું નહોતું; તોપણ મારુએ વલોવવાનું જારી રાખ્યું ને પગની લચક વતી ઓઢણું ઠીક કર્યું. આ ચતુરાઈ જોઇ દેવરાજ બોલ્યોઃ—

દુહો

"ઊભી વલોણે નેત્રો ઝાલી મારુઇ;
તાણી તેહમે લી લંક ઝળંકો લોવડી."

અર્થાત્ મારુએ હાથમાં વલોવવાનું દોરડું ઝાલ્યું છે. તેણે તેના પગની ચાલાકીથી પોતાનું લૂગડું ઠીક કર્યું છે.

હમીરે તેનો ચહેરો જોયો તથા તેની ચાલાકી જોઇને દેવરાજના દુહાથી સમજ્યો કે, એજ મારુ હોવી જોઇએ. તરતજ મારુને પકડી હમીર ઘોડે ચડ્યો; આગળ જઇ ઊંટ પર સવારી કરીને તેને લઈ અમરકોટ આવી પહોંચ્યો. અહીં મારુને એક સુંદર મહેલમાં ઉતારો આપ્યો ને બીજે દીવસે સુમરા સોઢાએ મળવા જવાનું કહેણુ મોકલ્યું, ત્યારે મારુએ જવાબ મોકલ્યો કે, "મેં તો ઊંટિયું વ્રત લીધું છે, તેથી છ મહિના સુધી તો મહેલમાંજ રહીશ ને કોઇ પણ પુરુષથી મળાશે નહિ. છ મહિના પૂરા થયા બાદ, એક સરસ ઊંટ પર સવારી કરવી પડશે; ત્યારે તે વ્રત પૂરું થશે ને ત્યાર પછી સુમરા સોઢાને મળી શકાશે. આ છ મહિનામાંથી એક મહિનો તો વીતી ગયો છે." સુમરા સોઢાએ તેની માગણી કબૂલ કરી ને ત્યાંસુધી મુલાકાત ન કરવા બંધાયો. રાણી મારુએ વિરામજી સોલંકીને એક પત્ર ખાનગી રીતે ધારાપુર મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું કે, "પાંચ માસ સુધી મારા વ્રતને લીધે મારૂં રક્ષણ થશે. એક સુંદર ઊંટ લઇને જલદી આવી અમરકોટ રહો. હું તમને મળવાની યુક્તિ કરીશ ને પછી આપણે નાસી છૂટીશું. જો વખતસર નહિ આવો, તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ; પરંતુ કદી પણ રાજાને મારા પતિ તરીકે સ્વીકારશ નહિ." આ કાગળ મળતાં વિરામજીએ ખેમાતના જતી ભેખડા પાસેથી બસો રૂપિયાનું એક સરસ ઊંટ ખરીદ્યું.

દુહો

માથો ટામંક જેહો, બાહુ ડંડ પ્રચંડ;
દીઓ ના ઢાવોત ભેમડે, ધર કરવત ધરમંડ.

પાણીના ઘડા જેવા માથાવાળું, ડંડ જેવા પગવાળું, દુનિયાના કરવતરૂપ ને (વિરામજી જેવાનું) ઘર મંડાવનારૂં ઊંટ ભેમડાએ આપ્યું.

વિરામજી ઊંટ લઈ અમરકોટ આવી રહ્યો. છાની રીતે મારુ સાથે સંદેશા ચલાવવા માંડયા. એક દિવસે સુમરા સોઢાની એક રાણી કે જેનું નામ સોહેની રાણી હતું, તે મારુને મળવા આવી ને કહ્યું: "ચાલો મારુ! આપણે મજા ઉડાવીએ. શરાબ પી આનંદ કરીએ." મારુએ જવાબ આપ્યો "મારા પતિ ધારાપુર છે ને તે એકલા છે, તેથી હું શી રીતે દારૂ પી શકું?" ત્યારે સોહેની રાણી બોલી:—

"ધારાપુરથી ચલ આઇ, આવી રાએ ઘેર;
ધાબરીઆરા કંથરો, મારુ શોક કશો કરે."

"ધારાપુરથી આવીને તમે તો રાજમહેલમાં આવ્યાં છો. ઓ મારુ! તમે ધાબળી ઓઢનારા તમારા કંથ માટે હવે શાને શોક કરો છો?"

મારુએ જવાબ આપ્યો:—

"પટોળું પાંચે મળે, લોઢી લાખ વકાએ,
તો મન સોઢા સુમરો, મો મન વિરમ રાએ."

"પટોળું પાંચ રૂપિયે મળી શકે છે; પણ લોઢી (શાલ) એક લાખ રૂપિયાની કિંમતની પણ હોઇ શકે છે. તારૂં મન સોઢા સુમરામાં છે, પણ મારૂં મન વિરામરાયમાં છે."

આમ કહી મારુએ દારૂ પીવાની ના પાડી. આખરે તેના વ્રતના છ મહિના પૂરા થયા. મારુએ સુમરાને કહાવ્યું: "હવે વ્રત પૂરૂં થયું છે, માટે સારામાં સારૂં ઊંટ મંગાવો ને વ્રતની પૂર્ણાહુતિ કરો કે પછી મળી શકાય." રાજાએ શહેરનાં બધાં ઊંટો એકઠાં કર્યાં ને મારુએ વિરામજીનું ઊંટ પસંદ કર્યું ને બીજા બધાને રજા આપી. હવે મારુએ વિરામજી સાથે ઊંટપર સવારી કરી. આ વખતે બીજી રાણીઓ તથા વિરામજી સિવાય કોઇ નહોતું. મારુએ મોઢે બૂરખો નાખ્યો. ફક્ત શહેરના કોટમાંજ ફરવાનું કહી ઊંટ ચલાવવા હુકમ કર્યો. આમ કહી જેવા તેઓ રાણીઓથી જોવાય નહિ એવી જગ્યાએ આવ્યા, કે તરતજ વિરામજીએ ધારાપુરનો રસ્તો લીધો. રસ્તા-

માં એક ચારણ મળ્યો. ચારણે દક્ષિણા માગી. તેઓની પાસે કાંઇ પણ પૈસા નહોતા, તેથી મારુએ પોતાનો સોનાનો હાર ચારણને આપ્યો ને કહ્યું: "સુમરા સોઢાને ત્યાં જજે ને મારા ઊંટનાં વખાણ કવિતામાં કરજે." મારુના ગુમ થયાની ખબર સોઢે સાંભળી. લશ્કર લઇ તેની પૂંઠે નીકળ્યો. રસ્તામાં તેઓને પેલો ચારણ મળ્યો. ચારણે જાણ્યું કે, "આજ સુમરા સોઢા છે, તેથી મારુનો સંદેશો કહ્યોઃ—

"કરહે કે થળ લાંઘીઆ, દોરા ઘાટ દરંગ,
આવી સુમરને કહીઓ, તું કયું મારે તરંગ."

"અરે સુમરા! ઊંટ તો (રેતીના) થાળો તથા અઘરા ઘાટો ઓળંગી ક્યાંએ ચાલી ગયું છે! હવે શા માટે તું તારા ઘોડાને થકવે છે?"

સુમરા સોઢાએ જાણ્યું કે, ઊંટ તો પકડી શકાય એમ નથી, તેથી તે પાછો અમરકોટ આવ્યો ને લશ્કર લઇ ધારાપુર પર ચડાઇ કરી. લશ્કરને આવતું જોઇ, ધારા સુથાર, વિરામજી સોલંકી, બે રાણીઓ જલકુ તથા મારુ સુરબકરીના ડુંગરાઓમાં ગયાં. ત્યાં એક મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં ધારો, વિરામજી ને તેમનાં માણસો મરાયાં. હવે જલકુ અને મારુએ પણ દુશ્મનને હાથે લાજ લૂંટાવવા કરતાં મોત પસંદ કર્યું ને તેથી સુરબકરીના ડુંગરોની એક છેડાની ટૂંક પરથી તેઓએ ભૂસકો માર્યો અને શરીરના ચૂરેચૂરા ઊડી ગયા. આ ભોગની યાદમાં આ શિખર, રાણી ટૂંકના નામથી ઓળખાય છે.×

×રા૦ રા૦ મોતીલાલ અમુલખરાય દેસાઇ. બી. એ., એમણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખેલું આ ચરિત્ર અક્ષરશઃ ઉતારવામાં આવ્યું છે જે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. —પ્રયોજક

૧૪–कृष्णा कुमारी

વાચકો! હવે આપણે ઓગણીસમા સૈકાના પ્રારંભમાં આવી પહોંચ્યા છીએ. સમયની બલિહારી છે! આજ નથી રહ્યું પહેલાંનું ગૌરવવાળું મેવાડ કે પ્રભાવશાળી દિલ્હી. બારમા સૈકાથી લાગલાગટ પાંચસોછસો વર્ષ સુધી પઠાણો અને મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યાથી મેવાડ આજે જીર્ણ અને દુર્બળ થઈ ગયું હતું. દીવો બુઝાઈ જતાં પહેલાં એક વખત ઘણો ઉજ્જવળ પ્રકાશ પાડતો જાય છે, મરતાં પહેલાં જીવમાં એક વખત પ્રબળ વિકાસનાં લક્ષણ દીઠામાં આવે છે; તેમ રાજસિંહના સમયમાં મેવાડે અસાધારણ વીરતા બતાવીને આખા ભારતવર્ષને સ્તંભિત કરી દીધું હતું; પરંતુ ત્યાર પછી વીર મેવાડનું જાણે એકદમ અધઃપતન થયું. રજપૂતો પણ શિથિલ થઈ ગયા.

રજપૂતોની પડતી આવી, તે વખતે ભારતવર્ષમાં મરાઠાઓનો ચડતો દહાડો હતો. તેમણે ભારતવર્ષના હિંદુ અને મુસલમાન રાજાઓને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારાવીને પોતાનું રાજ્ય ભારતવર્ષના મોટા ભાગ ઉપર સ્થાપ્યું હતું.

ભારત મૂળથીજ હતભાગી છે. એકપ્રજાત્વની ભાવનાનો અનુભવ ભારતે કોઈ દહાડો કર્યોજ નથી. પ્રાચીન ભારતમાં કૌરવોનું રાજ્ય હતું, પાંડવોનું રાજ્ય હતું, કાશીમાં રાજ્ય હતું અને કોશલ વગેરે હજારો સ્થળોએ નાનાંમોટાં રાજ્યો હતાં; પરંતુ એમણે સમસ્ત હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કદી કરી નહોતી. હિંદુઓના વિરોધી મુસલમાનોએ પરદેશથી આવીને હિંદુસ્તાન ઉપર અધિકાર જમાવ્યો. એ વખતના વીર ભારતવાસીઓએ તેમને સુખે ઝંપીને બેસવા દીધા નહિ એ વાત ખરી; તેમની વિરુદ્ધ કદી રજપૂતો, તો કદી મરાઠાઓ, કદી શીખો તો કદી બીજી નાની નાની વીર જાતિઓએ ઊઠીને પોતપોતાની સ્વતંત્ર-

તા માટે યત્ન કર્યો એ વાત પણ ખરી; પરંતુ એ બધાએ મળીને આખા ભારતવર્ષમાં એકચક્રી હિંદુસામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી નહિ. રજપૂતો પોતાના અભિમાનમાં તણાયે જતા હતા, મરાઠાઓ પોતાના રણકૌશલ્યમાં મસ્ત હતા, શીખો પોતાનુંજ ગૌરવ ગાયા કરતા હતા; પણ રજપૂત, મરાઠા અને શીખ કદી એકત્રિત થયા નહિ. ભારતવર્ષના હિંદુ તરીકે તેમણે એકબીજાને કદી આલિંગન દીધું નહિ. પરસ્પર વિરોધ અને વિચ્છેદથી દુર્બળ થઇને એ લોકો આખરે પાયમાલ થઇ ગયા.

મુસલમાનોના વારંવાર થયેલા હુમલાઓને લીધે રજપૂતો જે વખતે શક્તિહીન થઈ ગયા, તે વખતે મરાઠાઓએ તેમને પોતાના ભાઇ ગણીને મદદ આપી હોત, પોતાની નવયૌવનની શક્તિનો વૃદ્ધ રજપૂત જાતિના દેહમાં સંચાર કર્યો હોત, શીખ લોકોએ ઉત્તરમાંથી આવીને મદદને માટે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો હોત, તો એ ત્રણે જાતિઓના સંગમથી ભારતવર્ષમાં એક અપૂર્વ ત્રિવેણીસંગમ રચાત અને હિંદુઓની શક્તિ અચળ થઇને આજે દુનિયામાં હિંદુઓનું ગૌરવ વધારત; પરંતુ વિધાતાની ઇચ્છા બીજાજ પ્રકારની હતી. એ ત્રણે ભાઇઓ કોઇ દિવસ મળ્યા નહિ. શીખો પોતાનાજ ઘરમાં બેસી રહ્યા, મરાઠાઓએ રજપૂત જાતિને પડ્યા ઉપર પાટું મારવામાંજ પોતાનું ગૌરવ માન્યું. રજપૂતો એ ઘા સહન કરી શક્યા નહિ અને પરિણામ શું થયું, તે આપણે સર્વ અનુભવીએ છીએ.

રજપૂતજાતિની આ હીનતા, દુર્બળતા અને વિડંબનાના સમયમાં એક રજપૂત યુવતી, અપૂર્વ આત્મવિસર્જન કરીને રજપૂતોના મહત્ત્વનું છેવટનું દૃષ્ટાંત બતાવીને આ ક્ષણભંગુર સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગઇ છે. એ યુવતી તે મેવાડના રાણા ભીમસિંહની કન્યા કૃષ્ણાકુમારી. કૃષ્ણાકુમારીની માતા આપણા અણહિલવાડના પ્રાચીન ચાવડાવંશની કન્યા હતી. કૃષ્ણાકુમારીનો જન્મ સં૦ ૧૮૫૦ માં થયો હતો.

રાણો ભીમસિંહ સં૦ ૧૮૩૪ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૮) માં આઠ વર્ષની કુમળી વયે મેવાડની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. એણે ૪૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ એના રાજ્યનો ઇતિહાસ તે રાજસ્થાનના દુર્દૈવનો ઇતિહાસ છે. રાણા ભીમસિંહમાં તેના પૂર્વજોના જેટલી તેજસ્વિતા અને દૃઢતા નહોતી.

મેવાડમાં એ સમયે ઘરમાંજ કુસંપ વ્યાપી રહ્યો હતો. વળી મરાઠાઓ મહારાણાને હેરાન કરી રહ્યા હતા. મેવાડમાં એક પક્ષ ચૂડાવત સરદારોનો અને બીજો સક્તાવત જાગીરદારોનો હતો. ચૂડાવતોનો આગેવાન સલૂમરનો રાવત ભીમસિંહ અને સક્તાવતોનો આગેવાન ભાંડરનો મહારાજ મોહકમસિંહ હતો. બંને પક્ષ એક બીજાને દબાવવા માટે અને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવા માટે લડતા અને મથતા હતા. હારેલો પક્ષ મરાઠાઓ-ની મદદ લઇને શત્રુઓને નીચું જોવડાવતો હતો. મરાઠાઓને માટે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને આ ઘણો સારો લાગ હતો. મહાદજી સિંધિયા અને તુકોજી હોલ્કરની ફોજ મેવાડને લૂંટવાને માટે સદા પડી રહેતી હતી અને ત્યાંના સરદારોના કુસંપથી પૂરો ફાયદો ઉઠાવતી હતી. મહારાણા દુર્બળ હતા. એમણે એવો નિયમ કરી રાખ્યો કે, જે પક્ષ બીજા પક્ષને દબાવીને ઉપર આવે તેની તરફ પોતે થઇ જતા અને હારેલા પક્ષનો સાથ છોડી દેતા. બંને પક્ષને દબાવીને સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવા જેટલી શક્તિ એમનામાં નહોતી.

મેવાડમાં સક્તાવત અને ચૂડાવત સરદારોનું જોર જૂના વખતથી ચાલ્યું આવે છે. જ્યારે એ લોકોમાં સંપ હતો, જ્યારે એ લોકો જનની જન્મભૂમિ મેવાડને માટે શિર અર્પણ કરવા તત્પર હતા, ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે બાદશાહો સામે ટક્કર ઝીલી હતી; પરંતુ લાગલાગટ વિપત્તિઓ આવી પડવાથી એ સરદારો હિંમત હારી ગયા અને લડવામાં પાછી પાની કરવા લાગ્યા, ત્યારે મહારાણા અમરસિંહે લાચારીએ બાદશાહ જહાં-ગીરનું શરણ લીધું. શાહજાદા ખુર્રમે મહારાણાને બાદશાહી ખિલત પહેરાવીને ઘણું સન્માન કર્યું. એ સમયે મહારાણા પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહને પોતાની સ્વતંત્રતાનો ભોગ અપા-યાથી ઘણું લાગી આવ્યું. તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને તેણે કહ્યું હતું કે, “આ ખિલત હું નથી પહેરતો, ચૂડાવત અને સક્તાવત સરદારો પહેરે છે!” ચૂડાવત અને સક્તાવત સરદારો-ની સહાયતા અથવા વૈમનસ્ય ઉપર મેવાડની ઉન્નતિઅવનતિનો કેટલો આધાર હતો, તે બતાવવા આટલો ઉલ્લેખ જરૂરી છે.

એજ સરદારો મૂર્ખતા અને લોભને વશ થઇ રાજ્યમાં પોતાની સત્તા વધારવા સારૂ માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા, ત્યારે

મેવાડ ક્ષેમકુશળ કેવી રીતે રહી શકે ? પરિણામ એ આવ્યું કે, આખો દેશ ઉજ્જડ થઇ ગયો. મહારાણાના ખજાનામાં કાંઇ ન રહ્યું અને એ પોતે જાતજાતની આફતોમાં ફસાયા.

સંવત ૧૮૫૩ માં રાવત ભીમસિંહ નામનો સરદાર, સિંધિયાના સરદાર અંબાજી ઇંગલિયાને દસ લાખ રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાના શત્રુઓ કરતાં પ્રબળ થઇ ગયો અને મહારાણાએ તેને મુસાહિબ અર્થાત્ રાજ્યના મુખ્ય સલાહકારનો અધિકાર સોંપ્યો. રાવત ભીમસિંહેજ હવે પોતાના શત્રુઓને વધારે દબાવવાને તથા અંબાજીની ફોજ, કે જેનાથી મેવાડની રૈયત ઘણી દુઃખી થઇ ગઈ હતી તેને કાઢી મૂકવાને બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી. એણે જોધપુરના મહારાજા ભીમસિંહને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો સંકલ્પ કર્યો અને એટલા સારૂ મેવાડની રાજકુમારી કૃષ્ણાબાઇની સગાઇનું માગું તેમની પાસે મોકલ્યું.

કૃષ્ણાકુમારી એ સમયે પાંચ વર્ષની બાલિકા હતી; પરંતુ એ પરમ રૂપવતી હતી. તેના સૌંદર્યને લીધે, લોકો તેને રાજસ્થાન–કુસુમ કહેતા. રજપૂતકન્યાઓનાં લગ્ન એ સમયે બાળવયમાં થતાં નહોતાં; પણ રાજદ્વારી હેતુ પાર પાડવા મેવાડના સરદારોએ બત્રીસ વર્ષના મારવાડાધીશ સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્રણે ભીમસિંહ (મારવાડનો રાજા ભીમસિંહ, મેવાડના મહારાણા ભીમસિંહ અને તેના મુખ્ય પ્રધાન અને સલાહકાર સરદાર રાવત ભીમસિંહ)ના સ્વાર્થસાધનમાં કૃષ્ણાકુમારીનું બલિદાન અપાવાનું વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું હતું.

જે જોધપુરના રાજા ભીમસિંહ સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ કરવાનો હતો, તેની વય ૩૨ વર્ષની હોવા ઉપરાંત, એને કેટલીક રાણીઓ અને ખવાસણો હતી.

સંવત ૧૮૫૮ માં મહારાજા જસવંતરાવ હોલ્કરે નાથદ્વારા લૂંટયું. ગોસાંઇજી તો મૂર્તિઓને લઇને ઉદયપુર નાસી ગયા અને હોલ્કરે નાથદ્વારા લૂંટીને ભાંડર ઉપર ચડાઇ કરી. પેલી તરફ અંબાજી સરદારના ભાઇ બાલારાવને મહારાણા સાહેબે બેઅદબી અને સામું બોલ્યાના વાંક માટે કેદ કર્યો. એને છોડાવવા સારૂ કોટાના કામદાર જાલિમસિંહ ઝાલાએ ફોજ લઇને ઉદયપુર ઉપર ચડાઈ કરી. ચૂડાવત એમની સામે લડ્યા અને હારીને નાસી ગયા. મહારાણાને તો મૂળથીજ હારેલાનો પક્ષ

છોડી દેવાની ટેવ હતી. આ વખતે પણ તેમણે જાલિમસિંહને માનપૂર્વક ઉદયપુર બોલાવીને બાલાજીરાવને છોડી દીધો.

ત્યાર પછી મહારાજા હોલ્કર અંગ્રેજોની સાથે લડવાને સારૂ દિલ્હી તરફ ચાલ્યા ગયા અને જોધપુરના મહારાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ થયું. મહારાજા માનસિંહ એની જગ્યાએ બેઠા. મહારાણા ભીમસિંહને એવી અવળી બુદ્ધિ સૂઝી કે, જે કૃષ્ણાકુમારીનું સગપણ જોધપુરાધીશ ભીમસિંહની સાથે થયું હતું, તે સગપણ હવે જયપુરના મહારાજા જગતસિંહ સાથે કરી દીધું અને જોધપુરના પોકરણના જાગીરદાર ઠાકુર સવાઇસિંહ ચાંપાવતે પણ પોતાની પૌત્રીનું સગપણ મહારાજા જગતસિંહ સાથે નક્કી કર્યું. મહારાજા માનસિંહે તેને કહાવ્યું કે, “ છોકરીને સામી જયપુર લઇ જઇને પરણાવ્યાથી રાઠોડોની આબરૂ જશે.” પેલા જાગીરદારે જવાબ દીધો કે, “ મારા ભાઈ ઉમેદસિંહનું ઘર જયપુરમાં છે. ત્યાં જઇને વિવાહ કર્યાથી રાઠોડોની આબરૂ જનાર નથી, રાઠોડોની બેઆબરૂ તો એમાં છે કે, જે કન્યાનું સગપણ મહારાજા ભીમસિંહની સાથે થયું હતું, તેનું લગ્ન હવે જયપુરના મહારાજા સાથે થવાનું છે.”

એટલું મેણું સાંભળતાંવારજ માનસિંહને આગ લાગી ગઇ. તેણે મેવાડના મહારાણાને કહાવ્યું કે, “ કૃષ્ણાકુમારીની સગાઇ જોધપુરના રાજા સાથે થઈ ચૂકી છે; ભીમસિંહ મરી ગયા, તો હું જોધપુરનો રાજા છું. મારી સાથે તેનું લગ્ન થવું જોઇએ.” પરંતુ મહારાણા તરફથી એનો સંતોષકારક જવાબ ન મળ્યો; એટલે માનસિંહે ઉદયપુર ઉપર ચડાઇ કરી. ગ્વાલિયરના સિંધિયાને જયપુરના રાજા સાથે શત્રુતા હતી. પોતાનો શત્રુ રાજસ્થાન–કુસુમને વરી જશે, એ વિચાર એને અસહ્ય થઇ પડ્યો. તેણે માનસિંહને મદદ આપી અને મહારાણાને કહેવરાવ્યું કે, “ તમે તમારી કન્યા માનસિંહને નહિ પરણાવો તો હું પણ તમારી ખબર લઇ લઇશ.” મહારાણામાં સિંધિયા સરકારની સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલું સાહસ નહોતું. એમના પગ ઢીલા થઇ ગયા અને જયપુર સંદેશો કહાવ્યો કે, “ જોધપુરની ગાદી સાથે કુમારી કૃષ્ણાનું સગપણ થયેલું હોવાથી, અમે માનસિંહ સાથેજ એનું લગ્ન કરીશું.”

એ જવાબને મહારાજા જગતસિંહે તેમજ જયપુરના બધા સરદારોએ પોતાનું મોટું અપમાન ગણ્યું. બિકાનેરના મહા-

રાજા સૂરતસિંહ તથા નવાબ અમીરખાંએ પણ તેમને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું; એટલે એ બધાની સહાયતાથી જગતસિંહે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. પુષ્કરની પાસે ગિંગોલી મુકામે જોધપુર અને જયપુરની સેનાઓ મળી અને બન્ને વચ્ચે ખૂબ યુદ્ધ થયું. મહારાજા માનસિંહ હારીને જોધપુર ગયા. જયપુરની સેનાએ એમની પૂંઠ લીધી અને જોધપુરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો; પરંતુ ટોડનો નવાબ અમીરખાં ઘણો કપટી અને દગાબાજ હતો. એણે જયપુરનો પક્ષ છોડી દઈને, જોધપુરનો પક્ષ લીધો. એની મદદથી જયપુરની સેનાને જોધપુરનો ઘેરો ઉઠાવીને નાસવું પડયું. માનસિંહે તેનો ઘણો ઉપકાર માન્યો અને વિનતિ કરી કે, " તમે મારા ઉપર આટલી બધી કૃપા કરી છે, તો એક વિશેષ કૃપા કરો. હવે તો કાં તો કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન મારી સાથે કરાવો, કાં તો તેને મારીજ નખાવો. એ જીવશે અને જગતસિંહને વરશે, તો સંસારમાં હું શું મુખ દેખાડીશ ? "

અમીરખાં કેવી પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો, તે દર્શાવતાં કર્નલ ટોડ લખે છે કે, " ભારતવર્ષમાં જે ક્રૂર અને ઘાતકી મુસલમાનો થઈ ગયા છે, જે મુસલમાનોની ઘૃણિત નામાવલિએ ભારતવર્ષના ઇતિહાસને કલંકિત કર્યો છે, તે સર્વમાં અમીરખાં શિરોમણિ હતો; પરમ સુંદર રજપૂત બાળા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણરૂપી પવિત્ર દીપકને તેણેજ બુઝાવી નાખ્યો હતો. હતભાગી રાણો ભીમ અમીરખાંના હાથમાં કાષ્ઠની પૂતળી સમાન હતો. તેનામાં કિંચિત્ પણ સામર્થ્ય નહોતું. તેણે પવિત્ર સિસોદિયા કુળમાં જન્મ લઇને તેને કલંક લગાડયું હતું. આ સર્વોત્તમ કુળમાં જન્મ લીધા છતાં પણ, તે અત્યંત દુર્બળ અને કાયર હતો. જો તે બીકણ ન હોત, તો પોતાના હૃદય ઉપર પાષાણ મૂકીને તે નિરપરાધી સરલા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણનો નાશ કરવામાં સંમતિ કેમ આપત ? ભીમસિંહ સિસોદિયા કુળનું અયોગ્ય સંતાન, બાપા રાવળનો અયોગ્ય વંશજ અને રજપૂતોનો અયોગ્ય રાજા હતો, એમાં કિંચિત્ પણ શંકા નથી."

દુષ્ટ અમીરખાં ઉદયપુર આવ્યો અને મહારાણા ભીમસિંહને કહેવરાવ્યું કે, "રાજકુમારી કૃષ્ણાકુમારીનું લગ્ન કાં તો માનસિંહની સાથે કરો, ને કાં તો એને મારી નાખો. જો તેમ નહિ કરો, તો હું તમને ધૂળ ભેગા કરી દઇશ." મહારાણા ઘણા ઊંડા

વિચારમાં પડ્યા. પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રીની એવી દુર્દશા કરતાં, એના સુકુમાર દેહનો અંત આણવાનો વિચાર સરખોયે કેમ કરાય ? માનસિંહની સાથે લગ્ન નથી કરતા, તો અમીરખાં સત્યાનાશ વાળી દેશે. એ મેવાડના રાજકુટુંબ અને રૈયત બંનેને પીડવામાં બાકી રાખશે નહિ. એની વાત સ્વીકારીએ છીએ, તો જયપુરના રાજા સાથે જિંદગી સુધીની શત્રુતા થાય છે. મહારાણા મોટા ધર્મસંકટમાં પડ્યા. વીરતા કે મુત્સદ્દીપણું હોત, તો સરસ રીતે એ મૂંઝવણનો તોડ કાઢી શકત; પરંતુ એ બંને ગુણોનો એમનામાં અભાવ હતો. સરદારોમાં આગળ જણાવ્યા મુજબ કુસંપ હતો; એટલે સારી સલાહ પણ કોણ આપે ? મહારાણા નિરાશ થયા; કોમળ અને કઠોર વૃત્તિઓનું એમના હૃદયમાં મંથન થવા લાગ્યું. કોમળભાવ વધારે વાર ટકી શક્યો નહિ; એમનું હૃદય વધારે ને વધારે કઠોર બનતું ગયું. કૃષ્ણાકુમારીના રક્ષણનો કાંઇ ઉપાય ન સૂઝતાં એમણે એને મારી નખાવવાનોજ વિચાર કર્યો. હાય ! આજ પાપની હદ આવી રહી છે ! આજ પ્રકૃતિ પણ પોતાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી રહી છે. દુર્બળ પિતા, વાત્સલ્યભાવને હણીને સુકુમાર બાલિકાનો વધ કરાવવા તત્પર થયો છે ! રાજકુમારી કૃષ્ણાનું બલિદાન અપાવાનો—રાજસ્થાનની કુસુમકળી કરમાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; પરંતુ હવે તેનો વધ કોને હાથે અને કેવી રીતે કરાવવો, તે વિચાર રાણાજીને આવ્યો. જગતમાં એવો કોણ ક્રૂર અને નિર્દય છે કે, જે પોતાના હૃદયને પથ્થરનું બનાવીને કમળસદૃશ કોમળ બાળાની છાતીમાં ખંજર ખોસી દે ? આ ગૂંચવણનો નિકાલ કરવા રાણાએ રણવાસમાંજ કેટલાક સરદારો અને આપ્તજનોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે સલાહ કરવા લાગ્યા. ઘણા વાદવિવાદ પછી એવો નિશ્ચય થયો કે, "આ કાર્ય કોઇ પુરુષનેજ સોંપી દેવું જોઇએ; પરંતુ જો પુરુષથી પાર ન પડી શકે, તો પછી કોઈ કુશળ સ્ત્રીને નીમવી જોઇએ."

ભારતવર્ષના રણવાસને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય કહેવામાં આવે, તો ખોટું નથી. રણવાસની વ્યવસ્થામાં બહારના અભિપ્રાયનો હાથ નથી હોતો. એ રણવાસમાં પ્રજાનાં અનેક સુખદુઃખનું બીજારોપણ થાય છે. આ રણવાસમાંજ અનેક માણસોના ભાગ્યનું તંત્ર રચાય છે અને તે એવી ગુપ્ત રીતે ચાલે છે કે,

એની ચાર દીવાલોની અંદરનાં માણુસો સિવાય કોઇને તેની ખબર સુદ્ધાંત પડતી નથી. આજે મેવાડના દુર્ભાગ્યથી એ રણુવાસના એક ગુપ્ત ઓરડામાં અભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના દુર્ભાગ્યની કઠોર લિપિ લખાતી હતી.

એ સુકુમારીનો વધ કરવાનું કાર્ય પ્રથમ તો મહારાણાના નિકટના સગા દોલતસિંહ સિસોદિયાને સોંપવામાં આવ્યું. એ ઘણો સરળ અને સુશીલ સરદાર હતો. આ ઘાતકી અને હ્રદય ચીરી નાખે એવા કાર્યની વાત સાંભળતાંજ એ ભય, વિસ્મય અને ઘૃણાથી પીડિત થઇને પોકારી ઊઠ્યો: "જે મુખમાંથી આવું કઠોર વચન નીકળે છે, તેને હજારો ધિક્કાર છે! મારે આમ કહેવું પડે છે, તેને માટે અન્નદાતા મને ક્ષમા આપશો. મારી રાજભક્તિમાં જરા પણ ફેર પડ્યો નથી; પણ આવું રાક્ષસી કાર્ય કરવામાંજ રાજભક્તિ ગણવામાં આવતી હોય, તો એ રાજભક્તિ કૂવામાં પડો!" દોલતસિંહે ના કહ્યા પછી એ કામ જોવનદાસને સોંપવામાં આવ્યું. એ મહારાણાના પિતાની ખવાસણનો પુત્ર હતો. નીચ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા એ અધમ પુરુષનું કઠોર હ્રદય એ વાતથી કંપાયમાન થયું નહિ. એણે એ કાર્યનું બીડું તરતજ ઝડપ્યું; પરંતુ જ્યારે એ લાવણ્યમયી કન્યા ખીલેલા કમળ સમાન મુખને નીચું કરીને તેની સમક્ષ આવીને ઊભી, ત્યારે તેનો દેહ થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યો અને તેના હાથમાંથી કટાર પડી ગઈ. શોક અને દુઃખથી તેનું હ્રદય વ્યાકુળ થઇ ગયું અને તે અત્યંત દીન થઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ધીમે ધીમે આ વાત અંતઃપુરમાં બધે પ્રસરી ગઇ. રાજકુમારીની માતાના જાણ્યામાં એ વાત આવી, ત્યારે એ શોક, દુઃખ અને ક્રોધથી આકુળવ્યાકુળ થઇને રુદન કરવા લાગી. તેને રડતી જોઇને બીજી સ્ત્રીઓ પણ રોવા લાગી. રાણીએ જોવનદાસને અનેક ગાળો અને શાપ દીધા. મહેલમાં બધે હાહાકાર વર્તાઇ રહ્યો હતો. જે કોઇ આ સમાચાર જાણતું હતું, તે રાણાજી અને તેમના સલાહકારોને ફિટકાર દેતું હતું.

પરંતુ જેના જીવની ખાતર, એ બધાં આટલો બધો શોક કરી રહ્યાં હતાં, તે રાજકુમારી કૃષ્ણા તો જરા પણ દિલગીર થઇ નહિ. બધાંને રુદન કરતાં જોઇને એને હસવું આવ્યું. તેણે બધી સ્ત્રીઓને ધમકાવીને કહ્યું: "તમે બધાં રડો છો શા

માટે ? તમે શું રજપૂતાણીઓ નથી ? દેશરક્ષાને માટે એક રજપૂત બાળાને મરવાનું છે, તેમાં આટલો બધો વિલાપ શા સારૂ કરો છો ? રાજસ્થાનનું ગૌરવ હવે પહેલાં જેટલું રહ્યું નથી, એ વાત સાચી; પણ શું હજુ પણ રજપૂતો એટલા બધા હીન થઇ ગયા છે કે, દેશની ખાતર તેમની કન્યા હસતે મોંએ મૃત્યુના મુખમાં ન પડી શકે ? આજે કોઇ પરધર્મી શત્રુ ઉદયપુર ઉપર ચડી આવ્યો હોત, તો આપણે સર્વેને ચિતામાં પડીને મરી જવું પડતને ? એ મરણના પ્રમાણમાં મારૂં આ મરણ કાંઇ લેખામાં નથી. બહેનો ! તમે આજે વિલાપ કરશો નહિ. તમારા રુદનથી તો મને તમારા ઉપર ધિક્કાર છૂટે છે. રજપૂતોની પડતીના દિવસોમાં આપણે મોટું મન કરવું જોઇએ. મેવાડના એક પણ વીરનું રુધિર પાડ્યા વગર, મારા મૃત્યુથી મેવાડની મહત્તા જળવાતી હોય તો હું ઘણી ખુશીથી મરવા તૈયાર છું."

તેની બધી સખીઓ શાંત થઇ ગઇ. ત્યાર પછી કૃષ્ણાકુમારી-એ વિનયપૂર્વક માતાને પણ એવીજ રીતે શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ એ તેજસ્વી રાણી એમ સમજી જાય એવી નહોતી. એણે ધીમે ધીમે પોતાનાં આંસુ લૂછી નાખીને કહ્યું: " દીકરિ ! તું જાણે છે કે હું શા માટે રોઉં છું ? હું ફક્ત તારા જીવની ખાતરજ રોતી નથી. મને શોક તો એ થાય છે કે, મેવાડ ઉપર આવી પડેલી આ ભારે વિપત્તિને સમયે કોઇ વીરે તલવાર પકડી નહિ, કોઇએ લોહીનું એક ટીપું પણ પડવા દીધું નહિ અને અનાયાસે મારી કોમળ-નિર્દોષ બાલિકાનો ભોગ આપવા બધા તૈયાર થયા છે ! કૃષ્ણા ! એ દુઃખ મને ઘણુંજ સાલે છે. આજ રાણાજી તેમના પૂર્વજોની પેઠે બહાદુરીથી લડ્યા હોત, મેવાડના વીરોના રક્તથી મેવાડની ભૂમિ રંગાઇ ગઇ હોત, મેવાડમાં આજે હથિયારોના ખડખડાટ અને વીરપુરુષોના ટંકાર સંભળાયો હોત, તો બહેન ! હું ઘણી ખુશી સાથે તને મારા ખોળામાં બેસાડીને ચિતામાં પ્રવેશ કરત; પણ આજ તો મેવાડના બધા રજપૂતો તો કાયર થઈને પોતાના જીવ બચાવવાની યુક્તિ શોધી રહ્યા છે. એ હીચકારાઓ આજે મારી કોમળ કળી કૃષ્ણાને અકાળ મૃત્યુના હાથમાં સોંપી દેવા બેઠા છે. મને હવે ધીરજ કેમ રહે ? હાય ! હાય !"

માતાનો શોક સકારણ હતો. તેનો વિલાપ જોઇને કૃષ્ણાની

આંખોમાં પણ અશ્રુ આવ્યાં. તેણે કહ્યું: " મા ! તમે કહો છો એ બધી વાત ખરી છે, પણ તેનો વિચાર કરવાનો આ અવસર નથી. મેવાડ હવે ડૂબી ગયું છે અને હવે ફરીથી ઊઠે એમ લાગતું નથી; પણ તેટલા સારૂ આજે મેવાડની સ્ત્રીઓએ પણ માતૃભક્તિને વીસરી જવી? મેવાડનું ગૌરવ તેના વીરપુરુષોને લીધે છે, તેટલું-જ તેની વીરાંગનાઓને લીધે પણ છે. વીરપુરુષો પોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયા છે, માટે વીરાંગનાઓએ પણ વીરધર્મ ભૂલી જવો ? વીરાંગનાના વીરધર્મપાલનથી કદાચ મેવાડ પુનઃ જાગૃત પણ થાય. મૃત્યુ સમયે હું જગદીશ્વરને એજ પ્રાર્થના કરીશ કે, મારા મૃત્યુથી મેવાડના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થજો! મારા મૃત્યુના સમાચારથી મેવાડવાસીઓના પ્રાણમાં વીરધર્મની જાગૃતિ થજો ! "

રાણી શાંત થઈ. કૃષ્ણાકુમારીની ઇચ્છા રાણાને જણાવવામાં આવી કે આગ, તલવાર, વિષ અથવા કોઇ પણ ઉપાયથી રાજકુમારી મરવાને માટે તૈયાર છે.

કૃષ્ણાકુમારીની હત્યા હવે કેવી રીતે કરવી, તેનો ફરીથી વિચાર થવા લાગ્યો. અમીરખાં અને મેવાડનો એક વિશ્વાસઘાતી સરદાર અજિતસિંહ એ કામમાં મહારાણાને ઉશ્કેરનારા મુખ્ય સલાહકારો હતા. અજિતસિંહ એક વિચિત્ર પૂતળું હતું. એ ચંદાવતોનો સરદાર, સ્વભાવે દેખીતો શાંત અને બોલવાચાલવામાં સભ્ય હતો. બહારનો આડંબર પણ તેનામાં પુષ્કળ હતો. માનમરતબાની જરા પણ પરવા ન હોય તેવો ડોળ કરતો. ધર્મ ઉપર બહુ આસ્થા હોય એમ જણાવતો. રાતદિવસ પૂજાપાઠમાં નિમગ્ન રહ્યા છતાં, એનામાં હિંસા, દ્વેષ, સ્વાર્થ અને દુરાકાંક્ષાના અધમ વિચારો વાસ કરી રહ્યા હતા. પોતાની ઉન્નતિની ખાતર અધમમાં અધમ કાર્ય કરવાને એ ચૂકે એવો નહોતો. 'મુખમેં રામ ઔર બગલમેં છૂરી ' રાખનારા ઢોંગી નરપિશાચોમાંનો એ એક હતો. અમીરખાંને સહાયતા આપનાર એના સિવાય બીજું કોણ મળે ? બંનેએ મળીને રાણાને કહ્યું કે, " તલવાર, ખંજર આદિ શસ્ત્રથી રાજકુમારીનો વધ કરવાનું સાહસ કોઇનામાં નથી, તો વિષનો પ્રયોગ કરીનેજ એનું કાસળ કાઢો."

પુરુષોના કઠણ હાથથી જે કામ ન થઇ શક્યું, તે કામ કોમળ હૃદયની અબળાને સોંપવામાં આવ્યું. અંતઃપુરની દાસી સાથે અફીણનો કસૂંબો મોકલવામાં આવ્યો. સુકુમારી કૃષ્ણાએ

સરળતા અને ધીરતાથી એ વિષના પ્યાલાને પોતાના હાથમાં લીધો અને જરા પણ ડગ્યા વગર એને પી ગઇ. મહારાણી એ સમયે ત્યાંજ હતી. એ પતિને અનેક શાપ દેવા લાગી; પણ કૃષ્ણાનાં નેત્રોમાં આંસુ નહોતાં. તેણે પોતાના કોમળ હાથ વડે સાળુના પાલવ વડે માતાનાં અશ્રુ લૂછીને આશ્વાસન આપ્યું: "મા! તું રડે છે શા માટે? હું સંસારની પીડામાંથી મુક્ત થાઉં છું. તું તો ગુજરાતના વીર સોલંકીની પુત્રી છે. હું તારી જ કૂખમાં જન્મી છું. રજપૂતકુળમાં જન્મ લીધો ત્યારથીજ હું જાણુતી હતી કે, એક દિવસ આપઘાત કરવા વારો આવશે. આટલા દિવસ જીવતી રાખી, તેને માટે પિતાજીને ધન્યવાદ આપું છું. બાકી તું જાણે છે કે, આપણામાં અનેક તો જન્મતાં-વારજ કન્યાને દૂધપીતી કરી દે છે."

અફીણનું પ્રાણનાશક વિષ કૃષ્ણાકુમારીનો જીવ લેવાને અસમર્થ નીવડ્યું. વિષનો બીજો પ્યાલો તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવ્યો. કૃષ્ણા એ પણ પ્રસન્નતાથી પી ગઈ. એ વિષની પણ કાંઇ અસર ન થઈ. કુદરત એ નરાધમોને ચેતવી રહી હતી કે, "હું મારો ધર્મ આજે છોડી દઉં છું, તમે હજુ ચેતો અને આ રાક્ષસી વિચારને તિલાંજલિ આપો." પણ એ દુષ્ટને દયા નહોતી. ત્રીજો વધારે કાતિલ ઝેરનો પ્યાલો બિચારી કૃષ્ણાને પાવામાં આવ્યો. ત્રીજી વાર પણ વિધાતાએ કૃષ્ણા-કુમારીના ખૂનીઓની રુધિરતૃષ્ણા પૂરી કરી નહિ. ભગવાનની ઇચ્છા કૃષ્ણાકુમારીને જીવતીજ રાખવાની છે, એમ ધારીને બધાં ચૂપ રહ્યાં; પરંતુ સ્ત્રીહત્યાનું મહાપાપ કરવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા અમીરખાં અને અજિતસિંહ શાંત રહી શકયા નહિ; એમણે પોતાનો અધમ વિચાર ત્યજ્યો નહિ. અજિતે હાથે અફીણ તથા અન્ય ઝેરી પદાર્થો મેળવીને દારુણ વિષ તૈયાર કર્યું. એ ઉગ્ર હલાહલના પાનની અસર કૃષ્ણાકુમારીના દેહ ઉપર થઇ. સૌંદર્યનું સ્વર્ગીય કુસુમ મેવાડના ઉદ્યાનમાંથી સદાને માટે કરમાઇ ગયું. એ વિષપાન કર્યા પછી કૃષ્ણા સદાને માટે ઘોર નિદ્રામાં સૂતી, તે ફરીથી કદી જાગી નહિ.

મેવાડના ઇતિહાસને કલંક લગાડનારી આ દુર્ઘટના વિક્રમ સંવત ૧૮૬૭ના શ્રાવણ વદિ પંચમીએ થઈ. એ સમયે કૃષ્ણા-કુમારીની વય સોળ વર્ષની હતી.

કૃષ્ણાકુમારીના સ્વર્ગવાસ પછી, થોડાજ સમયમાં તેની માતા પણ શોક કરતી પરમધામમાં ચાલી ગઇ. પુત્રીનું મૃત્યુ થયું, તેજ દિવસથી તેણે સર્વ સુખોને તિલાંજલિ આપી દીધી હતી.

એમ કહેવાય છે કે, કૃષ્ણાકુમારીના મૃત્યુ પછી અમીરખાંએ પણ અજિતસિંહ પ્રત્યે ધિક્કાર પ્રગટ કર્યો હતો કે, "દગાબાજ ! તેં આવું કામ કર્યું ? હું તારૂં મુખ જોવા માગતો નથી." સંગ્રામસિંહ નામના એક તેજસ્વી સરદારે ભરસભામાં રાણાજીનું અપમાન કર્યું હતું કે, "હે કાયર ! તેં આ સિસોદિયા કુળના પવિત્ર નામને કલંક લગાડયું છે, તેં એ કુળના પવિત્ર રુધિરને દૂષિત કર્યું છે. નિરપરાધી, સરળહૃદયા રાજકુમારીનો વધ કર્યાથી તેં જે પાપ માથે વહોર્યું છે, તે તારો નાશ કરશે. બાપ્પા રાવળના પવિત્ર કુળને આજે જે કાળી ટીલી લાગી છે, તે કદી ભૂંસાવાની નથી. હવે કોઇ સિસોદિયા પોતાનું મસ્તક ઊંચું કરી શકશે નહિ. આજથી ક્ષત્રિયોના માઠા દહાડા આવ્યા, એની ખાતરી રાખજે."

ત્યાર પછી દુરાચારી અજિત તરફ મુખ ફેરવીને સંગ્રામસિંહે કહ્યું: "હે સિસોદિયા કુલાંગાર ! તારી નસોમાં રજપૂતોનું લોહી વહેતું નથી. તેં અમને જે કલંક લગાડયું છે, તેથી તારો નાશ થશે. તું નિઃસંતાન મરીશ અને તારા પાપી જીવનની સાથેજ તારૂં નામ પણ લુપ્ત થશે. તારે આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર હતી ? અમીરખાંએ શું રાજધાની ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો ? શું તેણે રણવાસની પવિત્રતાનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો ? ધારો કે એવું પણ કર્યું હતું તો શું બધા રજપૂતોએ ચૂડીઓ પહેરી હતી ? એમને પોતાના બાપદાદાઓની પેઠે 'યા હોમ' કરીને મરતાં નહોતું આવડતું ? તમારા પૂર્વજોએ આવી અધમતાથી પોતાનાં નામ અમર કર્યાં હતાં ? ધિક્કાર છે તને ! હજારો ધિક્કાર છે ! તારા જેવો ઢોંગી અને પાપી મેં કદી જોયો નથી. તારા જેવા દુષ્ટની સલાહ ન મળી હોત, તો રાણાજી આવું પાપ કદી કરત નહિ ! રજપૂતોના અવળા દિવસ હવે શરૂ થયા છે."

વીર સંગ્રામસિંહના બન્ને શાપ સફળ થયા. મહારાણા ભીમસિંહનાં પાંચ સંતાનમાંથી એક પુત્રી અને એક પુત્ર કૃષ્ણાકુમારીનો ભાઈ જવાનસિંહ જીવતાં રહ્યાં; પણ જવાનસિંહને

કોઇ સંતાન ન થયું.

અજિતસિંહની પત્ની આ બનાવ પછી થોડા સમયમાંજ મરી ગઈ. તેના બે પુત્રો પણ મરી ગયા. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા એ મંદિરે મંદિર ભટકવા લાગ્યો, દીન-દરિદ્રિઓને દાન આપવા લાગ્યો, પણ એના પાપી આત્માને શાંતિ મળી નહિ. એ પણ ખરાબ દશામાંજ મરણ પામ્યો.

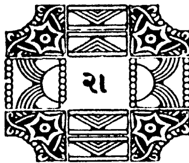
રાજકુમારીના બલિદાનથી મહારાણાને જયપુરજોધપુરના આક્રમણનો ભય તો જતો રહ્યો, પણ દુષ્ટ અમીરખાં તથા મરાઠાઓની લૂંટફાટથી એની રૈયત ઘણી હેરાન થઇ. આખરે સંવત ૧૮૭૪ માં અંગ્રેજ સરકારે અમીરખાંને હોલ્કરના પક્ષમાંથી છૂટો પાડીને તેની સાથે સંધિ કરી. ફરીથી તેણે કોઇ રાજ્યની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ઉગામવાં નહિ, લૂંટફાટ કરવી નહિ એવી શરતે ટોંક, સિરોજ, રામપુરા, નીમાહેડા, છબડાં વગેરે પરગણાંઓ આપીને તેને સ્વતંત્ર નવાબ બનાવ્યો. એ અમીરખાં એજ હાલના ટોંક રાજ્યનો સ્થાપક અને મૂળ પુરુષ ! અસ્તુ !

સંસારમાં ધર્મશીલ સ્ત્રીઓ તો ઘણી થઇ ગઇ છે, પણ અલ્પાવસ્થામાં કૃષ્ણાકુમારીના જેવું સાહસ, સદ્ગુણ અને ધૈર્ય બતાવનારી સ્ત્રીઓ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. પિતાની આબરૂ અને દેશના રક્ષણ સારૂ સોળ વર્ષની વયમાં પ્રાણ સમર્પણ કરનારી વીર બાળા કૃષ્ણાકુમારીને ધન્ય છે !

१५–राणी भवानी

ણી ભવાનીનું નામ ભારતવર્ષમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. બંગાળામાં તો એનું નામ ન જાણનારા અથવા તો વાતચીતના પ્રસંગમાં તેનું નામ-સ્મરણ ન કરનારા લોકો ઘણાજ થોડા હશે.

લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે સિરાજુદ્દૌલ્લા બંગાળાનો નવાબ હતો. પ્લાસીના યુદ્ધમાં સિરાજના પરાજયની સાથેજ બંગાળમાં મુસલમાન શક્તિનું પતન થયું અને ત્યારથી બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ચંચૂપાત થયો.

એ સમયમાં રાણી ભવાની નાટોર જિલ્લાની વિશાળ જમીન-દારીની માલિક હતી. એ જમીનદારીની માલિક તરીકે, એણે પોતાની પુષ્કળ આવકને દેવસેવા અને લોકોપયોગી કામોમાં છૂટે હાથે ખર્ચવામાં જરા પણ સંકોચ કર્યો નહોતો અને તેને લીધે તેનો યશ બંગાળામાં ઘેર ઘેર વ્યાપી રહ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ પુણ્યતીર્થ કાશી સુધી પણ એનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય થયું છે.

રાણી ભવાનીનું જીવન અને તેનાં કૃત્યો સમજવા માટે મુસલ-માનોના અમલમાં બંગાળાની અવસ્થા કેવી હતી તથા ખાસ કરીને બંગાળાના જમીનદારો કેવી દશામાં હતા, એ જાણવું વિશેષ અગત્યનું છે.

મુસલમાનોના અમલમાં બંગાળા દેશ ઘણાં પરગણાંઓમાં વહેંચાઇ ગયો હતો. એ પરગણાંઓ એકેએક જમીનદારોના હાથમાં હતાં. હાલના વખતમાં જમીનદારો પ્રજા પાસેથી મુકરર કરેલો કર વસૂલ કરે છે અને એમાંથી કેટલોક કર સરકારમાં ભરીને બાકીનો પોતે રાખે છે. કર વસૂલ કરવા ઉપરાંત બીજી કોઇ બાબતમાં પોતાની પ્રજા ઉપર જમીનદારોનો અધિકાર હોતો નથી. જમીનદારોની પ્રજા બીજી સર્વ બાબતોમાં સંપૂર્ણરૂપે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે; પણ મુસલમાનોના સમયમાં એ પ્રમાણે

નહોતું. જમીનદારો પણ પોતાની જમીનદારીમાં તો રાજાની પેઠેજ રાજ્ય કરતા. નવાબને તેઓ નક્કી કરી રાખેલી અમુક ખંડણી ભરતા, એટલે નવાબ તેમના રાજ્યના અમલમાં કોઇ પણ જાતનો હસ્તક્ષેપ કરતા નહિ. જમીનદારો અને પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર રાજા પ્રજાનો સંબંધ હતો. જમીનદારો પણ સ્વતંત્ર રાજાઓની પેઠે ફોજ રાખતા. રાજાની પેઠે તેઓ પણ પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવતા. દીવાનીફોજદારી મુકદ્દમાઓ સાંભળીને ફેંસલા આપતા. તેમને 'રાજા'નો ખિતાબ હતો. પ્રજા પણ તેમને રાજા તરીકે માન આપતી. ટૂંકમાં એ કે, દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે જેમ નવાબોનો ખંડિયા રાજા જેવો સંબંધ હતો, લગભગ તેવોજ સંબંધ બંગાળાના નવાબ સાથે એ વખતના જમીનદારોનો હતો.

આ પ્રસંગે એક બીજી વાત પણ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે. મુસલમાનો પ્રથમ આ દેશમાં વિજેતારૂપે આવ્યા હતા, એ વાત ખરી; પણ બંગાળા સર કર્યા પછી તેમણે બંગાળામાંજ પોતાનો વસવાટ શરૂ કર્યો હતો. બંગાળામાં વાસો કરવાથી બંગવિજેતા મુસલમાનો બંગાળાનેજ પોતાના સ્વદેશ જેવો ગણવા લાગ્યા. તેઓ ખરેખાત બંગાળી બન્યા. બંગાળાના મુસલમાન નવાબો પણ બંગાળી બન્યા. મુસલમાન જાગીરદાર, જમીનદાર, અમલદારો, વેપારીઓ બધા પોતાને બંગાળી ગણવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે એક દેશમાં વસનારી પ્રજા તરીકે તેઓ હિંદુઓ સાથે મિત્રતા અને સદ્ભાવથી રહેવા લાગ્યા. રાજનૈતિક બાબતમાં હિંદુ અને મુસલમાનોમાં કાંઇ ભેદભાવ રહ્યો નહિ.

નવાબોના રાજ્યમાં, ન્યાયખાતામાં, વસૂલાતીખાતામાં અને સૈનિક ખાતામાં સુધ્ધાંત ઘણા મુખ્ય અમલદારો હિંદુઓ હતા. નવાબી અમલના પાછલા ભાગમાં બંગાળાના શાસનમાં જાનકીરામ, માણેકચંદ, રાજવલ્લભ, કૃષ્ણચંદ્ર, જગતશેઠ, મોહનલાલ, નંદકુમાર વગેરે હિંદુઓ મોટા મોટા હોદ્દા ઉપર હતા. આપણા આ ચરિત્રની નાયિકા રાણી ભવાની પણ ઘણા અંશમાં એ સર્વની સહયોગિની હતી.

રાણી ભવાનીના સસરા રાજા રામજીવન અને તેમના ભાઇ રઘુનંદન બંગાળામાં આવેલા નાટોર નામે સ્થળના જમીનદાર હતા. નાટોરના જમીનદારોના વંશના સ્થાપક એજ બે ભાઇઓ ગણાય છે. તેમના પિતા કામદેવ પુંટિયાના જમીનદારને ત્યાં

વહીવટદારનું કામ કરતા હતા. બાલ્યાવસ્થાથીજ રામજીવન અને રઘુનંદન એ જમીનદારને ત્યાં ઊછર્યા હતા. પુંટિયાનો જમીનદાર દર્પનારાયણ બંગાળાના રાજ્યમાં એક મુખ્ય અમલદાર હતો. રઘુનંદન એક પ્રતિભાશાળી યુવક હતો. તેના ગુણોથી પ્રસન્ન થઈને દર્પનારાયણે તેને નવાબના દરબારમાં પોતાના સહકારી અને પ્રતિનિધિ તરીકે નોકરી અપાવી હતી. કોઈ ખાસ રાજકાજમાં નવાબ મુરશિદ કુલિખાંને રઘુનંદન તરફથી ઘણી સારી મદદ મળી અને તે દિવસથી એ તેના ઉપર વિશેષ સંતુષ્ટ થયો. ત્યારથી એ નવાબ સાહેબનો માનીતો થઈ ગયો.

તે પહેલાંથીજ રઘુનંદન થોડી થોડી જમીનદારી એકઠી કરી રહ્યો હતો.

રાજશાહીના બળવાખોર જમીનદાર ઉદયનારાયણનો પરાજય થયા પછી, નવાબ સાહેબે ખુશ થઇ જઇને આખા રાજશાહીની જમીનદારી રઘુનંદનને બક્ષિસ આપી. પૂર્વાવસ્થામાં પોતાને આશ્રય આપનાર માલિક દર્પનારાયણના કુટુંબને માટે લંકરપુર નામનું પરગણું રાખીને, રાજશાહીના બાકીના ભાગની જમીનદારી રઘુનંદને પોતે સ્વીકારી તથા પોતાના મોટા ભાઇ રામજીવનના નામે તેનો પટો કરાવ્યો. ભુષણાના પ્રખ્યાત રાજા સીતારામની પડતી આવ્યા પછી, ભુષણાની જમીનદારીનો ઘણો ભાગ રઘુનંદન અને રામજીવનને મળ્યો. ધીમે ધીમે બીજી પણ ઘણી જમીનદારી તેમના હાથમાં આવી. આખું રાજશાહી પરગણું અને માયમનસિંહ, ઢાકા, ફરિદપુર અને યશોહરનાં અનેક સ્થાનો એકઠાં થવાથી એ જમીનદારી ઘણી વિસ્તીર્ણ બની હતી. એ વખતમાં એમના જેવો મોટો જમીનદાર બંગાળામાં બીજો કોઈ નહોતો. એ જમીનદારી કેવા મોટા રાજ્ય જેવી હતી, તેનો ખ્યાલ વાચકોને એટલા ઉપરથી આવી શકશે કે, દર વરસે બાવન લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે રકમ તેઓ નવાબના ખજાનામાં ખંડણી તરીકે ભરતા હતા.

એ બધી જમીનદારીનો પટો રઘુનંદને પોતાના મોટા ભાઇ રામજીવનના નામે કરાવ્યો હતો, એટલે એ વિસ્તીર્ણ જમીનદારીના અધીશ્વર રામજીવનને નવાબ સાહેબે 'રાજા'નો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો અને એ રામજીવનજ નાટોરના પહેલા રાજા હતા.

રઘુનંદન નિઃસંતાન હતો. રામજીવનનો મોટો દીકરો કાલિ-

કાપ્રસાદ નાની વયમાં મરી ગયો હતો. રામજીવને રામકાંત નામના એક બાળકને દત્તક લીધો હતો તથા રામજીવન અને રઘુનંદનના સૌથી નાના ભાઈ વિષ્ણુરામનો પુત્ર દેવીપ્રસાદ જીવતો હતો. દત્તક પુત્ર રામકાંત અને દેવીપ્રસાદ અડધી અડધી જમીનદારીના માલિક હતા; પરંતુ દેવીપ્રસાદનો લોભ ઘણો વધી ગયો હતો. તેણે રામકાંતના દત્તવિધાનને ગેરકાયદેસર ઠરાવીને આખી જમીનદારી પોતે પચાવી પાડવાનો યત્ન કર્યો. રામજીવન તેને છ આની ભાગ આપવા માગતો હતો, પણ દેવીપ્રસાદે તે મંજૂર કર્યું નહિ. આખરે રામજીવન સમજી ગયો કે, દેવીપ્રસાદને જમીનદારીમાંથી ભાગ મળશે, તો ઘરમાં મોટો કુસંપ ઊભો થશે; એટલે એ રામકાંતનેજ આખી જમીનદારીનો વારસ બનાવતો ગયો. જમીનદારી મૂળથીજ મોટાભાઇ તરીકે તેના નામ ઉપર હોવાથી તેને એમ કરવામાં જરા પણ અડચણ નડી નહિ.

ત્યાર પછી રાજશાહી જિલ્લામાં છાતીમ ગામના બ્રાહ્મણ જમીનદાર આત્મારામ ચૌધરીની અત્યંત સુંદર અને સુલક્ષણા કન્યા સાથે રાજા રામજીવને પુત્ર રામકાંતનો વિવાહ કર્યો. એ કન્યા આપણા ચરિત્રની નાયિકા ‘ રાણી ભવાની ’ છે. રાજવધૂ થઇને ભવાની સાસરે આવી; ત્યાર પછી થોડે સમયે તેના સસરા રામજીવનનું મૃત્યુ થયું અને તેની પાછળ રામકાંત રાજા બન્યો. એ દિવસથી ભવાની ‘ રાણી ભવાની ’ બની.

રામજીવનને ત્યાં દયારામ નામનો એક ઘણો ચતુર અને વિચક્ષણ કારભારી હતો. જમીનદારને ખુશ કર્યા પછી, તેની મારફતે એ ધીમે ધીમે નવાબ સરકારને પણ પોતાની બુદ્ધિ અને પરાક્રમથી પ્રસન્ન કરી શકયો હતો અને નવાબ સાહેબની મહેરબાનીથી પોતે પણ જમીનદાર બની ગયો હતો. હાલના દીઘાપાતિયાના રાજવંશનો સ્થાપક એ દયારામ હતો.

રામજીવન મરતી વખતે રાજા રામકાંતને ઉપદેશ આપતો ગયો હતો કે, “ તારે જમીનદારીના કામમાં દયારામની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ; પરંતુ રામકાંતે મોટો થયા પછી દયારામને કાંઇ હિસાબમાં લેખ્યો નહિ. જુવાનીના જોશને લીધે પ્રારંભમાં રામકાંત પોતાની જમીનદારીના કામમાં ઘણો બેપરવા રહેતો હતો, તેથી દયારામ નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી એક વખત તેને શિખામણ આપવા ગયો. રામકાંતે એ વખતે દયારામનું અપમાન

કરીને તેને ઘર બહાર કઢાવી મૂક્યો. રામજીવનના વખતથીજ દયારામ તેમના ઘરનું ઘણું કામકાજ કરતો આવ્યો હતો. રાજા રામજીવન અને તેના ભાઇ રઘુનંદન પણ તેનું ઘણું માન રાખતા હતા. આજે યુવક રામકાંતે તેનું અપમાન કર્યું, એથી દયારામ ઘણોજ ચિડાયો અને અવિચારી અને ઉદ્ધત રામકાંતને યોગ્ય શિક્ષા અપાવવા સારૂ એ મુર્શિદાબાદના નવાબ પાસે ગયો.

એ વખતે અલીવર્દીખાં બંગાળાનો નવાબ હતો. એ અગાઉથીજ દયારામને જાણતો હતો. રાજા સીતારામની સાથેના યુદ્ધ વખતે, દયારામની બુદ્ધિકુશળતાથીજ સીતારામનો પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ મહાવીર મેનહાતી માર્યો ગયો હતો. એ કારણને લીધે, નવાબના દરબારમાં પણ દયારામનો ઘણો સારો મોભો હતો.

એ સમયે નવાબના દરબારમાં રામકાંતની ઘણી ખંડણી બાકી હતી. દયારામે એક દિવસે લાગ જોઇને નવાબને કહ્યું: “ રામકાંત રાજાના ઘરમાં તો અઢળક ધન દાટી રાખ્યું છે. એ તો જાણીજોઇને નવાબ સાહેબને ખંડણી ભરતો નથી અને ખાલી ઠાઠમાઠમાં મોટા રાજાની પેઠે પુષ્કળ ધન ઉડાવે છે. ”

આ સમાચાર સાંભળીને નવાબ ઘણો ગુસ્સે થયો. આગલા વખતમાં ઉદયનારાયણ, સીતારામ વગેરે કોઇ કોઇ જમીનદારોએ એ પ્રમાણે નવાબની ખંડણી દબાવી રાખીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરી હતી, એટલે રામકાંતના ઉપર પણ નવાબને એવોજ સંદેહ ઊપજ્યો. તેમણે હુકમ આપ્યો કે, “ રામકાંતની બધી દોલત સરકારી ખજાનામાં જપ્ત કરી લો અને તેની જમીનદારી તેના કાકાના છોકરા દેવીપ્રસાદને સોંપી દો. ”

આ પ્રમાણે હુકમ આપ્યા પછી રામકાંતની ધનસંપત્તિ છીનવી લાવવા માટે નવાબે નાટોરમાં એક સૈન્ય મોકલ્યું. નવાબના સૈન્યે નાટોર પહોંચીને રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે પોતાનો બચાવ કરવો અશક્ય છે, એમ ધારીને રાજા રામકાંત રાણી ભવાનીને લઇને ત્યાંથી છાનોમાનો પલાયન કરી ગયો. આ વખતે રાણી ભવાની સીમંતિની હતી.

ધન–સંપત્તિ બધી નવાબના ખજાનામાં ગઈ, જમીનદારી દેવીપ્રસાદને મળી, રામકાંત મુર્શિદાબાદમાં જઇને એક સાધારણ ઘર ભાડે રાખીને પોતાની સ્ત્રીની સાથે રહ્યો. રાણી ભવાનીના

અલંકાર સિવાય બીજી કાંઇ માલમતા એની પાસે હતી નહિ. એ ઘરેણાં થોડે થોડે વેચીને તેમાંથી પતિપત્ની પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હતાં.

એક દિવસ દયારામ પાલખીમાં બેસીને મુર્શિદાબાદના એક રસ્તા પર થઇને જતો હતો. તે વખતે એક સાધારણ ઘરની અગાસીમાંથી કોઇએ બૂમ પાડી: "મોટાભાઇ! દયારામભાઇ! હવે કેટલા દિવસ મને આવી કંગાળ હાલતમાં રાખશો?"

દયારામે ઊંચું જોયું, તો એ સાધારણ ઘરની અગાસી ઉપર દીન વેશમાં રામકાંત ઊભો હતો. દુઃખને લીધે તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો હતો. તેની આંખોમાંથી આંસુ ખરતાં હતાં. પોતાના માલિક રાજા રામજીવનનો એકનો એક પુત્ર, અતુલ ઐશ્વર્યનો સ્વામી, બાલ્યાવસ્થાથીજ રાજાના જેવા ભોગવિલાસમાં ઊછરેલો, પોતાનેજ હાથે ઘણાં લાડ લડાવાયેલો રામકાંત આજે આવી દયાજનક દશામાં હતો! રાજપુત્ર રાજેશ્વર રામકાંત આજે પોતે લીધેલા વેરને પરિણામે આવા દીનવેશે, આ કંગાળ ઘરમાં ઊભો રહીને નમ્રતાપૂર્વક આંસુભરી આંખે પોતાની આગળ દયાની ભિક્ષા માગી રહ્યો છે! દયારામના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, "હાય! મેં કેવી નિષ્ઠુરતા–પૂર્વક એની સાથે ખરાબ વર્તણુંક ચલાવી. પશ્ચાત્તાપની તીવ્ર જ્વાળા એકદમ દયારામના મર્મસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી ગઇ. તે તરતજ પાલખીમાંથી ઊતરીને રામકાંતની પાસે ગયો.

રામકાંતને આશ્વાસન આપીને દયારામે કહ્યું: "ભાઇ! દુઃખી થઇશ નહિ, રોઇશ નહિ, મારી ભૂલ થઇ. ગઇ ગુજરી ભૂલી જઇ મને માફ કર. મેંજ તને ભિખારી કર્યો છે અને હવે હુંજ તને રાજેશ્વર બનાવીશ."

રામકાંતને આ શબ્દોથી ઘણું આશ્વાસન મળ્યું. દયારામે જરા વિચાર કરી કહ્યું: "પણ એમાં થોડુંક ખરચ કરવું પડશે. તારી પાસે કાંઇ છે?"

રામકાંતે કહ્યું: "પૈસા ક્યાંથી લાવવા? મારી સાથે તો હું કાંઈ ધન લાવી શક્યો નથી. બૈરીના અંગ ઉપર જે ઘરેણાં હતાં, તેને વેચીને મહામુસીબતે ગુજરાન ચલાવું છું."

દયારામે કહ્યું: "ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર રૂપિયા વગર તારી જમીનદારી તને પાછી મળવાનો સંભવ નથી. મારી

પોતાની પાસે એટલા પૈસા નથી. વહુજી ક્યાં છે? હું એમને પણ મળી તો જોઉં. ”

દયારામે રાણી ભવાનીને મળીને તેને બધી હકીકત જણાવી. રાણી ભવાનીએ પતિના કલ્યાણને સારૂ પોતાના અંગનાં કિંમતી ઘરેણાંઓ ઉતારીને દયારામને સોંપ્યાં.

ઘરેણાં વેચીને દયારામે રૂપિયા એકઠા કર્યા. એ વખતે દેવીપ્રસાદ મુર્શિદાબાદમાં હતો અને દરરોજ નવાબના દરબારમાં જતો હતો. નવાબના મહેલમાં જવાના રસ્તામાં જેટલા દુકાનદારો હતા, તેમને દયારામે પૈસા આપીને વશીભૂત કરી દીધા. દેવીપ્રસાદ જ્યારે નવાબના દરબારમાં જતો, ત્યારે તેને જોઇને લોકો એવું કહેતા કે, “આ કમબખ્ત ચાલ્યો.”

દેવીપ્રસાદ આથી ઘણો ગુસ્સે થયો. તેણે નવાબ સાહેબ આગળ જઇને આ બાબતની ફરિયાદ કરી, છતાં પણ દરરોજ લોકો એજ પ્રમાણે કહીને એને ચીડવવા લાગ્યા. દરરોજ દેવીપ્રસાદની ફરિયાદ સાંભળીને નવાબ સાહેબ પણ કંટાળી ગયા. એક દિવસ એમણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું: “જ્યારે બધા તને કમબખ્ત કહે છે, ત્યારે તું ખરેખર કમબખ્ત છે. આટલી મોટી જમીનદારીનો માલિક થવાને તું લાયક નથી.”

આ લાગ જોઇને દયારામે પણ દેવીપ્રસાદની વિરુદ્ધ નવાબ સાહેબના ઘણા કાન ભંભેર્યા અને જણાવ્યું કે, રામકાંત હવે ઘણો સુધરી ગયો છે, માટે એને પોતાની બાપિકી જમીનદારી પાછી મળવી જોઇએ.” આથી દેવીપ્રસાદના ઉપર ગુસ્સે થઇને નવાબ સાહેબે તેની પાસેથી જમીનદારી છીનવી લઇને રામકાંતને સોંપી દીધી.

રામકાંતને પોતાની જમીનદારી કેવી રીતે પાછી મળી, તે સંબંધી ઉપર જણાવેલી દંતકથા લોકોમાં ચાલતી આવે છે. નવાબ અલિવર્દીખાં કાંઇ મૂર્ખ મનુષ્ય નહોતો. એ ઘણો બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ અને સમજુ રાજા હતો. ભોળા બાળકની પેઠે આવા ગંભીર મામલામાં વખતોવખત તે પોતાના વિચારો બદલે અને જોતજોતામાં કોઇને નિહાલ કરી નાખે અને કોઇને પાયમાલ કરી નાખે એ બનવાજોગ નથી લાગતું; છતાં એટલી વાત તો નક્કી છે કે, રામકાંતને પોતાની જમીનદારી પાછી મળી, તે દયારામના બુદ્ધિચાતુર્યને લીધેજ.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૬ માં ૩૪ વર્ષની યુવાન વયે રાજા રામકાંતનું મૃત્યુ થયું. રાણી ભવાનીને બે પુત્ર જન્મ્યા હતા, પરંતુ મોટો પુત્ર કાશીકાંત અગિયાર મહિનાનો થઇને અને નાનો પુત્ર તો અન્નપ્રાશનસંસ્કાર થતાં પહેલાંજ ગુજરી ગયો હતો. ત્યાર પછી રાણી ભવાનીને કોઇ પુત્રસંતાન થયું નહોતું; માત્ર એક કન્યા અવતરી હતી. પતિના મૃત્યુ વખતે એ કન્યા જીવતી હતી. તેનું નામ તારા પાડયું હતું.

સ્વામીના મૃત્યુ પછી એ વિસ્તીર્ણ જમીનદારીનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી રાણી ભવાનીને માથે આવી પડી. ૩૨ વર્ષની વયે વિધવા થઇને ૮૦ વર્ષ સુધી રાણી ભવાની જીવી હતી. એ લાંબા સમયમાં તેણે પોતાના જીવનમાં કઠોર વૈધવ્યવ્રત પાળ્યું હતું અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક પોતાનું જીવન ગાળીને, એક તરફ રાજકાર્યમાં પૂર્ણ દક્ષતા બતાવી હતી, ત્યારે બીજી તરફ દેવસેવા, ધર્મસેવા અને લોકોપકારમાં પુષ્કળ પૈસો ખરચીને દેવી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. પ્રતિભા અને ધાર્મિક ભાવની બાબતમાં રાણી ભવાની જેવી કોઈ સ્ત્રી બંગાળામાં થઇ નથી. એ રાણી ભવાનીના નામથી બંગાળા પ્રાંત પોતાને ગૌરવાન્વિત માને છે.

યથાસમયે રાણી ભવાનીએ રઘુનંદન ભાદુરી નામના કોઇ કુળવાન બ્રાહ્મણ યુવક સાથે કન્યાનો વિવાહ કરી દીધો. સાસુના કારભારી તરીકે જમાઇ તેની પાસે રહીને જમીનદારીનો ઘણોખરો વહીવટ કરવા લાગ્યો.

દયારામ એ વખતે પણ નાટોરના રાજદરબારમાં મુખ્ય કર્તાહર્તા હતો. દયારામના ઉપકારનું સ્મરણ કરીને રાણી ભવાની તેનું વિશેષ સન્માન રાખતી હતી. બધા કામમાં તે દયારામના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલતી; પરંતુ રાણી ભવાનીની જમીનદારી ઉપર જમાઇનો વહીવટ હતો, એ વાત દયારામને રુચી નહિ. આખરે તો એ જમાઇ હતો. નાટોરના રાજવંશ સાથે એને કાંઇ લાગતુંવળગતું નહોતું. જે રાજગાદી ઉપર રાજા રામજીવન અને રાજા રામકાંત ગૌરવપૂર્વક રાજ્ય કરી ગયા હતા, તે ગાદી ઉપર દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો પુત્ર રઘુનંદન કારભાર ચલાવે, એ દૃશ્ય જોઇને દયારામને હસવું આવતું. સ્વામીભક્ત દયારામ, પોતાના માલિકના રાજ્ય ઉપર બીજાનો વહીવટ રહે, એ જોઇને ઘણો અસંતુષ્ટ થયો. એક દિવસ રાણી ભવાનીએ કોઈ ખાસ કામ માટે દયારામને

તેડાવ્યો, પણ દયારામ આવ્યો નહિ અને કહેવરાવી મોકલાવ્યું કે, "હું ગમે તેના કહ્યાથી રાજકાજ છોડી દઇને આવી શકતો નથી."

રાણી ભવાની ઘણું વિસ્મય પામી. તેણે ફરીથી બોલાવવા મોકલ્યો, એ વખતે દયારામ પોતે આવ્યો.

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: "દયારામભાઈ! મેં તમને બોલાવ્યા હતા, પણ તમે આવ્યા નહિ અને એવો ઉત્તર શા માટે મોકલ્યો?"

દયારામે કહ્યું: "મેં કાંઇ ખોટું કામ કર્યું નથી. હું રાજકાર્યમાં ગૂંથાયેલો હતો. ગમે તેના કહ્યાથી હું કામ પડતું મૂકીને આવી શકીશ નહિ, એવો વાજબી જવાબ મેં કહેવરાવ્યો હતો."

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: "પણ દયારામભાઇ! મારી વાત પણ ગમે તેની વાત ગણાય કે?"

દયારામે ઉત્તર આપ્યો: "હાસ્તો વળી, તમે કોણ? તમે રાણી નથી, રાજમાતા નથી; ફક્ત રાજાની સાસુ છો. રાજાની સાસુને હું કાંઇ એવી મોટી ગણતો નથી કે તેના કહેવરાવવાથી રાજ્યનું કામકાજ પડતું મૂકીને ચાલ્યો આવું! તમે જ્યારે રાજમાતા થશો, ત્યારે હું તમારૂં યોગ્ય સન્માન કરીશ." દયારામ શાથી અસંતુષ્ટ થયો હતો, એ વાત તેના આ કટાક્ષ ઉપરથી રાણી ભવાનીના સમજ્યામાં આવી. તેણે જરા હસીને કહ્યું: "દયારામભાઇ! રાજમાતા થઇને આ રાજવંશની રક્ષા, સસરાજી અને સ્વામીના નામની રક્ષા તથા તેમને પિંડદાન કરવાની વ્યવસ્થા કરવાની મારી ઇચ્છા નથી એમ નથી. હજુ એને માટે પૂરતો સમય છે, માટેજ મેં આટલા દિવસ સુધી એ માટે ખાસ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો અને હાલને માટે જમાઇના હાથમાં કારભાર સોંપ્યો છે, એમાં તમને આટલું બધું ખોટું શાને લાગ્યું? તમે આટલા બધા રિસાયા શા સારૂ? જાઓ, તમે કોઈ સદ્‌ગુણી અને હોશિયાર બાળકને ખોળી લાવો, હું તેને દત્તક લઇશ." આથી સંતુષ્ટ થઇને રાણીને પ્રણામ કરી દયારામ બહાર આવ્યો.

પરંતુ થોડાજ દિવસમાં રઘુનંદનનું મૃત્યુ થયું. અસામાન્ય રૂપવતી રાજકન્યા તારા, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતાંવારજ વિધવા થઇ. સાંસારિક સુખનો એક આધાર અને માતૃજીવનના સ્નેહના ખાસ પાત્ર–તારાના વિધવા થવાથી રાણી ભવાનીના હૃદયને કેવી સખ્ત વેદના થઇ હશે, તે હિંદુ માતાઓને સમજાવવું પડે તેમ

નથી. એ દારુણ વેદના હિંદુસ્તાનમાં ઘેરેઘેર જોવામાં આવે છે.

પણ જે સ્ત્રીઓમાં રાણી ભવાનીની પેઠે અસાધારણ માનસિક શક્તિ હોય છે, જેઓ ધર્મની ખાતર, પરમેશ્વરને પ્રસન્ન રાખવા ખાતર, આવતો ભવ સુધારવા ખાતર, આ જીવનનું સઘળું સુખ, સઘળી ભોગલાલસાનો ત્યાગ કરીને શાંતિમય જીવન ગાળે છે, તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ, કોઈ પણ જાતનો શોક, કે ગમે તેવી મોટી વિપત્તિ કર્તવ્યના માર્ગમાંથી વિચલિત કરી શકતી નથી. તારા પણ રાણી ભવાનીની યોગ્ય કન્યા હતી. સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપ માતાના ઉપદેશથી તથા તેના પોતાના જીવનના ઉદાહરણ ઉપરથી તારાનું ચારિત્ર્ય બંધાયું હતું. માતાની પેઠે કઠોર બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મસેવામાં જીવન સમર્પણ કરીને તેણે પણ શાંતિ મેળવી હતી. કન્યાનું ચિત્ત શાંત થવાથી માતાના મનને પણ ધીમે ધીમે શાંતિ વળી.

બીજી તરફ દયારામ કોઇ સુયોગ્ય દત્તક પુત્રને માટે પહેલેથીજ શોધમાં હતો. જમાઇના મૃત્યુ પછી રાણી ભવાની પણ દત્તક પુત્રને માટે વિશેષ આગ્રહ કરવા લાગી.

દયારામે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, “જે જે કુળવાન બ્રાહ્મણોના ઘરમાં જનોઈ દીધા વગરના સુંદર અને સુલક્ષણ બાળકપુત્ર હોય, તેમણે અમુક દિવસે એ બાળકોને લઇને રાજમહેલમાં આવવું.” પોતાનો પુત્ર રાજગાદીનો અધિકારી થાય, એ આશામાં માબાપો પોતાના સદ્ગુણી–દુર્ગુણી–ખૂબસૂરત અને બદસૂરત બાળકોને લઇને રાજમહેલમાં એકઠાં થયાં; કારણકે પોતાના બાળકને કદ્રૂપું અને અટકચાળું કોણ ગણે? એક વિશાળ સુસજ્જિત મકાનમાં બાળકોને બેસાડવામાં આવ્યાં. રાજમહેલનો ઝગઝગાટ, ત્યાંના લોકોનો ઠાઠ અને ત્યાંની સજાવટ વગેરે જોઇને ઘણાં બાળકો તો જડસડ જેવાં થઇ ગયાં. ફક્ત એકજ બાળકે પાર વગરની હિંમત બતાવીને મહેલમાં પેસતાંવારજ દયારામને પોતાના જોડા કાઢવા માટે કહ્યું. દયારામે હસીને બાળકના પગમાંથી જોડા કાઢી લીધા. બાળક સીધો જઇને આસન ઉપર બેસી ગયો. દયારામે વિચાર્યું કે, “આજ બાળક ખરો રાજા છે.”

રાણી ભવાની પડદામાં બેસીને એ ઘટના જોઇ રહી હતી. તેણે દયારામને બોલાવીને પૂછ્યું: “દયારામભાઇ! તમે કયા બાળકને રાજગાદી માટે પસંદ કર્યો?” દયારામે હસીને કહ્યું:

"માજી! અમારા રાજા પોતે પોતાની મેળે મારે હાથે પગરખાં કઢાવીને રાજ્યાસન ઉપર જઇ બેઠા છે. આપણી કોઇની પસંદગીની તેણે પરવા રાખી નથી. રાજા રામજીવન અને રાજા રામકાંત જેની સલાહ લઇને કામ કરતા હતા, એવા શખ્સ પાસે જે બાળકે જૂતાં કઢાવ્યાં, તેના કરતાં આ રાજ્યને માટે વધારે લાયક બાળક બીજો કોણ હોઇ શકે? એ બાળકજ અમારો ખરો રાજા છે; આપ એમનેજ દત્તક લો."

એને યથાવિધિ દત્તક લઇને રાણી ભવાનીએ તેનું નામ રામકૃષ્ણ રાખ્યું.

બંગાળના છેલ્લા સ્વતંત્ર નવાબ દુર્ભાગી સિરાજુદ્દૌલ્લાનું નામ આ દેશમાં સૌ કોઇ જાણે છે. ઇતિહાસ અને લોકવાયકાએ તેના નામને અનેક રીતે કલંકિત કર્યું છે. તેની ક્રૂરતા અને સુસ્તી સંબધી જે જે લોકવાયકાઓ છે, તે પ્રમાણ વગરની છે એમ પણ કોઈ કોઇ ઇતિહાસવેત્તાઓએ અનેક પ્રમાણ સાથે સાબિત પણ કર્યું છે; પરંતુ એ હદપાર ઉચ્છૃંખલ અને વિષયી હતો, એ વાતનો બધા સ્વીકાર કરે છે. યૌવનના આરંભથીજ તેની ઉચ્છૃંખલતા અને વિષયલાલસા એવી સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવી હતી કે, એ વખતના બંગાળાના મુખ્ય મુખ્ય જમીનદારો અને અમલદારો તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા હતા.

સ્નેહપરાયણ વૃદ્ધ નવાબ અલીવર્દીખાં પોતે ધર્મશીલ અને સંયમી હોવા છતાં પણ આ યુવરાજને ખરાબ કૃત્યો કરતાં રોકતો નહિ. આ પ્રમાણે કોઇની પણ ધાક વગર, વયોવૃદ્ધિની સાથે સિરાજની ભોગલાલસા અને ઉછૃંખલતા પણ વધતી ગઇ; અનેક કુલીન લલનાઓનું અમૂલ્ય સતીત્વધન એ લાલસાના અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થવા લાગ્યું; અનેક વિશુદ્ધ કુળને કલંકની મેશ લાગી. બધી રૈયત અત્યંત ભયભીત થઈ ગઇ.

મુર્શિદાબાદની પાસે 'બડનગર'ની નજીક ગંગાકિનારે રાણી ભવાનીનું એક ઘર હતું. ગંગાકિનારે વાસ કરવાના ઉદ્દેશથી એ ઘણી વખત તે ઘરમાં રહેતી હતી. તેની જુવાન વિધવા કન્યા 'તારા' અત્યંત રૂપવતી હતી. બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મસેવાને લીધે તેના સૌંદર્ય ઉપર અપૂર્વ સ્વર્ગીય જ્યોતિ દીપી રહી હતી. એ ઉજ્જવળ રૂપને લીધે વિધવા તારા કોઇ દેવબાળાના જેવી સુંદર લાવણ્યમયી દેખાતી હતી.

એક દિવસ સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં પોતાના ઉજ્જવળ રૂપથી ચારે તરફ પ્રકાશ નાખતી તારા ગંગાના કિનારે એ ઘરની અગાસી ઉપર ઊભી હતી. એ સમયે સિરાજ અને તેના વિલાસી સોબતીઓ મછવામાં બેસીને ગંગા નદીમાં સહેલ કરવા નીકળ્યા હતા. તેમની નજર તારાના ઉપર પડી. વિષયી સિરાજ તારાનું અપૂર્વ મનમોહક સૌંદર્ય જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયો. તેના હૃદયમાં વિષયલાલસા જાગી ઊઠી. આવેશને કેમ રોકવો, એ તો સિરાજ કોઇ દહાડો શીખ્યોજ નહોતો; એટલે તારાને પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેના મનમાં અદમ્ય આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઇ. બળ, છળ, યુક્તિ, પ્રપંચ ગમે તે પ્રકારે કરીને તારાને પકડી લાવવાનો એણે સંકલ્પ કર્યો અને એજ દિવસથી એ સંકલ્પ પાર પાડવાના યત્ન પણ આરંભ્યા.

એ સમાચાર રાણી ભવાનીના કાને પણ પહોંચ્યા. તેના ભયનો પાર રહ્યો નહિ. રાણી ભવાની એ વખતે લગભગ અડધા બંગાળની અધીશ્વરી હતી. ચારિત્ર્યની દૃઢતા, તેજસ્વિતા, રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ અને અસંખ્ય પરોપકારી કામોને લીધે બંગાળના જમીનદારો અને જનસમાજ તેના તરફ અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ધરાવતાં હતાં. સિરાજ તેની કન્યાનું હરણ કરવાનો યત્ન કરશે, તો બંગાળામાં ક્રોધ અને અસંતોષની પ્રબળ આગ સળગી ઊઠશે, એ વાત રાણી ભવાની સારી પેઠે જાણતી હતી; પરંતુ એ છતાં પણ તે ભયભીત થઇ; એનું કારણ એ હતું કે, પોતાની સામેના વિરોધની પાકી ખાતરી હોવા છતાં પણ, ઇંદ્રિયલાલસાથી ઉન્મત્ત બનેલો સિરાજ પોતાનો દુષ્ટ સંકલ્પ છોડી દેશે નહિ, એ વાતની તેને ખાતરી હતી. સિરાજનો બાપ અલીવર્દીખાં પણ પુત્રસ્નેહને લીધે એટલો બધો દુર્બળ થઇ ગયો હતો કે, તે પુત્રને આવું દુષ્કૃત્ય કરતાં રોકે એવો જરા પણ હવે સંભવ નહોતો.

બીજી તરફ તારાનું બળપૂર્વક હરણ કરવા સારૂ સિરાજના સૈન્યે આવીને બડનગર ઉપર હુમલો કર્યો. નગરની પાસેજ સંન્યાસીઓનો એક આશ્રમ હતો. એ સંન્યાસીઓનું પોષણ રાણી ભવાનીદ્વારાજ થતું હતું. ભવાનીએ આ આપત્તિને વખતે તેમનો આશ્રય માગ્યો. પોતાનું પોષણ કરનાર રાણી ભવાનીના રક્ષણ સારૂ એ સંસારત્યાગી સંન્યાસીઓ પણ વીર રજપૂતોની

પેઠે ઢાલતલવાર બાંધીને હાજર થયા. સિરાજના સૈન્ય સાથે એ સંન્યાસીઓના લશ્કરને ભયંકર યુદ્ધ થયું. સંન્યાસીઓનો જય થયો. સિરાજનું સૈન્ય હાર ખાઇને નાસી ગયું.

પરંતુ આટલાથી પણ સિરાજ ઠંડો પડીને બેસી રહે એવી આશા નહોતી. સિરાજને છેતરવા માટે અને એટલા અવસરમાં પોતાના બચાવની પૂરતી તૈયારી કરવા માટે બુદ્ધિમાન રાણી ભવાનીએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. એણે ગંગાનદીના કિનારે એક ખોટી ચિતા બનાવીને સળગાવી મૂકી અને ચારે તરફ ખબર ફેલાવી દીધી કે, " તારાનું એકાએક મૃત્યુ થયું છે અને તેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય ચિતામાં ભસ્મીભૂત થઇ ગયું છે. "

પણ આ પ્રપંચ ઘણા દહાડા સુધી ટકી શક્યો નહિ. રાણી ભવાનીએ હવે ઘણો વખત બડનગરમાં રહેવું વાજબી ધાર્યું નહિ. હથિયારબંધ પહેરેગીરોને તથા પોતાની કન્યા તારાને લઇને તે નાટોર પાછી ગઈ. નાટોરના રાજમહેલની આસપાસ એ વખતે ત્રણ કોટ બાંધેલા હતા. રાણી ભવાનીએ એ સુરક્ષિત ગઢમાં તારા સાથે આશ્રય લીધો અને આત્મરક્ષણ માટે ધીમે ધીમે લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું.

આ અરસામાં પોતાના અધમ કૃત્યનું ફલાફલ વિચારવાનો થોડોક અવસર સિરાજને મળ્યો. કાંઇક તો પોતાની અક્કલથી અને દોસ્તોની સલાહથી એને ખાતરી થઈ કે, રાણી ભવાની જેવી શક્તિમતી અને પ્રભાવશાળી તથા બધા લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ધરાવનારી જમીનદાર રાણીના કુળને કલંક લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવાથી, પોતાના આખા રાજ્યમાં અસંતોષ અને ફિતુર-ની મોટી આગ સળગી ઊઠશે અને એ આગમાં પોતાનું સિંહા-સન તથા જીવન સુધ્ધાંત ભસ્મીભૂત થઈ જશે. લાંબો વિચાર કરીને સિરાજ ખામોશ ખાઇ ગયો.

થોડા સમય પછી નવાબ અલીવર્દીખાંનું મૃત્યુ થયું. સિરાજ બંગાળાનો નવાબ થયો. તેના ગાદીએ બેઠા પછી, થોડાજ વખતમાં કલકત્તાની ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની સાથે સિરાજને ટંટો ઊભો થયો.

સત્તરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં એટલે કે, અલીવર્દીખાં અને સિરાજના રાજ્યની લગભગ સો વર્ષ અગાઉ, અંગ્રેજ વેપારીઓ-એ બંગાળામાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેપારી પેઢીઓ સ્થાપી હતી. આ

પેઢીઓ ' કોઠી ' ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. પાછળથી બાદશાહ પાસેથી તેમણે કલકત્તા અને તેની પાસેનાં કેટલાંક ગામોની જમીનદારી લીધી અને વેપારવણજ સંબંધી બીજા પણ કેટલાક અધિકાર મેળવ્યા. એ વખતે દેશમાં વખતોવખત વિદ્રોહ, અંધાધૂંધી અને બીજી અનેક પ્રકારની અડચણો ઊભી થતી. એ બધી આપત્તિઓને વખતે પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ, અંગ્રેજ વેપારીઓની કંપનીએ કલકત્તામાં એક કિલ્લો બાંધ્યો અને થોડુંક સૈન્ય રાખ્યું. ધીમે ધીમે બંગાળામાં તેમની શક્તિ વધારે ને વધારે પ્રબળ થતી હતી.

પરદેશી અંગ્રેજ વેપારીઓની પોતાના દેશમાં આ પ્રમાણે શક્તિ વધતી જતી જોઇને, વિચક્ષણ અલીવર્દીખાં કાંઇક ભયભીત અને ચિંતાતુર થયો હતો. મૃત્યુસમયે તેણે સિરાજુદ્દૌલ્લાને એ વિષયમાં ઘણોજ સાવધાન રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો.

આ બધાં કારણોને લીધે અંગ્રેજો ઉપર સિરાજનો સદ્ભાવ નહોતો. વળી શક્તિ વધતી ગઇ, તેમ તેમ અંગ્રેજોની વર્તણુંકમાં પણ અભિમાનનો ભાવ દેખાવા લાગ્યો. સિરાજે કલકત્તા ઉપર હુમલો કરીને અંગ્રેજોના કિલ્લાને પોતાના કબજામાં લીધો; પણ એટલામાં મદ્રાસથી અંગ્રેજ સેનાપતિ ક્લાઇવ ઘણા મોટા સૈન્ય સાથે આવી પહોંચ્યો અને નવાબના લશ્કરને હરાવી તેણે કિલ્લાને પાછો પોતાના તાબામાં લીધો. ત્યાર પછી કલકત્તામાં અંગ્રેજોની સાથે સિરાજને સંધિ થઇ. એ સંધિથી અગ્રેજોની શક્તિ અને સત્તા પણ ઘણે દરજ્જે વધી પડ્યાં.

આ બનાવ બન્યા પછી, થોડે સમયે જગતશેઠ, મહારાજા કૃષ્ણચંદ્ર, રાજા રાજવલ્લભ વગેરે બંગાળાના કેટલાક આગેવાન અમલદારો સિરાજને પદભ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ તેના સેનાપતિ મિરજાફરને ગાદી ઉપર બેસાડવાને માટે મોટી ખટપટ કરવા લાગ્યા.

બધા દેશોમાં રાજાની નીચે જમીનદારો અને મુખ્ય અમલદારોનું સ્થાન હોય છે. વ્યક્તિગત સ્વાર્થનું કે જાતીય સ્વાર્થનું રક્ષણ કરવા સારૂ એક રાજાને પદભ્રષ્ટ કરીને બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડવા એકઠા મળીને યત્ન કરવો, એ ન્યાયપુરઃસર હશે કે નહિ, એ જુદો સવાલ છે; પરંતુ એવા બનાવો દુનિયાના ઇતિહાસમાં ઘણી વાર બનતા રહ્યા છે અને બનતા રહેશે. આગલા વખતમાં બંગાળાના જમીનદારોના પ્રયત્નથી ઉચ્છૃંખલ ને વિષયી નવાબ

સરફરાજખાં રાજ્યભ્રષ્ટ થયો હતો અને અલીવર્દીખાંએ ગાદી મેળવી હતી. આ વખતે પણ એમની ઇચ્છા સિરાજને પદભ્રષ્ટ કરીને મીરજાફરને ગાદી આપવાની હતી; પરંતુ પહેલી વાર જમીનદારો અને અમલદારોએ પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખીને કામ કર્યું હતું અને આ પ્રસંગમાં તેમણે ભૂલ એ કરી કે, મીરજાફરને ગાદી અપાવવા સારૂ તેમણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. અંગ્રેજો એ વખતે દેશના રાજા નહોતા, ફક્ત પરદેશી વેપારી હતા. વેપારી તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવીને એ વખત સુધીમાં તેમણે પોતાની સત્તા સારી પેઠે જમાવી હતી. આવે અણીને વખતે અંગ્રેજોની મદદ માગવાથી અંગ્રેજોની શક્તિ દેશમાં વધારે પ્રબળ થઈ પડશે, ભવિષ્યના નવાબને તેમની આગળ માથું નમાવીને રહેવું પડશે, એ બધી વાત એ વખતે ટૂંકી નજરના જમીનદારો અને અમલદારોના ધ્યાનમાં ઊતરી નહિ.

પરંતુ સ્વાર્થના મોહની ખાતર કહો કે, બુદ્ધિના દોષને લીધે કહો; જે વાત દેશના પુરુષ આગેવાનોના સમજવામાં ન આવી, તે વાત એક અબળા રમણી જમીનદાર સારી પેઠે સમજી ગઈ હતી. એ દૂરઅંદેશ બુદ્ધિમાન સ્ત્રી તે આપણા ચરિત્રની નાયિકા રાણી ભવાની હતી. ખરૂં પુછાવો, તો સિરાજની સાથે ખરેખરી દુશ્મની રાખવાનું અને લાગ મળે, તો વેર લેવાનું સચોટ કારણ રાણી ભવાનીને મળ્યું હતું. કામાંધ થઇને સિરાજે તેની એકની એક કન્યાનું શિયળ ભંગ કરવાને પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ રાણી ભવાની ઘણીજ ઉદાર પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રી હતી. જ્યાં આગળ આખા દેશના કલ્યાણનો સવાલ હોય, ત્યાં આગળ શું પોતાના અંગત દ્વેષનો વિચાર કરવો જોઇએ ? પોતાને થયેલા અન્યાયનો ઘૂંટડો એ શાંતિથી ગળી ગઇ હતી. આવે વખતે તેણે સિરાજનો બદલો લેવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર ન કર્યો. અંગ્રેજોની મદદથી સિરાજને પદભ્રષ્ટ કરીને મીરજાફરને ગાદીએ બેસાડવાથી ભવિષ્યમાં શું પરિણામ આવશે, તે રાણી ભવાની સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકી હતી; એટલા માટે સિરાજના વિરુદ્ધ પક્ષના પ્રપંચી જમીનદારો અને અમલદારોએ જ્યારે તેનો મત પુછાવ્યો, ત્યારે તેણે સ્પષ્ટ રીતે વિરુદ્ધ મત આપ્યો. જમીનદારોના હિચકારા યત્નને લીધે એ એટલી બધી ગુસ્સે થઈ હતી કે, એમાંના એક મુખ્ય પુરુષને તેણે એક જોડી ચૂડીઓ અને સિંદૂર ભેટ મોકલ્યાં હતાં. એમ કરી-

ને તેણે કટાક્ષમાં સૂચવ્યું હતું કે, “ તમે પુરુષ થઇને સ્ત્રીઓ જેવું ટૂંકી બુદ્ધિનું અને નામર્દાઇનું કામ કરી રહ્યા છો. ”

પરંતુ રાણી ભવાનીના ઉપદેશ અને કટાક્ષની એ દેશદ્રોહીઓ ઉપર કાંઇ પણ અસર થઇ નહિ. તેમણે પોતાનો સંકલ્પ છોડી દીધો નહિ. પ્રપંચીઓની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન સફળ થયા. ભાગીરથીને કિનારે પ્લાસીના રણક્ષેત્રમાં કલાઇવની સાથે સિરાજને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. એ યુદ્ધમાં સેનાપતિ મીરજાફર વિશ્વાસઘાતી નીવડ્યો અને સિરાજનો પરાજય થયો. સિરાજ ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો, પણ પાછળથી તે પકડાયો અને મીરજાફરના પુત્ર મિરનના હાથે માર્યો ગયો. અંગ્રેજોનો આશ્રિત મીરજાફર બંગાળાનો નવાબ બન્યો.

દસબાર વર્ષમાં આખું બંગાળા અંગ્રેજોને હાથમાં આવ્યું. મીરજાફરના વંશજ નવાબો અંગ્રેજોની પાસેથી વૃત્તિ મેળવીને મુર્શિદાબાદમાં રહેતા હતા. બંગાળાની રાજધાની એ વખતથી અંગ્રેજોની સત્તાના કેંદ્રસ્થળ કલકત્તામાં સ્થપાઇ.

રાણી ભવાનીની પૂર્વાવસ્થા, તેની રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ, તેની ઉદાર નીતિ તથા બંગાળાના ઇતિહાસમાં તેણે બતાવેલી દીર્ઘદર્શિતા આદિનો પરિચય આપ્યા પછી, હવે તેના જીવનના બીજા ગુણોનો પરિચય આપીશું. કઠોર કર્તવ્ય–વ્રત–પરાયણ જીવનથી દેવસેવા, લોકસેવા, દાન–ધર્મ વગેરે અસંખ્ય સત્કૃત્યોથી છૂટે હાથે પુષ્કળ દાન કરવાથી તથા એવાં જે અનેક કાર્યોથી રાણી ભવાની ચિરયશસ્વિની થઇ ગઇ છે, તેનો હવે ઉલ્લેખ કરીશું.

બચપણથીજ દેવતા અને ધર્મ ઉપર રાણી ભવાનીને વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. ભક્તિ અને લોકસેવા તરફ તેનું ચિત્ત મૂળથીજ વધારે આકર્ષિત હતું. તે સધવા હતી ત્યાંસુધી જમીનદારીનો વહીવટ તેના સ્વામીના હાથમાં હતો. તેના હાથમાં પૈસો છૂટથી આવતો નહિ, છતાં પણ જેટલું ધન તેને મળતું, તેનો ઉપયોગ એ છૂટે હાથે ધર્મકાર્યમાં અને લોકસેવામાં કરતી. એ વખતે પણ તેણે અનેક સ્થળોએ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. જે સ્થળોએ માણસોને પાણીની તંગી પડતી હતી, ત્યાં જળાશયો ખોદાવ્યાં હતાં, અન્નવસ્ત્ર આપીને અનેક દુ:ખીઓનાં દુ:ખ દૂર કર્યાં હતાં, ગરીબ બ્રાહ્મણો અને બીજા લોકોની કન્યાઓનું કન્યાદાન પોતાને ખર્ચે કરાવી આપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે તેણે સ્વામીની હયાતીમાં પણ સેંકડો પુણ્યકાર્ય કર્યાં હતાં; પરંતુ સ્વામીના મૃત્યુ પછી જ્યારે

આખી જમીનદારીનો વહીવટ તેના હાથમાં આવ્યો, ત્યારે તો તેણે એવાં સત્કાર્યોમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. પ્રથમથી દેવ-સેવા ઉપર તેને કેવી ઊંડી ભક્તિ હતી, તે સંબંધી એક ઉત્તમ દંતકથા પ્રચલિત છે.

એક વખતે તેમના પતિ રાજા રામકાંતે મોતીના બે હાર ખરીદ કર્યા અને બે હાર રાણી ભવાનીના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: “ આમાંનો એક હાર તારો છે અને એક કાળી માતાને માટે છે.” રાણી ભવાનીએ જોયું, તો એમાંનો એક હાર તો ઘણોજ સરસ હતો અને બીજો કાંઇક હલકો હતો. તેણે પતિને પૂછ્યું કે, “ આમાંનો કયો હાર દેવીને ચડાવવા ધારો છો ? ” રામકાંતે હસીને કહ્યું: “ આ હલકો હાર ! અને આ કિંમતી હાર તારે પોતાને સારૂ આણ્યો છે. ”

રાણી ભવાનીએ કહ્યું: “ મેં વિચાર કર્યો હતો કે, સારો હાર છે તે દેવીને ચડાવીશ, પણ હવે આપણી બન્નેની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવું કાંઇ કરવું જોઇએ. બન્ને હાર દેવીને ચડાવી દો. ” રાણી-ની દેવી પ્રત્યેની ભક્તિથી વિસ્મિત અને મુગ્ધ થઇ જઇને રાજા બોલ્યા: “ ઠીક, તારી એવી ઇચ્છા છે, તો હું એમજ કરીશ. ”

મોતીના બન્ને હાર દેવીને સમર્પણ થયા.

વિધવા થયા પછી તે જિંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી રાણી ભવાનીએ કઠોર બ્રહ્મચર્ય પાળીને ધર્મ અને કર્મમય જીવન ગાળ્યું હતું. નાટોરમાં ન રહેતાં એ ઘણું ખરૂં ગંગાકિનારે બડ-નગરમાંજ રહેતી. ચાર ઘડી રાત રહે, ત્યારે એ ઊઠતી અને બે કલાક સુધી જપ કરતી. ત્યાર પછી અંધારામાંજ પોતાને હાથે ફૂલ તોડીને, પ્રાતઃસ્નાન કરીને, ઘાટ ઉપર બેસીને બે કલાક સુધી શિવપૂજા અને ગંગાપૂજન કરતી. ત્યાર પછી સઘળાં દેવાલયમાં ફરીને દર્શન કરી આવીને ઘેર પાછી આવતી. ઘેર આવ્યા પછી થોડો વખત સુધી પુરાણ સાંભળતી અને પછી ઇષ્ટ દેવતાની પૂજા કરતી. ત્યાર પછી સાધારણ ફળાહાર કરીને ઘરનાં સઘળાં મનુ-ષ્યોના ભોજન ઉપર દેખરેખ રાખતી. ત્યાર પછી પોતાને હાથે રસોઇ કરીને દસ બ્રાહ્મણોને જમાડીને પોતે ભોજન કરતી. ભોજન કરી રહ્યા પછી આચમન કરીને દીવાનખાનામાં જઇને કુશાસન ઉપર બેસતી. ત્યાં આગળ અમલદારોની પાસેથી રાજ્યનું કામકાજ સાંભળતી અને કાગળપત્ર વાંચીને યોગ્ય હુકમ આપતી.

એ બધું કામ થઈ રહ્યા પછી પાછી અંદર જઇને પુરાણ સાંભળવા બેસતી. બે ત્રણ કલાક પછી અમલદારો કાગળો ઉપર તેની આજ્ઞા મુજબ શેરા લખીને આવતા, એટલે એ તેના ઉપર વાંચીને સહી કરી આપતી.

સંધ્યાકાળે પાછી ગંગાકિનારે જઈ સંધ્યાનું આહ્નિક કરતી તથા ગંગાજીમાં ઘીનો દીવો મૂકી આવતી. સંધ્યાકાળ પછી ઘેર પાછી આવીને મોડી રાત સુધી જપ કરતી. જપ કરી રહ્યા પછી થોડુંક જળ પીને દીવાનખાનામાં બેસીને રાજ્યસંબંધી કામકાજ કરતી, રૈયતની અરજીઓ સાંભળતી અને ઇન્સાફ આપતી. ત્યાર પછી મળવા આવનાર લોકોને મુલાકાત આપતી. આ પ્રમાણે આખો દિવસ કામકાજમાં વ્યતીત થતો. ઘરમાં ગયા પછી તે જાતે તપાસ કરતી કે સૌ કોઇ ક્ષેમકુશળ છે કે નહિ અને કોઇને કોઈ જાતની અડચણ તો નથી પડતી ? આટલી બધી ચોકસાઈ કર્યા પછી એ પોતે સૂઇ જતી.

પોતાની ગંજાવર જમીનદારીમાંથી તેને લાખો રૂપિયાની આવક થતી. બ્રહ્મચારિણી, કઠોર વ્રતપરાયણ વિધવા ભવાની પોતાના શણગારમાં અને ભોગવિલાસમાં કાંઇ પણ ખર્ચ કરતી નહિ. કુટુંબીઓનું પાલનપોષણ કરવામાં તથા પોતાના દરરોજના વ્રતનિયમમાં જે કાંઇ ખર્ચ થતું, તે ઉપરાંતની બધી આવક દાનમાં અને લોકોપયોગી કામોમાં ખર્ચતી. એ ધનનો તે ખજાનામાં સંચય કરતી નહિ.

તેણે બ્રાહ્મણ, અતિથિ, તીર્થવાસી અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંન્યાસીઓને માટે દર વર્ષે એક લાખ એંસી હજાર રૂપિયાની તો રોકડ વૃત્તિઓ બાંધી આપી હતી. કેળવણીના પ્રચારને સારૂ તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી; અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનો તથા ભરણપોષણનો પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેમને માટે તેણે અનેક છાત્રવૃત્તિઓ સ્થાપી હતી અને પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓ રખે એ છાત્રવૃત્તિઓને કાયમ ન રાખે, એમ ધારીને અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી પોતાની ઠરાવેલી ખંડણી ઉપરાંત છાત્રવૃત્તિની અમુક રકમ તે જમા કરાવતી હતી, જેથી અધ્યાપકો અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી વખતસર વૃત્તિ લઇને પાઠશાળાનું ખર્ચ ચલાવતા હતા.

રાણી ભવાની પોતાની જમીનદારીમાંથી તથા બીજાઓની

જમીનદારીમાંથી ઘણા દરિદ્ર લોકોને કરની માફીવાળી જમીન દાન આપતી અને એમ કરીને સેંકડો ગરીબોની સદાને માટે આશિષ મેળવતી.

રોગીઓની ચિકિત્સા સારૂ તેણે આઠ વૈદ્યોને પગાર આપીને રાખ્યા હતા. તે લોકો આખા રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને ગરીબોને મફત દવા વહેંચતા હતા. એમની સાથે દવાઓ, જૂના ચોખા, મગની દાળ, સાકર વગેરે રોગીઓને ખાવાની સામગ્રી લઇને ભોઇ લોકો જતા. દરેક વૈદ્યની સાથે બે નોકર રહેતા. તેઓ ગરીબ રોગીઓને ઔષધ અને ખોરાક તૈયાર કરીને ખવરાવતા. એ વખતે દેશમાં સ્થાયી ધર્માદા દવાખાનાં નહોતાં, પણ રાણી ભવાનીની અપૂર્વ વ્યવસ્થાને લીધે દરરોજ ફરતાં આઠ દવાખાનાં તેની જમીનદારીમાં કામ કરતાં હતાં.

તે ઉપરાંત નાટોર શહેરમાં, રાજશાહી નગરમાં અને બીજી જગ્યાએ તેણે દેવાલયો અને જળાશયો બંધાવ્યાં છે. દેવાલયોમાં નાટોરની પાસે કરતોયાના કિનારે આવેલા ભવાનીપુર તીર્થમાં અન્નપૂર્ણાનું મંદિર વિશેષ પ્રખ્યાત છે. એ મંદિરની સ્થાપના સંબંધી એક ઘણી સુંદર દંતકથા પ્રચલિત છે.

એક દેશમાં હળીમળીને સાથે રહેવાથી હિંદુ અને મુસલમાન ભાઇઓમાં ધર્મસંબંધી ઝઘડા ઘણા ઓછા થતા જાય છે. હિંદુઓ મુસલમાનોના પીરપેગંબરને મીઠાઈ ચડાવે છે; મુસલમાનો ઘણી વાર હિંદુ દેવતાઓની માનતા માને છે. ભવાનીપુરના તીર્થસ્થાનની માનતા માન્યાથી કોઇ એક ધનવાન મુસલમાને એ દેવીને માટે એક સુંદર મંદિર બંધાવી આપ્યું; પરંતુ એ મંદિરનું બહારનું સૌંદર્ય એટલું બધું વધારે હતું કે, લોકો મુગ્ધ થઇ જઇને તેને ઘણાજ લાંબા વખત સુધી જોયા કરતા. અંદર જઇને દેવીનાં દર્શન કરવાની વધારે દરકાર રાખતા નહિ. એવી દંતકથા ચાલે છે કે, રાણી ભવાનીએ એક દિવસ સ્વપ્નામાં દેવીને જોયાં. દેવીએ તેમને કહ્યું કે, "લોકો મારા મંદિરના બહારથીજ દર્શન કરીને ચાલ્યા જાય છે, અંદર આવીને મારાં દર્શન કરવા કોઇ વધારે વાર સુધી થોભતું નથી. તું મારા મંદિરને અંદરથી સુંદર બનાવી દે."

દેવીની આજ્ઞા માનીને રાણી ભવાનીએ દેવીના મંદિરને અંદરથી એવી સરસ રીતે સજાવી દીધું કે, તેની આગળ મંદિર-

નું બાહ્યસૌંદર્ય બિલકુલ ઝાંખું પડી ગયું. લોકોને અંદર ગયા પછી બહાર આવવાનું મન થતું નહિ.

ભવાનીપુરના તીર્થમાં જવા સારૂ તેણે નાટોરથી ભવાનીપુર સુધી એક વિશાળ સડક બંધાવી હતી. એ સડક લગભગ પચાશ માઇલ લાંબી છે. એ બધા રસ્તા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે વિસામાં બનાવ્યા હતા. ત્યાં આગળ મુસાફરોને ખાવાપીવાને માટે બધી જાતની સગવડ રાખવામાં આવી હતી. એ રસ્તાને લોકો "ભવાની જાંગાલ" કહે છે.

રાણી ભવાની દરેક દુર્ગોત્સવને પ્રસંગે જે દાન કરતી હતી, તેની કથા સાંભળીને આપણે અવાક્ થઇ જઈએ છીએ. દર વર્ષે બે હજાર કુમારિકાઓ અને સધવાઓને, તે ઊંચી જાતની સાડી, ચૂડીઓ અને સોનાની નથ, એટલા વાનાં આપતી. પડવાથી નવમીના દિવસ સુધી દરરોજ એક સો કુમારિકાઓને સોનાનાં ઘરેણાં આપી તેમની પૂજા કરતી. બ્રાહ્મણ પંડિતોને પચાસ હજાર રૂપિયા દાન કરતી. તે ઉપરાંત હજારો દીન, દુઃખી અને કંગાલોને ભોજન કરાવીને તથા દાન આપીને તૃપ્ત કરતી.

બધાં દીનદુઃખી મનુષ્યો હમેશાં તેની આગળ પહોંચી શકતાં નહિ, એટલા સારૂ રાણી ભવાનીએ પોતાના વિશ્વાસુ અમલદારને તેમના હોદ્દા અનુસાર એકથી તે સો રૂપિયા સુધી વગર રજાએ દાન કરવાની સત્તા આપી રાખી હતી.

કોઇ પણ બાબતમાં અમુક રકમ દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યા પછી ગમે તેટલી અડચણ આવી પડે, તોપણ તે પોતાનો સંકલ્પ બદલતી નહિ. અતિશય દાન કરવાને લીધે ખજાનામાં ઘણું ધન એકઠું થતું નહિ. એક વખત રાજ્યની આવક સારી ન થઇ, તેથી સંકલ્પાનુસાર દાન કરવામાં ઘટાડો પડ્યો. એ વખતે ખેતરોમાંનું અનાજ વેચી દેવાનો તેણે હુકમ આપ્યો. એમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા વસૂલ થયા, પણ એટલાથી પણ એને સંતોષ થયો નહિ. પોતાનાં ઘરેણાં વેચીને તેણે બાકીના રૂપિયા એકઠા કર્યા અને દાનધર્મની પોતાની વાંચ્છના પૂર્ણ કરી.

દાનધર્મ વગેરે માટે કાશીમાં રાણી ભવાનીની આજદિન સુધી અત્યંત કીર્તિ છે. કાશીના લોકો રાણી ભવાનીને સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાદેવીરૂપે પૂજતા. હજુ પણ કાશીવાસીઓ પ્રાતઃકાળમાં

વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણા દેવીના નામની સાથે રાણી ભવાનીના નામનું પણ ઉચ્ચારણ કરે છે.

પહેલી વાર જ્યારે એ કાશીની યાત્રાએ ગઇ હતી, ત્યારે તેની સાથે ૧૭૦૦ નૌકાઓ હતી. ત્યાર પછી એ દર વર્ષે પોતે આરંભ કરેલા દાનધર્મને ચાલુ રાખવા માટે એક હજાર નૌકા ભરીને સામગ્રી કાશી મોકલતી.

તીર્થક્ષેત્રમાં અનેક મંદિરો બંધાવીને તથા અનેક મૂર્તિઓની સ્થાપના કરીને તેમના નિભાવને માટે તે વર્ષાસન બાંધી આપતી. અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં દરરોજ પચીસ મણ ચોખા વહેંચાતા. બીજાં મંદિરોમાં તેના તરફથી જે અન્ન વહેંચવામાં આવતું; તેમાંથી ચાર પાંચ હજાર માણસો ભોજન કરી શકતાં. અન્નસત્રમાં દરરોજ ૧૦૮ સધવાઓ અને કુમારિકાઓને જમાડવામાં આવતી તથા એ દરેકને અકેક રૂપિયો દક્ષિણા મળતી. એક મોટા ચરૂમાં દરરોજ આઠ મણ ચણા પલાળી રાખવામાં આવતા હતા; જેમાંથી લોકોને ઇચ્છાનુસાર ચણા લઇ જવાની રજા હતી. દરિદ્ર, વૃદ્ધ અને અશક્ત તીર્થવાસીઓને રાણી ભવાની તરફથી રહેવાને ઘર અને ખોરાકીને માટે નાણાં મળતાં. એમનું મૃત્યુ થતું, ત્યારે તેમનો અગ્નિસંસ્કાર તથા શ્રાદ્ધનો ખર્ચ પણ રાણી સાહેબ તરફથી થતો હતો.

હિંદુઓમાં એક એવી માન્યતા છે કે, શિવજીના ત્રિશૂળ ઉપર સ્થાપિત થયેલા મૂળ કાશીનગરનો આકાર ત્રિશૂળના જેવો છે અને એની સરહદનું પરિમાણ પાંચ ગાઉ છે; એટલા માટે કાશી પંચકોશી કહેવાય છે; પરંતુ પંચકોશીની હદ ક્યાંથી ક્યાંસુધી છે, તે કોઇ નક્કી કરી શક્યું નથી. રાણી ભવાનીને ઇચ્છા થઇ કે, આ પંચકોશીની અંદર વર્ષના દિવસના હિસાબે ૩૬૫ ઘર બંધાવવાં અને એ ઘરોને તીર્થવાસીઓના ઉપયોગને માટે દાન કરી દેવાં. આ ઉપરથી રાણી ભવાનીની ઇચ્છા મુજબ કાશીના પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોએ અટળક કરીને પંચકોશીની એક સીમા બાંધી આપી. રાણી ભવાનીએ એ હદની અંદર એક મોટો રસ્તો બનાવરાવ્યો અને ૩૬૫ ઘર બંધાવી આપીને તીર્થવાસીઓને માટે અર્પણ કરી દીધાં. એ રસ્તાની બાજુમાં થોડે થોડે અંતરે અકેક વિસામો તથા કૂવો બંધાવી આપ્યો તથા છાયાને માટે એક એક ઝાડ રોપાવ્યું. થાકેલાપાકેલા મજૂર

લોકો એ વિસામા ઉપર પોતાનો ભાર ઉતારતા તથા કૂવામાંથી પાણી પીને, વૃક્ષની છાયામાં બેસી તાજા થઇને પાછા પોતાનો બોજો માથે ચડાવીને ચાલ્યા જતા. 'ધર્મ ઢોકા' નામે એ જગ્યાઓ હજી પણ વર્તમાન છે.

એ ઉપરાંત રાણી ભવાનીએ એક એક ગાઉને અંતરે તળાવ કે મોટા કૂવાઓ ખોદાવ્યા હતા. તીર્થવાસીઓને એ પંચકોશીના માર્ગમાં યાત્રા કરતાં તથા વચમાંનાં દેવાલયોની પૂજા કરતાં બે ચાર દિવસ લાગે છે; એ માટે પ્રવાસીઓને સારૂ ચોખા, દાળ, શાકભાજી, ફળમૂળ, વસ્ત્ર, વાસણકૂસણ વગેરેની પણ ગોઠવણ કરવામાં આવતી.

રાણી ભવાનીની દયાનો લાભ કેવળ મનુષ્યોનેજ મળતો એમ નહિ; પરંતુ પક્ષીઓને માટે પણ એ પંચકોશીની અંદર ઠેકાણે ઠેકાણે દાણો નંખાતો અને કીડીઓના દરમાં ખાંડ અને ગોળની ગોળીઓ બનાવી નંખાતી.

કાશીવાસીઓ રાણી ભવાનીના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતાં કે, રાણી ભવાનીએ નક્કી કરેલી પંચકોશીની સીમા, 'પંચકોશી કાશી' એવા નામથી ઓળખાવા લાગી.

મનુષ્યમાત્ર વિશ્વદેવતાનો અંશ છે; મનુષ્યનો આત્મા વિશ્વદેવતાના વિશ્વઆત્માનો અંશ છે; મનુષ્યનો પ્રાણ વિશ્વપ્રાણનો અંશ છે; મનુષ્યની મૂર્તિ વિશ્વદેવતાની વિશ્વમૂર્તિનો અંશ છે, એ વાત ઉપર જ્ઞાની હિંદુઓનો વિશ્વાસ છે; એટલા માટે કોઇ મનુષ્યના ધર્મ કે કર્મ-જીવનમાં અસાધારણ શક્તિ જોવામાં આવતાંવારજ તેઓ વિચાર કરે છે કે, એનામાં વિશ્વદેવતાનો પ્રકાશ વિશેષરૂપે છે. જ્ઞાનીઓના ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને સાધારણ લોકો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકતા નથી; પરંતુ તેમની અસર સાધારણ વર્ગ ઉપર પણ ઘણી પડે છે; એટલા માટે કોઇ મનુષ્યમાં અસાધારણ શક્તિ અને સાધના દીઠામાં આવે, તો એ મનુષ્યરૂપે સાક્ષાત્ દેવતા અવતર્યો છે, એમ ભાવિક હિંદુઓ માને છે અને એવો વિશ્વાસ હોવાથી તેઓ તેના જીવન સાથે અનેક અલૌકિક ઘટનાઓને જોડી દે છે.

શિવાજી અને અહલ્યાબાઇના સંબંધમાં પણ એવી અનેક અલૌકિક ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવી છે. ધર્મ અને કર્મજીવન-

નાં અસાધારણ મહિમાથી મહિમાન્વિત થયેલી રાણી ભવાનીને પણ તેના સમયના લોકો માનવીરૂપે દેવી ભગવતી માનતા અને તેથી તેના જીવનમાં પણ અનેક અલૌકિક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે. અત્રે તેનું કાંઇક વર્ણન કર્યા વગર રાણી ભવાનીના જીવનનું વર્ણન અપૂર્ણ ગણાશે.

કાશીના બ્રાહ્મણો, તીર્થવાસીઓ અને દીનદુઃખીઓ એટલુંજ નહિ પણ બીજાં પ્રાણીઓ પણ મુક્તહસ્તે અન્નદાન કરવા માટે, કાશીની અન્નપૂર્ણાદેવીના જેટલી રાણી ભવાનીની ભક્તિ કરતા હતા, એ વાત અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. એક વખત દાન કરવા બેઠા પછી રાણી ભવાની ઘણી વખત અડસટા કરતાં પણ વધારે ખરચ કરી બેસતી. એક વખત એવું બન્યું કે, પાસેના રૂપિયા ખૂટી ગયા પછી પણ એક લાખ રૂપિયાની તેને જરૂર પડી. રાજશાહીમાંથી એ રૂપિયા આવતાં વાર લાગી; એટલે તેણે કાશીના કોઇ એક શાહુકાર પાસે એક લાખ રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. એ શાહુકારે જણાવ્યું કે, "બંગાળામાંથી એવાં ઘણાંએ રાજારાણીઓ આવે છે. રાણી ભવાનીના ઘરબારની મને ખબર નથી, માટે હું તો તેને નાણાં નહિ ધીરૂં."

એજ રાત્રે શાહુકારે સ્વપ્ન દીઠું કે, સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાદેવી તેની પાસે આવીને કહી રહ્યાં છે કે, "હે મૂર્ખ ! તેં મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી નથી ? હું નાણાં ઉધાર માગવા આવી ને તેં આપ્યાં નહિ ? હું અને રાણી ભવાની એક છીએ. અમારામાં કાંઇ ભેદભાવ નથી. હું જે અન્નદાન કરી રહી છું, તેમાં તું અડચણ નાખવા માંગે છે ?"

શાહુકાર જાગી ઊઠ્યા પછી ભયથી કાંપવા લાગ્યો અને વહાણું વાતાંવારજ રૂપિયા લઇને રાણી ભવાનીને ઘેર ગયો અને તેનાં દર્શન કરવાની પ્રાર્થના કરી.

રાણી ભવાનીએ કહેવરાવી મોકલ્યું કે, "અહીં નહિ; અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં દર્શન થશે."

વાણિયો પાછો ગયો. રાણી ભવાની જ્યારે અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં જઇને અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરી રહી હતી, એવે વખતે વણિકે ત્યાં જઇને પ્રણામ કરીને રાણી ભવાનીની તરફ નજર કરી. તેણે જોયું કે, રાણી ભવાની અને દેવી અન્નપૂર્ણા એકજ હતાં.

મોંએ મોંએ એ વાત આખા શહેરમાં પ્રસરી ગઇ. ત્યારથી કાશીવાસીઓ રાણી ભવાનીને સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા માતા તરીકે પૂજવા લાગ્યા અને પ્રાતઃકાળમાં કાશી વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણાના નામની સાથે રાણી ભવાનીના નામનું પણ ઉચ્ચારણ થવા લાગ્યું.

પાછલી અવસ્થામાં રાણી ભવાનીનું દાન સંબંધી ખર્ચ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, કોઇ કોઈ વખત સરકારી ખંડણીમાં પણ ખોટ પડતી. રાજશાહીના કલેકટર મિ. શૉર એટલા માટે તેની જમીનદારીના નાના નાના ભાગ કરી નાખવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ એટલામાં એક દિવસ રાત્રે મિ. શૉરે સ્વપ્ન જોયું કે, ખડ્ગધારી શ્યામમૂર્તિ તેની સામે આવીને કહી રહી છે કે, "ખબરદાર ! રાણી ભવાનીની જમીનદારીમાંથી જો એક વીઘું પણ બીજાને આપીશ,તો આ તલવારથી તારા બે કકડા કરી નાખીશ."

દરેક દેશના લોકોમાં વહેમનો થોડો ઘણો પ્રચાર હોય છે. વળી એ વખતમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના નોકરો પણ આ દેશના અનેક રીતરિવાજો પાળતા હતા. આ દેશના રીતરિવાજો મુજબ કંપની તરફથી પુણ્યદાન પણ થતું અને એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, કંપની સરકાર તરફથી કાલીઘાટની પણ પૂજા થતી હતી. એ ખરૂં હોય કે ખોટું, તે તો પ્રભુ જાણે; પરંતુ શૉર સાહેબે એ સ્વપ્ન જોયા પછી રાણી ભવાનીની જમીનદારી તોડી નાખવાનો સંકલ્પ ત્યજી દીધો, એવી લોકવાયકા છે.

રાણી ભવાનીના પુત્ર રાજા રામકૃષ્ણનું પણ ધર્મસાધના તરફ વિશેષ ધ્યાન હતું. રાજકર્મ અને સંસારધર્મનો ત્યાગ કરીને એ કરતોયાના કિનારે પીઠસ્થાન ભવાનીપુરમાં અન્નપૂર્ણાદેવીના મંદિરમાં બેસીને તપસ્યા કરતો. રાણી ભવાની તેને સંસારમાં પાછો ફરીને કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપવા સારૂ ઘણો આગ્રહ કરતી અને કહેતી કે, "તારા હાથમાં આટલી મોટી જમીનદારીનો વહીવટ છે; ઘણા લોકોનું કલ્યાણ તારા ઉપર આધાર રાખે છે; ઘરમાં રહીને રાજ્યના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાથી ઇશ્વરભજન અને લોકસેવા બંન્ને થઇ શકશે. લોકસેવા કરવાની શક્તિ અને અધિકાર ઇશ્વરે જેને આપ્યાં છે, તેને માટે તો લોકસેવાજ મુખ્ય ધર્મ છે. એ ધર્મની અવગણના કરવાથી દેવતાઓની આંખમાં તે પાપી ગણાય છે. હું હવે વૃદ્ધ થઇ છું; હવે મારાથી આટલી મોટી જમીનદારીની દેખરેખ રાખી શકાતી નથી. એ જમીનદારી

હવે તારી છે. તારી દેખરેખ વગર એ ખેદાનમેદાન થઈ જશે. તેની આવકમાંથી જે દેવસેવા અને લોકસેવા થાય છે, તેનાથી અનેક બ્રાહ્મણો અને ગરીબગરબાંઓનું પોષણ થાય છે. જમીનદારીનો નાશ થશે, તો એમનું પોષણ થશે નહિ. વિષયકર્મને તરછોડી દઈને, માલમિલકત નષ્ટ કરીને લોકહિતને હાનિ પહોંચાડીશ નહિ. આ વખતે કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપવાથી તું પાપનો ભાગી નહિ થાય; ઊલટું જે દેવતાની તું આરાધના કરે છે, તે દેવતા તારા ઉપર વધારે પ્રસન્ન થશે. તારી સાધના અને જપતપ કરતાં લોકહિત અને પુણ્યદાનથી દેવતા વધારે પ્રસન્ન થશે. દાનધર્મ માટેજ તેણે તને આટલી બધી માલમિલકત આપી છે. તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ ચાલ્યાથી એ ગુસ્સે થશે અને તારા આલોક અને પરલોક સુધરશે નહિ. ”

રામકૃષ્ણે માતાની વાતને ધ્યાનમાં લીધી નહિ. મંદિરમાં રહીને એ તો સાધનાજ કરવા લાગ્યો. ભોળાનાથ નામનો એક પુરુષ તેનો ઉત્તરસાધક હતો. (શકિતસાધનમાં જે મનુષ્ય સાધકની મદદે રહે છે, તે ઉત્તરસાધક કહેવાય છે.) એ ઉત્તરસાધકે અને રામકૃષ્ણે, બન્નેએ ઘણા ભયંકર દેખાવો જોયા અને ગંભીર વાણી સાંભળી કે, “ ઘેર જા, તારી માની સેવા કર, માની શિખામણ પ્રમાણે ચાલ, તેથીજ હું સંતુષ્ટ થઈશ. તારી મા અને હું એકજ છીએ.”

પરંતુ આટલાથી પણ રામકૃષ્ણ અને ભોળાનાથ ભયભીત થયા નહિ. તેઓએ જરા પણ ચંચળતા બતાવી નહિ. તેમણે પોતાની સાધનાનો ત્યાગ કર્યો નહિ. છેવટે તેમણે એક દિવસ જોયું કે, રાણી ભવાની મહા તેજસ્વી, ઉગ્ર ચંડિકાની મૂર્તિ ધારણ કરીને હાથમાં ખડ્ગ લઇ તેમની તરફ ધસી આવી રહી છે. ઉત્તરસાધક ભોળાનાથે ભયભીત થઇને આસન છોડી દીધું. કોઇ અદૃશ્ય અલૌકિક શક્તિએ રામકૃષ્ણને કોણ જાણે ક્યાંનો ક્યાં ફેંકી દીધો. તે બેશુદ્ધ થઇને એની એ જગ્યાએજ પડ્યો રહ્યો.

મંદિરના લોકો મહામહેનતે તેને નાટોરના રાજમહેલમાં પહોંચાડી આવ્યા. એ વખતે રામકૃષ્ણની અવસ્થા મરણતોલ હતી.

આવી સ્થિતિમાં તેણે દેવવાણી સાંભળી કે, “ તારી માની દયા અને આશીર્વાદ વગર તારા દેહની મુક્તિ અને સદ્ગતિ થવાની નથી. ”

રામકૃષ્ણે માતાના ચરણોદકને માટે નમ્ર વિનતિ કરી. રાણી ભવાનીએ તેને ચરણોદક આપ્યું નહિ. રામકૃષ્ણ કાતરસ્વરે બોલી ઊઠ્યોઃ "મા! મેં તમારૂં અપમાન કર્યું છે, તેનો ગુસ્સો શું હજી સુધી શમ્યો નથી? હજુ પણ સંતાન ઉપર દયા નહિ કરો?"

આટલા શબ્દો નીકળતાંવારજ રાણી ભવાની અંતઃપુરમાંથી નીકળીને બહાર આવી.

માતાએ આવીને મરણપથારીએ પડેલા રામકૃષ્ણના મસ્તક ઉપર પોતાના ચરણ રાખ્યા.

આટલા દિવસ સુધી જે માના હજારો ઉપદેશને રામકૃષ્ણે પાછા ઠેલ્યા હતા, જે માને ભૂલીને સિદ્ધિ મેળવવાની આશામાં એ વૃથા સાધના કરી રહ્યો હતો, તેજ માતા ભવાનીના સ્વરૂપમાં આજે રામકૃષ્ણે પોતાની ઇષ્ટદેવીનાં દર્શન કર્યાં. આજ તેની સાધના સિદ્ધ થઈ, આજ તેના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ પ્રસન્નતા જણાઈ આવી. આનંદ, પ્રેમ અને ભક્તિથી તે ગદ્‌ગદ થઇ ગયો અને આકુળ સ્વરથી મા, મા એ શબ્દ પોકારવા લાગ્યો. નયનોમાંથી અવિરલ અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી અને એ પ્રમાણે પ્રફુલ્લ હૃદયથી પૂર્ણતાનાં અશ્રુ વહેવરાવતાં વહેવરાવતાં પરમસિદ્ધ સાધક રામકૃષ્ણનો આત્મા અમરધામમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજા રામકૃષ્ણની સાધના અને સિદ્ધિ સંબંધે આ દંતકથા રાજશાહીના બ્રાહ્મણોમાં ઘણી પ્રચલિત છે.

આ પ્રમાણે આખી જિંદગી સુધી કઠોર વ્રત પાળીને, ધર્મસેવા અને લોકસેવામાં મિલકતનો છૂટે હાથે ઉપયોગ કરીને; કરુણામયી દેવી ભગવતીરૂપે લોકોથી પૂજાઇને, રાણી ભવાનીએ જિંદગીનું સાર્થક કરી ૭૯ વર્ષની વયે ગંગાકિનારે દેહત્યાગ કર્યો.

આજ દિવસ સુધી બંગાળમાં તેનું પવિત્ર નામ ઘણીજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક ગવાય છે.

९६—काठियावाडनी वीर नारी जेठीबाई

સંવત ૧૭૨૫ના અરસામાં દીવમાં જ્યારે વિલાયત, ઇરાન, અરબસ્તાન, જગંબાર અને મોઝાંબિક સાથે હાથીદાંત, સોનાની રેતી અબનુસ, અનાજ, લોઢાના પાવડા, કોદાળી, ભાતભાતનું રંગેલ તથા ગળિયેર કાપડ વગેરેનો ધમધોકાર વ્યાપાર ચાલતો હતો, તે અરસામાં પંજુ કરીને કચ્છ માંડવીનો એક ક્ષત્રિય, નુખે ટાટારીઓ, પોતાનાં ઘર વગેરે ન્યાતને સોંપી, પોતાની સ્ત્રી જેઠીબાઇ સાથે તથા પોતાના થોડા સગા સાથે દીવમાં આવી વસ્યો હતો. તેણે દીવમાં રંગવાનું એક મોટું કારખાનું કાઢીને, રંગાટમાં મોટી નામના મેળવી હતી. તેના જેવાં બીજાં પણ ચાર પાંચ જબરાં કારખાનાં બ્રહ્મક્ષત્રિયોને હસ્તે ત્યાં ચાલતાં હતાં. પંજુની સ્ત્રી જેઠીબાઇ તથા તેમના ઘરની બીજી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, કારખાનામાં જાતે કામ કરતાં હતાં. તેમાં કોઇને ચીતરવાનું, તો કોઇને બીબાં કોતરવાનું, કોઈને છાપવાનું તો કોઇને ભાત ભાતના રંગ મેળવવાનું, કોઇને રંગ ભરવાનું તો કોઇને મજીઠ, સોરંગી, પતંગ, લોખંડ, કાથો વગેરેમાંથી રંગ કાઢવાનું, એમ જુદાં જુદાં માણસોને જુદાં જુદાં કામો સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. તે સર્વ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પંજુ પોતે તથા તેની સ્ત્રી જેઠીબાઇ બજાવતાં. પોતાના કારખાનામાં કામ બહુ વધી પડતાં તેમણે બીજા જ્ઞાતિબંધુઓને કામે રાખ્યાં હતાં.

દીવમાં પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય હતું. તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મના રોમન કેથોલિક પંથને માનનારા હતા. તેમનો વડો ધર્મગુરુ પોપ ઇટાલી દેશમાં રહેતો. સર્વ ખ્રિસ્તી રાજાઓ ઉપર તેનો એટલો દોર હતો કે, ઘણી વાર એણે રાજાઓ પાસે પોતાના ઘોડાવાળા જેવું કામ કરાવેલું. પોર્ટુગલના રાજાનો જ્યારે વિધ-

મીં દેશમાં અમલ થયો, ત્યારે તેણે પોતાના અનુયાયીઓને એવું ફરમાન કર્યું કે, " તમારે આપણો ધર્મ ત્યાં ફેલાવવો. આપણો ધર્મ પ્રવર્તાવવામાં પુન્ય છે. " એ પોપની પાસે મોટું રાજ્ય અને લશ્કર હતું. સર્વ ખ્રિસ્તી રાજાઓ તથા તેમની પ્રજા તરફથી તેને મોટા લાગા અને કર આપવામાં આવતા હતા. પોતાના દેશમાં તેણે મોટી મોટી પાઠશાળાઓ કાઢેલી. ત્યાં લોકોને ઊંચી કેળવણી લેટિન ભાષામાં આપી, જેઓ અતિ તીવ્ર, ચંચળ અને ઉચ્ચ મનઃશક્તિના નીવડતા તેમને "વીકાર, રેવરન્ડ, રાઇટ રેવરન્ડ, મોસ્ટ રેવરન્ડ, બિશપ, આર્ક બિશપ" વગેરે પદવીઓ મળતી અને તેમનો અખતિયાર પણ ઘણો હતો. તેઓ તે અખતિયાર સ્વતંત્રપણે વાપરતા. એવા લોકોને 'જેસ્યુઇટ' કહેતા. એવા જેસ્યુઇટોનું જોર તે વખતે જ્યાં જ્યાં સ્પેન, પોર્ટુગાલનાં રાજ્યો ફેલાયાં હતાં, ત્યાં બહુ હતું. દીવમાં ગવર્નર, (કમાનના ઓહ્દાવાળો) સેનાપતિ, ન્યાયાધીશ અને કાઉન્સિલરો એટલા અમલદારો રહેતા; પરંતુ આ જેસ્યુઇટ પાદરીઓ ઉપર તેમની સત્તા બિલકુલ નહિ ચાલતાં, ઊલટી પાદરીઓની સત્તા ચાલતી. તેમનો ત્યાં મઠ હતો. તેનો ઉપરી એક મઠાધિકારી અને તેમના હાથ તળે વાંઢા જોગીઓ અને વગર પરણેલી જોગણો અથવા આર્જાઓ, જેને અંગ્રેજીમાં 'નન્સ' કહે છે તે હતી.

એ જેસ્યુઇટોએ એક એવો ધારો કાઢ્યો હતો કે, " ખ્રિસ્તીથી ઇતર વર્ણ—જેવી કે હિંદુ, પારસી, મુસલમાન વગેરે ધર્મ પાળનારાઓનું જે છોકરું વગર પરણેલું હોય અને તેનાં મા ને બાપ બન્ને ગુજરી જાય, તો તેના વાલી સરકાર થઇ, તેજ દિવસે તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઇ શકે અને તેને પોતાના મઠમાં લઇ જઇ ખ્રિસ્તી બનાવે, તેમજ ખ્રિસ્તી તરીકે પાળીપોષી એ બાળકને મોટું કરે. તેના ઘરમાં તેના કાકા, કાકી, દાદો, દાદી, નાનો, નાની, બહેન ગમે તે હોય, તોપણ તેનો જરાય હક્ક ગણાય નહિ."

એ પ્રમાણે ગામમાં વારંવાર એવાં છોકરાંઓને લઇ વટલાવતા, તેની રડાપીટ થતી; પરંતુ સત્તા આગળ શાણપણ કામ લાગતું નથી, તેથી લોકો કંટાળીને બહુ દુઃખી થઇ ગયા હતા અને અનેક પ્રકારની ગાળો તથા શાપ નિશ્વાસ મૂકી દેતા હતા; પરંતુ તે સિવાય બીજું કંઇ કરી શકતા નહોતા.

એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે, જેઠીબાઇના કારખાનામાં

એક કલ્યાણજી નામે કારીગર ગુજરી ગયો. તેને આશરે અગિયાર વર્ષની ઉંમરનો એક નાનો દીકરો હતો. જેઠીબાઇએ વિચાર કર્યો કે, આ બાપડાને સવારમાં સરકારી માણસો આવીને લઇ જશે અને વટલાવશે, માટે એને બચાવવાની કોઇ પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરૂં. એજ કારખાનામાં જેઠીબાઇનો એક સગો હતો, તેને એક દીકરી હતી. તેને કહ્યું કે, “ તારી દીકરી આ છોકરા સાથે પરણાવ.” તે કહે કે, “ એ છોકરાનાં માબાપ મરી ગયાં છે, પાસે ફૂટી બદામ પણ નથી, તેમ કામ કરીને કમાવાની હજુ એનામાં શક્તિ પણ આવી નથી, તેવાને હું મારી દીકરી આપું, તો તેનું ભરણપોષણ શી રીતે થાય ? ” જેઠીબાઇએ પ્રત્યુત્તર આપ્યોઃ “ તેની તું ફિકર નહિ કર. એ છોકરાછોકરીને જ્યાંસુધી તેઓ સારી પેઠે કમાતાં થાય નહિ ને પોતાનું ભરણપોષણ કરવાને શક્તિવાન થાય નહિ, ત્યાંસુધી હું તેના વાલી તરીકે ભરણપોષણ કરીશ; માટે તું તારી દીકરી ખુશી થઇને આપ. ” જેઠીબાઇના આવા વિશ્વસનીય વચન ઉપર તેને શ્રદ્ધા આવી અને તેણે પોતાની પુત્રી આપવા કબૂલ કર્યું, એટલે તાબડતોબ બે બ્રાહ્મણોને તેડાવી, હજુ ઘરમાં શબ પડ્યું છે, એટલામાંજ ત્રાંબાના ચાર કળશિયાની ચોરી રચી, શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં. પછી સવારના ટેલિયો ફેરવ્યો, એટલે ન્યાતિલાઓ આવી પેલા છોકરાના બાપના શબને સ્મશાનભૂમિએ લઇ ગયા. પેલાં વરકન્યા આખી રાતના ઉજાગરાને લીધે તથા ઘરનાં માણસો લાંબે દૂર સ્મશાનભૂમિએથી બળબળતા તડકામાં આવેલાં હોવાથી થાકી ગયેલાં હતાં ને ભર ઊંઘમાં પડ્યાં હતાં. કલાક બે નથી વીત્યા, એટલામાં તો સરકારી પલટણની એક ટુકડી ઉઘાડા અને ચળકતા બેયોનેટવાળી બંદૂકો સાથે, તેના ઘર આગળ આવી ઊભી. કપ્તાને ઘરના માલિકો તથા સંબંધીઓને જગાડીને પૂછ્યું કે, “ પેલો માણુસ આજ મરી ગયો, તેના સોકરા કાં છે ? તે પન્નેલુ નથી ? તે અમોને લાવી આપ.” એ વખતે જેઠીબાઈ જાણી જોઇને, આ બનાવની અગમચેતી જાણી જવાબ દેવા ઘરમાંજ બેઠી હતી. તે બોલીઃ “ ઓ સીનોર ! તે સોકરા તો પન્નેલુ સે, ઓ પેલું તે સૂતેલું સે અને તે પેલી તેની બૈરી પન સૂંતેલું સે, સમજ્યા ? ” આ જવાબ સાંભળી તેઓએ, વરકન્યાને ઉઠાડીને પૂછી જેયું. છોકરાએ કબૂલ કર્યું કે, “ તે મારી બૈરી છે ” અને છોકરીએ

કબૂલ કર્યું કે "તે મારો વર છે." આ સાંભળી કપ્તાન તો ખિજવાઇ ગયો, પણ કરે શું? લાચાર થઇ, શરમિંદો બની, જેવો ઉમેદભર્યો તે આવ્યો હતો, તેવોજ નાઉમેદ થઇ વીલે મોઢે લશ્કર લઇ પાછો ચાલતો થયો.

થોડા દિવસ વીત્યા, એટલામાં દીવમાં એક બીજો બનાવ બન્યો. એક આંગળિયા મામતુરાનું કુટુંબ કહેવાતું, તેનો વાલી પુરુષ મેઘજી નામે હતો. તેનો દીકરો કાનજી પરણ્યો નહોતો, તે વખતમાં તેનો બાપ મેઘજી ગુજરી ગયો; એટલે કાનજીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પકડી લઇ જવાનો અને તેને વટલાવવાનો વખત આવી લાગ્યો. તેમાંથી બચવાને ખાતર તે જેઠીબાઈ પાસે દોડી ગયો. જેઠીબાઇએ ફીડી નુખના પ્રેમજી લાલા કરીને હતા, તેની મસિયાઇ ફોઇ સાથે તેનાં લગ્ન કરાવી ઉપર પ્રમાણે આફતમાંથી બચાવ્યો અને કપ્તાન આવો બીજી વારનો બનાવ જોઇ એકદમ રાતોપીળો થઇ "હમ દેખ લેંગા" કહીને ચાલતો થયો.

જેઠીબાઇએ આ બે કામ તો યુક્તિથી પાર પાડી યશ મેળવ્યો. બ્રહ્મક્ષત્રિય જ્ઞાતિના લોકો બહુજ રાજી થયા ને જેઠીબાઇની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને તેને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ જેઠીબાઇના પરગજુપણાની ગામમાં વાહવાહ થવા લાગી અને ગામના ખ્રિસ્તી સિવાયના અન્ય વર્ણના લોકો જેવા કે બ્રાહ્મણ, વાણિયા તેમજ પારસી અને મુસલમાનો પણ તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. એ સર્વેમાં કોઇને અને કોઇને ત્યાં પણ મહિને બે મહિને એવી રડારોળ ચાલુ રહેવાથી, જેઠીબાઇનું મન બહુજ ખિન્ન થયું. તે બાઈ મનમાં વિચાર કરી, એવા નિશ્ચય ઉપર આવી કે, "હું ખરી તોજ કે ખ્રિસ્તી સાધુઓના જુલમને લીધે જે રડારોળ થાય છે, તેનો ઈશ્વરનો હુકમ હોય તો અંત આણું; તોજ મનુષ્ય દેહ ધારણ કર્યાનું મારૂં સાર્થક, નહિ તો એ દેહ નિરર્થક છે." **कार्यं साधयामि किंवा देहं पातयामि।** કાર્ય સાધું નહિતર દેહ પાડું, એવા નિશ્ચય ઉપર તે આવી.

આ વિષે તેણે થોડાક દિવસ બહુ વિચાર કર્યો કે, એનો શું ઉપાય યોજવો. વિચાર કરતાં કરતાં એક દિવસ એવો વિચાર તે બાઇના મનમાં થયો કે, "વિલાયતમાં (અર્થાત્ પોર્ટુગાલમાં) રાણી રાજ્ય કરે છે. ઇશ્વરકૃપાથી તેને કુંવરો પણ છે, તેથી તે દયાળું પણ હોવી જોઇએ; માટે તેના ઉપર એક સરસ અરજી

લખીને મોકલવી. તેમાં પ્રજા, જે તેમના પુત્રો છે, તેમના ઉપર માયામમતાની લાગણી આકર્ષવી અને પ્રજા ઉપર ગુજરતા જુલમનો ચિતાર બરાબર ચીતરીને આ દુઃખનો અંત આણવો.”

હવે એ અરજી કેવી રીતે મોકલવી તેનો થોડાક દિવસ વિચાર કરતાં તેને એક બુટ્ટો સૂઝી આવ્યો. તે ઉપરથી તરત તેણે ઊંચા પ્રકારની મલમલના ઢાકાના તાકા મંગાવ્યા. એ મલમલ ઉપર એક અદ્ભુત કારીગરીની સુંદર ઓઢણી છાપી અને તેના મધ્ય ભાગમાં ફિરંગી લિપિમાં એક સરસ અરજી તૈયાર કરીને છપાવી. ઓઢણીમાં છેડા, બુટ્ટા, કોર, ગુલ્લ વગેરે તે બાઇએ જાતે ચીતરવા માંડ્યાં. ઊંચા પ્રકારનાં દેશી ફૂલ, પાંદડા, વેલ તથા તેમાં ઝીણા ઝીણા તંતુઓ કેસર વગેરે ચીતર્યાં; તેમજ સાલના જેવા બુટ્ટાઓ પણ ચીતર્યા. બરાબર વચ્ચોવચ એક સુંદર ફૂલનો ગુલ ચીતર્યો. પછી ઝીણા પોગરના લાકડાના બીબા ઉપર તે પ્રમાણે સર્વ કોતરાવ્યું. તેણે તે અરજી કોઇ કાબેલ ફિરંગી બારિસ્ટર પાસે ઘડાવી અને તેને બીબામાં કોતરાવીને તેના પર છાપી. તે અરજીનો ગુજરાતી તરજૂમો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

“હે પોર્ટુગલની દયાળુ મહારાણી!

“પરમકૃપાળુ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરે આપને એવા મોટા સામ્રાજ્યનાં મહારાજ્ઞી તથા રાજ્યનાં પ્રતિનિધિ બનાવ્યાં છે કે, જેનો વિસ્તાર યૂરપ, આફ્રિકા, એશિયા (સોલર ટૈમુર વગેરેમાં) અને અમેરિકામાં બ્રાઝીલ સુધી પ્રસરેલો છે. ત્યાંના લોકો નાના પ્રકારના ધર્મો પાળી, નાના પ્રકારની ઉત્તમ કારીગરી તથા વ્યાપારો કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. સુભાગ્યે તમને ઇશ્વરકૃપાથી કુંવર-કુંવરીઓ પણ છે. અમે પોતે તમો નામદારની દીવમાં વસનારી હિંદુ, પારસી, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી પ્રજા છીએ; પણ તમો નામદાર હજારો ગાઉ ઉપર રહી, અત્રે અમલદારો મારફતે રાજ્ય કરો છો; પણ અમો અખ્રિસ્તી પ્રજાના દુર્ભાગ્યે, એ અમલદારો જેસ્યુઇટ નામે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ ઉપદેશકોના હુકમ પ્રમાણે વર્તે છે. તે હુકમ તમારા તરફથી મળેલો નહિ હોવો જોઇએ; અથવા મળ્યો હશે, તો તે ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રસારવાંના ખોટા લોભમાં નાખી ખોટા ખોટા રિપોર્ટો કરીને મેળવ્યો હશે. તે એ છે કે, જે અખ્રિસ્તી પ્રજામાંથી કોઇ વગર પરણેલા દીકરાદીકરીનો બાકી રહેલો બાપ અથવા મા ગુજરી જાય, ત્યારે તેના શબને ઠેકાણે પાડ્યા

પછી તુરતજ પોર્ટુગીઝ સિપાઇઓ એક કપ્તાનના ઉપરીપણા હેઠળ આવી, 'અમે તેના વાલી છીએ' એમ કહી, તે દીકરા કે દીકરીને તુરત ઉઠાવી પોતાના ખ્રિસ્તીમઠમાં લઇ જઇ, તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવી ખ્રિસ્તી તરીકે પાળીપોષી મોટો કરે છે. હવે તેના ઘરમાં તેનો દાદો, દાદી, નાનો, નાની, કાકો, કાકી કે સગી બહેન તેનાં ખરાં વાલી હોય, તેને એક બાજુએ મૂકી આ પોતાની મેળે બનેલા વાલીઓ તેમના કબજામાંથી જબરજસ્તીથી છીનવી લઇ જાય છે; તે વખતે ખરા વાલીઓની રડારોળ, કલ્પાંત, છાતીફાટ કૂટવું, વાળ પીંખવા, છોકરાનું આ અજાણ્યા માણસો સાથે જવા સામે તરફડવું અને રડવું, ઇત્યાદિ કરુણાજનક દેખાવો કોઇ પથ્થર જેવી કરપીણ છાતીવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં પણ દયા ઉપજાવ્યા વગર રહે નહિ.

"આ જુલમને લીધે પ્રજાનો રાજ્ય પરનો ભક્તિભાવ તદ્દન ઊઠી ગયો છે અને જે ધર્મોપદેશકોએ ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવવાનો આ જુલમી રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે, તેમને અંતઃકરણથી શાપ દે છે. અમલદારો તો તેમના અમલમાં હોવાથી તથા ખ્રિસ્તીધર્મમાં હોવાથી આવું કામ પુણ્યનું ગણે અને 'આટલાં માણસોને ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાવ્યાં' એવા રિપોર્ટો મોકલે, તેમાં નવાઇ નથી. તમો નામદાર જાણો છો કે, દરેક જણ પોતાનો ધર્મ સાચો અને પોતાના પ્રાણ કરતાં અધિકતર વહાલો ગણે છે. તેમાં અમે હિંદુઓ તો અમારા ધર્મને દુનિયાના સઘળા ધર્મ કરતાં એટલો બધો શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ કે, અન્ય ધર્મવાળાને અડકીએ તો નાહવું પડે છે, તો પછી તેની સાથે ખાવાપીવાનું તો હોયજ ક્યાંથી ? જો તેમની સાથે ખાધુંપીધું, તો પછી કોઇ તેની સાથે ખાવાપીવાનો વ્યવહાર કરતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેને જ્ઞાતિબહાર મૂકે છે. બીજા ધર્મવાળા, પરધર્મીને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં હજારો લાલચો આપીને લે છે, ત્યારે પરધર્મના કોઇને પણ અમારા ધર્મમાં કદી પણ લેતા નથી; તે છતાં અમારા ધર્મના લોકો પૃથ્વી ઉપર બીજા ધર્મના લોકો કરતાં ઘણી વધારે સંખ્યામાં છે.

"હવે ઇશ્વરકૃપાથી તમો નામદારને કુંવરો તથા કુંવરીઓ છે અને તે આપના ખ્રિસ્તીધર્મમાં ઊછરેલાં છે. હવે ધારો કે ન કરે નારાયણ અને કોઇ પરધર્મી મહા બળવાન શત્રુ આપનું

રાજ્ય જીતી લઇ, આપના લાડકવાયા કુંવરોને આપના કબજા-માંથી બળાત્કારે છીનવી લઈ, પોતાના ધર્મમાં વટલાવે તો આપને કેવું લાગે ? એ વખતે આપના મનની સ્થિતિ કેવી થઇ જાય ? તેમના ઉપર આપ મહા ક્રોધાયમાન થઇને કેવો તેમનો તિરસ્કાર કરો ? હું આપને માનપૂર્વક સવિનય વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું કે, દીવની પ્રજાનાં બાળકોનાં સગાવહાલાંની સ્થિતિમાં આપ પોતાની જાતને મૂકી જુઓ અને પછી આપના દયાળુ મન ઉપર કેવી અસર થાય છે તે જુઓ. આપ એ કાર્યને ક્રૂર, ઘાતકી, દુષ્ટ અને ઘોર નહિ ગણો ?

"મારી ખાતરી છે કે, સ્ત્રીજાતિ તરીકે આપનું હૃદય દયાળુ હોવુંજ જોઇએ. એક માતા તરીકે પ્રજા તરફ આપનું વહાલ અને મમતા હોવાં જોઇએ; તેમાં બાળકો અને મુખ્યત્વે નિરાધાર બાળકો પર વધારે વહાલ હોવું જોઇએ; માટે હું બન્ને હાથ જોડી, તમો નામદારને અરદાસ કરૂં છું કે, અમારી અરજી ઉપર એક રાજપ્રકરણી મનુષ્યને છાજે એવો પૂરતો વિચાર કરીને, આ વટલાવવાની જંગલી, કમકમાટી ઉપજાવે એવી, નિર્દય, ઘાતકી અને જુલમી રીત જે પૃથ્વીના કોઇ પણ સુધરેલા રાજ્યમાં ચાલતી નથી, તેનો એકદમ અટકાવ કરી હજારો બાળકોનો અને તેમના સગાંસંબંધીઓનો આશીર્વાદ લેશો, એવી ઉમેદ છે. આમીન ! આમીન ! આમીન !

"એટલું થયેથી હું તમારી તથા તમારા કુટુંબકબીલાની ઉન્નતિ અને દીર્ઘાયુષ્ય સદાને માટે ચાહીશ.

"હું છું, તમો નામદારની કિંકરી,
જેઠીબાઇ."

ઉપલી અરજી લઇને જેઠીબાઇ ગોવા જવાને તૈયાર થઇ. તે વખતે ગોવાને વિલાયત કહેતા હતા. હાલ જેમ ગોવા અને દીવ બંદરે આગબોટો અઠવાડિયામાં બે વખત આવે જાય છે, તેમ તે વખતે હતું નહિ. તે વખતે ફત્તેમારી નામનાં વહાણો આવતાં જતાં; તેમજ સૂરત, વલસાડ, દમણ અને ભરૂચના બતેલા અને પડાવો નાળિયેર, કાથો, કોકમ, અનાજ વગેરે માલ લાવલઇજા કરવાને ખેપો કરતા. જેઠીબાઇ ફત્તેમારીમાં દીવથી બેઠી, તે ચૌદમે દિવસે ગોવા પહોંચી. ગોવામાં તેની પોતાની કાપડની

વખાર હતી, ત્યાં જઇને તે ઊતરી. થોડાએક દિવસ વિસામો લીધો. પછી ગામના મોટા મોટા લોકો એની દુકાને આવતા, તેમની સાથે વાતચીત કરી, ત્યાંની રાજનીતિ તથા ગોરાકાળા લોકોના વિચાર જાણી લઇ, તેમની દિલસોજી મેળવી.

પછી પોતે વાઇસરૉય અને ગવર્નરના મહેલ આગળ જવા તૈયાર થઈ. દેશી રિવાજ પ્રમાણે જ્યારે સાર્વજનિક અને દુઃખદ ફરિયાદ હોય છે ત્યારે જેમ કરે છે તેમ, જેઠીબાઈ પોતાના મસ્તક ઉપર બળતી સગડી અને હાથમાં બળતી મશાલ લઇ મહેલ આગળ જઈ "ફરિયાદ ફરિયાદ" એમ મોટે સાદે બોલતી ઊભી. વાઇસરૉય તે સાંભળીને મહેલના ગોખમાં આવીને જુએ છે, તો આવો વિચિત્ર દેખાવ જોઇ તે વિમાસણમાં પડ્યો અને એ બાઇ કોણ અને શા કારણે આવી છે, તે પૂછવાનું સંત્રીને કહ્યું. તેણે બાઇ પાસે જઇને પૂછ્યું અને બાઇએ જે હકીકત કહી તે તેણે વાઇસરૉય આગળ જઇને કહી. આ વખતે બંન્ને વાઇસરૉય ત્યાં હતા. તેમાં ધર્માધ્યક્ષ ન હતો. એ બે વાઇસરૉયોના નામો એન્ટોનિયો મેલ્લો દે કાસ્ત્રો અને મોનોઅલ કોસ્તો દેરિયાલ હતા.

એ બન્ને વાઇસરૉય નીચે ઊતરી આવ્યા અને આવું અદ્‌ભુત અને અલૌકિક રૂપ ધારણ કરવાનું કારણ જેઠીબાઇને પૂછ્યું. જેઠીબાઇએ ધૈર્યથી ઉત્તર આપ્યો કે, "તમારા રાજ્યમાં ધોળે દહાડે અંધારૂં છે, તેથી મારે હાથમાં મશાલ ધરવી પડે છે અને અનાથ બાળકો ઉપર તથા તેમનાં સગાંઓ ઉપર અત્યંત જુલમ ગુજરે છે, તેની ફરિયાદ કરવા માથા ઉપર બળતી સગડી લઈ તે જુલમ ટાળવા સારૂ હું છેક દીવથી અહીં આવી છું; માટે મારી અરજ સાંભળી તે વાજબી લાગે, તો ભલામણ સાથે આ અરજી પોર્ટુગાલની મહારાણી ઉપર મોકલી આપો." પછી તેઓએ બાઇને ઉપર તેડી જઈ, કિનખાબના લખોટામાં બીડેલી અરજી ઉખેડીને વાંચી જોઈ. પછી કાઉન્સિલ ભરી અને તેમાં ખૂબ વિચાર કરીને એ અરજીની તરફેણમાં સારી ભલામણ કરી અને બાઇને સારી આશા આપી રવાના કરી.

એ અરજીનો લખોટો પાછો કાઉન્સિલમાં રજૂ થયો અને મહારાણી સાહેબ ઉપર મોકલી આપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. પછી એ અરજી વિલાયત મોકલી આપવામાં આવી. ત્યાં રાણી દોનાલુઇઝાદે ગુસ્માન રાજ્ય કરતી હતી. તેને અરજી યોગ્ય સમયે

પહોંચી. રાણીનો ધણી મરતી વખતે કુંવરની બાલ્યાવસ્થાને લીધે તેને રાજ્યપ્રતિનિધિ નીમી ગયો હતો. રાણીએ અરજી ઉકેલીને વાંચી જોઇ, તો કોઇ વાર પોતાના જન્મારામાં કે બાપદાદાના વખતમાં આવી વિચિત્ર, અનુપમ અને સુંદર અરજી આવેલી જોઇ નહોતી કે સાંભળી પણ નહોતી. મોકલનારે શું હિંમત પકડીને લખાણ કર્યું છે? તે સઘળું કાઉન્સિલમાં મૂકતાં, બાઇને વાસ્તે શાબાશીના ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા.

રાણી એટલી તો ખુશી થઇ કે, તે ઓઢણીને પોર્ટુગીઝ ભાષામાં "પાન દે જેઠી" એટલે "જેઠીની ઓઢણી" એવું નામ આપ્યું અને તે નામથી આજે પણ તે પોર્ટુગીઝ લોકોમાં ઓળખાય છે. બીજો હુકમ રાણીએ એવો કાઢ્યો કે, "અનાથ બાળકને વટલાવવાની આ જુલમભરેલી રીત બંધ કરવી." ત્રીજો હુકમ એવો કાઢ્યો કે, "જેઠીબાઇના ઘર આગળ અઠવાડિયામાં એક વાર દીવમાં સરકારી પલટણનું વાજું વાગે." ચોથો હુકમ એ કાઢ્યો કે, "દીવનો ગવર્નર, લશ્કરી અને બીજા મોટા અમલદારો જેઠીબાઇના બારણા આગળથી જ્યારે જ્યારે જાય, ત્યારે અમુક કદમ આગળથી પોતાની ટોપી ઉતારે" તે હુકમાનુસાર એક પીલુડીનું ઝાડ લોકોની સંભારણામાં હમણાં સુધી હતું, કે જ્યાં સરકારી અમલદારોને ટોપી ઉતારવી પડતી.

ત્રાંબાના પતરા પર એક લેખ પોર્ટુગીઝ ભાષામાં કોતરાવી, તેમાં એ સઘળી હકીકતો લખીને મોકલવાનો કાઉન્સિલમાં ઠરાવ થયો અને તે તામ્રપત્રશાસન હિંદુસ્તાનમાં મોકલી આપ્યું અને તે મોટી ધામધૂમથી મેળાવડા વચ્ચે જેઠીબાઇને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. એમાં જણાવેલાં ફરમાનો મુજબ ઘણાં વર્ષો સુધી સરકારી અમલદારો વર્તતા; એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વેળા સરકાર અને મહાજન વચ્ચે વાંધા પડતા, ત્યારે સરકાર જેઠીબાઇને વચમાં નાખી, વિષ્ટિ કરાવી, તેનો નિકાલ કરાવતી.

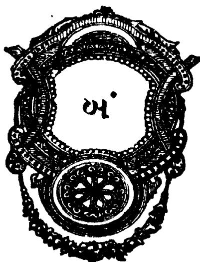
જેઠીબાઇના વંશમાંના કેટલાક પુરુષો જીવે છે અને તેઓ મુંબઇમાં વસે છે.

---

* રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે. પી., એમણે "હિંદુસ્તાન" પત્રના ૧૯૨૩ ના દિવાળીના અંકમાં લખેલા ચરિત્રનો તેમની પરવાનગીથી ઉતારો. —પ્રયોજક

१७–बेगम लुत्फुन्निसा

બંગાળાના હતભાગ્ય છેલ્લા સ્વતંત્ર નવાબ સિરાજુદ્દૌલ્લાની જીવનકહાણી ઇતિહાસના વાચકોથી અજાણી નથી; પરંતુ તેની મુખ્ય બેગમ લુત્ફુન્નિસાનું નામ માત્ર ઘણાને જાણીતું હોવા છતાં પણ, તેના જીવનનો વૃત્તાંત ઘણાના જાણ્યામાં નથી.

લુત્ફુન્નિસાએ કોઇ આબરૂદાર વંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો નહોતો. ઘણી નાની વયમાંજ તે ગુલામડી તરીકે નવાબ અલીવર્દીખાંના બેગમમહેલમાં દાખલ થઇ હતી. નવાબનો પ્રિય દૌહિત્ર સિરાજ ઘણા થોડા સમયમાંજ તેનું અનુપમ રૂપલાવણ્ય અને નવયૌવનનું સૌંદર્ય જોઇને મોહિત થઇ ગયો. પતંગિયાનો અગ્નિ ઉપર જેવો પ્રેમ હોય છે, તેવોજ રૂપોન્માદ સિરાજને લુત્ફુન્નિસા ઉપર ઉત્પન્ન થયો હતો. સિરાજે તેને કામનાની વસ્તુ ગણીને પોતાના ઉપભોગને સારૂ પુષ્કળ લાડ લડાવ્યાં હતાં; પરંતુ ઇન્સાફની ખાતર કહેવું પડશે કે, દાસી લુત્ફુન્નિસાએ બંગાળાના ભાવી નવાબની વિનતિ અને આજીજીનો ઘણી વાર અનાદર કર્યો હતો અને લગ્ન કર્યા સિવાય કોઇ પણ પ્રકારે તેનો સંસર્ગ કરવાની ઘસીને ના કહી હતી. પોતે હલકા કુળની હતી અને સિરાજ ઉમરાવજાદો હતો, એ કારણને લીધે પોતાનું તેની સાથે લગ્ન થવું લગભગ અસંભવિત છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ એ સન્નારીએ ભાવી નવાબની લાલસાની સામગ્રી થવાનું પસંદ કર્યું નહિ. જેમ જેમ સમય જતો ગયો, તેમ તેમ પ્રારંભના પ્રેમની ઉન્મત્તતા કાંઇક ઓછી થવા લાગી અને રૂપજન્ય મોહનાં પડળ કાંઇક ઊતરવા લાગ્યાં. સિરાજ લુત્ફુન્નિસાના ગુણનો પક્ષપાતી થયો. રૂપલાલસાને સ્થાને પ્રેમે અધિકાર મેળવ્યો. ગુણમુગ્ધ સિરાજે છેવટે તેને પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરવાનું કબૂલ કર્યું; પરંતુ એ વાત માતામહી આગળ કેવી રીતે રજૂ

કરવી એ બન્ને જણાં નક્કી કરી શકયાં નહિ. છેવટે બુદ્ધિમતી લુત્ફુન્નિસાની સલાહથી સિરાજે દાદીમા આગળ બધી વાત જાહેર કરી. માતામહી પણ લાડકા સિરાજના મનમાં થતો ફેરફાર થોડા સમયથી જોઇ શક્યાં હતાં. તેણે એ વિવાહનો વિચાર માંડી વાળવાને સિરાજને ઘણુંએ સમજાવ્યો, બીજી કેટલીક સુંદર કન્યાઓની લાલચ બતાવી, બંગાળાના ભાવી નવાબને માટે એક ગુલામડી સાથે લગ્ન કરવું એ કોઇ રીતે વાજબી નથી, એવી ખાતરી કરી આપી; પરંતુ સિરાજના મન ઉપર એ બધાંની જરા પણ અસર થઇ નહિ. સિરાજે માતામહીની આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, " મારે બંગાળાની મસનદ (સિંહાસન) જોઈતી નથી, મારે તમારો રાજ્યવૈભવ જોઇતો નથી, મારે તો ફક્ત લુત્ફુન્નિસાજ જોઇએ છે. જો લુત્ફુન્નિસા નહિ મળે, તો ફકીરી લઇને જંગલમાં રખડી મરીશ." માતામહી સિરાજનો સ્વભાવ જાણતાં હતાં. તેમણે નવાબ અલીવર્દીખાં આગળ બધી વાત ખુલાસાથી કહી સંભળાવી. અલીવર્દીખાં સમાચાર સાંભળીને પ્રથમ તો ઘણા ગુસ્સે થયા હતા; પરંતુ તેમણે બેગમના આગ્રહથી આખરે એ વાતની મંજૂરી આપી. પ્રણયિનીનાં ચક્ષુનાં જળે અટલ પ્રતિજ્ઞાવાળા અલીવર્દીખાં નવાબને પણ દ્રવીભૂત કર્યો હતો.

સિરાજના પિતા જૈનુદ્દીન અહમદ અફઘાનોને હાથે ઘાયલ થઇને મરણ પામ્યા પછી, નવાબ અલીવર્દીખાંએ સિરાજને બિહાર પ્રાંતનો સૂબો નીમ્યો અને રાજા જાનકીરામને તેના નાયબ તરીકે સાથે મોકલી આપ્યો. નવાબનો સિરાજ ઉપર અતિશય પ્રેમ હતો અને એક ક્ષણ પણ સિરાજ તેમની આંખથી દૂર રહે, એ તેમને પસંદ નહોતું; એટલે તેમણે જાનકીરામને પટના પ્રાંતનો બધો રાજ્યકારભાર સોંપી દઇને સિરાજને પોતાની પાસે પાછો બોલાવી લીધો. એ સમયે કેટલાક ખુશામતિયાઓએ સિરાજના કાન ભંભેર્યા કે, " અલીવર્દીખાંએ લોકોને બતાવવા સારૂ તમારા પિતાની જગ્યા ઉપર બિહારના સૂબા તમને બનાવ્યા છે; પણ રાજકારભારની ખરી લગામ તો જાનકીરામના હાથમાંજ છે; એટલે એજ ખરો રાજા છે." આ કુટિલ સલાહ સિરાજને ગળે ઊતરી અને તેણે જાનકીરામ પાસેથી પિતાની ગાદી છીનવી લઇને સ્વતંત્રપણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. લુત્ફુન્નિસા તથા નોકરચાકરો સાથે તેણે રાતોરાત પટના

તરફ કૂચ કરી. એ પ્રવાસમાં ઘણી જાતની અડચણ નડશે, સ્વપ્નમાં પણ નહિ હોય, એવાં સેંકડો જાતનાં સંકટ સહન કરવાં પડશે વગેરે કારણોથી સિરાજની ઇચ્છા લુત્કુન્નિસાને એ પ્રવાસમાં પોતાની સાથે લઇ જવાની નહોતી; પરંતુ પતિપરાયણા લુત્કુન્નિસાએ પતિને છોડીને અન્યત્ર રહેવાની બાબતમાં આગ્રહપૂર્વક પોતાની નાપસંદગી જણાવી, આથી સિરાજને તેને પોતાની સાથે રાખવાની ફરજ પડી હતી.

સિરાજે પટના પહોંચીને જાનકીરામને કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહેવરાવ્યું. (૧૧૬૩ હિજરી રજબ; જુલાઇ, ૧૭૫૦) જાનકીરામ ઘણી મૂંઝવણમાં પડી ગયો. તેની નિમણુંક કાંઇ સિરાજે કરી નહોતી. નવાબ અલીવર્દીખાં તરફથી પટનાનું રાજ્યશાસન તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. હવે એ નવાબની આજ્ઞા વગર રાજ્યપ્રબંધ સિરાજના હાથમાં કેવી રીતે સોંપી દે? તેણે સિરાજને કહેવરાવ્યું કે, "નવાબ અલીવર્દીખાંની આજ્ઞા નહિ લાવો, ત્યાંસુધી હું દુર્ગ આપને સ્વાધીન કરી શકું એમ નથી." સિરાજ તો પ્રથમથીજ ભંભેરાયલો હતો. તેણે સાહસ કરીને કિલ્લા ઉપર ચડાઇ કરી; પણ ભાગ્યલક્ષ્મી તેને અનુકૂળ નહોતી. જાનકીરામના હિંમતવાળા અને કવાયત જાણનારા સૈનિકો આગળ સિરાજનું સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ અને તેનો પરાજય થયો. પરાજિત સિરાજે લુત્કુન્નિસાને લઇને કિલ્લાની બહાર એક ઝૂંપડામાં સાધારણ વેશ ધારણ કરીને ગરીબ માણસ તરીકે આશ્રય લીધો. રાજા જાનકીરામને એ બધી વાતની ખબર પડી. સિરાજને કેદ કરવાનો કે તેને રિબાવવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો; તેથી બંગાળા, બિહાર અને ઉડિસાનો ભવિષ્યનો નવાબ સહીસલામત એશઆરામમાં જિંદગી ગુજારે, એવો તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો હતો. તેણે સિરાજને એ ગરીબની ઝૂંપડીમાંથી પાછો બોલાવી મંગાવ્યો અને દુર્ગની બહારના ભાગમાં તેને રહેવાને માટે યોગ્ય મકાન આપીને પોતે અલીવર્દીખાંના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યો. સિરાજ એ મકાનમાં એક પ્રકારના નજરકેદી તરીકે રહેવા લાગ્યો. નવાબે પટના આવીને સિરાજને તેની હઠ માટે જરા પણ ઠપકો આપવાને બદલે, સ્નેહપૂર્વક આલિંગન દઇને ચુંબન કર્યું. પશ્ચાત્તાપથી અંદર ને અંદર બળી જતો સિરાજ વૃદ્ધ નવાબની ક્ષમા માગે તે પહેલાંજ, તેણે તેને

ક્ષમા આપી દીધી હતી.

અમે અહીંયાં લુત્ફુન્નિસાની દયાનું એક દૃષ્ટાંત જણાવીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં કલકત્તાના વિજયને સમયે કાસિમબાજારની અંગ્રેજી કોઠીના પ્રમુખ મિ. વોટ્સ પોતાની મડમ અને પુત્રપુત્રીઓ સહિત કાસિમબાજારમાં કેદ પકડાયા હતા. તેમણે મુખ્યત્વે કરીને સિરાજની માતા આમિના બેગમની દયાને લીધે જીવ બચાવ્યો હતો. આમીના બેગમે ગુપ્ત રીતે મિ. વોટ્સ, તેની મડમ તથા છોકરાંને પોતાના મહેલમાં ૩૭ દિવસ સુધી કાળજીપૂર્વક રાખ્યાં હતાં. પાછળથી લુત્ફુન્નિસાની સલાહ લઇને તેમને જળમાર્ગે ચંદ્રનગરના ફ્રેંચ ગવર્નરની પાસે મોકલી આપ્યાં હતાં. એ બાબતની જરા પણ ખબર નવાબને પડી હોત, તો નવાબ એ બંનેની ભૂંડી વલે કરત, એમાં જરાયે શક નથી. મડમ અને તેનાં બાળકોનાં ઉપર દયા આણીનેજ, લુત્ફુન્નિસા બેસી રહી નહિ. તેણે એક દિવસ નવાબ આગળ મિ. વોટ્સના છુટકારા સારૂ પ્રાર્થના કરી હતી. તેણે નવાબને જણાવ્યું કે, “કોઠીવાળા અધિકારી તો આપણી પ્રજા છે, આપણાં સંતાન છે. સંતાનને શા સારૂ દુઃખ આપો છો ? બંગાળા પ્રાંતના માલિકને માટે એક સાધારણ અંગ્રેજ રૈયતને કેદ રાખવો, એ કદી પણ વાજબી નથી.” નવાબના પગ આગળ બેસીને તેણે કૃપાની ભિક્ષા માગી. નવાબ લુત્પુન્નિસાની પરદુઃખકાતરતાથી આશ્ચર્ય પામી જઇને બોલ્યો: “તું કહે છે એ ખરૂં છે, પરંતુ મિ. વોટ્સને કેદ કરી રાખ્યાથીજ કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓ મારાથી ડરીને ચાલતાં શીખશે.” લુત્પુન્નિસાનાં અશ્રુવર્ષણથી અને ગળગળે સ્વરે આગ્રહ કરવાથી નવાબને પોતાનો સંકલ્પ બદલવો પડ્યો. તેણે છેવટે મિ. વોટ્સને છોડી દીધો.

પ્લાસીના યુદ્ધ પછી અંગ્રેજોની વિજયદુંદુભિ જે વખતે વાગી રહી હતી, જે વખતે બંદૂકની ગોળીઓ વન અને ઉપવનને ધ્રુજાવી મૂકીને અંગ્રેજોના વિજયની ઘોષણા કરી રહી હતી, જે વખતે ભાગીરથી મૂઠીભર અંગ્રેજ સેનાના અદમ્ય ઉત્સાહ અને કલાઇવનું બુદ્ધિકૌશલ્ય જોઇને સ્તંભિત થઇને ધીમે ધીમે વહી રહી હતી, તે વખતે બંગાળાનો હતભાગી નવાબ સિરાજ, મીરજાફરની વિશ્વાસઘાતકતાથી મર્માહિત થઇને વિચાર કરી રહ્યો હતો કે, “હવે કરવું શું ?” મૂઠીભર સાધારણ અનુચરને લઇને એ

કરી પણ શું શકે? કિસ્મતની કઠોર સજાથી વ્યથિત થયેલો સિરાજ ચારે તરફ અંધકારજ દેખવા લાગ્યો. આજ સવારે જે બંગાળા, બિહાર અને ઉડિસાનો અધિકારી હતો, તે સાંજે રસ્તાનો ભિખારી બન્યો! કાલ જે અંગ્રેજ વેપારીઓ તેની કૃપાની લાલસા રાખતા હતા, તેજ અંગ્રેજ વણિકો આજ કર્તાહર્તા થઇ ગયા. મીરજાફર તો તેમના હાથનું રમકડું હતો. બીજો કાંઇ ઉપાય નહિ જડવાથી એણે પલાયન કરી જવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ સાંભળ્યા પછી, જે લોકો સુખના સમયમાં તેના સાથી અને અનુચર હતા, તે બધા એકે એકે ખસવા લાગ્યા. વધારે વિલંબ કર્યા વગર, સિરાજે પોતાના સસરા ઇરાઝખાં આગળ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો, પરંતુ તેણે પણ કોઈ પણ પ્રકારે સિરાજની સાથે જવાનું કબૂલ કર્યું નહિ. ધનરત્ન ઉચાપત કરી જઇને ઇરાઝખાં છાનોમાનો અગિયારા ગણી ગયો. આશાભરૂસા વગરનો સિરાજ એકલો પલાયન કરવાનો મનસૂબો કરી રહ્યો હતો, એવામાં લુત્ફુન્નિસા આવીને તેના પગ આગળ બેસીને રોવા લાગી. સ્વામીના સુખમાં જે હર્ષઘેલી થઈ જતી હતી, તે લુત્ફુન્નિસાએ આજ સ્વામીની વિપત્તિના સમયમાં તેની સાથેજ પલાયન કરી જવાનો પોતાનો દૃઢ સંકલ્પ જણાવ્યો. સિરાજ કોઈ પણ પ્રકારે તેના મનમાં ઠસાવી શક્યો નહિ કે, આ પલાયન થોડા સમયનું છે. એનો ઉદ્દેશ બળ–સંગ્રહ, આત્મરક્ષા ને મોગલ ગૌરવની પુનઃ સ્થાપના કરવાનો હતો. લુત્ફુન્નિસાના હૃદયમાં એ બધી વાત ઊતરી પણ નહિ. એ સ્વામીની અનુગામિની થઇ. એ તો સમજી હતી કે, પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવતા છે; પતિ જે દશામાં રહે તેજ દશામાં રહેવું પત્નીને માટે શ્રેયસ્કર અને વાંચ્છનીય છે.

આ નારીરત્નને કોઇ કોઇ ઇતિહાસવેત્તાઓ ‘ રખાત ’ તરીકે ઓળખાવે છે. લુત્ફુન્નિસા એક સાથેજ સિરાજની સચિવ, સખી, પ્રિયતમા, જીવનસંગિની અને હિંદુ–મુસલમાનની દૃષ્ટિએ જોતાં આદર્શ પત્ની હતી. તેને રખાત તરીકે ઓળખાવાતી જોઇને ખરેખર ખેદ થાય છે.

રાત્રે ત્રણ વાગ્યાના સમયે સિરાજ દીનવેશમાં લુત્ફુન્નિસા અને ચાર વર્ષની કન્યા, થોડાક વિશ્વાસુ નોકરો તથા ધનરત્નાદિ લઇને સાધારણ ગાડામાં બેસીને ભગવાન ગોલા તરફ પ્રયાણ

કરવા લાગ્યો. રાત્રિ વીતી ગઇ અને પ્રભાત થયું. ધીમે ધીમે સૂર્યનાં કિરણો વધારે ને વધારે પ્રખર થવા લાગ્યાં. કોમલાંગી, અસૂર્યસ્પર્શા લુત્ફુન્નિસા પોતાનાં કષ્ટોને તુચ્છ ગણીને ધૈર્યપૂર્વક ધીમે ધીમે રૂમાલથી પંખો કરીને સ્વામીનો થાક ઉતારવા લાગી. સિરાજ પગરસ્તે ભગવાન ગોલા ગામમાં પહોંચ્યો. ત્યાંથી મછવામાં બેસીને પદ્માના ઊછળતાં મોજાંઓ ઓળંગીને મહાનંદા નદી–પથમાં મછવાને ઊલટો ચલાવીને, ઉત્તર દિશા તરફ જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે જ્યારે મહાનંદા ઓળંગીને એ કાલિંદી નદીનો પ્રવાહ ઓળંગવાની તૈયારીમાં હતો અને તેની નૌકા જ્યારે રાજમહેલની બીજી પાર લગભગ ચાર ગાઉ દૂર બડાલ ગામે આવી પહોંચી, ત્યારે એકાએક તેની નૌકાની ગતિ બંધ પડી. નાજેરપુરની ખાડી ઓળંગ્યા પછીજ મોટી ગંગામાં પ્રવેશ કરાય એમ હતું, પણ ત્યાં આગળ પાણી ઓછું હોવાથી ત્યાંનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો.

આ દુર્ઘટના સિરાજને માટે કાળરૂપ થઇ પડી. ત્યાં આગળ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત ભૂખ્યાતરસ્યા ગાળ્યા પછી નવાબ ઘણોજ કંટાળી જઇને ખોરાક એકઠો કરવા સારૂ દાનશાહ નામના એક ફકીરની ઝૂંપડીમાં ગયો. પૂર્વે સિરાજે એ દાનશાહ ફકીર ઉપર ઘણો જુલમ કર્યો હતો. આ વખતે એ અત્યાચારનું વેર વાળવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે, એમ ધારીને એ ફકીરે ખોરાકીની વસ્તુઓ લઇ આવવાને બહાને બહાર જઇને મીરકાસિમ તથા તેના સગાભાઇ–રાજમહેલના ફોજદાર મીરદાઉદને બધા સમાચાર કહી દીધા.

મીરકાસિમે સિરાજને સપરિવાર બંદીવાન કરીને મુર્શિદાબાદ મોકલી આપ્યો. લુત્ફુન્નિસા બેગમ મીરકાસિમના હાથમાં સપડાઇ ગઈ. મીરકાસિમે તેને ભય બતાવીને તેના કિંમતી અલંકારો અને સઘળું દ્રવ્ય છીનવી લીધું. એ લૂંટનું કલંક મીરકાસિમના જીવનને સદાને માટે કલંકિત કરી રાખશે. ભાગ્યદોષથી તે તેના હાથમાં સપડાઇ હતી; પરંતુ એક બેગમ તરીકેનો તેનો માનમરતબો જાળવવાની મીરકાસિમની ફરજ હતી. તેણે એમ નહિ કરતાં લુત્ફુન્નિસાને ઢાકામાં કેદ કરી.

મુર્શિદાબાદ ગયા પછી સિરાજની શી દશા થઇ, એ બધાના જાણવામાં છે. મહમદ બેગને હાથે તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.

અને ખોસબાગમાં તેના શબને દફનાવવામાં આવ્યું.

સિરાજના મૃત્યુ પછી થોડા દિવસ બાદ અંગ્રેજોના પ્રયત્નથી લુત્ફુન્નિસાને ઢાકાથી મુર્શિદાબાદ આણવામાં આવી અને ખોસબાગમાં અલીવર્દી અને તેના સ્વામીની સમાધિની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપવામાં આવ્યું. તેના ભરણપોષણને સારૂ એક મહિને હજાર રૂપિયાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો; તે ઉપરાંત અલીવર્દીખાં અને સિરાજની કબરની દેખરેખનું કામ તેના હાથમાં સોંપાયાથી તેને બીજા ૩૦૫ રૂપિયા આપવામાં આવતા. આ ધનનો બેગમ લુત્ફુન્નિસા દુરુપયોગ કરતી નહિ. પોતાના ઉદરપોષણ જેટલું સામાન્ય ધન રાખીને, બાકીનું સર્વ ગરીબોનું દુઃખ નિવારણ કરવાના કાર્યમાં ખર્ચ કરી નાખતી હતી.

ખોસબાગમાં સ્વામીની સમાધિ આગળ બેસીને એ દરરોજ અશ્રુવિસર્જન કરતી. પ્રતિદિવસ પ્રભાતકાળમાં પોતાને હાથે પતિની કબર ઉપર તાજાં ખીલેલાં પુષ્પ ચડાવતી અને દરરોજ સંધ્યાકાળે સુગંધી દ્રવ્યવાળા દીપકોથી તેને પ્રકાશિત કરતી. એ તેનું નિત્યકાર્ય હતું.

સિરાજના મૃત્યુ પછી કેટલા દિવસ સુધી લુત્ફુન્નિસા જીવતી રહી, તે બરોબર જાણવામાં આવ્યું નથી. મિ. ફોર્સ્ટર જણાવે છે કે, "મેં લુત્ફુન્નિસાને ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં ખોસબાગમાં સિરાજની સમાધિ આગળ પડી રહેલી જોઈ છે." જો એ વાત સાચી હોય, તો સિરાજના મૃત્યુ પછી ચોવીસ વર્ષ સુધી લુત્ફુન્નિસા જીવતી હતી, એમ કહી શકાય.

બીજું મુતાખરીન નામક પુસ્તકનો અનુવાદક મુસ્તફા લખી ગયો છે કે, "મેં ઇ. સ. ૧૭૮૯ માં લુત્ફુન્નિસાને મુર્શિદાબાદમાં નિવાસ કરતી જોઇ છે." એ મત પ્રમાણે સિરાજના મૃત્યુ પછી ૩૨ વર્ષ સુધી લુત્ફુન્નિસા જીવતી હતી, એમ સાબિત થાય છે.

ત્રીજું મિ. બેવરિજ કહે છે કે, "મેં નિઝામતના દફતરમાં ઉમદાત-ઉન્-નિસા નામની સિરાજની એક પત્નીનો ઉલ્લેખ જોયો છે અને મારા મત પ્રમાણે ઉમદાત એજ લુત્ફુન્નિસા બેગમ છે. એ ઉમદાત-ઉન્-નિસાએ ઇ. સ. ૧૭૯૧ ના ઓગસ્ટ માસમાં સરકાર આગળ પોતાના વર્ષાસનમાં વધારો કરવા સારૂ અરજી આપી હતી." મિ. બેવરિજના વચનને સત્ય માનીએ તો એમ કહી શકાય કે, સિરાજના મૃત્યુ પછી ૩૭ વર્ષ

પછી લુત્ફુન્નિસા હયાત હતી.

સાંભળ્યા પ્રમાણે, સ્વામીની સમાધિની પૂજા કરતાં કરતાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું. મૃત્યુ પછી ખોસબાગમાં સ્વામીની જમણી બાજુએ તેના પગ આગળ, તે અનંત નિદ્રામાં સૂઇ ગઇ.

જાઓ, સાધ્વી લુત્ફુન્નિસા ! જાઓ, પતિની સાથે સિધાવો ! તમારૂં પતિધ્યાન સમાપ્ત થયું છે. જગતને તમે બતાવ્યું છે કે, હજારો દોષથી દૂષિત હોવા છતાં પણ પતિ દેવતા છે. જો કે તમે ઝાઝા દિવસ સુધી સ્વામીના નશ્વર દેહની સેવા કરવા પામ્યાં નહોતાં, તોપણ અશ્રુવિગલિતનેત્રે ઘણા દિવસ સુધી સ્વામીની કબરની પાસે બેસીને ઉન્માદિનીની પેઠે કદી પંખો કરતાં હતાં, તો કદી તેને પુષ્પમાળા પહેરાવતાં હતાં; કોઇ દિવસ પ્રેમના આવેશમાં આવી જઇને કબરને ચુંબન કરતાં અને પોતાના પ્રેમાસ્પદને ચુંબન કર્યું છે, એવા વિચારથી અશાંત હૃદયને શાંત કરતાં હતાં. જગતને તમે દેખાડી આપ્યું છે કે, જીવનમાં અને મરણમાં પતિ સાથે પત્નીનો અભેદ્ય સંબંધ છે; સર્વ-સંહારક કાળ તેનું છેદન કરી શકતો નથી, કાયદોકાનૂન તેનું છેદન કરી શકતો નથી.

પાશ્ચાત્યવાસીઓ! ભારતરમણીના ચરણકમળ આગળ બેસીને ઘણા સમય સુધી ‘નારીત્વ’ અને ‘પતિવ્રત’નું શિક્ષણ મેળવો!

ભૂતકાળના ઇતિહાસની સાક્ષીસ્વરૂપ એ ખોસબાગ હજુ સુધી છે અને જગતને લુત્ફુન્નિસાની પતિભક્તિની ઘોષણા કરે છે.

૧૮—विरंजी कुंवर

એ જોનપુર જિલ્લામાં આવેલા ગઢવાલ ગામની રહેવાસી હતી. તેના પિતાનું નામ ઠાકુર અમરસિંહ તથા પતિનું નામ સાહદીન હતું. એણે સંવત ૧૯૦૫ માં 'સતીવિલાસ' નામનો એક ગ્રંથ સતી સ્ત્રીઓની પ્રશંસામાં રચ્યો છે. એ રઘુવંશી ઠાકુરજાતિની હતી. પોતાના કાવ્યમાં એણે સસરા તથા પિયેર પક્ષનો વિસ્તારથી પરિચય આપ્યો છે. એ પતિની ઘણી ભક્ત હતી. પોતાના પુસ્તકમાં એણે પતિવ્રતાધર્મનું વર્ણન ઘણી રસિક ભાષામાં કર્યું છે. એની કવિતાના બેએક નમૂનાઓ અત્રે આપીશું, જેથી એની ભાષા તથા વિચારોનો પરિચય મળશે:—

જાઁચે ઉ ધર્મ પતિવ્રતકેરા, જેહિતેં કરૂં સબ ધર્મ બસેરા;
કૌ પતિવ્રતા કવન વ્યવહારૂ, કવન ધર્મ ત્રિયસુગતિ સિંગારૂ.
કવનિ વ્રત પતિકે પિય ભાખો, જેહિ હિત જીય દેહમેં રાખો;
અબ પિય નિરનય દેહુ બતાઇ, મેં ગઁવારી કુછ જાનિ ન પાઇ.
કરૌં સદા પતિપદકર પૂજા, જાનૌં દેવ અવર નહીં દૂજા;
પઢૌં સુનૌં પતિ સંગ પુરાના, બૂઝૌં વેદ શાસ્ત્ર કરજ્ઞાના.
આત્મજ્ઞાન અરૂ તત્ત્વવિભેદા, બ્રહ્મજ્ઞાન કછુ ભાષિત વેદા;
સો સબ સુનત રહૌં દિનરાતી, એક લાલસા મો મતિ માતી.
જોરિ કુવો કર પતિ સન પૂછા, એહ તો ધર્મ ત્રિયન કહ છુછા;
કહો ધર્મ પતિવર્ત વિચારા, જેહિં સુનિ નારિ જાહિં ભવ પારા.
કિમિ કરિ રહે ચરનમહઁ સેવી, જેહ ધર્મ નારિ હોઈ દેવી;

સવૈયા

તીરથ વ્રત સોં નેહ નહીં, અરૂ જાનોં નહીં કુછ દેવ પૂજારી;
ચાલ કુચાલ હમઁ નહીં માલૂમ, યાતેં કહેં સબ લોગ ગવારી;
જ્ઞાન વિવેક કહા લહે નારિ, સદા જેહિ નિર્ધન સંત બિચારી;
તાતેં વિરંજી વિચારી કહે મોહિ, દેહુ સિયાપતિ કંતસોં યારી,

સવૈયા

હોય મલીન કુરૂપ ભયાવનિ, જાહિ નિહારિ ઘિનાત હૈં લોગુ;
સોઊ ભજે પતિકે પદ પંકજ, જાય કરે સતિ લોકમેં ભોગૂ;
તાહિ સરાહત હૈં વિધિ શેષ, મહેશ બખાને બિસારિ કૈ જોગૂ;
યાતેં વિરંજી વિચારી કહે, પતિકે પદકી તિય કિંકરી હોજૂ.

९९–मा ई भा गी

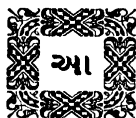
એ લાહોરમાં રહેતી હતી. પહેલાં તો દારૂ વેચવાનો ધંધો કરતી હતી. તેની દુકાન ઉપર દુરાચારી અને સ્વચ્છંદી વ્યસની લોકોની ઘણી ભીડ જામેલી રહેતી. આખરે ઝુલફિકાર નામના એક સદાચારી પુરુષ સાથે તેને પ્રેમ બંધાયો. એ પુરુષે તેને નીતિનો માર્ગ બતાવ્યો. માઈભાગીનું જીવન એકદમ સુધરી ગયું. તે અતિ સદાચારી અને ઇશ્વરભક્ત બની. પ્રભુ ગમે તેવા પાપીને પણ ઉદ્ધારવા સમર્થ છે, તેનું આ સન્નારીનું જીવન એક દૃષ્ટાંત છે. કહેવાય છે કે, ઇશ્વરભક્તિ અને યોગથી માઇભાગીને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેના મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળતા, તે સત્ય નીવડતા. પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહ તેના ઘણા ભક્ત હતા. એ નિર્લોભી સાધ્વી ઘણી વખત મહારાજા સાહેબનો તિરસ્કાર પણ કરતી; પરંતુ સાધુભક્ત મહારાજા કાંઇ બોલતા નહિ, ઊલટા તેની ખુશામત કરવા જતા. દિલ્હીનિવાસી પંડિત ગંગારામ માઇભાગીની સેવા કરવા વારંવાર આવ્યા કરતો હતો. કહેવાય છે કે, એક દિવસ માઇભાગીએ તેને કહ્યું: "મારી પાછળ શું કામ પડ્યો છે ? જા દરબારમાં જઇને દીવાનગીરી કર." બસ એજ દિવસે તેને દીવાનની નોકરી મળી.

માઇભાગીને મકાન બંધાવવાનો ઘણો શોખ હતો. તેણે ઘણી ઇમારતો બંધાવી હતી. હિજરી સન ૧૨૬૪ માં આ ભગવદ્‌ભક્ત બાઇનું મૃત્યુ થયું.

१००—अझिझुन्निसा

રમણી દિલ્હીના બાદશાહ અકબર (બીજા) ના અમાત્યની જયેષ્ઠ કન્યા હતી. ઓગણીસમાં સૈકાના સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન સુધારક અને પરોપકારી મહાત્મા સર સૈયદ અહમદ સાહેબે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. અઝિઝના પતિ ઘણા વિદ્વાન હતા અને ઉર્દુ, ફારસી તથા અરબી આદિ પૂર્વદેશીય ભાષાઓનું ઘણું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે અઝિઝુન્નિસાને પણ ઘણું સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ ઘણી સુશીલ અને સદાચારી રમણી હતી. તેના પતિનું મૃત્યુ થયું, તે વખતે સૈયદ અહમદ બાલ્યાવસ્થામાંજ હતા. એ વખતે કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર અઝિઝુન્નિસાને માથે આવી પડયો. એણે ત્રેવડ અને કરકસરથી સંસાર ચલાવીને સૈયદ અહમદને ઉછેર્યો. સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમનો મહિમા તેણે પોતાના ઉદાહરણથી સૈયદ અહમદને શીખવ્યો. આખી જિંદગી સુધી ઘરસંસારની વ્યવસ્થા તેણે ઘણીજ કુશળતાથી ચલાવી હતી. એ વખતમાં દિલ્હી અને લખનૌમાં સારા ખાનદાનના બાળકોને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપે એવી ઘણી થોડી શાળાઓ હતી; પરંતુ અઝિઝુન્નિસાએ પોતે વિદ્યાનાં સ્વાદિષ્ટ ફળોનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો, એટલે પુત્રને પણ સુશિક્ષિત કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. એ ઘણી વિદુષી સ્ત્રી હતી. પૂર્વ દેશની ત્રણ ભાષાઓ (ઉર્દુ, ફારસી અને અરબી)થી એ સારી પેઠે પરિચિત હતી અને કવિતાનો મર્મ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સમજી શકતી હતી. જ્ઞાનને લીધે તેનું હૃદય સારા સંસ્કારવાળું બન્યું હતું. મુસલમાન લોકોમાં ધર્મને નામે ચાલતા અનેક વહેમો ઉપરથી તેની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઇ હતી અને બાલ્યાવસ્થામાં તેણે આપેલા શિક્ષણના પ્રતાપેજ સર સૈયદ અહમદ ભવિષ્યમાં મુસલમાનોને વહેમ અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સમર્થ થયા હતા.

સર સૈયદે અલીગઢ કૉલેજ સ્થાપીને તથા બીજી અનેક રીતે મુસલમાન પ્રજાની સેવા કરીને અક્ષયકીર્તિ સંપાદન કરી છે. એ કીર્તિને માટે એ ઘણે અંશે તેમની વિદ્વાન અને કાર્યદક્ષ માતાના આભારી હતા, એમ એમના જીવનચરિત્રકારોનું માનવું છે.

૧૦૧–રાણી રાસમણિ

આ દાનશીલ ધર્મપરાયણા સ્રીને "રાણી" ની પદવી સરકાર તરફથી મળી નહોતી. લોકોજ તેના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા કે, જનસમાજમાં તે "રાણી" ની ઉપાધિથી ઓળખાવા લાગી. એ દાનશીલ રમણીએ કૈવર્ત જાતિના એક ગરીબ ખેડૂતને ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણદાસ હતું. તે હાલિસહરની પાસે નાકોના નામના એક નાના ગામડામાં વસતો હતો. રાસમણિ ઘણી રૂપલાવણ્યવતી સ્રી હતી. તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઇ જઇને કલકત્તાનિવાસી એક ધનવાન ગૃહસ્થ પ્રીતિરામ માડના બીજા પુત્ર રાજચંદ્રે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. સ્વામીનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી સ્વામીની મોટી જાગીરનો કારભાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે જમીનદારીનો વહીવટ ઘણીજ બુદ્ધિમત્તા સાથે કર્યો તથા તેની આવકમાં પણ ઘણો વધારો કર્યો. દાનશીલતાના સદ્ગુણ માટે તો તે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, બંગાળામાં ઘેરઘેર તેના ગુણાનુવાદ ગવાય છે. તેણે દક્ષિણેશ્વરમાં દેવીનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને એ મંદિરની પૂજા કરવા સારૂ જગવિખ્યાત સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને રાખ્યા હતા. રાણી રાસમણિએ એક ધર્મશાળા અને અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના પણ પોતાને ખર્ચે કરી હતી. ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને અન્ન તથા વસ્રનું પુષ્કળ દાન કરતી હતી. તેની તેજસ્વિતા પણ અસાધારણ હતી. તેને પુત્રસંતાન હતું નહિ. એક કન્યાને મૂકીને ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૧ માં ૬૭ વર્ષની વયે તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો.

१००–अज़िज़ुन्निसा

આ રમણી દિલ્હીના બાદશાહ અકબર (બીજા) ના અમાત્યની જયેષ્ઠ કન્યા હતી. ઓગણીસમાં સૈકા-ના સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન સુધારક અને પરોપકારી મહાત્મા સર સૈયદ અહમદ સાહેબે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. અઝિઝના પતિ ઘણા વિદ્વાન હતા અને ઉર્દુ, ફારસી તથા અરબી આદિ પૂર્વદેશીય ભાષાઓનું ઘણું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે અઝિઝુન્નિસાને પણ ઘણું સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. એ ઘણી સુશીલ અને સદાચારી રમણી હતી. તેના પતિનું મૃત્યુ થયું, તે વખતે સૈયદ અહમદ બાલ્યાવસ્થામાંજ હતા. એ વખતે કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર અઝિઝુન્નિસાને માથે આવી પડ્યો. એણે ત્રેવડ અને કરકસરથી સંસાર ચલાવીને સૈયદ અહ-મદને ઉછેર્યા. સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમનો મહિમા તેણે પોતાના ઉદાહરણથી સૈયદ અહમદને શીખવ્યો. આખી જિંદગી સુધી ઘરસંસારની વ્યવસ્થા તેણે ઘણીજ કુશળતાથી ચલાવી હતી. એ વખતમાં દિલ્હી અને લખનૌમાં સારા ખાનદાનના બાળકો-ને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપે એવી ઘણી થોડી શાળાઓ હતી; પરંતુ અઝિઝુન્નિસાએ પોતે વિદ્યાનાં સ્વાદિષ્ટ ફળોનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો, એટલે પુત્રને પણ સુશિક્ષિત કરવાનો તેણે સંક-લ્પ કર્યો. એ ઘણી વિદુષી સ્ત્રી હતી. પૂર્વ દેશની ત્રણ ભાષાઓ (ઉર્દુ, ફારસી અને અરબી)થી એ સારી પેઠે પરિચિત હતી અને કવિતાનો મર્મ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સમજી શકતી હતી. જ્ઞાનને લીધે તેનું હૃદય સારા સંસ્કારવાળુ બન્યું હતું. મુસલમાન લોકોમાં ધર્મને નામે ચાલતા અનેક વહેમો ઉપરથી તેની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઇ હતી અને બાલ્યાવસ્થામાં તેણે આપેલા શિક્ષણના પ્રતાપેજ સર સૈયદ અહમદ ભવિષ્યમાં મુસલમાનોને વહેમ અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સમર્થ થયા હતા.

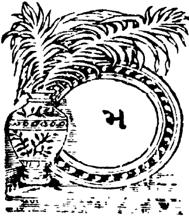
સર સૈયદે અલીગઢ કૉલેજ સ્થાપીને તથા બીજી અનેક રીતે મુસલમાન પ્રજાની સેવા કરીને અક્ષયકીર્તિ સંપાદન કરી છે. એ કીર્તિને માટે એ ઘણે અંશે તેમની વિદ્વાન અને કાર્યદક્ષ માતાના આભારી હતા, એમ એમના જીવનચરિત્રકારોનું માનવું છે.

૧૦૧–राणी रासमणि

આ દાનશીલ ધર્મપરાયણા સ્ત્રીને "રાણી" ની પદવી સરકાર તરફથી મળી નહોતી. લોકોજ તેના ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખતા કે, જનસમાજમાં તે "રાણી" ની ઉપાધિથી ઓળખાવા લાગી. એ દાનશીલ રમણીએ કૈવર્ત જાતિના એક ગરીબ ખેડૂતને ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો હતો. તેના પિતાનું નામ હરિકૃષ્ણદાસ હતું. તે હાલિસહરની પાસે નાકોના નામના એક નાના ગામડામાં વસતો હતો. રાસમણિ ઘણી રૂપલાવણ્યવતી સ્ત્રી હતી. તેના સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઇ જઇને કલકત્તાનિવાસી એક ધનવાન ગૃહસ્થ પ્રીતિરામ માડના બીજા પુત્ર રાજચંદ્રે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. સ્વામીનું અકાળ મૃત્યુ થયા પછી સ્વામીની મોટી જાગીરનો કારભાર તેણે પોતાના હાથમાં લીધો. તેણે જમીનદારીનો વહીવટ ઘણીજ બુદ્ધિમત્તા સાથે કર્યો તથા તેની આવકમાં પણ ઘણો વધારો કર્યો. દાનશીલતાના સદ્ગુણ માટે તો તે એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, બંગાળામાં ઘેરઘેર તેના ગુણાનુવાદ ગવાય છે. તેણે દક્ષિણેશ્વરમાં દેવીનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું અને એ મંદિરની પૂજા કરવા સારૂ જગવિખ્યાત સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને રાખ્યા હતા. રાણી રાસમણિએ એક ધર્મશાળા અને અન્નક્ષેત્રની સ્થાપના પણ પોતાને ખર્ચે કરી હતી. ગરીબ અને નિરાધાર લોકોને અન્ન તથા વસ્ત્રનું પુષ્કળ દાન કરતી હતી. તેની તેજસ્વિતા પણ અસાધારણ હતી. તેને પુત્રસંતાન હતું નહિ. એક કન્યાને મૂકીને ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૧ માં ૬૭ વર્ષની વયે તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો.

૧૦૨–મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ ઓગણીસમા સૈકાની અસામાન્ય વીર નારી છે. જે વખતે ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ સરકારની પૂર્ણ સત્તા જામી હતી, જે વખતે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી બ્રહ્મપુત્રા સુધીની વિશાળ ભૂમિ બ્રિટનની એકચક્રી હકુમત નીચે આવી હતી, તે વખતે લક્ષ્મીબાઇએ ઊંડાં મૂળ ઘાલી બેઠેલા બ્રિટિશ રાજ્યની સામે થઈને, સ્વાધીનતાના ગૌરવના રક્ષણ માટે સંકલ્પ કર્યો અને પોતાનું અસાધારણ વીરત્વ બતાવીને બ્રિટિશ અમલદારોને સ્તંભિત કરી નાખ્યા. લક્ષ્મીબાઇનું વીર હૃદય નાજુક કામિનીને છાજે એવી મધુરતા અને સ્નિગ્ધતાથી આર્દ્ર હતું, તેજ પ્રમાણે સ્થિરતા અને દઢ પ્રતિજ્ઞાને લીધે અટલ પણ હતું. માધુર્યમય કોમળ સૌંદર્યની સાથે મહારૌદ્ર ભાવનો સમાવેશ જોવાની કોઇને ઇચ્છા હોય, પ્રભાતકમળના અંગવિલાસની સાથે વિશાળ સાગરના ભયાનક દશ્યનું અવલોકન કરવાની ઈચ્છા હોય, કોમળ વીણાધ્વનિની સાથે લોકોની ભીડમાં થઇને આવતો પર્વતવિદારક ભૈરવ રવ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય, તેમને લક્ષ્મીબાઇ એક અનુપમ સ્વર્ગીય ભાવનાવાળી અદ્વિતીય સ્ત્રી તરીકે દર્શન દેશે. એ લાવણ્યમયી વીરાંગનાની વીરકહાણી સાંભળીને સ્તંભિત થઈ જવાય છે.

લક્ષ્મીબાઇ કોણ ? તેણે શા માટે બ્રિટિશ રાજ્યની વિરુદ્ધ હથિયાર ધારણ કર્યાં ? જે શક્તિના આવિર્ભાવ આગળ દિગ્વિજયી મરાઠાઓએ પણ મસ્તક નમાવ્યું હતું, પંજાબકેસરીના પંજાબનું આગલું ગૌરવ ભ્રષ્ટ થઇ ગયું હતું, બંગાળા અને બિહારની ફળદ્રૂપ ભૂમિમાં, મદ્રાસ અને મુંબઈનાં સમૃદ્ધિશાળી શહેરોમાં, સિંધુ અને મધ્યભારતના વિશાળ ક્ષેત્રમાં બ્રિટિશ પતાકા કોઇની

પણ હરીફાઈ વગર ઊડી રહી હતી અને ઈંગ્લૅંડના વેપારી-મંડળના એક અમલદારની શક્તિ,ભારતસામ્રાજ્યમાં દિનપ્રતિદિન પોતાની અબાધિત સત્તાનાં વધુ ને વધુ ઊંડાં મૂળ નાખી રહી હતી, તે વખતે એ મહાશક્તિની સામે થવાનું એણે શા માટે સાહસ કર્યું હતું ? એ બધી વાતનો અહીં ઉલ્લેખ કરીશું.

લક્ષ્મીબાઈ મોરોપંત નામના એક મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણની કન્યા હતી.મોરોપંત પેશ્વા બાજીરાવના સગા ભાઈ ચિમનાજી આપ્પા સાહેબનો ઘણો માનીતો હતો. આપ્પા સાહેબની સાથે એણે કાશી તીર્થમાં જઈને વાસ કર્યો હતો. એની પતિપ્રાણા ભાર્યા ભાગીરથીબાઈએ સ્વામીની સાથે કાશીવાસ કર્યો હતો. એ પવિત્ર સ્થાનમાં એમને ત્યાં એક કન્યારત્નનો જન્મ થયો. માતપિતાએ કન્યાનું નામ મનુબાઈ રાખ્યું. પાછળથી મનુબાઈ-એજ લક્ષ્મીબાઈના નામથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી.

એ વખતે પેશ્વા બાજીરાવ બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી આઠ લાખ રૂપિયાનું પેન્શન લઈને, રાજ્ય છોડીને કાનપુરની પાસેના બિઠુર ગામમાં વસતા હતા. આપ્પા સાહેબના મૃત્યુ થયા પછી, મોરોપંત પત્ની અને કન્યાને સાથે લઈને બિઠુર આવ્યા અને પેશ્વા બાજીરાવના આશ્રય તળે રહેવા લાગ્યા. અહીં પેશ્વાના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબ સાથે રમતગમતમાં મનુબાઈની બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થઈ. મનુની ઉંમર ત્રણ ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે મનુની માતાનું મૃત્યુ થયું. માતૃહીન બાલિકા મનુ પિતાના ઘણા આદર અને સ્નેહનું પાત્ર બની. મનુનું સ્વરૂપ ઘણુંજ સુંદર હતું. સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા અને સરળતાને લીધે એ સૌંદર્યમાં એક અપૂર્વ ઉજ્જવળ પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો હતો. બાજીરાવ અને તેના નોકરચાકરો બધા મનુના ઉપર ઘણોજ સ્નેહ રાખતા. સ્વભાવથીજ મનુના હૃદયમાં તેજસ્વિતા, નિર્ભયતા, દઢતા સામર્થ્યપ્રિયતા આદિ પુરુષોના ગુણો વાસ કરતા હતા. ઘરમાં સ્ત્રી નહિ હોવાથી પુરુષોને હાથેજ મનુને ઉછેરવામાં આવી. એને લીધે એના એ પુરુષોચિત ગુણો વિશેષ વિકાસ પામ્યા.

બાજીરાવને કંઈ સંતાન નહોતું. તેમણે બે દત્તકપુત્ર લીધા હતા. મોટાનું નામ નાનાસાહેબ અને નાનાનું નામ રાવસાહેબ પાડયું હતું. નાનાસાહેબ મનુના ઉપર ઘણું હેત રાખતો અને આખો દહાડો એની સાથે રમ્યા કરતો. મનુને પણ નાનાની

દોસ્તી ખૂબ ગમી ગઇ હતી. નાનાની સાથે એ ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા જતી, તલવારના પટા ખેલતી અને પતંગો ઉડાવતી. જ્યારે પોતે સહિયરોની સાથે રમવા જતી, ત્યારે પોતે રાણી બનતી અને પોતાની સખીઓને દાસી બનાવીને 'રાજ્ય'ની રમત રમતી.

આ પ્રમાણે મનુની બાલ્યાવસ્થા વ્યતીત થવા લાગી. એમ કહેવાય છે કે, એના જન્માક્ષર જોઇને કોઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે, "આ કન્યા રાજાની રાણી થશે." જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણી નિષ્ફળ ગઇ નહિ.

ભારતવર્ષના નકશાના મધ્યભાગમાં બુંદેલખંડ નામના પહાડી દેશમાં ઝાંસી નામક એક શહેર જોવામાં આવે છે. ઝાંસી ઘણા રમણીય સ્થાનમાં વસેલું છે. તેની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બે તરફ ઊંચા પર્વતો ઊભા છે. પર્વતોની તળેટી લીલાં વૃક્ષોથી સુશોભિત છે. ઠેકાણે ઠેકાણે વિશાળ જળાશયો અપૂર્વ શોભા આપી રહ્યાં છે. ઝાંસીના નાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૭ વર્ગ માઈલ છે. પૂર્વે ઝાંસીનું રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર કુલગૌરવ પેશ્વાના આશ્રિત રાજાઓના તાબામાં હતું; પાછળથી ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં બ્રિટિશ સરકાર સાથે તેનો સંબંધ સ્થપાયો હતો. ઝાંસીના છેલ્લા રાજાનું નામ ગંગાધરરાવ હતું. એ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં ઝાંસીની ગાદીએ બેઠો હતો. તેની પહેલી વારની પત્નીનું મૃત્યુ થયા પછી એમણે બીજી વાર મનુબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મનુની વય એ વખતે આઠ વર્ષની હતી; પરંતુ એ ઉંમરે પણ એ ઘણી નીડર અને હિંમતવાળી હતી. પરણતી વખતે ગોર મહારાજે વરની સાથે એનું પાનેતર બાંધ્યું, ત્યારે એણે કહ્યું: "ખૂબ સખત બાંધજો, એવું કસીને બાંધજો કે છૂટેજ નહિ."

વિવાહ થઇ ગયા પછી મનુ જ્યારે સાસરે આવી, ત્યારે ઝાંસીની પ્રજા તેનું સૌંદર્ય જોઇ એટલી બધી મુગ્ધ થઇ ગઈ કે, તેઓ તેમને 'લક્ષ્મીમા' કહીને બોલાવવા લાગ્યા. ત્યારથી એ સાસરામાં લક્ષ્મીબાઇના નામથીજ ઓળખાવા લાગી.

લક્ષ્મીબાઇના પિતા પણ ઝાંસીના રાજ્યમાં સરદાર પદવી પામીને ઝાંસીમાંજ આવી વસ્યા.

વિવાહનાં સાતઆઠ વર્ષ પછી લક્ષ્મીબાઇને એક પુત્ર જન્મ્યો. લક્ષ્મીબાઇ ગંગાધરરાવની બીજી વારની સ્ત્રી હતી અને

આ બાળક તેનું પ્રથમ સંતાન તથા ઉત્તરાધિકારી હોવાથી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ ઈશ્વરે તેનું આ સુખ છાજવા દીધું નહિ. ત્રણ માસની અંદર એ રાજકુમારનું મૃત્યુ થયું. પુત્રશોકને લીધે ગંગાધરરાવનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું. રોગ ઘણો ભયંકર હતો; એટલે મૃત્યુ પાસે આવેલું જોઇને એમણે એક બાળકને દત્તક લીધો. એ પુત્રનું નામ દામોદરરાવ પાડયું.

ગંગાધરરાવને અંગ્રેજ સરકાર સાથે મિત્રતાનો સંબંધ હતો, એટલે પોતાના દત્તકપુત્રને રાજ્યના વારસ તરીકે કબૂલ રાખવા માટે તેમણે મૃત્યુ પહેલાં એક પત્ર લખ્યો હતો: "હું ઘણોજ માંદો પડયો છું. એક શક્તિશાળી સરકારની ખાસ સહાયતા હોવા છતાં પણ, એક દિવસ મારા પૂર્વજોનું નામ વિલુપ્ત થશે, એ વિચારથી મને ઘણોજ ક્ષોભ થાય છે; એટલા માટે બ્રિટિશ સરકારની સાથે મારે જે સંધિ થઇ છે, તે સંધિની બીજી કલમ પ્રમાણે મારા નિકટના સગા, આનંદરાવ નામના પાંચ વર્ષના એક બાળકને દત્તકપુત્ર તરીકે હું ગ્રહણ કરૂં છું. જો ઇશ્વરકૃપાએ આપની દુવાથી હું સાજો થાઉં અને હજુ હું તરુણ અવસ્થામાં છું, એટલે મારે ત્યાં ભવિષ્યમાં પુત્ર જન્મે, તો એને લગતી યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા હું પછીથી કરીશ અને જો હું જીવતો ન રહું, તો મારો વિશ્વાસ અને આગ્રહ છે કે, બ્રિટિશ સરકાર એ બાળક ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખીને બાળકની માતા અને મારી વિધવા પત્નીને જિંદગી સુધી બધી મિલકતની માલિક બનાવશે. તેમની સાથે કોઇ પણ દિવસ કોઇ જાતની ખોટી વર્તણુંક નહિ ચલાવે."

મરણપથારીએ પડેલા ગંગાધરરાવની કલમથી આવાં વિનયપૂર્ણ નમ્ર વાકયો લખાયાં હતાં. તેના જીવનના છેલ્લા પત્ર ઉપરથી તેનું સૌજન્ય જણાઈ આવે છે; પરંતુ મુમુક્ષુ ગંગાધરરાવની એ અંતિમ વિનતિ સ્વીકારવામાં ન આવી.

એ વખતે લૉર્ડ ડેલહાઉસી ભારતમાં ગવર્નર જનરલ હતો. લૉર્ડ વેલેસ્લી ભારતમાં અંગ્રેજોનું પ્રાધાન્ય સ્થાપી ગયો હતો. લૉર્ડ વેલેસ્લીની એવી ઇચ્છા હતી કે, ભારતમાં એકલા અંગ્રેજોનું રાજ્ય રહેવું જોઈએ. એ વિચારથી તેણે સંધિનો ભંગ કરીને મહારાણા રણજિતના રાજ્ય ઉપર બ્રિટિશ વાવટો ચડાવ્યો. અયોધ્યાના નવાબને પેન્શન આપીને અયોધ્યા પ્રાંત અંગ્રેજોના

તાબામાં આણ્યો. તેની રાજનીતિના મહિમાથી સતારા રાજ્યમાંથી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મરાઠાઓનું આધિપત્ય લુપ્ત થયું હતું. તેણે અનેક કારણો બતાવીને દેશી રાજાઓનાં કેટલાંએ રાજ્યો અંગ્રેજોના અમલ તળે આણ્યાં હતાં.

હવે તેણે એક કાયદો ઘડ્યો કે, “જે રાજાઓએ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક સંધિ કરીને અંગ્રેજોની અધીનતા અને આશ્રય ગ્રહણ કર્યાં છે, તેમાંનો કોઇ રાજા નિઃસંતાન હોવાથી દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરશે, તો એ દત્તકપુત્ર આ દેશના પ્રાચીન રિવાજ મુજબ રાજ્યનો ભવિષ્યનો ગાદીવારસ ગણાશે; પણ અંગ્રેજોએ જે રાજ્યો ઉપર લડાઇમાં એક વાર જિત મેળવ્યા પછી, પાછાં એના એ રાજાઓને તેમનાં રાજ્ય સોંપ્યાં છે, તેઓ એ રાજ્યના જમીનદાર જેવા ગણાશે. નિઃસંતાન હોવાથી તેઓ દત્તકપુત્ર રાખશે, તો એ પુત્ર દત્તક તેની અંગત મિલકતનો વારસ થઈ શકશે, પણ રાજ્યનો વારસ ગણાશે નહિ. એવી અવસ્થામાં રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં આવશે.”

એ નિયમ પ્રમાણે લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ સતારા, નાગપુર અને ઝાંસીને પોતાના તાબામાં લીધાં.

રાજ્ય ગયું, પુત્રનો અધિકાર લુપ્ત થયો; લક્ષ્મીબાઇને આથી પાર વગરનું દુઃખ થયું. તેના સ્વામીએ લીધેલો દત્તકપુત્ર, જે હિંદુશાસ્ત્ર અને દેશના પ્રચલિત રિવાજ પ્રમાણે તેના સ્વામીના રાજ્યનો હકદાર વારસ હતો, તેને મંજૂર રાખવાની તેણે ઘણા દાખલાદલીલો સાથે, ઘણાજ વિનયપૂર્વક સરકારને વિનતિ કરી; પણ તેની એ વિનતિ સ્વીકારવામાં આવી નહિ.

અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ સાથે જ્યારે તેને એ વિષયમાં વાતચીત થઈ, ત્યારે પોતાની બધી દલીલો અને વિનતિઓ નિષ્ફળ ગયેલી જોઇને, ગુસ્સામાં આવી જઇને તેજસ્વી લક્ષ્મીબાઇએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું હતું:—

“મૈરી ઝાંસી દૂંગી નહિ.”

પણ તેનું કાંઇજ વળ્યું નહિ. ઝાંસી અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું.

આ અરસામાં બિઠુરમાં બેઠે બેઠે પેન્શન ખાનારા વૃદ્ધ પેશ્વા બાજીરાવ બીજાનું મૃત્યુ થયું. લૉર્ડ ડેલહાઉસીની તેના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબને પેન્શન આપવાની ઇચ્છા નહોતી. તેણે કહ્યું:

"બાજીરાવના દત્તકપુત્રનું પાલનપોષણ કરવાને અંગ્રેજ સરકાર બંધાયલી નથી. બાજીરાવ પુષ્કળ મિલકત છોડી ગયો છે. એ મિલકતમાંથી તથા બિઠુરની જાગીરમાંથી જે આવક થાય, તે નાનાસાહેબ અને રાવસાહેબના ગુજરાનને માટે પૂરતી છે."

પિતાનું પેન્શન મેળવવા માટે નાનાસાહેબે ઘણી દલીલપૂર્વક અરજી કરી. વિલાયતમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલ્યો, પણ કાંઇજ વળ્યું નહિ; આથી નાનાસાહેબે અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ ખટપટ કરવી શરૂ કરી.

લૉર્ડ ડેલહાઉસીની આ ખાલસા કરવાની નીતિથી નાનાંમોટાં ઘણાં દેશી રાજ્યો અસંતુષ્ટ થયાં અને એમને લીધે રાજ્યવત્સલ પ્રજાનાં દિલ પણ દુભાયાં. અધૂરામાં પૂરું, લશ્કરી સિપાઇઓને ઉશ્કેરે એવા બીજા પણ એકબે બનાવો બની આવ્યા અને એકાએક ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો સિપાઇઓનો બળવો જાગી ઊઠ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં મે મહિનામાં બિહારથી તે દિલ્હી સુધી આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમજ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ સિપાઇઓ બળવાખોર થઇ ગયા. જે જે શહેરોમાં બંડ થયું, તે તે સ્થળોના અંગ્રેજો કુટુંબ સાથે કિલ્લામાં ભરાઇ ગયા; પણ સિપાઇઓના હાથમાં જ્યારે એ કિલ્લો આવતો, ત્યારે તેઓ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો તથા તેમનાં બાળકોની કતલ કરી નાખતા. બીજે પણ જ્યાં અંગ્રેજો તેમના હાથમાં આવતા, ત્યાં તેઓ તેમના પ્રાણ લેતા.

પરંતુ આ બળવો સિપાઇઓનોજ હતો, આથી કેટલાક ભારતવાસીઓએ દયાની લાગણીથી પ્રેરાઇ આ બળવાના સમયમાં ઘણાં અંગ્રેજ કુટુંબોને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. સિપાઇઓને એ વાતની ખબર પડતાં તેઓ આશ્રયદાતા દેશીઓનું પણ સત્યાનાશ વાળવાનું ચૂકતા નહિ; છતાં પણ આ દેશનાં સ્ત્રીપુરુષો સ્વાભાવિક દયાની લાગણીને લીધે, ગમે તેટલું જોખમ વેઠીને પણ અંગ્રેજોને એ વિપત્તિમાં આશ્રય આપવાનું ચૂકતાં નહિ.

સિપાઇઓએ દિલ્હીના નામમાત્રના બાદશાહ વૃદ્ધ બહાદુરશાહને હિંદુસ્તાનના બાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો. બહાદુરશાહ તથા એના પુત્રો પણ સિપાઇઓ સાથે મળી ગયા. કાનપુર

બળવાખોરોનું મુખ્ય કેંદ્ર થઇ પડ્યું. નાનાસાહેબ એમનો સરદાર બન્યો. તાત્યા ટોપી નામનો એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કદી મધ્ય ભારતમાં, તો કદી ઉત્તર ભારતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ફરતો ફરીને નાનાસાહેબના પક્ષના બળવાખોર સિપાઈઓને મદદ આપતો. બિહારના ક્ષત્રિય જમીનદાર કુમારસિંહને સરકારે કપટથી પકડવાનો યત્ન કર્યો, એટલે એ પણ સિપાઇઓના બળવામાં એક આગેવાન સરદાર બન્યો હતો. અયોધ્યાના મુસલમાન જાગીરદારો પણ બળવાખોરોને મદદ આપતા હતા.

બીજા શહેરોની પેઠે ઝાંસીમાં પણ અંગ્રેજી લશ્કરના સિપાઇઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા. જો કે અંગ્રેજો ઉપર લક્ષ્મીબાઈ ઘણીજ અપ્રસન્ન હતી; તોપણ એ બદલો વાળવા ખાતર, બળવાખોર સિપાઇઓની સાથે પ્રારંભમાં સામેલ થઇ નહોતી.

સિપાઇઓને ઉશ્કેરાયલા જોતાંવારજ ઝાંસીના ડેપ્યુટી કમિશ્નર કેપ્ટન ગૉર્ડને મડમો તથા બાળકોના રક્ષણને માટે લક્ષ્મીબાઇની મદદ માગી. રાણીએ પોતાના મહેલમાં ઘણીજ કાળજીપૂર્વક તેમને આશ્રય આપ્યો. સિપાઇઓ બળવાખોર થયા પછી અંગ્રેજ પુરુષો ઝાંસીના કિલ્લામાં જઈ રહ્યા અને તે વખતે એમની મડમો તથા બાળબચ્ચાં પણ લક્ષ્મીબાઇના મહેલમાંથી કિલ્લામાં ગયાં. કિલ્લામાં પણ રાણીએ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેમને માટે ગુપ્ત રીતે રસોઇ મોકલાવી. તેમના રક્ષણને માટે થોડુંઘણું લશ્કર એકઠું કરવાની તેણે મિ. ગૉર્ડન પાસે રજા માગી; પણ ગૉર્ડને કહ્યું કે, "એવી મદદની કાંઇ જરૂર નથી."

પરંતુ એ લોકો કિલ્લાનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. સિપાઇઓએ કિલ્લાને પોતાના તાબામાં લીધો અને અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ તથા બાલક–બાલિકાઓની હત્યા કરી. એટલા બધા માણસોમાંથી ફક્ત બેએક પુરુષ અને એકાદ સ્ત્રી મહામહેનતે પલાયન કરીને બચી શક્યાં. કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો લખે છે કે, "રાણી લક્ષ્મીબાઇના હુકમથી અથવા તો તેની જાણમાં તેના સિપાઇઓ એ ભીષણ હત્યાકાંડમાં સામેલ થયા હતા. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો મદદને માટે રાણીની પાસે જતા હતા, એટલામાં રાણીના સિપાઇઓએ રસ્તામાં તેમને પકડીને કેદ કર્યા તથા રાણી પાસે લઇ ગયા. રાણીએ તેમને સિપાઇઓના હાથમાં સોંપ્યા અને તે દુષ્ટોએ તેમની હત્યા કરી." પણ એક વિશિષ્ટ અંગ્રેજ

ઇતિહાસવેત્તા ઘણી શોધખોળ પછી લખી ગયો છે કે, "રાણી કે એની પ્રજા કોઇ પણ પ્રકારે આ હત્યાકાંડમાં સામેલ નહોતાં; જે બેએક ગોરા લોકોએ નાસી જઇને પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા હતા, તેમાંના એકે પાછળથી રાણીના દત્તકપુત્ર દામોદરરાવને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, "રાણીના નામ ઉપર આ મિથ્યા કલંક લગાડવામાં આવ્યું છે. હત્યામાં મદદ આપવી તો દૂર રહી, પરંતુ રાણીએ વિપત્તિના સમયમાં, આશ્રય આપીને, ખોરાક આપીને તથા માણસો આપીને અમને મદદ કરી છે."

ઝાંસીના કિલ્લા ઉપર કબજો મેળવ્યા પછી સિપાઇઓએ રાણીના મહેલ ઉપર ચડાઇ કરી. યુદ્ધના ખર્ચને માટે રાણી પાસે ત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા અને રૂપિયા નહિ મળે તો રાણીના મહેલને તોપને ગોળે ઉરાડી મૂકીશું, એવો ભય બતાવ્યો.

એટલા રૂપિયા આપવા જેટલી રાણીમાં શક્તિ નહોતી. તેણે સિપાઇઓને ઘણી વિનતિ કરી, પણ સિપાઇઓએ કાંઈ માન્યું નહિ. આખરે લાચાર થઇને રાણીએ અલંકાર અને રોકડ મળીને એક લાખ રૂપિયા આપીને સિપાઇઓને મનાવ્યા.

સિપાઇઓએ આનંદપૂર્વક રાણીનો જયજયકાર કર્યો અને રાજ્યની માલિક રાણી છે, એવો ઢંઢેરો પીટતા દિલ્હી તરફ ગયા.

ઝાંસીમાં અત્યારે અંધાધૂંધી ચાલતી હતી. અંગ્રેજોની સત્તાનો ધ્વંસ થયો હતો. સિપાઇઓ પણ ચાલ્યા ગયા હતા. કેટલા દિવસ પછી અંગ્રેજો પાછાં આવીને શાસન અને શાંતિ સ્થાપશે, તે નક્કી નહોતું. અંધાધૂંધીને લીધે ઝાંસીની પ્રજાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. રાણી લક્ષ્મીબાઇએ રાજ્ય ખોયું હતું, પણ પ્રજા ઉપરનાં સ્નેહ તથા મમતા તેના હૃદયમાંથી ઓછાં થયાં નહોતાં. ઝાંસીના મુખ્ય આગેવાનોની સલાહથી એણે રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. જબલપુરના કમિશ્નરને રાણીએ લખી મોકલ્યું કે, "રાજ્યમાં અંધેર ફેલાઇ જવાથી પ્રજાના રક્ષણ સારૂ મેં રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો છે. જેટલા દિવસ અંગ્રેજ સરકાર ઝાંસીમાં આવીને પોતાની સત્તા પાછી નહિ સ્થાપે, તેટલા દિવસ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે હું રાજ્યનો કારભાર ચલાવીશ."

પરંતુ અંગ્રેજ અમલદારોએ રાણીનાં આ વચન પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહિ. યુદ્ધની ગડબડમાં વિરુદ્ધ પક્ષનાં માણસો ખરી

વાત સમજી શકતાં નથી. એવે વખતે રોજ નવી નવી ગપ્પો અને ખોટી શંકાઓ ઊઠે છે. ઝાંસીમાં વાસ્તવિક રીતે શો બનાવ બન્યો હતો, તેનું પ્રમાણપૂર્વક ખરૂં વૃત્તાંત્ત અંગ્રેજ અમલદારોને કાને પહોંચવાનો એ સમયમાં સંભવ નહોતો. દેશમાં બળવો ઊભો થાય છે, ત્યારે રાજ્યના અમલદારોના મનમાં વિશ્વાસ કરતાં સંદેહ વધારે પ્રબળ હોય છે. ઘણી સામાન્ય ઘટના ઉપરથી એવે વખતે અમલદારો વિશ્વાસુ–વફાદાર પ્રજા ઉપર શક લઇ જાય છે અને તેમને પોતાના શત્રુ માનતાં સંકોચાતા નથી. રાણી ઘણી તેજસ્વી અને બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી છે, એ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. ઝાંસી અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાથી, રાણી અંગ્રેજો ઉપર ઘણી અસંતુષ્ટ છે, એ પણ તેમને માલૂમ હતું. અંગ્રેજોની સામા થવાને નાનાસાહેબને જે કારણ મળ્યું હતું, તેના કરતાં મોટું કારણ રાણીને મળ્યું હતું. એવા સંયોગોમાં ખુલ્લી રીતે નહિ, તો ગુપ્તપણે પણ રાણી સિપાઇઓના પક્ષમાં હશે, એવો વિચાર અંગ્રેજ અમલદારોના મનમાં આવે એ સ્વાભાવિક હતું.

તેમણે પહેલાં એ પણ ગપ સાંભળી હતી કે, અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકબાલિકાઓના હત્યાકાંડમાં રાણીનો હાથ હતો. હવે રાણીએ જ્યારે ઝાંસીનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો, ત્યારે અમલદારોને ખાતરી થઈ કે, બળવાખોર સિપાઇઓની સાથે મળી જઇને રાણી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવા માગે છે અને તેનો આ પત્ર અંગ્રેજોને છેતરવાનો એક રાજનૈતિક પ્રપંચજ છે. તે ઉપરાંત સિપાઇઓને રાણીની પાસેથી નાણાં મળ્યાં હતાં અને એ લોકો રાણી ઝાંસીના રાજ્યની માલિક છે, એવી ઘોષણા કરતા કરતા દિલ્હીની તરફ ગયા હતા; તેટલા ઉપરથી પણ તેમની એ અટકળને પુષ્ટિ મળતી હતી. ચારે તરફ ગપ ફેલાઇ ગઇ કે, બળવાખોરોને પૈસા આપીને તેમની મદદથી લક્ષ્મીબાઇએ ઝાંસીનું રાજ્ય પોતાના અધિકારમાં લીધું છે.

આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે, રાણી લક્ષ્મીબાઇ ખરેખર અંગ્રેજોના પક્ષમાં છે, એ વાત અંગ્રેજ અમલદારો માની શક્યા નહિ. તેઓ નાનાસાહેબ વગેરેની માફક રાણી લક્ષ્મીબાઇને પણ પોતાની શત્રુ ગણવા લાગ્યા.

રાણીનો ખરો ઉદ્દેશ શો હતો, તે સમજવું અઘરૂં છે. અંગ્રે-

જેની હત્યામાં રાણીનો હાથ નહોતો, એ બાબતની પૂરતી સાબિતીઓ મળી આવે છે. અંગ્રેજો ઉપર અસંતુષ્ટ હોવા છતાં પણ, નિર્દોષ વિપત્તિગ્રસ્ત અંગ્રેજ નરનારી એને શરણે આવે, ત્યારે તેમને શરણ આપવાને બદલે હત્યા કરે એવી ક્રૂરતા કોમળહ્રદયા ભારતરમણી લક્ષ્મીબાઇને માટે અસ્વાભાવિક છે; પરંતુ અંગ્રેજોને તે શત્રુ માનતી હોય, તોપણ વિપત્તિને સમયે શત્રુને આશરો આપવો એ એક વાત છે અને લાગ આવ્યે પોતાનું ખોયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાનો યત્ન કરવો, એ બીજી વાત છે. જે ઝાંસી તેને પ્રાણ કરતાં પણ વહાલું હતું, તે ઝાંસી ખોવાનો વખત આવ્યો ત્યારે, તેણે દૃઢતા અને ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું હતું કે, "મારી ઝાંસી આપીશ નહિ." જે ઝાંસી ખોયા પછી તેણે આટલા દિવસો દારુણ દુઃખમાં ગાળ્યા હતા, તે ઝાંસીને લાગ આવ્યે પાછું મેળવવાની તેને ઇચ્છા થઇ હોય, તો તે પણ સ્વાભાવિક છે;

વિદ્રોહી સિપાઇઓની મદદથી ઝાંસી પાછું મળશે, એવી આશા કે ઇચ્છા થઇ હોય, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રાણીના શબ્દોથી કે રાણીના વ્યવહારથી મળતું નથી. અંધાધૂંધીના વખતમાં અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝાંસીની શાંતિ સાચવી રાખવી, એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો અને એ ઉદ્દેશ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેતાંવારજ તેણે પાસેના અંગ્રેજ અમલદારને લખી જણાવ્યો હતો. રાણીના ઉદ્દેશો સંબંધી વધારે અટકળ ન કરતાં તેના આ કાર્યનું પરિણામ શું આવ્યું, તે આપણે જોઇએ.

રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધા પછી, આઠદસ મહિના સુધી તેણે ઘણી દક્ષતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું. એક તરફ તેનામાં સાહસ, શક્તિ, ચતુરાઈ, દૃઢતા અને તેજસ્વિતા આદિ પુરુષોચિત ગુણો હતા, તેવીજ રીતે બીજી તરફ દયા, કોમળતા આદિ રમણીને છાજે એવા ગુણોથી પણ તેનું હૃદય પૂર્ણ હતું.

રાણીની ઉંમર એ વખતે બાવીસત્રેવીસ વર્ષની હતી. દેખાવમાં તે પરમ સુંદર હતી. પ્રતિભા ને ઉજ્જવળ યૌવનને લીધે, ઉદ્ભાસિત તેનું સૌંદર્ય જોતાં તે સાક્ષાત્ દેવી જેવી લાગતી હતી. દેવીના જેવા સૌંદર્યથી, રાણીના જેવી દૃઢતા અને તેજસ્વિતાથી, માતાના જેવા સ્નેહમય કોમળ વ્યવહારથી તેની પ્રજા તથા તેના સૈનિકો ભય, ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

તેને વશ થઇ ગયા હતા. વિખ્યાત અંગ્રેજ સેનાપતિ સર હ્યુરોઝે રાણીની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમણે પોતે રાણીના આ બધા ગુણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે, "રાણીના ગુણથી તેની પ્રજા તથા સૈનિકો તેને એટલા બધા વશ હતા કે, તેમના શત્રુઓને સૌથી વધારે બીક રાણીનીજ રહેતી."

વિધવા થયા પછી રાણીનું દૈનિક જીવન આ પ્રમાણેનું હતું. પાછલી રાતે ઊઠીને સ્નાન કરીને તે શિવપૂજા કરતી. ત્યાર પછી કપડાં પહેરીને રાજમહેલના આંગણામાં લગભગ બે કલાક સુધી, ઘોડા ઉપર સવાર થઇને ફરતી. એ કામને માટે તેણે ચાર પાંચ સુંદર મજબૂત ઘોડા રાખ્યા હતા. દરરોજ એ ઘોડાઓને પોતે એ પ્રમાણે દોડાવતી.

કસરત થઇ રહ્યા પછી પાછી તે સ્નાન કરતી અને બ્રાહ્મણો તથા દીનદુઃખી લોકોને દાન કરી ભોજન કરતી.ભોજન કર્યા પછી ત્રણ વાગ્યા સુધી નાના નાના કાગળના ટુકડા ઉપર રામનામ લખતી અને તેની લોટની સાથે ગોળીઓ વાળીને માછલાંઓને ખવરાવતી. ત્યાર પછી સંધ્યાકાળથી તે રાતના ૮ વાગ્યા સુધી પુરાણ સાંભળતી. એ વખતે લોકો સાથે મુલાકાત અને વાતચીત કરતી. ત્યાર બાદ સ્નાન કરતી અને સંધ્યા તથા આહ્નિકમાં દોઢ પહોર કરતાં વધારે વખત ગાળતી. ત્યાર પછી શયન કરતી.

રાજ્યશાસનના વખતમાં દરરોજ રામનામ લખવાનું સમાપ્ત થયા પછી, રાણી લગભગ ત્રણ વાગ્યે રાજકાજને માટે દરબારમાં આવતી. એ વખતે કોઈ દિવસ તો એ પુરુષવેશમાં કમરે તલવાર બાંધીને બિરાજતી, કોઇ દિવસ સ્ત્રીવેશમાં સાદી સાડી, સાદી કાંચળી અને હીરાના સામાન્ય અલંકાર પહેરતી.

દરબારગૃહની પાસેના મકાનમાં રાણી પડદાની આડમાં બેસીને પ્રજાની અરજી તથા સુખદુઃખની વાતો સાંભળતી અને તેના ફેંસલા કરતી.

પણ આ આઠદસ મહિના પણ એ શાંતિમાં નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરી શકી નહિ. તેણે રાજ્યગ્રહણ કર્યા પછી થોડા વખતમાં, તેના સ્વામીના એક નિકટના સગા સદાશિવરાવ નારાયણે કેટલાક કિલ્લા અને ગામો ઉપર અધિકાર મેળવીને 'ઝાંસીના મહારાજા' તરીકે પોતાની આણ ફેરવાવી; પરંતુ રાણીએ તરતજ

સૈન્ય મોકલીને તેને પરાજિત કરી કેદ કર્યો, પણ એક શત્રુ દબાયો એટલે બીજો પ્રબળ શત્રુ ઊભો થયો. ઝાંસીની પડોશમાં ઓરછા અને તેહુરી નામનાં નાનાં રાજ્યો છે. ઓરછાની રાણી લહીબાઇના સેનાપતિ નથેખાંએ વીસહજાર સૈન્ય સાથે ઝાંસી ઉપર ચડાઈ કરી.

રાણીનું સૈન્ય વધારે નહોતું. અંગ્રેજોએ રાજ્ય ઉપર અધિકાર જમાવ્યો, તે વખતે તેણે બધી તોપો તથા દારૂગોળાનો નાશ કર્યો હતો. આ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થવાથી રાણીએ સત્વર સૈન્ય એકઠું કર્યું અને કારખાનાં ઉઘાડીને બંદૂકો તથા દારૂગોળા બનાવવા માંડયાં. તેના નિમંત્રણથી બુંદેલખંડના સરદારો પોત-પોતાનું સૈન્ય લઈને આવ્યા. દુર્ગને સુરક્ષિત કર્યા પછી રાણીએ યોગ્ય ઠેકાણે મોરચો નાખ્યો અને પોતે પઠાણના વેશમાં સૈનિકોને મોખરે ઊભી રહી. યુદ્ધ આરંભાયું.

કિલ્લા ઉપર રાણીએ અંગ્રેજ અને પેશ્વાનાં નિશાન ચડાવ્યાં. નથેખાં યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યો અને રાણીની સાથે સંધિ કરવાની તેને ફરજ પડી.

યુદ્ધના સમયમાં રાણી પોતાના સૈન્યની સાથે માતાની માફક વર્તતી. ઘાયલ થયેલા સૈનિકની વેદના જોઈએ તેની આંખ-માંથી જળધારા વહેતી. પોતે જાતે હાજર રહીને તેની ચિકિત્સા અને માવજત કરાવતી; પાસે બેસીને મીઠી વાણીથી તેને દિલાસો આપતી ને તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવીને તેનું દુઃખ ઓછું કરતી.

અસ્તુ ! ઇંદોરમાં અંગ્રેજ સરકારનો જે પ્રતિનિધિ રહેતો હતો, તેના તાબામાં ઝાંસી એ વખતે હતું. નથેખાંની ચડાઈનો અહેવાલ રાણીએ તેના ઉપર મોકલી આપ્યો, પણ એ પત્ર એજંટને પહોંચ્યો નહિ.

અંગ્રેજ અમલદારો પોતાને દુશ્મન ન ગણે તેને સારૂ રાણીએ જેટલા પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેટલા બધા નિષ્ફળ ગયા. રાણીને દમન કરીને ઝાંસીને પાછું પોતાના અધિકારમાં લેવા માટે સર હ્યુરોઝ સૈન્ય લઇને ઝાંસીની તરફ અગ્રેસર થયો. અંગ્રેજોની સાથે અત્યાર સુધી રાણીએ જે વ્યવહાર રાખ્યો હતો, તે ઉપરથી એણે એમ કદી ધાર્યું નહોતું કે, અંગ્રેજો એકદમ સૈન્ય લઇને યુદ્ધ કરવા આવશે.

અંગ્રેજોના એજન્ટને બધી વાત સવિસ્તર કહી સંભળાવવા માટે તેણે એક દૂત મોકલ્યો; પણ એ દૂત ઇંદોર ગયો નહિ. અંગ્રેજોના એજન્ટ સાથે એણે મેળાપ કર્યો નહિ અને એમ ને એમજ દૂર રહીને, રાણી પાસે ખોટા સમાચાર મોકલતો રહ્યો. રાણી તો એમ સમજી કે દૂતે અંગ્રેજોના એજન્ટ આગળ પોતાનો પક્ષ સમર્થન કરવા માટે બનતો યત્ન કર્યો છે.

બીજી તરફથી ઝાંસીના નવા સૈનિકો તથા અંગ્રેજોના અમલમાં જેમને દુઃખ અને નુકસાન વેઠવું પડયું હતું, તેવા અમલદારો રાણીને યુદ્ધ કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા.

આ ગૂંચવણના સમયમાં રાણીને સમાચાર મળ્યા કે, "જો એ હથિયાર છોડી દઈને પોતાના અમલદારો સાથે અંગ્રેજોના તંબૂમાં જઇને તાબે થશે, તો અંગ્રેજો તેને માફી આપશે." આ કાર્યને રાણીએ સન્માનજનક ગણ્યું નહિ. લાચારીએ તેણે યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

રાણીની પાસે ફક્ત અગિયાર હજાર સૈનિકો હતા. થોડા સમયમાં જેટલી બની શકે તેટલી વ્યવસ્થા કરીને, રાણીએ પોતે લશ્કરની સરદારી લીધી. ઝાંસીનગર મજબૂત કોટથી રક્ષિત હતું. એ કોટમાં યોગ્ય સ્થળે તોપો તથા સૈનિકો ગોઠવીને રાણીએ નગરરક્ષાનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચ માસના છેવટના ભાગમાં સર હ્યુરોઝે ઝાંસીને ઘેરો ઘાલ્યો. અતુલ પરાક્રમપૂર્વક રાણીએ દસઅગિયાર દિવસ સુધી ઝાંસીનું રક્ષણ કર્યું. એ સમયમાં રાતદિવસ તેને કામ કરવું પડતું; જરા પણ વિશ્રામ મળતો નહિ.

પુરુષવેશે ઘોડેસવાર થઇને રાણી હમેશાં ગોલંદાજ અને સિપાઇઓની પાસે ફરતી રહીને તેમના કાર્યની દેખરેખ રાખતી. જ્યાં કંઇ જે વસ્તુનો અભાવ હોય ત્યાં પોતે ઊભી રહીને એ અભાવ દૂર કરતી. થાકી ગયેલા લશ્કરને ઉત્સાહનાં વચનોથી હિંમત આપતી, કોટનો કોઇ ભાગ દુશ્મનોના ગોળાથી તૂટી જતો તો જાતે ઊભી રહીને કારીગરો પાસે તેનું સમારકામ કરાવતી અને નગરમાં જે લોકોએ આશ્રય લીધો હતો તેમના રહેવાનો તથા ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરતી.

રાણીની વીરતા, અવિરત પરિશ્રમ તથા અદમ્ય ઉત્સાહથી

ઝાંસીનાં બાલકબાલિકાઓ પણ ઉત્સાહિત થયાં હતાં. એ લોકો પણ કોટનું સંરક્ષણ કરવામાં મદદ કરતાં; થાકી ગયેલા સૈનિકોને ખોરાક તથા પાણી લાવી આપતાં.

યુદ્ધની સૂચના થયા પછી રાણીએ નાનાસાહેબ અને તાત્યા ટોપીની પાસે મદદ માગી હતી. તાત્યો એક લશ્કર લઈને રાણીની મદદે આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર મળતાંવાર સર હ્યુરોઝ પ્રબળ પરાક્રમથી કોટ ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યો. એક તરફથી તેના લશ્કરની એક ટુકડીએ તાત્યાને હરાવી તેનો રસદ તથા દારૂગોળો પોતાના કબજામાં લીધો.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે નગરના કોટનો એક દરવાજો અંગ્રેજ સૈનિકોના હાથમાં આવ્યો. એ રસ્તે અંગ્રેજોના સૈન્યે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાણીએ કિલ્લાની અંદર આશ્રય લીધો પણ બહારથી મદદ મળવાનો સંભવ નહોતો; એટલે એ દશામાં ઘણા દિવસ સુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું અસંભવિત હતું. કાંઈ પણ મદદને અભાવે તેમને જલદી શરણે જવું પડશે એમ રાણીને લાગ્યું. આખરે લાચાર થઈને એક રાત્રે અંધારામાં પિતા, બાળક પુત્ર દામોદર તથા કેટલાક સેવકોને લઈને રાણી ગુપ્ત રીતે ઝાંસી છોડીને ચાલી ગઈ.

રાણીના પલાયનના સમાચાર મળતાંવારજ તેને પકડવા સારૂ અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પછવાડે દોડ્યું. રાણીના પિતા પકડાઈ ગયા. અંગ્રેજોએ તેમને ફાંસી દીધી. રાણી પુત્રની સાથે કાલપી જઈને તાત્યા ટોપીને મળી.

ઝાંસીમાં બળવાખોરોએ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષ અને બાલકબાલિકાઓને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યાં હતાં. નગર ઉપર પોતાનો કબજો થતાંવારજ અંગ્રેજ સૈનિકોએ, વેર લેવા માટે ઝાંસીનાં અનેક ઘરબારને બાળીને રાખ કરી દીધાં; ઘણા લોકોને મારી નાખ્યા. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર મિ. માર્ટિને લખ્યું છે કે, “લગભગ પાંચ હજાર ઝાંસીવાસી આ પ્રમાણે માર્યા ગયા હતા. સ્ત્રીઓની આબરૂ સાચવવા માટે ઘણા નગરવાસીઓએ તો પોતાનેજ હાથે સ્ત્રીઓના પ્રાણ લીધા. ઘણી સ્ત્રીઓએ કૂવામાં પડીને આત્મહત્યા કરી.”

હત્યાની સાથે સાથેજ સૈનિકોએ નગરમાં ખૂબ લૂંટ ચલાવી. ધનિકોની ચીજ, વસ્તુઓ ઉઘાડી ઉઘાડીને જોઈ તથા એમાંથી

કામની વસ્તુઓ લઇને બાકીની વસ્તુઓને ગમે ત્યાં ફેંકી દીધી. સેનાપતિના પ્રયત્નથી આખરે બધા સૈનિકો શાંત થયા અને લૂંટફાટ બંધ થઇ. લૂંટના દ્રવ્યમાંથી તેણે ભૂખ્યા અને ઘરબાર વગરના લોકોને મદદ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

પેલી તરફ રાણી કાલપી જઇને તાત્યા ટોપીના લશ્કરની સરદાર બની. નાનાસાહેબનો ભાઇ રાવસાહેબ એ વખતે કાલપી-માં હતો. કાલપીથી ચાળીસ માઇલ છેટે કુંચ નામક સ્થાનમાં અંગ્રેજ સૈન્ય સાથે તેને યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા છતાં પણ એ યુક્તિ વાપરીને સૈન્ય સાથે પાછી નાસી આવી.

કાલપીની નજીકમાં ફરીથી એક વાર યુદ્ધ થયું. સ્ત્રી જાણી-ને રાવસાહેબે રાણીના હાથમાં અધિક સૈન્ય આપ્યું નહિ. ફક્ત અઢીસો સવારો તેના તાબામાં સોંપ્યા; પણ એટલા થોડા સૈન્ય સાથે પણ રાણીએ એવા બળ અને પરાક્રમપૂર્વક અંગ્રેજોની એક ટુકડી ઉપર હુમલો કર્યો કે તેમને આખરે થાકીને નાસી જવું પડયું; પણ બીજી તરફથી અંગ્રેજોનું એક બીજું સૈન્ય આવીને ખડું થયું. રાવસાહેબ પરાજિત થઇને તેમનું સૈન્ય લઇને નાસી ગયા. આથી લાચારીએ વીરાંગના લક્ષ્મીબાઇને પણ યુદ્ધક્ષેત્ર છોડીને જતું રહેવું પડયું.

એ યુદ્ધ પછી કાલપી અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. રાવસાહેબ અને તેમના કેટલાક સાથીઓએ યુદ્ધ છોડી દઇને પલાયન કર-વાનો યત્ન કર્યો; પણ રાણીએ તેમને એમ કરતાં વારીને કહ્યું કે, “પલાયન કરી જવાથી તમારી આશા પૂર્ણ થશે નહિ. વળી આવી અરક્ષિત અવસ્થામાં યુદ્ધમાં વિજય મેળવવો, એ પણ અઘરૂં છે, માટે કોઇ કિલ્લાને પોતાના અધિકારમાં લઇને ત્યાં આગળ સૈન્ય એકઠું કરીને યુદ્ધ કરવું એ ઠીક છે.” પાસેજ સિંધિયાનાં ગ્વાલિ-યરનો કિલ્લો પર્વતના ઉપર મજબૂત રીતે બાંધેલો હતો. સિંધિ-યા અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતો, એ વાત ખરી; પણ રાણીને ખાતરી હતી કે જો એ દુર્ગ ઉપર તેમનો અધિકાર થશે તો દુર્ગમાં રહેનારૂં સિંધિયાનું સૈન્ય પણ પોતાના પક્ષમાં સહેલાઈથી લાવી શકાશે. આવો દૃઢ કિલ્લો અને કિલ્લામાંનું સૈન્ય તથા હથિયારો હાથમાં આવ્યાથી તેમનું બળ પણ ઘણું વધી જશે અને દુશ્મનો સાથે વધારે સબળતાથી યુદ્ધ થઇ શકશે.

રાણીની આ સૂચના તાત્યા ટોપીએ મંજૂર કરી, સૈન્ય

લઇને બધા ગ્વાલિયરના રાજ્ય ભણી ચાલ્યા.

રાવસાહેબની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાની વાત સાંભળીને પોતાના સૈનિકો ઉશ્કેરાઇ જઇને બળવો કરશે, એવા ભયથી સિંધિયા સરકાર તથા તેમના ચતુર મંત્રી જાણે રાવસાહેબનો સત્કાર કરવા જતા હોય, તેવી રીતે સૈન્ય લઇને આગળ ચાલ્યા. રાવસાહેબ પણ નિશ્ચિંત થયા; પણ દૂરઅંદેશ રાણી તેમનો ગુપ્ત ઇરાદો સમજી ગઇ હતી, તેથી તેણે પોતાની સાથે બસો ત્રણસો સૈનિકો રાખ્યા હતા. સિંધિયાના ગોલંદાજોએ જ્યારે અચાનક રાવસાહેબના લશ્કર ઉપર ગોળીઓ ચલાવવા માંડી, ત્યારે રાણી પોતાનું સૈન્ય લઇને પ્રબળ વેગથી તેમની સામે થઈ. એ હુમલો ખમી ન શકાયાથી સિંધિયાના કેટલાક ગોલંદાજો બંદૂકો ફેંકીને ચાલ્યા ગયા. પેલી તરફ સિંધિયાના સૈનિકોને પોતાના રાજનું તરકટ જણાઈ જવાથી, રાવસાહેબના પક્ષમાં આવી ગયા. સિંધિયા પરાજિત થઇને મહામહેનતે પ્રાણ બચાવીને નાઠો. ગ્વાલિયર રાવસાહેબના કબજામાં આવ્યું.

ગ્વાલિયર ઉપર અધિકાર મેળવ્યા પછી રાવસાહેબે નાનાસાહેબને પેશ્વા તથા પોતાને પેશ્વાના તાબાના સૂબા તરીકે જાહેર કરીને આનંદોત્સવ કરવા માંડ્યા. રાણી લક્ષ્મીબાઇ આથી ઘણી નાખુશ થઈ. ઉત્સવ અને નાચરંગ છોડી દઇ લશ્કરને ગોઠવીને પાછા યુદ્ધને માટે તૈયારી કરવાને તેણે રાવસાહેબને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ રાવસાહેબે રાણીનો ઉપદેશ માન્યો નહિ; એટલામાં સર હ્યુરોઝ અંગ્રેજ સૈન્યને લઇને ગ્વાલિયર તરફ આવ્યો. એ વખતે સૈન્ય એકઠું કરીને યુદ્ધને માટે તૈયાર થવાનો રાવસાહેબે તાત્યા ટોપીને હુકમ આપ્યો. પરંતુ પોતે યુદ્ધની તૈયારી કરવાને બદલે આળસુ થઈ બેસી રહ્યો.

રાવસાહેબના પક્ષનું સૈન્ય બહારથી કે અંદરથી અંગ્રેજોના સૈન્યની ગતિને રોકી શક્યું નહિ. અંગ્રેજ સૈન્યે ગ્વાલિયર ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાણીને ગ્વાલિયરના પૂર્વ ભાગનું રક્ષણ કરવાનું સોંપ્યું હતું. પુરુષવેશે ઘોડેસવાર થઇને રાણીએ રાતદિવસ સૈન્ય ગોઠવવાનું તથા નગરરક્ષાનું કામ કર્યું.

૧૮ મી જૂનના દિવસે આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. રાણીએ ઘોડા ઉપર બેસી રહીને અપૂર્વ ઉત્સાહ, પરાક્રમ તથા રણકૌશલ્યપૂર્વક લશ્કરને દોર્યું, સૈન્યે પણ વીરતાથી સામનો કર્યો; છતાં

આ યુદ્ધમાં અંગ્રેજોનોજ જય થયો.

મુન્દ્રા અને કાશી નામની રાણીની બે સહચરીઓ પણ ઘોડેસવાર થઇને યુદ્ધમાં સામેલ થઈ હતી. એ બે સહચરીઓ તથા બીજા કેટલાક વિશ્વાસુ સિપાઇઓને લઇને રાણીએ યુદ્ધક્ષેત્રનો ત્યાગ કર્યો. કેટલાક અંગ્રેજ સવારો રાણીની પાછળ છૂટયા; પણ રાણીનો ઘોડો એમનાથી ઘણો આગળ ચાલતો હતો. સહસા કોઇનો રુદનધ્વનિ સાંભળીને રાણીએ પાછા ફરીને જોયું તો જણાયું કે તેની સખી મુન્દ્રા ઉપર એક અંગ્રેજ સવારે હુમલો કર્યો છે. રાણી ઘોડો દોડાવીને વીજળીવેગે તેની પાસે મદદે જઇ પહોંચી અને તલવારના એક ઘાથીજ સવારને ઠાર કરીને મુન્દ્રાને સાથે લઇ તે આગળ ચાલી.

દોડતાં દોડતાં રાણીએ જોયું કે સામે તેનો ઘોડો એક નાના નાળા આગળ અટકી ગયો હતો; કોઈ પણ પ્રકારે એ નાળું ઓળંગી શકયો નહિ. એટલામાં કેટલાક અંગ્રેજ સવાર ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે રાણીએ યુદ્ધ કર્યું; પણ એટલા બધા આદમીઓ સાથે એકલી કેટલી વાર સુધી યુદ્ધ કરી શકે? માથામાં તલવારનો ઘા તથા છાતીમાં સંગીનના ઘાથી મરણતોલ થઇને રાણી જમીન ઉપર પડી. સામે એક સંન્યાસીની કુટીર હતી. રાણીનો એક સેવક એને ત્યાં લઈ ગયો. સંન્યાસીએ જોયું કે ઘા ઘણા ઊંડા પડેલા છે અને કોઇ પણ ઉપાયે વીર રમણી લક્ષ્મીબાઇ બચી શકે તેમ નથી, એટલે તેણે રાણીના મોંમાં ગંગાજળ રેડયું. જોતજોતામાં રાણીનો અમર આત્મા નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને અમર ધામમાં ચાલ્યો ગયો.

સિપાઇઓનો બળવો શાંત થઇ ગયો. દિલ્હીનો બાદશાહ બાદશાહી ગુમાવીને રંગુનમાં દેશનિકાલ થયો. તાત્યો પકડાઇ ગયો. તેને ફાંસી દેવામાં આવી. નાનાસાહેબનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કુમારસિંહે યુદ્ધમાં પરાજિત થઈને નિરાશાના માર્યા આપઘાત કર્યો. કુમારસિંહની સાથે તેના શહેરની કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધમાં સામેલ થઈ હતી. છેવટની લડાઇમાં, તેમણે વિજયની કાંઇ આશા નહિ રહેવાથી તોપના મોં આગળ પોતાનાં શિર મૂકીને પ્રાણ સમર્પણ કર્યાં.

લક્ષ્મીબાઇના પુત્રની બધી મિલકત અંગ્રેજોએ જપ્ત કરી. સરકાર તરફથી બસો રૂપિયાનું પેન્શન મેળવીને તે સાધારણ

માણસની પેઠે ઇંદોરમાં રહેવા લાગ્યો. દેશમાં પુન શાંતિ પ્રસરી.

એ વખત સુધી આપણું ભારતવર્ષ 'ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની'ના હાથમાં હતું. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી મહારાણી વિકટોરિયાએ પોતાના હાથમાં ભારત સામ્રાજ્યનો વહીવટ લીધો અને જાહેરનામું કાઢીને આખા દેશમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે, "અંગ્રેજો અને દેશીઓમાં કાંઇ પણ ભેદભાવ રાખ્યા વગર અને જાતિધર્મનો ભેદ ગણ્યા વગર સમાનભાવે રાજ્ય કરીશું."

આત્મ–સન્માનની રક્ષા માટે યુવતી વીરરમણી લક્ષ્મીબાઇએ જે અસાધારણ આત્મત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપદેશજનક છે. વળી તેનું અસામાન્ય વીરત્વ આપણને બધાને મુગ્ધ કરે છે. તેનું પરાક્રમ જોઇને સર હ્યુરોઝ જેવા સામા પક્ષના સરદારે પણ કહ્યું છે કે, "લક્ષ્મીબાઇ એક અબળા હોવા છતાં પણ, સામા પક્ષમાં સૌથી વધારે સાહસિક અને રણવિદ્યામાં કુશળ હતી." વીરપુરુષ સર હ્યુરોઝ વીરત્વની ખરી પરીક્ષા કરી શક્યો હતો, એમ કોણ નહિ કહે ? સર હ્યુરોઝે તેની પ્રશંસામાં લખ્યું હતું કેઃ–

"રાણીનું ઊંચું કુળ, પોતાના સૈનિકો અને હજુરિયાઓ ઉપરની અપાર દયા, ગમે તેવી વિપરીત દશામાં પણ ચળે નહિ એવું ધૈર્ય, એ બધા ગુણોને લીધે રાણી લક્ષ્મીબાઇ દુશ્મનોના લશ્કરને માટે પણ પ્રભાવશાળી અને ભયજનક થઈ પડી હતી."

"આ યુદ્ધમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું મૃત્યુ ઝાંસીની રાણીનું હતું. એ સ્ત્રી હોવા છતાં પણ બળવાખોરોમાં અત્યંત વીર અને ઉત્તમ સૈનિક હતી."

આગ્રામાં મિ૦ માર્ટિન નામના એક ફ્રાંસનિવાસી ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને મરણ પામ્યે થોડાંકજ વર્ષ થયાં છે. તેમણે તા. ૨૦મી ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૮૮૯ને દિને રાણી લક્ષ્મીબાઇના દત્તકપુત્ર દામોદરરાવ, જે એ વખતે સરકાર તરફથી બસો રૂપિયાનું માસિક પેન્શન મેળવીને ઇંદોરમાં રહેતાં હતાં, તેમને એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે, "રાણી લક્ષ્મીબાઇ નિર્દોષ હતી; એટલુંજ નહિ પણ એણે અંગ્રેજોને ભોજન વગેરેની મદદ આપી હતી તથા માણસો પણ મદદે મોકલ્યાં હતાં."

મિ૦ માર્ટિનનો ઝાંસીના દરબાર સાથે કેટલોક વખત સુધી

સંબંધ રહ્યો હતો, એટલે એ ઝાંસીની રાણી સંબંધી હકીકત સારી પેઠે જાણતા હતા અને રાણીના અનુપમ ગુણોની સદા પ્રશંસા કર્યા કરતા હતા અને રાણીને વગર કારણે જે દુઃખ સહન કરવું પડયું હતું, તેનું વર્ણન કરતાં રોઇ જતા હતા. મિ૦ માર્ટિનના પત્રમાંનો રાણી લક્ષ્મીબાઇ સંબંધી ભાવાર્થ ઉતારીને અમે આ ચરિત્રને સમાપ્ત કરીશું:—

"તમારી ગરીબ માતા ઉપર જે ગેરવાજબી અને ઘાતકી વર્તણુંક ચલાવવામાં આવી હતી, તેની વાસ્તવિક ખબર કોઇને નથી; પણ હું તે જાણું છું. તે બિચારીએ ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ઝાંસીના યૂરોપિયન રહીશો તરફ કંઇ પણ અત્યાચાર ગુજાર્યો નથી; ઊલટું તેણે તો તેમને બે દિવસ સુધી ભોજનસામગ્રી પૂરી પાડી હતી અને ત્યાર પછી તે લોકો ગઢમાં ગયા હતા, કરિયા પાસે સો રક્ષકો મેળવીને અમારી મદદે મોકલ્યા હતા પણ ગઢમાં એક દિવસ રહ્યા પછી તેઓને સાંજના પાછા મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. રાણીએ મેજર સ્કીન અને કેપ્ટન ગોરડનને એકદમ નાસી જઇને દતિયાનો આશ્રય લેવાને સલાહ આપી હતી; પણ એ પણ તે લોકોએ માની નહોતી."

१०३–कलथूम जमानी बेगम

એ દિલ્હીના અંતિમ હતભાગી બાદશાહ બહાદુરશાહની પ્રિય પુત્રી હતી. રાજગાદી ઉપર બેઠા છતાં બહાદુરશાહના ભાગ્યમાં સંસારના સુખવૈભવ નહોતા લખાયા. અંતિમ કાળની તેની દુર્દશાનો વિચાર કરતાં ગમે તેવું કઠણ હૃદય પીગળ્યા વગર રહેતું નથી. એ બાદશાહ વિદ્યાનો રસિક હતો, વિદ્વાન હતો, ઈશ્વરભક્ત હતો. 'જફર' સંજ્ઞાથી ઉર્દૂ ભાષામાં એણે સરસ કવિતાઓ લખી છે.

કલથૂમ એજ બાદશાહની લાડકી કન્યા હતી. બાદશાહે તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું હતું તથા તેના હૃદયમાં સદાચાર અને ઈશ્વરભક્તિના ભાવ ભર્યા હતા.

આ ચરિત્રમાં અમારે નથી એની વિદ્વત્તાનું વર્ણન કરવું કે નથી યુદ્ધક્ષેત્રમાંની કોઈ વીરતાની કથા ગાવી. કલથૂમ આપણાજ સમયની એક ખાનદાન રમણી હતી. કલથૂમના ઉપર આપત્તિના જે ડુંગર ધસી પડ્યા હતા, તેવા ભાગ્યેજ કોઈના ઉપર પડ્યા હશે. પરમાત્મા એવી વિપત્તિના દિન શત્રુને પણ ન દેખાડશો. સંકટમાં ધૈર્ય, સદાચાર અને ટેક જાળવવાં એ મહત્તાનાં લક્ષણો છે. મહાન કષ્ટ વેઠ્યા છતાં એ જીવનસંગ્રામમાં કલથૂમે પોતાના હૃદયની શાન્તિ કેવી રીતે જાળવી રાખી અને ધૈર્યનો પરિત્યાગ નહોતો કર્યો, તે તેની જીવનકથા તેનાજ શબ્દોમાં સાંભળ્યાથી વાચકોને વિદિત થશે.

બહાદુરશાહ બાદશાહ ઉપર અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૫૭ના બળવામાં સામેલ થવાનો બલકે બળવાખોરોને ઉશ્કેરવા અને મદદ કરવાનો આરોપ મૂક્યો હતો અને તેને ગાદી ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ એના વંશજોને કેદ પકડીને તેમની ઘણી દુર્દશા કરી હતી. એ દુર્દશાનો વૃત્તાંત તેનીજ પ્રિય પુત્રીને મુખે સાંભળોઃ—

"જે સમયે મારા પિતાનું રાજ્ય સમાપ્ત થયું તથા સિંહાસન અને છત્ર લૂંટાવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં સર્વત્ર શોક વ્યાપી ગયો હતો. પ્રત્યેક દ્વાર અને દીવાલમાંથી નિરાશા ટપકતી હતી. સફેદ આરસપહાણનાં મકાનો કાળાં દેખાતાં હતાં. ત્રણ ટંકથી કોઇએ ભોજન કર્યું નહોતું. મારા ખોળામાં પુત્રી જીન્નત ત્રણ વર્ષની બાળા હતી. દૂધને માટે એ ટળવળતી પણ ચિંતાને લીધે મારૂં તેમજ ધાવનું દૂધ સુકાઇ ગયું હતું. એવી નિરાશાની દશામાં હું બેઠી હતી. ત્યાં બાદશાહ સલામતનો ખાસ ખ્વાજાસરા અમને બોલાવવા આવ્યો. મધ્ય રાતનો સમય હતો. ચારે તરફ નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય હતું. આજ્ઞા મળતાંજ અમે બાદશાહ સલામતની પાસે ગયા. બાદશાહ સલામત પ્રાર્થના કરવાના આસન ઉપર બેઠા હતા. માળા હાથમાં હતી. હું સામે પહોંચી અને ત્રણ વાર ઝૂકીને સલામ કરી. બાદશાહ સલામતે ઘણા પ્રેમથી મને પાસે બોલાવી અને કહ્યું: 'કલશૂમ! તને હવે ઈશ્વરને સોંપું છું. ભાગ્યમાં લખાયું હશે તો ફરીથી મેળાપ થશે. તું તારા પતિને લઇને હમણાંજ ગમે ત્યાં ચાલી જા. હું પણ જાઉં છું. આ અંતિમ સમયે મારાં વહાલાં બાળકોને મારી આંખ આગળથી દૂર કરતાં જીવ નથી ચાલતો; પણ શું કરૂં? સાથે રાખવા જતાં તમારા ઉપર આપત્તિ આવવાનો ભય રહે છે. જુદાં રહેશો તો સંભવ છે કે ઇશ્વર કોઈ દિવસ સારો દહાડો દેખાડશે.'

"એટલું કહીને બાદશાહ સલામતે પોતાના પવિત્ર હાથ જે શોકને લીધે ધ્રૂજી રહ્યા હતા, તે પ્રાર્થનાને માટે ઊંચા કર્યા અને ઘણી વાર સુધી ઉચ્ચ સ્વરે પ્રાર્થના કરતા રહ્યા: 'ભગવન્! આ અનાથ બાળકો તને સોંપું છું. મહેલોમાં રહેનારાં એ આજે જંગલોમાં જાય છે; સંસારમાં એમને મદદ આપનાર કોઈ નથી. તૈમુરના નામની લાજ રાખજે તથા આ નિરાધાર સ્ત્રીઓના માનનું રક્ષણ કરજે. ભગવન્! એટલુંજ નહિ, પણ ભારતવર્ષના હિંદુમુસલમાન મારાં સંતાન છે. આજકાલ એમના ઉપર આપત્તિ આવી રહી છે, મારા અપરાધોની ખાતર એમનું અપમાન ન કરીશ અને બધી આફતોથી એમને બચાવજે.'

"ત્યાર પછી મારા માથા ઉપર હાથ મૂક્યો, જીન્નતને રમાડી અને મારા પતિને થોડાક હીરા આપીને બાદશાહ સલા-

મતની બેગમ નૂરમહાલને પણ સાથે મોકલી.”

પાછલી રાતે કલશૂમ પોતાના સ્વામી તથા બાદશાહના બનેવીને અને પોતાની સાવકી મા નૂરમહાલ તથા બાદશાહની વેવાણ હાફિઝાને સાથે લઇને કિલ્લામાંથી નીકળી પડી. આગળની આપવીતી નીચેના શબ્દોમાં એણે વર્ણવી છેઃ—

“આખરે અમે લાલ કિલ્લાથી સદાને માટે વિખૂટાં પડીને કુરાલી ગામમાં પહોંચ્યાં અને અમારા રથ હાંકનારાને ત્યાં જઈ ઊતર્યાં. બાજરાનો રોટલો અને છાશ ખાવા મળ્યા. ભૂખમાં એ પદાર્થો પકવાન્ન કરતાં પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગ્યાં. એક દિવસ અને રાત તો શાંતિમાં વ્યતીત થયાં, પણ બીજે દિવસે આસપાસથી જાટ અને ગુર્જર લોકો ચડી આવ્યા અને કુરાલી ગામને લૂંટવા લાગ્યા. એમની સાથે સેંકડો સ્ત્રીઓ પણ હતી, જે ચકલીઓની પેઠે અમને વળગી પડી. અમારાં બધાં ઘરેણાં અને કપડાં ઉતરાવી લીધાં.

“એ લૂંટ પછી અમારી પાસે એટલું પણ ન બચ્યું કે જેમાંથી એક વખતની રસોઇ થઇ શકે. હવે શું થશે એના વિચારમાં હું હતી. ઝીન્નતતરસની મારી રોઇ રહી હતી. સામેથી એક જમીનદાર નીકળ્યો. મેં લાચાર થઇને એને બૂમ પાડી: ‘ભાઇ ! આ બચ્ચીને થોડું પાણી લાવી આપો.’ જમીનદાર તરત માટીના એક ઘડામાં પાણી લાવ્યો અને કહ્યું: ‘આજથી તું મારી બહેન અને હું તારો ભાઇ.’ એ કુરાલીનો જમીનદાર ઘરનો સુખી માણસ હતો. એનું નામ બસતી હતું. એણે પોતાની બેલગાડી તૈયાર કરીને અમને બેસાડયાં અને પૂછ્યું: ‘તમે કહો ત્યાં પહોંચાડી દઉં !’ અમે કહ્યું: ‘મેરટ જિલ્લામાં અજાડા ગામમાં મીર ફૈજઅલી હકીમ રહે છે ત્યાં લઈ જાઓ.’ બસતી અમને અજાડા લઇ ગયો; પણ મીર ફૈજઅલીએ અમારી સાથે એવી વર્તણુંક ચલાવી કે જેનો પાર નહિ ! એમને તો બે આંખની પણ શરમ ન નડી. કાને હાથ દઇ દીધા કે, ‘તમને રાખીને હું મારાં ઘરબાર હરાજ કરાવવા નથી માગતો.’

“એ સમય ઘણી નિરાશાનો હતો. પૃથ્વી કે આકાશમાં ક્યાંય ઊભા રહેવાનું ઠેકાણું નહોતું જણાતું. એક તો એ ભય હતો કે પાછળથી અંગ્રેજોની ફોજ ન આવતી હોય અને બીજો ભય એ હતો કે પાસે ફૂટી બદામ પણ નહોતી. પ્રત્યેક મનુષ્ય-

ની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ હતી. જે લોકો અમારી આંખોના ઇશારા ઉપર ચાલતા હતા અને જેઓ હરઘડી વાટ જોયા કરતા હતા કે, જે કાંઇ આજ્ઞા મળે તેનો તત્કાળ અમલ કરીને અમને પ્રસન્ન કરે; તેજ લોકો આજે અમારાં મુખ જોઇને ઘૃણા કરતા હતા. ધન્ય છે તે બસતી જમીનદારને, કે જેણે મોંએથી એક વાર મને બહેન કહી હતી અને એ સંબંધ છેલ્લે સુધી નિભાવ્યો તથા અમારો સાથ ન છોડ્યો, લાચાર થઇને અમે અજાડાથી હૈદ્રાબાદ તરફ ચાલ્યાં. સ્ત્રીઓ બસતીની ગાડીમાં બેઠી હતી અને પુરુષો પગે ચાલતા હતા. ત્રીજે દિવસે એક નદીને કિનારે પહોંચ્યાં. ત્યાં આગળ કોચલના નવાબનું લશ્કર પડ્યું હતું. એમને જ્યારે ખબર પડી કે અમે રાજવંશનાં છીએ ત્યારે અમારો ઘણોજ આદરસત્કાર કર્યો અને હાથી ઉપર બેસાડીને નદીપાર ઉતાર્યાં. અમે પાર ઊતરી રહ્યાં ન હતાં એટલામાં સામેથી અંગ્રેજ લશ્કર આવતું દેખાયું અને તેની સાથે નવાબના સૈન્યને યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

" મારા પતિ અને મીરઝા ઉંમર સુલતાને નવાબની ફોજમાં જોડાઇ જઇને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ રસાલદારે કહ્યું કે, ' આપ અહીંથી સ્ત્રીઓને લઇને જલદી ચાલ્યા જાઓ. અમે વખત જોઇને અમારૂં લાગ્યું ભોગવી લઈશું. ' સામે ખેતરો હતાં, એમાં પાકેલી ફસલ તૈયાર ઊભી હતી. અમે એની અંદર સંતાઇ ગયાં; પણ એ ઘાતકીઓએ કોણ જાણે કયાંથી અમને જોઇ લીધાં કે અચાનકજ ગોળી ચલાવી. ગમે તેમ હોય, પણ એક ગોળી ખેતરમાં આવી, જેથી આગ સળગી ઊઠી અને બધું ખેતર સળગવા લાગ્યું. અમે લોકો ત્યાંથી નીકળીને નાઠાં; પણ હાય, કેવી આપત્તિ હતી ! અમને નાસતાં પણ નહોતું આવડતું; ઘાસમાં ફસાઇ પડતાં હતાં. માથાની ઓઢણીઓ ત્યાંજ પડી રહી. ઉઘાડે માથે, હોશકોશ ઊડી ગયેલી અવસ્થામાં અનેક કષ્ટો વેઠતાં અમે ખેતરની બહાર આવ્યાં. મારા અને નવાબ નૂરમહાલના પગ તો લોહીલોહાણ થઇ ગયા હતા. તરસની મારી જીભ બહાર નીકળી પડતી હતી. જીન્નત બેભાન અવસ્થામાં હતી. પુરુષો પોતાને સંભાળતા હતા; પણ અમારે માટે એ અઘરૂં હતું. નવાબ નૂરમહાલ તો ખેતરમાંથી બહાર નીકળતાંજ ચક્કર ખાઇને પડી ગઇ અને બેહોશ થઇ ગઇ. હું જીન્નતને

છાતીસરસી ચાંપીને પતિના મુખ તરફ જોઇ રહી હતી અને મનમાં કહેતી હતી કે, 'હે ઇશ્વર ! અમે ક્યાં આવ્યાં? કોઈનો આશરો નથી. ભાગ્ય એવું બદલાયું કે, બાદશાહીમાંથી ફકીરી થઈ ગઇ; પણ ફકીરોને પણ શાંતિ તો હોય છે, અહીં તો એ પણ પ્રાપ્ત નથી.'

"લશ્કર લડતું લડતું દૂર ચાલ્યું ગયું. બસતી અમારે સારૂ નદીમાંથી પાણી લાવ્યો અને નૂરમહાલના મોં ઉપર છાંટ્યું."

*　　*　　*

ત્યાંથી નીકળ્યા પછી એ બધાંએ એક ગામમાં રજપૂત મુસલમાનના ઘરમાં આશ્રય લીધો. મશરૂ અને મખમલમાં શયન કરનારી એ રાજકન્યાને એ ઝૂંપડાની ખડકીમાં ઘાસની પથારીમાં સૂવા વારો આવ્યો. પાર વગરના ચાંચડ અને ડાંસ કરડતા હતા. એ બધું સહન કરીને, એક ગામથી બીજે ગામ પડાવ કરતાં તેઓ હૈદ્રાબાદ પહોંચ્યાં. રસ્તામાં જબલપુરમાં કલશૂમના પતિએ એક જડાઉ વીંટી, જે લૂંટમાંથી બચવા પામી હતી, તે વેચી અને તેની કિંમતમાંથી માર્ગનું ખર્ચ ચાલ્યું. હૈદ્રાબાદ પહોંચતાં ખરચી ખૂટી. કલશૂમના પતિ સારા લહિયા હતા. સુંદર અક્ષરોમાં એમણે ધર્મગ્રંથો લખીને વેચવા માંડ્યા અને એમાંથીજ એ રાજકુટુંબનું ગુજરાન ચાલવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ખબર આવ્યા કે, દિલ્હીના રાજવંશીઓને શરણ આપનાર ઉપર અંગ્રેજ સરકાર ગુસ્સે થાય છે, માટે હવે જેને રાજવંશીઓની ખબર મળે તેણે એ લોકોને પકડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ વૃત્તાંત સાંભળતાંજ પતિવ્રતા કલશૂમના ચિત્તમાં ફાળ પડી. પોતાના સ્વામી બહાર જવાથી શત્રુઓના હાથમાં પડે, એ ભયથી એણે એમને બહાર જતાં રોક્યા આથી ઘેર બેઠે ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે લાચારીએ બાર રૂપિયાના મહિને એક નવાબના પુત્રને કુરાન ભણાવવાની નોકરી કરવા દીધી. છાનામાના એને ઘેર જતા અને ભણાવીને પાછા આવતા. એ નવાબનો સ્વભાવ ઘણો ખરાબ હતો અને એને હાથે કલશૂમના પતિને ઘણું અપમાન વેઠવું પડતું હતું.

હૈદ્રાબાદમાં દિલ્હીના બાદશાહના પીરના પુત્ર મિયાં નિઝામુદ્દીન સાથે તેમનો મેળાપ થયો. એ પીરના પિતા દિલ્હીના

બાદશાહ તેમજ હૈદ્રાબાદના નિઝામના ગુરુ હતા. એમનું બાદશાહના મહેલમાં ઘણું માન હતું. કિલ્લામાં એમને ગાદી ઉપર પધરાવવામાં આવતા અને બાદશાહની બેગમો પોતાને હાથે પંખો નાખતી હતી. આજ પીર સાહેબ દિલ્હીના બાદશાહની દુહિતાને ઘેર મળવા ગયા તો એમને સારૂ બિછાવવાને આખું ટાટ પણ નહોતું. વિદુષી કલશૂમને પાછલી વાતો યાદ આવી ગઈ અને મનમાં વિચારવા લાગી: "ઈશ્વરનો મહિમા અપાર અને અગમ્ય છે! શું હતું અને શું થઈ ગયું?" પીરસાહેબ એમનો વૃત્તાંત પૂછીને, લાગણી દર્શાવીને ચાલ્યા ગયા. એમની મારફતેજ બીજે દિવસે એ લોકોને મક્કા હજ કરવા સારૂ મોકલી આપવાનો પ્રબંધ થયો. હૈદ્રાબાદથી નીકળીને તેઓ મુંબઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી તેમણે પોતાના સાચા ગામડિયા મિત્ર બસતીને રસ્તાખર્ચ જોગું આપીને વિદાય કર્યો. આગળ પ્રવાસનું વર્ણન કલશૂમ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

"અમે આગબોટમાં બેઠાં. જે મુસાફરો સાંભળતાં કે અમે ભારતવર્ષના બાદશાહના પરિવારનાં છીએ, તેઓ અમને જોવાની ઉત્કંઠા પ્રકટ કરતાં. અમે બધાં ફકીરોનાં રંગેલાં વસ્ત્રોમાં હતાં. એક હિંદુ, જેની ઘણુંખરૂં એડનમાં દુકાન હતી તથા જે અમારા વૃત્તાંતથી અપરિચિત હતો, તેણે પૂછ્યું: 'તમે લોકો કયા પંથના ફકીર છો?' એના એ પ્રશ્ને જખમી હૃદયને વધારે જખમી બનાવ્યું. મેં કહ્યું: 'મજલૂમ—અન્યાય અને અત્યાચારથી પીડિત શાહ ગુરુના ચેલા છીએ. એજ અમારો બાપ અને એજ ગુરુ. પાપી લોકોએ એમનાં ઘરબાર છીનવી લીધાં અને અમને તેમનાથી અલગ કરીને જંગલોમાં કાઢી મૂક્યાં, હવે એ અમારી સૂરત જોવાને માટે તલસે છે અને અમે એમનાં દર્શન વગર બેચેન છીએ, એથી વધારે અમારી ફકીરી દશાનું શું વર્ણન કરીએ!' જ્યારે એણે અમારો ખરો વૃત્તાંત સાંભળ્યો ત્યારે એ રડવા લાગ્યો અને બોલ્યો: 'બહાદુરશાહ તો અમારા બધાના બાપ અને ગુરુ હતા. શું કરીએ રામજીની એજ ઇચ્છા હતી કે એ નિરપરાધ નાશ પામ્યા.'

"મક્કા પહોંચ્યાં તો ત્યાં અલ્લાહે ઊતરવાને માટે વિચિત્ર મુકામ તૈયાર કરી દીધો. અબ્દુલ કાદિર નામના મારા એક ગુલામને મેં સ્વતંત્ર કરી દઈને મક્કા મોકલી આપ્યો હતો.

અહીંયાં આવ્યા પછી એ પુષ્કળ ધન કમાયો હતો અને ઝમઝમનો દારોગો બની ગયો હતો. એને અમારા આવ્યાની ખબર પડી એટલે દોડતો આવ્યો અને પગે પડીને ખૂબ રોયો. એનું મકાન ઘણું સારૂં અને સગવડવાળું હતું. બધાં ત્યાંજ ઊતર્યાં.'

"થોડા દિવસો પછી તુર્કસ્તાનનો નવાબ જે મક્કામાં રહે છે, તેને અમારી ખબર પડી. એ પણ અમને મળવા આવ્યો. કોઇએ એને કહ્યું હતું કે, 'દિલ્હીના બાદશાહની પુત્રી આવી છે, જે કોઇ જાતની લાજ કાઢયા વગર વાત કરે છે.' સુલતાનના નવાબે અબ્દુલ કાદિર મારફત મળવાનો સંદેશો કહાવ્યો, તેનો મેં સ્વીકાર કર્યો. બીજે દિવસે એ અમારે ઘેર આવ્યો અને ઘણી માનમર્યાદાસહિત વાતચીત કરી. આખરે એણે કહ્યું કે, 'હું તમારા આવ્યાની ખબર સુલતાનને આપવા માગું છું.' મે ઘણી બેપરવાઇથી એનો જવાબ આપ્યો કે, 'હવે અમે મોટા સુલતાનના દરબારમાં આવી ગયાં છીએ. હવે અમને બીજા સુલતાનની પરવા નથી.' નવાબે અમારા ખર્ચ સારૂ પૂરતા ધનની ગોઠવણ કરી. અમે ત્યાં આગળ નવ વર્ષ રહ્યાં. એક વર્ષ નઝફ તથા કરબલ્લામાં વ્યતીત કર્યું. ઘણા દિવસે દિલ્હી યાદ આવતાં અમે વ્યાકુળ થઇ ગયાં અને ત્યાંથી નીકળીને દિલ્હી આવ્યાં.

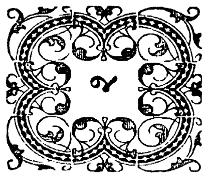
"અહીંયાં અંગ્રેજ સરકારે બહુ દયા આણીને અમને માસિક દસ રૂપિયા પેન્શન બાંધી આપ્યું. પેન્શનના રૂપિયાની રકમ સાંભળીને પહેલાં તો મને હસવું આવ્યું (કદાચ વાચકને પણ આવશે) કે, મારા બાપનો આટલો મોટો દેશ લઇને બદલામાં દસ રૂપિયા આપે છે; પણ ફરીથી વિચાર કર્યો કે દેશ તો ઇશ્વરનો છે, કોઈના બાપનો નથી. એ જેને ચહાય છે તેને આપે છે, મરજીમાં આવે તેની પાસેથી છીનવી લે છે. મનુષ્યને અભિમાન કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી."

વાચક! કલશૂમ બેગમનો વૃત્તાંત અહીંજ સમાપ્ત થાય છે. એની સુશીલતા, વિદ્વત્તા, ધૈર્ય અને સંતોષ આદિ ગુણોનો પરિચય તેની આ દુઃખજનક કહાણીમાંથીજ મળી આવશે, વધારે વિવેચનની જરૂર નથી.×

× 'મુગલોં કે અંતિમ દિન' નામક ગ્રંથ ઉપરથી.

१०४–ह र बा ई

યપુર રાજ્યની તંવરાટી નિઝામતમાં પાટણ નામનું એક ગામ છે. ત્યાં પંડિત હરિદત્ત નામનો એક ગૌડ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. હરબાઈ એ પંડિતની પત્ની હતી. પંડિત હરિદત્તની સાંસારિક સ્થિતિ સારી હતી. પાટણથી બેઅઢી ગાઉ ઉપર ઈમલોહા નામનું એક ગામ છે. એ ગામમાં હરિદત્તની કેટલીક માફીની જમીન હતી. ત્યાં આગળ એની યજમાની પણ હતી, તેથી દંપતી ઘણુંખરૂં ત્યાંજ રહેતાં હતાં.

હરબાઈની બાલ્યાવસ્થા તો અમાવાસ્યાની રાતની માફક અંધકારમાંજ નીકળી ગઈ. એક સાધારણ સ્ત્રીની પેઠે પિયેર, મોસાળ, સાસરૂં અને આડોશપાડોશના લોકો સિવાય બીજું કોઇ એનું નામ જાણતું નહોતું; પરંતુ જ્યારે એ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી પહોંચી, ગરદન નીચી ઝૂકી ગઇ અને શરીરની બધી ઇંદ્રિયોએ પોતપોતાનું કામ કરવું બંધ કરી દીધું, ત્યારે સંસાર-સાગરને પાર ઊતરીને જીવનયાત્રાના અંતિમ મુકામ ઉપર પહોંચતાં પહોંચતાં એણે એક એવું કામ કર્યું કે જેથી તેનું નામ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે ચારે તરફ ફેલાઇ ગયું.

હરિદત્તને બે પુત્ર હતા; પણ હરિદત્તની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી જમીન અને યજમાનવૃત્તિનું કામ સંભાળવાને સારૂ હરબાઇને પણ ઘણી વાર ઇમલોહા ગામમાં રહેવું પડતું હતું. એક વખત ઇશ્વરનો એવો કોપ થયો કે, એ ઇમલોહા ગામમાં હતી એવામાં તેના પતિનું મૃત્યુ થઇ ગયું. પતિનો દેહાંત થયો એજ વખતે હરબાઇને એ સમાચારની પોતાની મેળેજ ખબર પડી ગઇ અને તે પણ એટલી જલદી કે જાણે કે કોઇ દેવ એના કાનમાં આવીને કહી ગયો હોયને! અથવા તો કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે કહીએ તો તેના પતિનો પ્રાણુજ પોતાના મૃત્યુની ખબર પ્રિય-

તમોને આપતો ગયો.

એજ સમયે તેણે પોતાના પતિના શિષ્ય ઉગ્રયાદોહલ્યા નામના બ્રાહ્મણને ઝાલરા કુંડનું પાણી અને ગાયનું છાણ લાવવાનું કહ્યું. આજ્ઞા મુજબ એ શિષ્ય કુંડમાં સ્નાન કરીને ઝાલરા કુંડનું પાણી તથા ગાયનું છાણ લઇ આવ્યો. ઝાલરા કુંડ ત્યાં આગળ એક તીર્થ ગણાય છે. હરબાઇએ તે પવિત્ર પાણીથી સ્નાન કર્યું તથા છાણથી ચોકો કરીને બેસી ગઇ અને થોડી વાર સુધી ચુપચાપ ઇશ્વરપ્રાર્થના અને સ્તુતિ કરવા લાગી. ત્યારબાદ ત્યાંથી ઊઠીને ઠાકુર વ્રજસિંહ આદિ બેચાર શિષ્યોને સાથે લઇને ચાલવા લાગી અને સવાર થતાં થતાંમાં પાટણ જઇ પહોંચી. ઘરમાં જઇને તેણે સૌભાગ્યસૂચક વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેર્યાં અને પતિના શબની સાથે જવાની તૈયારી કરી લીધી. તેનો નાનો પુત્ર દાન જે એ વખતે ૫૯ વર્ષનો હતો, તેણે માતાને સતી થતાં રોકી; પણ વૃદ્ધ હરબાઇએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. આખરે તેણે હરબાઇને એક ઓરડીમાં બંધ કરી દીધી. કહેવાય છે કે, કોઇ દૈવસંયોગથી બારણાની બહારની સાંકળ તૂટી ગઇ અને કમાડ ઊઘડી ગયાં.

પતિના શબની સાથે એ સ્મશાનભૂમિમાં પહોંચી. જ્યારે ચિતા તૈયાર થઈ અને શબ ચિતા ઉપર મૂકવામાં આવ્યું, ત્યારે એ ચિતા ઉપર ચડવા લાગી. પુત્રે તેને આ વખતે પણ રોકી; પરંતુ એણે એનું કહ્યું માન્યું નહિ અને પતિના માથાને ખોળામાં લઇને ચિતામાં જઇને બેઠી.

હરબાઇના મોટા પુત્રનું નામ ભગવાન હતું. તેની વય ૬૨ વર્ષની હતી. બન્ને ભાઇમાંથી એકને પણ સંતાન ન હતું. હરબાઇ ચિતાના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગી તે વખતે લોકોએ હાથ જોડીને કહ્યું: "સતી મા ! તમે સ્વર્ગમાં સિધાવો છો, પણ અમને જતી વખતે કાંઇ આજ્ઞા કરતાં જાઓ. જુઓ ! આપનો વંશવેલો નાબૂદ થતો જાય છે, પછી અમારો ગોર કોણ બનશે ? માટે એનો કાંઇ ઉપાય બતાવતાં જાઓ."

હરબાઇએ ઉત્તર આપ્યો: "ઠીક, તમે પૂછો છો તો સાંભળો. નાનો છોકરો તો નાલાયક છે. તેણે મારૂં અપમાન કર્યું છે તેથી એનો વંશ રહેશે નહિ અને એને કોઢ થશે; પરંતુ કિશોરપુરના લક્ષ્મણ નારાયણ નામના બ્રાહ્મણને એક સોળ વર્ષની કન્યા છે. તેની સાથે ભગવાન લગ્ન કરશે તો તેને સંતાન થશે અને કુટુંબ-

નું નામ કાયમ રહેશે.”

અસ્તુ ! ચિતામાં અગ્નિસંસ્કાર થઇ ગયો. અગ્નિ પોતાની લાંબી લાંબી જ્વાળાઓથી હરબાઇના પવિત્ર દેહનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. જોતજોતામાં હરબાઇ બળીને પતિલોકમાં પહોંચી. તેના સ્મારકમાં તેના પુત્રોએ એક પાકી સમાધિ બનાવીને તેના ઉપર એક છત્રી બનાવી. આજ દિન સુધી એ છત્રી ત્યાં આગળ છે અને જોનારાઓને સતી હરબાઇનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ બનાવને ૧૫૦ વર્ષથી પણ અધિક સમય થઇ ગયો છે, પરંતુ આજ પણ એ ગામના વસનારાઓ એ વાતને ભૂલી ગયા નથી. કહેવાય છે કે નાના પુત્રને સતીના શાપ અનુસાર કોઢનો રોગ લાગુ પડ્યો અને એ રોગથીજ તેનું મૃત્યુ થયું. બીજા પુત્ર ભગવાને હરબાઇએ સૂચવેલી કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેને પુત્ર થયો અને તેના વંશજો હજુ હયાત છે. લોકોનું એવું માનવું છે કે, ૬૨ વર્ષની પાકી વયે સંતાન થવું સહજ નહિ હોવા છતાં ભગવાનને પુત્ર થયો, એ સતી હરબાઇના આશીર્વાદનોજ પ્રતાપ છે. એ ગામના લોકો હજુ સુધી હરબાઈના નામને પવિત્ર ગણે છે. મરતે મરતે સતી હરબાઇએ કેટલીક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવા-નો પોતાના વંશજોને નિષેધ કર્યો હતો. તે આજ્ઞાને અનુસરીને તેના વંશની સ્ત્રીઓ કસૂંબો, પગમાં પહેરવાનાં ‘બિછિયા’ નામના અલંકાર, દાંતોમાં સોનાની મેખ તથા ઘરના પૈસા ખરચીને આણેલા સિંદૂરનો ચાંલ્લો, એટલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ હજુ પણ કરતી નથી.

૧૦૫–બૈજાબાઈ

એ મરાઠા સરદાર દીવાન શ્રીજીરાવ ઘાટકેની પુત્રી હતી. મિ. માલ્કમે કૃષ્ણાકુમારીના ભાઇને જોઇને જેવી રીતે તેના રૂપ તથા યૌવન વિષે અનુમાન કર્યું હતું, તેવી રીતે બૈજાબાઇના ભાઇ હિંદુરાવની છબી દિલ્હીના ' મ્યુઝિયમ ' (સંગ્રહસ્થાન)માં જોઇને આપણે પણ તેના રૂપયૌવન આદિનો વિચાર બાંધી શકીએ છીએ. હિંદુરાવ જો કે અત્યંત રૂપાળો નહોતો, તોપણ તેના શરીરનો બાંધો સુંદર તથા જોવા લાયક હતો. એનો રંગ જરા શ્યામળો હતો; પરંતુ તેનાં નેત્ર ઘણાં તેજસ્વી દેખાતાં હતાં.

બાળપણમાંજ બૈજાબાઇનો વિવાહ દૌલતરાવ સિંધિયાની સાથે થઇ ગયો હતો. તેના વિવાહ વખતે એટલી ધામધૂમ થઈ હતી કે, પહેલાં કોઇ રાજાનાં લગ્ન એટલી ધામધૂમથી થયાં નહોતાં. એમ કહેવાય છે કે, તેના વિવાહના ખર્ચથી ખજાનો એટલો ખૂટી ગયો હતો કે સૈનિકોનો પગાર ચૂકવવામાં પણ મૂશ્કેલી નડી હતી. બૈજાબાઇ ઘણીજ ઉદારચિત્તની વીર સ્ત્રી હતી. સિંધિયા સરકાર તેનું એટલું બધું માન રાખતા હતા કે તેને પૂછ્યા વગર કોઇ પણ કામ કરતા નહોતા. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં મહારાજાનો સ્વર્ગવાસ થયો.તેમને કાંઇ સંતાન નહોતું તથા તેમણે પોતાની જિંદગીમાં કોઇ બાળકને દત્તક પણ લીધો નહોતો; એટલે પતિના મૃત્યુ પછી બૈજાબાઇ પોતે ગાદી ઉપર બેઠી. એની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાના પિતાના વંશમાંથી કોઇ બાળકને ખોળે લેવો; પણ કેટલાક સંયોગોને લીધે તેની એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઇ શકી.

આખરે એણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પતિના વંશમાંથી મુગટરાવ નામક એક બાળકને ખોળે લીધો. એ વખતે એની ઉંમર ફક્ત અગિયાર વર્ષની હતી. જ્યાંસુધી એ રાજકાજ સંભાળવાને યોગ્ય ન થયો, ત્યાંસુધી બૈજાબાઇએ ઘણીજ કુશળતાપૂર્વક

રાજ્યનો વહીવટ ચલાવ્યો; પરંતુ મુગટરાવ પુખ્ત ઉંમરનો થયો ત્યારે એણે ગાદી માગી. બૈજાબાઇએ એ રાજ્યનો સ્વતંત્રપણે ઉપભોગ કર્યો હતો, એટલે તેણે મુગટરાવને ગાદી આપવાને આનાકાની કરી. મુગટરાવ મહેલમાંથી નીકળીને રેસિડેન્ટની પાસે પહોંચ્યો. ધીમે ધીમે બંનેનાં મન ઘણાં ઊંચાં થતાં ગયાં અને બૈજાબાઇ તથા મુગટરાવ યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયાં; પરંતુ સરકારે વચમાં પડીને બંનેનો ફેંસલો કર્યો કે, “ મુગટરાવ રાજ-ગાદીનો માલિક છે અને બાઇ બૈજાબાઇ તેની સગીર ઉંમર-સુધી વહીવટ કરવાને માટે નીમવામાં આવી હતી; પણ હવે મુગટરાવ ઉંમરલાયક છે એટલે તેને તેની ગાદી આપી દેવી જોઇએ.” એ પ્રમાણે મુગટરાવ સિંધિયા, ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૩ માં ‘ આલિજાણ ’ ની ઉપાધિ ધારણ કરીને ગ્વાલિયરની ગાદીએ બેઠો.

થોડા દિવસ પછી પોતાની ધનદોલત તથા નોકરચાકર લઇ-ને બૈજાબાઇ ગ્વાલિયરથી આગ્રા જઇ વસી; પણ આગ્રા ગ્વાલિય-રની પાસે હતું એટલે મુગટરાવને સદા ભય રહેતો હતો કે, એ રખે લશ્કરનાં માણસોને ઉશ્કેરીને બળવો મચાવે. સરકારે તેના દરજ્જાને લાયક પેન્શન બાંધી આપીને તેને ફરૂકાબાદમાં જઇ રહેવાનો હુકમ આપ્યો. થોડા વખત પછી ગ્વાલિયરના રાજાએ એ શરત ઉપર તેને પોતાના રાજ્યની આવકમાંથી અમુક રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું કે બૈજાબાઇએ દક્ષિણમાં પોતાની જાગીર-માં જઇ વસવું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં બાઇએ ઉપદ્રવી મનુષ્યોથી સિંધિયા કુટુંબનું રક્ષણ કર્યું અને અંતમાં પોતાનો પ્રાણ બચાવીને ક્ષીપ્રા નદીને કિનારે ગઇ. ત્યાંજ થોડા દિવસ પછી તેનો પરલોકવાસ થયો.

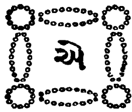
મિ. ફેનીપાર્કની સ્ત્રી કે જે બૈજાબાઇને મળવા ગઇ હતી, તેણે પોતાની મુસાફરીના વૃત્તાંતમાં લખ્યું છે કે, “ જે વખતે હું બૈજાબાઇને મળવા ગઇ, તે વખતે એ જરીકામથી ભરેલી એક ગાદી ઉપર બેઠી હતી. તેની એક તરફ તેની પૌત્રી ગજરાજ પણ બેઠી હતી અને બન્ને તરફ દાસીઓ ઘણા આદરપૂર્વક ઊભી રહી હતી. ગાદી ઉપર રાણીની સામેજ સિંધિયાની તલવાર મૂકેલી હતી; તેથી તેનું દૃશ્ય ઘણુંજ રમણીય થઇ રહ્યું હતું. બૈજાબાઇના માથાના વાળ સફેદ થઇ ગયા હતા; પણ તેનું મંદ હાસ્ય ઘણુંજ પ્રિયકર હતું. નિઃસંદેહ એ યુવાવસ્થામાં ઘણી મોહક સ્ત્રી હશે.

તેના નાના નાના હાથપગ સુડોળ તથા કોમળ હતા અને વાણી અત્યંત મધુર હતી. એણે રંગીન રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને હાથમાં સોનાની એક એક ચૂડી હતી. બીજા કોઇ અલંકાર એ પહેરતી નહોતી. વિધવા હોવાથી એ શારીરિક કષ્ટ, જપતપાદિ કર્યા કરતી હતી અને તેને લીધેજ એ દુર્બળ દેખાતી હતી; પરંતુ તેના મુખની કાંતિ ઘણી દેદિપ્યમાન હતી. તેની ચાલ તથા લક્ષણ ઘણુંજ પ્રશંસનીય હતાં. મોટા રાજકુળની સ્ત્રીઓમાં એવાં લક્ષણ ઘણુંજ થોડાં જોવામાં આવે છે. તેની પૌત્રી ગજરાજ પણ અત્યંત રૂપવતી બાલિકા હતી. તેનાં નેત્ર ઘણાં ચળકતાં તથા શરીરનું લાવણ્ય ઘણુંજ મનોહર હતું. મરાઠી સ્ત્રીઓ કેવળ બેજ જાતનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. એક તો વીસ હાથની લાંબી સાડી હોય છે. તેને એ પગથી માથા સુધી કમરમાં લપેટીને પહેરે છે, જે અત્યંત સુંદર લાગે છે. તે સિવાય હાથની કોણી સુધીની ચોળી પહેરે છે. ગજરાજે કાળા રંગની સાડી પહેરી હતી અને માથાના વાળનો અદ્‌ભુત રીતે અંબોડો વાળ્યો હતો. કટારના આકારનાં, ચંદ્રમાના આકારનાં તથા ફૂલના આકારનાં સુવર્ણાભૂષણ વાળમાં ખોસેલાં હતાં તથા કાનમાં હીરાનાં લોલક પહેર્યાં હતાં. આંખોમાં અંજન આંજ્યું હતું તથા હાથે મેંદી લગાડી હતી, જેને લીધે એ અત્યંત સુંદર દેખાતી હતી. એ ગળાથી કમર સુધી હીરા તથા મોતીનાં આભૂષણોથી ભરેલી હતી. તેના નાકમાં નાની શી નથ ઝૂકી રહી હતી, જેનાં મોતી તેના લાલ હોઠો ઉપર પડીને ઘણી શોભા આપતાં હતાં. હાથમાં તેણે અનેક રત્નજડિત કંકણ તથા પગમાં સોનાનાં સાંકળાં પહેર્યાં હતાં. એ ઘણુંજ થોડું બોલતી હતી. મેળાપ સમયે એ મારી સાથે ઘણું થોડું બોલી. તેની ચાલ ઘણીજ ગંભીર હતી અને સ્વભાવ ઘણો શાંત જણાતો હતો. મારી સાથે આવેલી એક મડમે તેના હાથમાં ફૂલનો ગોટો આપ્યો. તે તેણે ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક લીધો. તેને જોવાથી જણાતું હતું કે, મરાઠા સ્ત્રીઓ ઘણી શૂરી હોય છે. મહારાણી બૈજાબાઇની ચારે તરફ સોનેરી સાડીઓ પહેરીને તેની દાસીઓ ઊભી હતી. તેમણે કિંમતી શાલો ઓઢી હતી. એ જ્યારે બૈજાબાઇની પાછળ ચાલતી ત્યારે દેખાવ ઘણોજ સુંદર લાગતો હતો. ”

१०६–प्रतापकुंवरबाई

એ જોધપુર રાજ્યમાં જાખણુ નામના ભાટી ઠાકુર ગોયંદદાસજીની પુત્રી અને મારવાડનરેશ મહારાજા માનસિંહજીની રાણી હતી.

ચંદ્રવંશના યદુકુળ ક્ષત્રિયોની અનેક શાખાઓમાં ભાટી એક પ્રબળ અને પ્રસિદ્ધ શાખા છે અને તેમની એક શાખા ‘ રાવલોત ’ના નામથી ઓળખાય છે. પ્રતાપકુંવરના પિતા ગોયંદદાસજી રાવલોત ભાટી હતા.

રાવલોત ભાટી બનતાં સુધી પોતાની દીકરીઓના વિવાહ ગઢપતિ અર્થાત્ રાજામહારાજા સાથે કરે છે; જેના બદલામાં એમને રાજાઓ તરફથી જાગીર મળે છે. ભાટીઓની કન્યાઓ જે સાધારણ રીતે ભટિયાણી નામથી ઓળખાય છે, તે દેખાવમાં ઘણી સુંદર અને સુઘડ હોય છે, તેથી રાજાઓ પણ તેમની સાથે લગ્ન કરવું ઘણું પસંદ કરે છે.

મહારાજા માનસિંહની તેર રાણીઓમાંથી પાંચ અને જયપુરના મહારાજા જગતસિંહની તેર રાણીઓમાંથી સાત રાણીઓ ભટિયાણી હતી.

મહારાજા માનસિંહની પાંચ ભટિયાણીઓમાંથી ત્રીજી પ્રતાપકુંવર હતી, તેથી મહારાજા સાહેબ એને ત્રીજાં ભટિયાણીજી કહેતા હતા. મહારાજા તખ્તસિંહજીના સમયમાં એ માજી ભટિયાણીજી અને મહારાજા શ્રીજસવંતસિંહજીના સમયમાં દાદીજી શ્રી. ત્રીજાં ભટિયાણીજી કહેવાતાં હતાં.

ગોયંદદાસજીએ પ્રતાપકુંવરનું લગ્ન કરવા માટે મહારાજા માનસિંહ પાસે માગું મોકલ્યું અને અષાઢ સુદિ ૯, સંવત ૧૮૮૯ ને દિને કિલ્લા ઉપર વાડીના મહેલમાં ઘણા હર્ષપૂર્વક તેમનું લગ્ન થઈ ગયું; પરંતુ તેમને પેટે મહારાજાને કોઇ સંતાન જન્મ્યું નહિ, તેમજ બીજી રાણીઓને પેટે પણ કોઇ સંતાન ન-

હોતું; તેથી કરીને સંવત ૧૯૦૦માં મહારાજા માનસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે બધા સરદારોની અનુમતિથી અહમદનગરના મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજી તેમના ઉત્તરાધિકારી થયા. રાણી પ્રતાપકુંવર ઉપર મહારાજા તખ્તસિંહ સગી માના જેવો સ્નેહ રાખતા, આથી પ્રતાપકુંવરનું ચિત્ત પતિવિયોગથી ચિંતાતુર રહેતું હતું, તે કાંઇક શાંત થયું. મહારાજાએ પોતાના ચોથા પુત્રને જન્મતાંવારજ તેમના ખોળામાં સમર્પણ કર્યો હતો અને તેમના નામ ઉપરથી કુંવરનું નામ પણ પ્રતાપસિંહ પાડ્યું હતું. રાણી પ્રતાપકુંવરે એ બાળકનું પુત્ર સમાન લાડથી લાલનપાલન કર્યું હતું અને મોટો થયા પછી પોતાના ભાઇ લછમનસિંહની બે કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધું હતું.

પ્રતાપકુંવરને રાજ્ય તરફથી સારી ઊપજવાળાં કેટલાંક ગામ મળ્યાં હતાં, તેમાંથી એ પોતાનું ખર્ચ ચલાવતા અને ધર્મપુણ્ય પણ કરતા હતા. પુણ્યકાર્યોથી એમની કીર્તિ વિશેષ પ્રસરી હતી.

સંવત ૧૯૨૯ માં મહારાજા તખ્તસિંહના મૃત્યુથી એમને પેટના દીકરાના મૃત્યુ જેટલો ખેદ થયો; પણ તેમના ઉત્તરાધિકારી રાજા જસવંતસિંહજીએ ધીરજ આપવાથી તથા આજ્ઞામાં રહેવાનું વચન આપ્યાથી, તેમનું ચિત્ત કાંઇક શાંત થયું. રાણી પ્રતાપકુંવરે જ્ઞાનચક્ષુદ્વારા સંસારને અનિત્ય ગણીને ભગવાનના ચરણોમાં મનને પરોવ્યું.

સંવત ૧૯૪૩ માં માઘ વદિ બારસને દિને, પ્રાતઃકાળે ૭૦ વર્ષની વયે તેમનું મૃત્યુ થયું. મરતી વખતે પણ તેમણે ઘણું પુણ્યદાન કર્યું હતું.

પ્રતાપકુંવરજી હિંદી ભાષામાં પ્રથમથીજ નિપુણ હતાં; પણ મહારાજા માનસિંહના સ્વર્ગગમનથી તથા પોતાના બે ભાઈઓના અકાળ મૃત્યુથી તેમનું ચિત્ત ઘણું શોકગ્રસ્ત થઈ ગયું, ત્યારે પોતાના ગુરુભાઇના ઉપદેશથી ભગવદ્‌ભજનમાં ચિત્ત પરોવ્યું અને કવિતા રચવાનો અભ્યાસ કર્યો. એમણે કવિતામાં કેટલાક ગ્રંથ પણ રચ્યા છે. એમની કવિતાનો મોટો સંગ્રહ મહારાણી રત્નકુંવરીજીની પાસે છે. એ સંગ્રહમાં નીચે મુજબ ગ્રંથો છેઃ— (૧) જ્ઞાનસાગર, (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ, (૩) પ્રતાપ પચ્ચીસી, (૪) પ્રેમસાગર, (૫) રામચંદ્રમહિમા, (૬) રામગુણસાગર, (૭) રઘુવરસ્નેહલીલા, (૮) રામપ્રેમ સુખસાગર, (૯) રામસુજસ પચ્ચીસી, (૧૦) પત્રિકા

સંવત ૧૯૨૩, ચૈત્ર વદિ ૧૧ કી, (૧૧) રઘુનાથજી કે કવિત અને (૧૨) ભજનપદ હરજસ.

અમે એમનાં રચેલાં થોડાંક પદ અત્રે ઉતારીને આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

કવિત સવૈયા

આસ તો કાહૂકો નાહિં મિટી, જગમેં ભયે રાવણસે બડ જોધા;
સાવંતસૂર સયોધનસે, બલસે, નલસે, રતબાદબિરોધા.
કેતે ભએ નહીં જાય બખાનત, જુઝમુએ સબહિકર ક્રોધા;
આસ મિટે પરતાપ કહેં, હરિનામ જપેરૂ બિચારત બોધા.
ધર ધ્યાન રટો રઘુવીર સદા, ધનુ-ધારિકો ધ્યાન હિયે ધર રે;
પરપીર મેં જાયકે બેગ પરો, કરતે સુત્ત સુકૃતકો કર રે.
તર રે ભવસાગર કો ભજીકે, લજીકે અઘ ઓગુણતે ડર રે;
પરતાપકેંવાર કહે પદ પંકજ, પાવ ધરી મત વિસર રે.

હોરી

હોરી ખેલનકી ઋત ભારી,
નરતન પાય ભજન કર હરિકો, ઔમોસર દિનચારી,
અરે અબ ચેત અનારી. (ટેક)
જ્ઞાન ગુલાબ અબીર પ્રેમ કરી, પ્રીતતણી પિચકારી;
સાસ ઉસાસ રામરંગ ભર ભર, સુરત સરીસી નારી,
ખેલ ઇન સંગ રચારી. (૧)
સુલટો ખેલ સકલ જગ ખેલે, ઉલટો ખેલે ખિલારી;
સતગુર સીખ ધાર સિર ઉપર, સત સંગત ચલ જા રી,
ભરમ સબ દૂર ગુમા રી. (૨)
ધ્રુપ્રલ્હાદ, બભીખન ખેલે, મીરાં કરમા નારી;
કહે પ્રતાપકુંવર ઇમ ખેલે, હો નહિ આવ હારી,
સખિ સુન લીજે હમારી. (૩)

હોરી

હોરિયા રંગ ખેલન આવો, એડા પિંગલા સુખમણિ નારી;
તા સંગ ખેલ ખિલાવો, સુરત પિચકારી ચલાવો;
કાચો રંગ જગતકો છાંડો, સાચો રંગ લગાવો;
બાહર ભૂલ કબૂ મત જાવો, કાયા નગર વસાઓ;
તબે નિરભૈ પદ પાવો. (૧)

પાંચો ઉલટ ઘેર ઘટ ભીતર, અનહદ નાદ બજાવો;
સબ બકવાદ દૂર તજ દીજે, જ્ઞાનગીત નિત ગાવો,
પ્રિયાકે મન તબહી ભાવો. (૨)
તીનોં તાપ તીન ગુન ત્યાગો, સાંસો સોક સમાવો;
કહે પરતાપકુંવર હિત ચિતસોં, ફેર જનમ નહિ પાવો;
જોતમેં જોત મિલાવો. (૩)

ઉપરની કવિતાઓમાં એમની ભગવદ્‌ભક્તિ તથા આર્ય-શાસ્ત્રનું ઊંડું જ્ઞાન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

१०७–बुंदीनी परोपकारी राणी

સ. ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં જેવી રીતે હિંદુસ્તાનની કેટલીક રાણીઓએ બળવાખોર સિપાઇઓની સાથે મળી જઇને અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનની કેટલીક સન્નારીઓએ પોતાના જાનને જોખમમાં નાખીને પણ, અંગ્રેજ અબળાઓ તથા બાળકોનું સંરક્ષણ કર્યું હતું. એવી આત્મોત્સર્ગ કરનારી સન્નારીઓમાં બુંદીની રાણી અગ્રગણ્ય પદ ભોગવે છે.

૧૮૫૭ ના બળવામાં બુંદીનો રાજા સિપાઇઓની સાથે મળી જઇને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. યુરોપિયન અમલદારોની ઉપરા-ઉપરી કતલ થઇ રહી હતી. જે સુકોમળ યુરોપીય મહિલાઓ અને ફૂલ જેવાં બાળકો અપૂર્વ સુખ અને વિલાસમાં ઊછર્યાં હતાં, તે આજે પ્રાણ બચાવવા માટે કોઈ આશ્રયસ્થાન નહિ મળ્યાથી ભૂખ્યાંતરસ્યાં, ઉઘાડાંપુગાડાં દિવસની પ્રચંડ ગરમી અને રાત્રિની ઠંડીમાં પાસેનાં જંગલોમાં ઓઢ્યાપાથર્યા વગર પડ્યાં રહેતાં હતાં. યુરોપિયન સન્નારીઓ તથા બાળકોની દુર્દશાના આ સમાચાર બુંદીની રાણીના કાને પહોંચ્યા. તે દુઃખદાયક સમાચારથી તેનું કોમળ હૃદય ઘણું પીગળી ગયું. તેણે સ્વામીને ખબર ન પડે એવી રીતે, પોતાના વિશ્વાસુ નોકરો મારફતે યુરો-પિયનોનાં બૈરાંછોકરાંઓ માટે ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો તથા તેમને પહેરવા માટે વસ્ત્ર અને ઓઢવાપાથરવા માટે

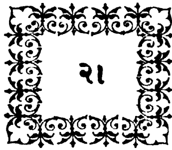
ગોદડાં વગેરે મોકલી આપ્યાં. બુંદીનો રાજા એ સમયે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયેલો હોવાથી શત્રુપક્ષ તરફ પોતાની રાણીએ બતાવેલી દયાનો વૃત્તાંત તેના જાણ્યામાં આવ્યો નહિ. બુંદીની રાણીની સહાયતાથી નિરાશ્રિત અંગ્રેજ મહિલાઓ પોતાનાં બાળકો સાથે સહીસલામત દિલ્હીની છાવણીમાં પહોંચી ગઇ. રાણીએ તેમને યોગ્ય સમયે મદદ ન આપી હોત, તો તેમનામાંની ઘણી સ્ત્રીઓના તથા નિર્દોષ કોમળ બાળકોના પ્રાણ નષ્ટ થાત. રાણી સારી પેઠે સમજતી હતી કે, અંગ્રેજો પ્રત્યે એટલી સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે, પતિ એનો પોતાનો પ્રાણ લીધા વગર છોડશે નહિ; પણ એટલું જાણવા છતાં, તે પોતાના હૃદયમાં વ્યાપી રહેલ પરોપકારવ્રતથી ચલિત થઇ નહિ. પરોપકારી રાણીએ ગમે તેટલું જોખમ વેઠીને પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવ્યું.

બુંદીરાજના યુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી, રાણી થોડા સમયમાં મરી ગઇ અને ત્યાર પછી થોડા સમયે સર હ્યુરોઝની સાથેના યુદ્ધમાં રાજા પણ મરણ પામ્યો. રાણીનું ઓચિંતુ મૃત્યુ શાથી થયું, તે જાણવામાં આવ્યું નથી. કેટલાક માને છે કે, નિઃસહાય યુરોપિયન રમણીઓને મદદ કરવાના અપરાધમાં રાજાએ તેનો વધ કરાવ્યો હતો, પણ એ વાત પ્રમાણિક નથી.

१०८–राणी चन्दा (महाराणी झींदन)

ણી ઝીંદનનું ચરિત્ર આલેખતાં પહેલાં શીખજાતિની સ્વતંત્રતા સંબંધી બેએક બોલ વાચકોને કહીશું. ઇ૦ સ૦ ના અઢારમા સૈકાથી મોગલ શહેનશાહતની અધોગતિનો સૂત્રપાત થયો. એક પછી એક બાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસન પર બેસવા અને ઊતરવા લાગ્યા. સૂબાઓ શહેનશાહની આજ્ઞાની જરા પણ પરવા કર્યા વગર પોતપોતાના તાબાના મુલક ઉપર સ્વચ્છંદે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. પરાક્રમી નાદીરશાહની ચડાઇને લીધે મોગલ બાદશાહોનું પ્રિયનગર, દીવાને ખાસ અને દીવાને આમની સભાઓની લીલાભૂમિ સુશોભિત દિલ્હી શહેરે મહાસ્મશાનનો આકાર ધારણ કર્યો. ત્યાર પછી અહમદશાહ દુરાની નામના સાહસિક પઠાણે દિલ્હી ઉપર ચડાઇ કરી. તેના પરાક્રમ આગળ પાણીપતના પ્રસિદ્ધ યુદ્ધમાં મરાઠાઓની પ્રબળ શક્તિ પણ ખૂટી પડી. દિલ્હીનો શહેનશાહ રાજ્યભ્રષ્ટ થઇને હિચકારાપણે બિહાર પ્રાંતમાં નાસી ગયો. આવા અંધાધૂંધી અને લૂંટફાટના સમયમાં પણ ગુરુ ગોવિંદસિંહના અનુયાયી શીખ લોકોએ પોતાની તેજસ્વિતા સાચવી રાખી હતી. ગોવિંદસિંહે તેમને જે મંત્રથી દીક્ષિત કર્યા હતા, તે મંત્ર તેઓ કદી ભૂલી ગયા નહોતા. તેમનામાં સાહસિક સેનાપતિ અને પ્રવીણ અમલદારો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમના તાબામાં રહીને શીખો પોતાની સ્વતંત્રતા સારી પેઠે નિભાવી રહ્યા હતા. જે લોકો હથિયાર ચલાવવામાં અને ઘોડેસવાર થવામાં પ્રવીણ ન હોય તેમનું ખાલસા લોકોમાં માન ગણાતું નહોતું; એટલા માટે દરેક ખાલસા પુરુષ અસ્ત્રચાલન અને ઘોડેસવારીમાં પોતાની હોશિયારી બતાવી આપતો. ધીમે ધીમે ખાલસાઓ ઘણી ટુકડીમાં વહેંચાઇ ગયા. પ્રત્યેક ટુકડી અથવા મિસલનો એક એક સરદાર નિમાયો અને એ સરદાર પોતાના તાબાના મુલક ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યોમાં વહેંચાઇ જવા

છતાં પણ ખાલસાનું ઐક્યસૂત્ર તૂટયું નહોતું. તેઓ પરસ્પર અનન્ય ભ્રાતૃભાવથી બંધાયલા હતા. દર વર્ષે તેઓ અમૃતસરના ગુરુદ્વારમાં એકઠા થતા અને પોતાની જાતિની ઉન્નતિને માટે ઉપાય શોધતા.

અઢારમી સદીના છેવટના ભાગમાં જે સમયે અંગ્રેજો દક્ષિણમાંથી ફ્રેંચ લોકોને કાઢી મૂકવાનો યત્ન કરી રહ્યા હતા અને એક બુઢ્ઢો મુસલમાન સિપાઇ મ્હૈસુરના સિંહાસન ઉપર અધિકાર મેળવીને, બધાના હૃદયમાં વિસ્મય અને ભયનો સંચાર કરી રહ્યો હતો, તે વખતે શીખ લોકોના રાજ્યમાં એક કાર્યકુશળ અને પરાક્રમી પુરુષનો જન્મ થયો. એ મહાપુરુષના આવિર્ભાવથી શીખ લોકો ઘણા બળવાન થઇ ગયા. એ મહાન પુરુષ તે મહારાણી ચન્દા ઉર્ફે ઝીન્દનના પતિ રણજિતસિંહ હતા. આખી દુનિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાપરાક્રમી પુરુષોમાં રણજિતસિંહનું નામ ઘણી ઊંચી પંક્તિએ બિરાજે છે. રણજિતસિંહના પિતા મહાનસિંહ શીખ લોકોની એક ટુકડીના ઉપરી હતા. રણજિતસિંહનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૦ ની ૨ જી નવેંબરે થયો હતો. તેમના પિતા મહાનસિંહ અતિશય સાહસિક અને રણકુશળ યોદ્ધા હતા. બચપણમાં શીતળાના રોગથી રણજિતસિંહની એક આંખ ફૂટી ગઈ હતી; એથી લોકો એમને "કાણા રણજિત" ના નામથી ઓળખતા. રણજિતસિંહની આઠ વર્ષની વયમાં તેમના પિતા મહાનસિંહનો દેહાંત થયો. રણજિતસિંહ એ સમયે તેમની માતા અને પિતાના દીવાન લક્ષ્મીપતસિંહના રક્ષણમાં રહેવા લાગ્યા. રણજિતસિંહ ઠીંગણા પુરુષ હતા; પણ તેની બુદ્ધિ, પરાક્રમ અને સાહસ અપૂર્વ હતાં. એ ગુણોને ભરોસે એમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી. એ વખતે પંજાબમાં દુરાની રાજાનું આધિપત્ય હતું. અંગ્રેજો ધીમે ધીમે પ્રબળ થઇને પોતાનો અધિકાર ફેલાવતા હતા. સિંધિયા અને હોલ્કર અંગ્રેજોના શક્તિશાળી હરીફ નીવડ્યા હતા. એવે સમયે રણજિતસિંહે પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કર્યું. એણે અહમદશાહ દુરાનીનાં પૌત્ર જમાનશાહને ઘણી મદદ કરી. તેના બદલામાં તેને લાહોરનો કબજો મળ્યો. ધીમે ધીમે શીખ લોકોમાં તેની સત્તા વધતી ગઇ અને બધા તેની સત્તા નીચે આવી ગયા.

હિંદુ રાજાઓમાં કુસંપ જોઇને પઠાણ રાજાઓએ કેવી યુક્તિ-

થી આપણી દેવવાંચ્છિત પવિત્ર ભૂમિમાં પગપેસારો કર્યો, તે વાત ઇતિહાસના દરેક વાચકને માલૂમ છે. મહારાજા રણુજિતસિંહે પઠાણોને યોગ્ય શિક્ષા આપવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જે લોકોએ શઠતાથી ભારતવર્ષમાં અધિકાર ફેલાવ્યો હતો, તેમના હાથમાં-થી ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાનો તેમણે યથાશક્તિ પ્રયાસ આદર્યો હતો. તેમનો એ પ્રયાસ ઘણે અંશે સફળ પણ થયો હતો. પહેલાં તો તેમણે મુલતાનમાંથી અફઘાનોને હઠાવી કાઢ્યા. પછીથી ભારત-ના નંદનવનરૂપ કાશ્મીરમાં વિજયપતાકા ઉડાવી. ઘણે દિવસે રણુજિતસિંહ અને તેમના પુત્ર ખડ્ગસિંહના પરાક્રમથી કાશ્મીર-માં હિંદુ રાજાની ધ્વજા ફરકવા લાગી. ત્યાર પછી રણુજિતસિંહ પેશાવર જીતવા તૈયાર થયા. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૩ ની ૨૩ મી માર્ચ ભારતવર્ષમાં એક યાદગાર દિવસ છે. જે લોકોએ દૃષદ્વતી નદીના કિનારે હિંદુઓને પરાજિત કરીને ભારતવર્ષમાં પોતાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો, તેજ લોકોના દેશમાં જયપતાકા ઉરાડીને હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવા માટે, મહારાજા રણુજિતસિંહ એ દિવસે અગ્રેસર થયા હતા. આર્યાવર્તનો હિંદુ રાજા આજે છેલ્લી વાર સિંધુ નદીની પેલી પાર, હિંદુવિજયી પઠાણોના લોહીથી પૃથ્વી-રાજ અને અમરસિંહના આત્માનું તર્પણ કરવા તૈયાર થયો. મહારાજા રણુજિત જરા પણ ભય રાખ્યા વગર, વિપુલ સાહસ સાથે પઠાણોના રાજ્યમાં જઇ પહોંચ્યા. અફઘાનિસ્તાનના મુખ્ય સરદાર મહમદ આજીમખાંના જંગી લશ્કર સાથે ૧૮ મી માર્ચે કાબૂલ નદી ઉપર નૌશેરાની પાસે ખેરાઇ નામક સ્થાનમાં રણુજિત-સિંહને લડાઇ થઇ. આ યુદ્ધમાં રણુજિતસિંહ પોતે બધા સવારો-ને મોખરે રહીને પઠાણો ઉપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા. હૃષ્ટપુષ્ટ અફઘાનો અચળ પર્વતની પેઠે ઊભા રહીને, જરા પણ થાકયા વગર, પૂર્ણ પરાક્રમથી શીખ લોકોના આક્રમણને રોકવા લાગ્યા. આખો દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. ઘડીનો પણ વિરામ નહોતો, વિશ્રામ નહોતો. શીખ લોકો અતુલ પરાક્રમપૂર્વક અફઘાનોના લશ્કરમાં ઘૂસવા લાગ્યા ધીમે ધીમે રાત પડી. અંધકાર ઘણો ગંભીર થઇ ગયો. એ અંધકારમાં લોહીની નદી જોરથી વહેવા લાગી, છતાં પણ રણુજિતસિંહે યુદ્ધ બંધ પાડયું નહિ. એ તો પહેલાંની પેઠે-જ દુશ્મનોનું છેદન કરતો ગયો. આખરે અફઘાનોથી પંજાબ-કેસરીનું પરાક્રમ સહન થઇ શકયું નહિ. તેઓ અંધકારમાં ત્યાં-

થી પલાયન કરીને સંતાઇ ગયા. પંજાબકેસરીની વિજયપતાકા પઠાણોના દેશમાં ફરકવા લાગી. ઓગણીસમા સૈકામાં ભારતના વીરપુરુષે આવું અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું. ૧૯ મા સૈકામાં શીખોના પરાક્રમ આગળ પઠાણોએ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું.

આ પ્રમાણે પોતાના જાતીય બંધુઓની મદદથી મહારાજા રણજિતસિંહ અજિત બનીને પંજાબમાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. તેમનો અધિકાર રાજધાની લાહોરથી તે ઉત્તરમાં કાશ્મીર,પશ્ચિમમાં પેશાવર, દક્ષિણમાં મુલતાન અને પૂર્વમાં સતલજ નદી સુધી હતો. તેમનું યુદ્ધકુશળ સૈન્ય યૂરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ પામેલું હોવાથી વખાણને પાત્ર હતું. રણજિતસિંહ અંગ્રેજોની સાથે સંધિના સૂત્રથી બંધાયલા હતા. તેઓ પરાક્રમી હોવા છતાં પણ તેમણે કદીએ સંધિનો ભંગ કરીને, અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હથિયાર પકડીને, પોતાની દોસ્તીને કલંક લગાડયું નથી.

રણજિતસિંહનું જીવનચરિત્ર લખનાર લખે છે કે, “ રણજિતસિંહ ખરેખર સિંહ જેવા હતા અને સિંહની પેઠેજ તેમણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે.” એ સિંહ જેવા પરાક્રમી યોદ્ધાની સઘળી કથા કહેવાનો અહીંયાં અવકાશ નથી અને પ્રસંગ પણ નથી. અત્રે તો ટૂંકાણમાં એટલુંજ કહીશું કે,રણજિતસિંહ વીર પુરુષોની લીલાભૂમિ ભારતના એક સાચા વીર હતા. અઢારમી શતાબ્દિમાં તેમના જેવા બહાદુર પુરુષ ભારતવર્ષમાં જન્મ્યો નહોતો.

મહારાણી ચંદાવતી એ વીર મહારાજા રણજિતસિંહની નાની રાણી હતી. રણજિતસિંહનો એના ઉપર અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. રણજિતસિંહની આ પ્રિય પત્ની ઇતિહાસમાં મહારાણી ઝીંદન એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રણજિતસિંહ જેવા પરાક્રમી રાજાની એ યોગ્ય સહધર્મિણી હતી.

તેના પતિ પંજાબકેસરી રણજિતસિંહના મૃત્યુ પછી શીખોની સ્વતંત્રતાનો અધઃપાત શરૂ થયો. રણજિતસિંહને ત્રણ પુત્રો હતા-ખડ્ગસિંહ, શેરસિંહ અને દુલીપસિંહ. એ ત્રણે જણા રાજ્યને માટે પોતપોતાનો હક ચલાવવા લાગ્યા. લાહોરનો રાજદરબાર ઉચ્છૃંખલ થઇ ગયો. ખટપટી અને પ્રપંચી લોકો પોતાની દુષ્ટતા અજમાવવા લાગ્યા. રાજ્યમાં નરહત્યા થવા લાગી. થોડા વખતમાં રણજિતસિંહનો મોટો પુત્ર ખડ્ગસિંહ માર્યો ગયો અને તેના નાના ભાઇ શેરસિંહને ગાદી મળી; પરંતુ થોડા દિવસોમાં

તેની પણ મોટા ભાઇના જેવીજ ગતિ થઇ. લગભગ ચાર વર્ષના ટૂંકા અરસામાં રણજિતસિંહના બે પુત્ર માર્યા ગયાથી પંજાબમાં કુસંપ અને અંધાધૂંધીનું રાજ્ય જામી ગયું. એક પછી એક ઘણા સરદારો અને સૈનિકો રાજ્ય દબાવી પાડવાની લાલચમાં જાન ખોઇ બેઠા. આખરે રાજપુત્ર દુલીપસિંહને ગાદીએ બેસાડીને તેની માતા મહારાણી ચંદાવતીએ રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી.મહારાણી ચંદાવતી ઘણી બુદ્ધિમાન અને ધીર તથા હિંમતવાળી સ્રી હતી. ખરેખર એ શૂર અને સાહસિક શીખ લોકોની સ્વામિની થવાને યોગ્ય હતી. એ રાજકાર્યમાં જેટલી પ્રવીણ હતી, તેટલીજ યુદ્ધવિદ્યામાં પણ હોશિયાર હતી. સારાંશ એ કે તેના પતિનાં સર્વોત્તમ લક્ષણો તેનામાં વાસ કરતાં હતાં. તેણે ઘણી યુક્તિથી સરદારોના માંહોમાંહેના ટંટા મટાડી દીધા અને તેમના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવીને, ફરીથી શીખોને શત્રુઓની સામા થવાને યોગ્ય બનાવ્યા. રાજ્યમાંના મોટા મોટા હોદ્દાઓ યોગ્ય અને બહાદુર લોકોને આપ્યા અને સેનાપતિ તરીકે શેરસિંહ નામના એક સરદારની નિમણુંક કરી.

અંગ્રેજી રાજ્યની સરહદ તેના રાજ્ય સાથે તદ્દન મળેલી હતી. રાણી ચન્દાવતીની સૈન્યવ્યવસ્થા અને રાજકાજમાં કુશળતા જોઇને અંગ્રેજ સૈનિકોને પણ મનમાં ભય રહેતો; એટલા માટે તેમણે પોતાનું સૈન્ય પંજાબની સરહદ ઉપર રાખી મૂકવાની આવશ્યકતા ધારી હતી. સતલજ નદીના કિનારે અંગ્રેજોનું સૈન્ય એકઠું થયું, એટલે શીખ લોકોની અને તેમની વચ્ચે ખટપટ શરૂ થઇ. શીખ લોકો કહેતા કે, “ અંગ્રેજો ધીમે ધીમે અમારો સરહદ ઉપરનો ઇલાકો દબાવતા જાય છે.” અંગ્રેજ લોકો પણ શીખોને માટે એવાજ પ્રકારની ફરિયાદ કરતા. એમાંથી ખરૂં કોણ હતું, તે તો પ્રભુ જાણે; પણ આ સરહદી ખટપટને લીધે જે યુદ્ધ જાગ્યું તે એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું.

આ યુદ્ધમાં પોતાના કેટલાક અવિશ્વાસી અને કૃતઘ્ની અમલદારો ગુપ્તપણે અંગ્રેજોની સાથે મળી જવાને લીધે તેનો પરાજય થયો. આ પ્રમાણે તેના વિશ્વાસુ અમલદારો પણ બેવફા અને દેશદ્રોહી નીવડ્યાથી, પોતાના પ્રખ્યાત પતિનું નામ તથા સ્વદેશનું સ્વાતંત્ર્ય કાયમ રાખવાની મોટી જવાબદારી એકલી તેના ઉપર આવી પડી; છતાં આવા અણીના વખતે પણ તે જરાયે ડગી

નહિ. ઘણાજ ધૈર્યપૂર્વક તે પોતાના રાજ્યનું યુદ્ધસૂત્ર ચલાવ્યા કરતી અને એક મજબૂત દીવાલની પેઠે પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહેતી. આજ સુધી ભારતનો ખરેખરો ઇતિહાસ લખાયો નથી. વિદેશી ઇતિહાસકારોને હાથે ઘણો ભાગ ખોટી રીતે લખાયો છે અને ઘણા ભાગમાં લખવા જેવી ઘણી ઘટનાઓ રહી ગઈ છે; પરંતુ એમ છતાં પણ આપણા સદ્ભાગ્યે બેએક નિષ્પક્ષ લેખકોએ સત્યનિષ્ઠા અને ઉદારતાનું સન્માન કર્યું છે. જો આ પ્રમાણે નિષ્પક્ષ અને ઉદાર સ્વભાવના ઇતિહાસવેત્તાઓને હાથે ભારતનો ઇતિહાસ લખાયો હોત તો તેઓ જરા પણ સંકોચ વગર કહી દેત કે, સ્વજાતિદ્રોહી, દગાબાજ રાજા લાલસિંહ અને સરદાર તેજસિંહે ગુપ્ત રીતે કેપ્ટન નીકલ્સન અને કેપ્ટન લોરેન્સની સાથે મળી જઈને પ્રપંચ ન રચ્યો હોત તો પ્રથમ શીખ યુદ્ધમાં રણજિતસિંહના કેળવાયલા ખાલસા સૈનિકો બ્રિટિશ સૈનિકોને હાથે કદી હાર ખાત નહિ. એ યુદ્ધ પછી ભારતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાર્ડીંજે લાહોર દરબાર સાથે સંધિ કરી. મહારાજા દુલીપસિંહ એ વખતે સગીર વયનો હતો. બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે તેનું વાલીપણું સ્વીકાર્યું. દુલીપસિંહની સગીર વયમાં રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે કેટલાક પ્રવીણ અમલદારોની એક સભા સ્થાપવામાં આવી અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ તેનો પ્રમુખ બન્યો. આ પ્રમાણે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ એક પ્રકારે સીધી રીતે લાહોરના દરબારનો ઉપરી બનીને પંજાબનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ સંધિ થયા પછી બ્રિટિશ અમલદારો પંજાબમાં પોતાનું આધિપત્ય વધારવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા.

દુલીપસિંહની જનની મહારાણી ઝીન્દન ઘણી તેજસ્વી સ્ત્રી હતી. તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું હતું. સમુદ્રપારના લોકો આવીને તેના રાજ્યમાં મરજીમાં આવે એ પ્રમાણે સત્તા ચલાવતા હતા. એ બધું એ વીર રાણીને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. એ સમજી ગઈ કે પંજાબ થોડાજ વખતમાં બ્રિટિશ મુલક થઈ જશે. તેણે જોયું કે થોડા સમયમાંજ બ્રિટિશ સરકારે પંજાબનો બધો વહીવટ પોતાના હાથમાં લઈ લીધો હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પ્યારા પુત્ર દુલીપને પણ તેમણે પોતાના કાબૂમાં લીધો હતો. અંગ્રેજોની આટલી બધી સત્તા રાણી ઝીન્દનના હૃદયમાં ઘણીજ ખૂંચવા લાગી. રાણી ઝીન્દન પોતાના કામમાં હર-

કત નાખે છે, એવું કારણ દર્શાવીને રેસિડેન્ટ હેન્રી લૉરેન્સે એ તેજસ્વી સન્નારીને લાહોરમાંથી શેરપુર નામના એકાંત સ્થાનમાં કેદ રાખી. અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકો કહે છે કે, "રાણી ઝીન્દન અંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ ખટપટ કરી રહી હતી, એટલા માટે તેને આ સજા કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેના આ અપરાધની કાયદેસર તપાસ કરવામાં આવી નહોતી. રેસિડેન્ટે તપાસ કરીને દોષિત ઠરાવ્યા વગર કેવળ શક ઉપરથીજ દુલીપસિંહની માતાને શેરપુરમાં રાખી હતી અને ત્યાં થોડો વખત રાખ્યા પછી રેસિંડેન્ટ સર ફ્રેડરિક કારીએ તેને પંજાબમાંથી પણ બહાર કાઢીને પોતાનો માર્ગ બિલકુલ નિષ્કંટક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વખતે સગીર વયનો દુલીપ રેસિડેન્ટના પૂરા કાબૂમાં આવી ગયો હતો; એટલે સર ફ્રેડરિકને પોતાની ઇચ્છા પૂરી પાડવામાં કાંઇ અડચણ નડી નહિ. થોડાજ વખતમાં તેણે રાણી ઝીંદનના દેશવટાનો હુકમ લખ્યો અને તેના ઉપર દુલીપસિંહની મહોર છાપવામાં આવી. દરબારના કેટલાક અમલદારો એ હુકમ લઇને મહારાણી ઝીન્દનની પાસે ગયા. મહારાણીએ અટલભાવે પ્રાણથી પણ અધિક વહાલા પુત્રના હસ્તાક્ષર તથા મહોર જોયાં એટલે તેણે પૂછયું: "આ હુકમ કોણે મોકલાવ્યો છે?" અમલદારે કહ્યું: "ખુદ મહારાજા સાહેબ દુલીપસિંહે." રાણીએ કહ્યું: "ઠીક, દુલીપ રાજા છે. રાજાની આજ્ઞા મારે પાળવી જોઇએ. હું કાંઇ પંજાબની માલિક નથી. હું તો રાજમાતા છું. રાજાનીજ આજ્ઞા મને દેશવટો દેવાની છે, તો મારે જવું જોઇએ. મારી તરફથી હવે તમારે કોઇ જાતનો ભય રાખવો નહિ. હું મારા પુત્રની વિરુદ્ધ કદી ખટપટ કરવાની નથી. હું એ કળી ગઇ છું કે, પંજાબનું સત્યાનાશ વળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે." રાણીએ શાંતચિત્તે દેશવટાનો હુકમ માથે ચડાવ્યો. જે પંજાબ તેને પોતાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે પૂજતું હતું, તે પંજાબ તેની હવે દૃષ્ટિથી પણ દૂર થયું. થોડા દિવસ તેને ફિરોઝપુરમાં રાખીને પછી કાશીક્ષેત્રમાં લઇ ગયા. મહારાણી ઝીંદન હિંદુઓના પરમ આરાધ્ય તીર્થ કાશીધામમાં આવીને, મેજર જયોર્જ મ્યેક ગ્રેગર નામના એક સૈનિક અમલદારની દેખરેખ નીચે રહેવા લાગી. તેને કાશી મોકલવાનું કારણ એ હતું કે, તીર્થસ્થાનમાં રાખ્યાથી ખાલસા સૈનિકો પ્રસન્ન થશે; પરંતુ કાશી જતી વખતે રાણી ઝીંદને કહ્યું

હતું કે, "એથી મારી સ્થિતિ કાંઇ સુધરતી નથી. કેદખાનામાં રહ્યા પછી પવિત્ર સ્થાન શું અને અપવિત્ર શું? એ તો બધું સરખું!"

આ દેશવટાથી રાણી ઝીંદનના હૃદયને ઘણોજ સખ્ત ઘા લાગ્યો. તેણે પોતાના પુત્રનો વાંક કાઢ્યો નહિ, પોતાની બધી સત્તા તથા રાજ્યવૈભવ નષ્ટ પામ્યાં, તેને માટે ઓછું આણ્યું નહિ; પરંતુ પંજાબનો વૈભવ અને પંજાબની સ્વતંત્રતા પોતાની હયાતીમાં સદાને માટે નષ્ટ થયેલાં જોઇને તેનું હૃદય વીંધાઇ જવા લાગ્યું. એ આંતરિક શોકને લીધે એ અત્યંત માંદી પડી અને એ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં તેનો મૃત્યુસમય પાસે આવી પહોંચ્યો.

એ સમાચાર સાંભળતાંવારજ શીખ સિપાઇઓનો પિત્તો ઊકળી આવ્યો. તે ઉપરાંત તેમને ઉશ્કેરનારાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો મળી આવ્યાં અને તેમણે અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૯માં ૧૩ મી જાનેવારીએ અંગ્રેજો અને શીખો વચ્ચે ચિતિયાબાલા આગળ ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં શીખ લોકોએ અસીમ સાહસથી લડીને વિજય મેળવ્યો. એ દિવસે વીરશ્રેષ્ઠ શેરસિંહના પરાક્રમથી લૉર્ડ ગફ પરાજિત થયો. એ દિવસે બ્રિટિશ પતાકા શીખોના હાથમાં આવી ગઇ. શીખોના પરાક્રમથી બ્રિટિશ સવારો પલાયન કરી ગયા. સેનાપતિ શેરસિંહે વિજયી થઇને એ દિવસે તોપોના અવાજથી ચારે દિશાઓને ગજાવી દીધી; પરંતુ ચિતિયાબાલાની પછી ગુજરાતમાં જે યુદ્ધ થયું તેમાં શીખ લોકોની હાર થઈ અને અણછૂટકે તેઓને અંગ્રેજોને શરણે થવું પડ્યું.

ત્યાર પછી લૉર્ડ ડેલહાઉસીએ પંજાબને ખાલસા કરવાના વિચારથી મિ૦ ઇલિયટને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે લાહોર દરબારમાં મોકલ્યો. સર હેન્રી લૉરેન્સ એ વખતે રેસિડેન્ટ હતો. એ બન્ને જણાએ મળીને ૨૮ મી માર્ચે પંજાબનું રાજ્ય અંગ્રેજોને સોંપી દેવાનો મહારાજા દુલીપસિંહને આગ્રહ કર્યો. તેને બીજે દિવસે એટલે ૨૯ મી તારીખે છેવટનો દરબાર ભરાયો. છેલ્લી વાર દુલીપસિંહ પોતાના સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો. થોડે દૂર હથિયારબંધ અંગ્રેજી લશ્કર હારબંધ ગોઠવાઇ ગયું. દીવાન દીનાનાથે આ બનાવને રોકવાનો ઘણો યત્ન કર્યો. એણે સંધિના કોલકરાર બતાવ્યા, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. ડેલહાઉસીનો ઢંઢેરો વંચાઈ રહ્યા પછી દરબાર બરખાસ્ત થયો. તરતજ રણજિતસિંહના કિલ્લા

ઉપર અંગ્રેજી વાવટો ફરકવા લાગ્યો. કિલ્લા ઉપરથી તોપો ફોડવામાં આવી. લોર્ડ ડેલહાઉસીની નીતિથી ભારતના નકશામાં પંજાબ લાલ રંગથી રંગાઇ ગયું. મહારાજા દુલીપસિંહને પંજાબમાંથી ખસેડી નાખવામાં આવ્યો. ફતેહગઢમાં તેનો નિવાસ રાખવામાં આવ્યો. તેની મિલકત અંગ્રેજોના અધિકારમાં સોંપવામાં આવી. કોહિનૂરનો જગપ્રસિદ્ધ હીરો પણ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. રાજ્યભ્રષ્ટ થતી વખતે દુલીપસિંહની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. એ વખતે એને સર જોન લજિત નામક એક અંગ્રેજના હાથ તળે શિક્ષણ માટે મૂકવામાં આવ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૩ માં ફતેહગઢના એક ખ્રિસ્તી પાદરીએ તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં દીક્ષિત કર્યો. ત્યાર પછી એક વર્ષે પંજાબકેસરીના ખ્રિસ્તીધર્માવલંબી પુત્રને ઈંગ્લેંડ લઇ જવામાં આવ્યો.

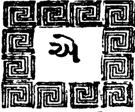
વાચકો ! મહારાણી ઝીંદનની આ વખતે શી અવસ્થા થઇ હશે, તેનો તમે વિચાર કરી શકો છો ? પોતાનીજ આંખ આગળ પોતાના પતિનું રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયેલું જોવાથી તથા પોતાના એક પુત્રને પરધર્મમાં વટલાઈ ગયેલો જોવાથી તેનો મંદવાડ ઘણો વધી ગયો. એને ઉન્માદ રોગ લાગુ પડ્યો. એવી બેભાન અવસ્થામાં રાણી ઝીંદન વારંવાર લવરી કરતી કે, “ મારા શૂરા ખાલસા વીરો ! ચાલો યુદ્ધ કરીએ. તમારો ધણી તમારા શરીરમાં આવ્યો છે. ચાલો, આપણે બધાં શીખ રાજ્યની સ્વતંત્રતા અને વૈભવની રક્ષા કરીએ. ”

આખરે તેની હૃદયદ્રાવક અવસ્થા જોઇને અંગ્રેજોને પણ દયા આવી. તેમણે ધાર્યું કે કદાચ તેના પ્યારા પુત્રની પાસે તેને લઈ જવાથી તેના મનને શાંતિ વળશે. એ વિચારથી તેને કલકત્તા લઇ ગયા અને ત્યાંથી વહાણમાં બેસાડીને તેને વિલાયત રવાના કરી; પરંતુ રાણીનો મંદવાડ વધતો જતો હતો. પોતે ક્યાં અને શા માટે જાય છે, તેનું એને કાંઇ ભાન નહોતું. ઈશ્વરે તેને એ દુઃખમાંથી જલદી છોડાવી. ઇંગ્લેંડ જતાં જતાં રસ્તામાંજ તે મૃત્યુને વશ થઇ અને તેનો દેહ અગાધ સમુદ્રને સમર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહની વીર મહારાણીનો જીવનસ્રોત અનંત કાળ માટે સાગરમાં મળી ગયો.

૧૦૯–ચાંદકુમારી

એ પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહની પુત્રવધૂ અને ખડ્ગસિંહની રાણી હતી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૪ માં રણજિતસિંહનું મૃત્યુ થયું તે સમયે તેણે પોતાના પુત્રને વારસ નીમ્યો અને ધ્યાનસિંહ નામના એક અતિ વિશ્વાસુ અમલદારને તેનો સંરક્ષક અને શિક્ષક નીમ્યો; પરંતુ વિશ્વાસઘાતી ધ્યાનસિંહે રાજ્યલોભને લીધે ખડ્ગસિંહ અને તેના પુત્ર નિહાલસિંહની હત્યા કરાવી. હવે રાણી ચાંદકુમારીએ રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. ગાદી ઉપર બેસતાંવારજ તેણે ધ્યાનસિંહને પ્રધાનપદ ઉપરથી રજા આપી દીધી અને તેની જગ્યાએ ઉત્તમસિંહને પ્રધાનપદ આપ્યું. હવે ધ્યાનસિંહ ખુલ્લી રીતે ચાંદકુમારી સાથે દુશ્મનાવટ રાખી પ્રપંચ રમવા લાગ્યો.

સેનાપતિ ગુલાબસિંહની સહાયતાથી ધ્યાનસિંહે ચાંદકુમારીને પદભ્રષ્ટ કરી અને રણજિતસિંહની રાખેલી સ્ત્રીના ગર્ભમાં જન્મેલા પુત્ર શેરસિંહને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. રાણી ચાંદકુમારી શેરસિંહને ઘણુંજ ધિક્કારતી હતી. શેરસિંહ ઘણો દુષ્ટાત્મા હતો. રાણી ચાંદકુમારીના સૌંદર્ય ઉપર તે મોહિત થઇ ગયો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. રાણી ચાંદકુમારીને એ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે શેરસિંહને ઘણોજ સખ્ત ઠપકો આપ્યો. રાણી હાથમાં ન આવી શકી, એટલે દુષ્ટ શેરસિંહે પ્રપંચ રચીને દાસીઓદ્વારા તેની હત્યા કરાવી. રાણી ચાંદકુમારી ઘણી બુદ્ધિમાન ને સદાચારી સ્ત્રી હતી. એનું જીવન ઘણુંજ કરુણ હતું. નાની વયમાં પ્રાણાધાર પતિ તથા પ્રિય પુત્રનો વિયોગ થયો, વિશ્વાસઘાતી મંત્રીઓના પ્રપંચથી રાજ્યભ્રષ્ટ થવું પડ્યું અને અંતમાં પૈસાની લોભી, નિમકહરામ દાસીઓને હાથેજ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૨ માં તેની હત્યા થઇ.

११०—माजी हरिकुंवरी

પણ આર્યાવર્ત દેશની તત્ત્વવિદ્યા બધા દેશની વિદ્યાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એ તત્ત્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કેવળ પુરુષોજ કરે છે, એમ નથી પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ તેના સુધારસનું પાન કરીને આત્માની ઉન્નતિ સાધે છે. પ્રાચીન કાળની ઘણી આત્મજ્ઞાની સન્નારીઓનાં ચરિત્ર તો વાંચકો વાંચી ચૂકયા છે, પણ અત્રે અમે થોડાંકજ વર્ષ પહેલાં થઇ ગયેલાં એક વિદુષી બાઇનું ચરિત્ર આલેખી, આર્યરમણીઓ-ના તત્ત્વજ્ઞાન તરફના શોખનું એક વધુ ઉદાહરણ બતાવીશું.

એ સન્નારી તે કાશીનિવાસી પ્રસિદ્ધ બાઈ હરિકુંવરી છે, જેમને તેમના મહાન ગુણોને લીધે લોકો માતાના નામથી બોલાવતા હતા.

માતા હરિકુંવરીનો જન્મ માર્ગશીર્ષ વદિ ૬, સંવત ૧૮૮૩ માં (ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૬ માં) થયો હતો. એ દેખાવમાં જેવાં સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક હતાં, તેવીજ રીતે ગુણોમાં પણ અદ્વિતીય હતાં. તેમનું શરીર સ્થૂલ હતું અને કદ ઘણું ઠીંગણું હતું, પણ એ ઘણાં ખૂબસૂરત અને સદ્ગુણોની મૂર્તિરૂપ હતાં. એક વાર એમનાં દર્શન કર્યાથી વારંવાર તેમનો સત્સંગ કરવાની ઇચ્છા થતી.

તેમના પિતા રામેશ્વર દવે નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને કાશીમાં તેમનું ઘર હતું; પરંતુ એમનાં માતામહ તથા મામાનો એમના ઉપર ઘણો પ્રેમ હોવાથી, એ પોતાની સ્ત્રી સાથે ભરતપુરમાં ઘણું રહેતા. રામેશ્વર દવે ઘણા સાદા અને સરળ સ્વભાવના માણસ હતા. સંસારની ખટપટમાં એ વધારે પડતા નહિ. એ ઘણા ભક્ત, ઉદાર અને શાંત પ્રકૃતિના હતા. યોગ અને મંત્રશાસ્ત્ર ઉપર તેમની દૃઢ ભક્તિ હતી અને એમાંજ એમનો બધો સમય વ્યતીત થતો હતો. ગરીબોને ધર્માદા દવા આપવાનો તથા વિદ્યાર્થીઓને મફત ભણાવવાનો એમને ઘણો શોખ હતો. એને લીધે એમને

ઘેર આખો દહાડો છોકરાઓની નિશાળ બેઠેલી જોવામાં આવતી.

માતા હરિકુંવરીના પિતા સહકુટુંબ કલકત્તા ગયા હતા, ત્યાં દૈવયોગે તેમની પત્નીનું મૃત્યુ થઇ ગયું અને સાડાચાર વર્ષની બાલિકા હરિકુંવરીના પાલનપોષણ અને શિક્ષણનો ભાર રામેશ્વર દવે ઉપર આવી પડ્યો. પુરુષ ગમે તેટલો કુશળ હોય, પણ આખો દિવસ પોતાના ઉદરપોષણાર્થે નોકરી કે કામધંધો કરી આવ્યા પછી, ઘેર આવીને બાળકની ખબર રાખવી, એ તેને માટે ઘણું અઘરૂં કામ છે; એટલા માટે રામેશ્વરે પોતાની પુત્રીને એક સમજુ દાસીના હાથમાં સોંપી. બાળકી હરિકુંવરી બચપણથીજ ઘણી બુદ્ધિમતી અને ચતુર હતી. જે શબ્દ એક વાર સાંભળી લેતી અથવા જે કામ એક વાર જોઇ લેતી, તેને કદી ભૂલી જતી નહિ. રામેશ્વર દવેની પાસે સાધુસંત ઘણા આવ્યા કરતા હતા. અને એ મહાત્માઓ ત્યાં બેસીને ઘણા વિષયો ઉપર વાદવિવાદ કરતા હતા. બાળકી હરિકુંવરી ઘણી રુચિ સાથે એ ચર્ચા સાંભળ્યા કરતી અને એનો મર્મ પોતાના હૃદયમાં ઠસાવતી. આ સત્સંગનો એના જીવન ઉપર ઘણો સારો પ્રભાવ પડ્યો. ગીતા આદિ ધર્મશાસ્ત્રનાં ઉપદેશવાક્યો ભણ્યા વિના તેમના હૃદયમાં ઠસી ગયાં અને તેમનું ધ્યાન ભગવદ્ભક્તિ તરફ ઝૂકી ગયું.

બાઇ હરિકુંવરીની દાસી ગૃહકાર્યમાં ઘણી કુશળ હતી. એણે એને ઘરકામ, પતિસેવા અને રસોઇ વગેરે કામમાં નિપુણ કરી દીધી; પરંતુ એ દાસીને ભણવુંગણવું પસંદ નહોતું. સ્ત્રીઓ વાંચતાંલખતાં શીખે, તેની એ વિરુદ્ધ હતી; એટલે હરિકુંવરીને વિદ્યાભ્યાસ કરતાં હમેશાં રોક્યા કરતી હતી. પરંતુ હરિકુંવરીને સ્વાભાવિક રીતેજ પઠનપાઠનનો શોખ લાગ્યો હતો, એટલે એમણે ગુપ્ત રીતેજ વાંચવાલખવાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી લીધો. પિતાજીના વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહેવાથી એમને બંગાળી ભાષા બોલતાં આવડી ગઈ હતી અને એમની સાથે એ બંગાળીમાંજ વાર્તાલાપ કરતાં. ગીતા અને ઉપનિષદોને વારંવાર ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરવાથી એ એવાં વિદુષી બન્યાં હતાં કે, સાધારણ બુદ્ધિનો મનુષ્ય ઘણાં વર્ષોના અભ્યાસથી પણ એટલો પારંગત ન બની શકે.

દસ વર્ષની વયમાં પિતાએ એમનો વિવાહ બનારસના એક કુલીન નાગર બ્રાહ્મણના પુત્ર સાથે કરી દીધો, એટલે થોડાં વર્ષ પછી હરિકુંવરીને બનારસ જવું પડયું. ત્યાં જઇને એમણે પોતા-

ના સદ્ગુણો તથા સરળ નિષ્કપટ સ્વભાવથી શ્વશુર પક્ષનાં બધાં માણસોને ઘણાંજ પ્રસન્ન કરી દીધાં. તેમાં વળી એમની નણંદ તો એમના ઉપર એટલી બધી પ્રસન્ન થઈ ગઇ કે, દરરોજ સવારમાં ભાભીનું મોં જોયા વગર પથારીમાંથી ઊઠતી નહિ. કમભાગ્યે એમના પતિને જ્વર આવ્યો અને પંદર વર્ષની વયે, કેવળ એકજ વર્ષનું પતિસુખ ભોગવીને, હરિકુંવરી વૈધવ્યના દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગયાં. થોડા દિવસ પછી તેમના સસરા પણ મરી ગયા અને બાઇ હરિકુંવરીને નિરાધાર થઇને રહેવું પડ્યું. ઘરનાં બીજાં બધાં માણસો તથા આડોશીપાડોશી સૌ એમના સ્વભાવથી ઘણાં ખુશ હતાં, પણ એમની સાસુનો સ્વભાવ ઘણો કઠોર હતો. એ પોતાની દુઃખિયારી વહુથી કોઇ દિવસ રાજી નહોતી રહેતી. એણે એમના ઉપર એટલો બધો અન્યાય કર્યો કે, પોતાની બધી મિલકત તથા સરસામાનની વારસ પોતાની પુત્રીને બનાવી દીધી અને નિરાધાર વિધવા વહુને મોં તાકતી રાખી; પરંતુ સાધ્વી હરિકુંવરીએ એની કાંઇ પરવા ન કરી. પ્રથમથીજ તેમની રુચિ ભગવદ્ભક્તિમાં હતી અને તેમાં વળી પતિદેવના અકાળ મૃત્યુથી એ સંસારને નશ્વર અને દુઃખના સાગરરૂપ માનવા લાગ્યાં અને તેમણે જગદીશ્વરની સેવામાં પોતાના મનને રાતદિવસ પરોવ્યું.

સંવત ૧૯૦૦ માં તેમના પિતા બનારસ ગયા અને પુત્રીને લઇને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા. પ્રયાગ, અયોધ્યા, પુષ્કર, વૃંદાવન અને મથુરા આદિ તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રા કરીને પિતાપુત્રી હરદ્વાર પહોંચ્યાં. હરિકુંવરીનો એમના પતિ ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો; પરંતુ નિર્દય કાળની આગળ એમનું કશું ચાલ્યું નહિ. એ એમને ભૂલી જવાનો ઘણોએ પ્રયત્ન કરતાં; કારણકે વિયોગી મનુષ્યથી ભગવદ્ભક્તિમાં લીન થઇ શકાતું નથી; પરંતુ એ તાજા ઘા ઉપર કોઇ દવા કામ લાગી નહિ. વખતોવખત એમને પતિનું સ્મરણ થઈ આવતું અને એ કલાકોના કલાકો સુધી પડ્યાં પડ્યાં રોયા કરતાં. યાત્રાએ જતી વખતે એમણે સાંભળ્યું હતું કે, મથુરામાં એક એવા સાધુ રહે છે કે, જે રૂપિયા લઇને મનુષ્યને તેના મૃત સંબંધીઓ સાથે મેળાપ કરાવી આપે છે. હરિકુંવરીને આશા હતી કે, મથુરા ગયાથી એ સાધુદ્વારા પતિદેવનાં ફરીથી દર્શન થઇ શકશે; પરંતુ એમના પિતાને પુત્રીના એ વિચારની

ખબર પડી ગઇ, એટલે એમણે હરિકુંવરીને શિખામણરૂપે કહ્યું: “બેટા! આ સંસારમાં કોઇ કોઇનું નથી. કોઇ કોઇની સ્ત્રી નથી કે કોઇ કોઇનો પતિ નથી. બધાં ઇશ્વરની માયાથી ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલું કાર્ય બજાવવા માટે, સંસારમાં કોઇ ને કોઇ સંબંધથી એકઠાં થાય છે. જે દેહને આપણે આપણી આંખો આગળ બાળી આવ્યા, તેનામાં પછી જીવતા રહેવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય? કોઇ એનાં દર્શન કરાવી શકે એમ નથી. હવે તો ઇશ્વરનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માનીને તેની સેવામાં લીન થઇ જવું જોઇએ.”

પોતાના મનનો ભ્રમ પિતાને જણાઇ જવાથી, હરિકુંવરીને ઘણી શરમ આવી અને એજ સમયથી પિતાના ઉપદેશે એમના ઉપર એવી અસર કરી કે, બધા તરંગો જતા રહ્યા અને જપ, તપ, ધ્યાન, પૂજા તથા આત્મવિચાર અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં એમણે પોતાનું ચિત્ત પરોવ્યું. હવે ગીતા ઉપર એમની રુચિ એટલી બધી વધી ગઇ કે, જ્યારે અવકાશ મળતો ત્યારે ગીતાનું મનન કરતાં. શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાનું **मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु** એ વાક્ય સદા એમના મુખમાંથી નીકળ્યા કરતું હતું, તેથી એમના પિતાએ એમનું નામ ‘મન્મન’ પાડ્યું અને એ નામથી એ ઘણાં પ્રખ્યાત થયાં. હરિદ્વારમાં કુંભનો મેળો કરીને બન્ને ત્યાંથી ચાલ્યાં અને માર્ગમાં બીજાં તીર્થોની યાત્રા કરીને સંવત ૧૯૦૩ માં કાશી પહોંચ્યાં. બાઇના પિતા રામેશ્વર દવેના ગુરુ શ્રીપરમહંસ પરિવ્રાજક સ્વામી સચ્ચિદાનંદ સરસ્વતી ઘણા વિદ્વાન હતા. એ કાશીથી પૂર્વ તરફ ગંગાજીના કિનારા ઉપર એક ગુફામાં રહેતા હતાં; પરંતુ એમના દેહત્યાગ પછી એ સુંદર ગુફા ખાલી પડી હતી. પિતાપુત્રી એ ગુફામાંજ રહીને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરવામાં લીન થયાં.

જ્યારે બાઇના પરમ પૂજ્ય પિતાના દેહત્યાગનો સમય પાસે આવ્યો, ત્યારે લોકોએ એમને પૂછ્યું કે, “બાઇના ભરણપોષણનો શો બંદોબસ્ત કર્યો છે?” ત્યારે બાઇએ પોતે પિતાના તરફથી જવાબ આપ્યો: “સંસારમાં બધાં પોતપોતાની ગરજનાં સગાં છે. કોઇ કોઇનું નથી. જે પતિનો હાથ માતાપિતા હજારો લોકોની સામે પકડાવે છે, તે પતિ પણ પોતાની સ્ત્રીને છોડીને ચાલ્યો જાય છે, તો બીજાની તો વાતજ શી? મારૂં પાલનપોષણ કરનાર એકમાત્ર પરમેશ્વરજ છે કે જે આખા વિશ્વ-

ને પાળે છે. મને એનોજ ભરોસો છે અને એજ સર્વશક્તિમાન જગદાધાર મારૂં પાલન કરશે."

બાઇનો આવો બોધજનક ઉત્તર સાંભળીને બધા લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૦ માં બાઇના પિતા, જે એ સમયે શ્રીપરમહંસ પરિવ્રાજક સ્વામી બ્રહ્માનંદ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે ૭૮ વર્ષની વયે પરલોકમાં સિધાવ્યા. એ વખતે તેમની એકની એક કન્યા હરિકુંવરીનું વય ૩૪ વર્ષનું હતું.

એ સમયે ભારતોદ્ધારક મહાત્મા સ્વામી શ્રીદયાનંદજી સરસ્વતી પ્રવાસ કરતા કરતા કાશી પહોંચ્યા અને બાઇની પ્રશંસા સાંભળીને તેમને મળવા ગયા તથા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરીને એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે, એમને 'ગાર્ગી'ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કરીને પોતાની ભક્તિ પ્રગટ કરી. ત્યાંથી સ્વામી દયાનંદ ઉદયપુરમાં પધાર્યા. ઉદયપુરમાં કોઇ કાર્ય માટે એમને સામવેદ ભાષ્યની જરૂર પડી; પરંતુ એ કયાંય પણ મળી શક્યું નહિ; એટલે એમણે મહારાણા આગળ બાઇની ઘણી પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે, "એ પુસ્તક એમની પાસેથી મળવાનો સંભવ છે." દયાનંદ સ્વામી જેવા પાકા સુધારક મહાત્માના મોંએથી બાઇની પ્રશંસા સાભળીને મહારાણા ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં દર્શન કરવાને માટે એટલા બધા ઉત્સુક બન્યા કે પોતાના રાજ્યમાંથી પંડિત મોહનલાલજીને બનારસ મોકલીને, ઉદયપુર પધારવાની વિનતિ કરી. મહારાણા સાહેબનું આમંત્રણ સ્વીકારીને બાઇ ઉદયપુર ગયાં અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીને સં. ૧૯૩૯ માં કાશી પાછાં આવ્યાં.

એ અરસામાં માજી હરિકુંવરીના ગુણનો પ્રકાશ ઘણે દૂર સુધી ફેલાઇ ગયો હતો. આપણા દેશમાંથી વિવિધ પ્રાંતોના લોકો તેમનાં દર્શન સારૂ કાશી આવતાં; એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાત સમુદ્ર પાર રહેનારા પરદેશી વિદ્વાનોમાં પણ બાઇએ સારી ખ્યાતિ મેળવી. થિયોસોફિકલ સોસાયટીની પ્રવર્તક મડમ બ્લેવેટસ્કી, કર્નલ ઓલ્કોટ, મિસિસ બિસેંટ, મિસ મુલર આદિ અનેક અંગ્રેજ વિદ્વાન અને વિદુષીઓ કાશી જતી, ત્યારે આનંદગુફામાં જઇને માતાજીનાં દર્શન કર્યા વગર રહેતી નહિ.

સંવત ૧૯૪૪ માં કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ બાબુ કાલિકૃષ્ણ ઠાકુર

જ્યારે કાશી યાત્રા કરવા ગયા, ત્યારે બાઇના ગુણોની પ્રશંસા એમણે એટલી બધી સાંભળી હતી કે, એ બાઈના આશ્રમ ઉપર જવાની ઇચ્છાને રોકી ન શકયા. એમણે જોયું કે, એ સમયે આનંદગુફા બિલકુલ જીર્ણ થઈ ગઇ હતી અને થોડા સમયમાં તેનો પડી જવાનો સંભવ હતો. એ બાબુએ એક અંગ્રેજ એન્જિનિયરની સલાહથી પાંત્રીસો રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને ત્યાં એક સુંદર મજબૂત મકાન બંધાવી આપ્યું અને હજાર રૂપિયા રોકડા ભેટ કર્યા. એ દિવસથી બંગાળી લોકો એમને સાક્ષાત્ માતાસ્વરૂપ માનીને એમની ઘણી ભક્તિ કરવા લાગ્યા.

બાઇની સેવાચાકરી કરવાને માટે આ સમયે છસાત મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છાથી રહેતાં હતાં; પરંતુ એમના ભરણપોષણની ફિકર બાઇને કરવી પડતી નહોતી. સેવકોજ એમનું બધું ખર્ચ પોતાની ખુશીથી નિભાવતા.

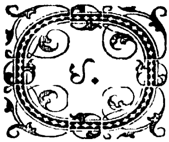
બાઇએ રામગીતા, શિવગીતા, અવધૂતગીતા, ગુરુગીતા, ગીતગોવિંદ, રામપંચાધ્યાયી, રાસપંચાધ્યાયી, સપ્તશતી, યોગવાસિષ્ઠ અને ઉપનિષદોનું પૂરૂં જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. રામાયણનો પણ એમણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા જ્યોતિષ અને વૈદકનો પણ એમને ઘણો શોખ હતો. એ પોતે ઘણી કિંમતી દવાઓ બનાવીને પોતાની પાસે રાખતાં અને ગરીબ દરદીઓને મફત આપતાં. એમણે શિવગીતા ઉપર એક ઘણીજ સરળ અને ઉત્તમ ટીકા લખી છે, જે વાંચ્યાથી તેમના વિચાર અને તેમની યોગ્યતા વગેરેનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. તીર્થયાત્રા ઉપર બાઈની ઘણી રુચિ હતી; એટલા માટે ભારતવર્ષમાં જેટલાં મુખ્ય તીર્થો છે, તેટલાં બધાંની યાત્રા કરીને બાઇએ પોતાનો દેહ પવિત્ર કર્યો હતો. આજકાલની માફક એ વખત રેલવે ચારે તરફ ફેલાઈ ગઇ નહોતી; એટલે એ યાત્રા ઘણું કષ્ટ વેઠીને પગરસ્તે કરવી પડી હતી.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૮ ના નવેમ્બર માસમાં ૭૨ વર્ષની વયે માજી હરિકુંવરીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેમના મૃત્યુથી ભારતવર્ષમાંથી એક અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્ન ચાલ્યું ગયું.

१११–स्वामीभक्त आया

ઈ.સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે અવધની અંગ્રેજી છાવણીના એક કર્નલની સેવામાં એક દેશી આયા રહેતી હતી. એમના એક દોઢ વર્ષના બાળકની સંભાળ રાખવી, એજ તેનું કામ હતું. જે દિવસે લખનૌમાં એકાએક લશ્કરી સિપાઈઓ ફિતૂરી થઈ ગયા, તે દિવસે એ આયા કર્નલના બાળકને હવા ખવરાવવા લઈ ગઈ હતી. હવા ખાઈને પાછી ફરતી વખતે તેણે બળવાખોર સિપાઈઓની ગડબડ સાંભળી. તરતજ બાળકને પોતાના કપડામાં સંતાડી દઈને એ બંગલે આવી; પણ એ વખતે તેનાં શેઠશેઠાણી કર્નલ અને તેમનાં મડમ બંગલો છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. શહેરના બધા યુરોપિયનો પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ નાસી ગયા હતા અને સિપાઈઓ તેમના ઘરમાં લૂંટફાટ મચાવી રહ્યા હતા; ભોગજોગે કોઈ યુરોપિયન સ્ત્રીપુરુષ ઉપર તેમની દૃષ્ટિ પડતી, તો તેઓ તેને નિર્દયતાથી મારી નાખતા. તેમની મતિ આ વખતે એટલી બધી ભ્રષ્ટ હતી કે, સ્ત્રીહત્યા કે બાળહત્યાનું તેમને જરા પણ ભાન નહોતું. આવે વખતે શું કરવું, તે તેને સૂઝ્યું નહિ. મનમાં ને મનમાં ઘણી વાર સુધી વિચાર કર્યા પછી એ બંગલો છોડીને નાસી જવાની તૈયારીમાં હતી. એવામાં બળવાખોરો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. તેણે એકદમ બાળકને પોતાના કપડામાં સંતાડી દીધું અને પોતે ત્યાં બેઠી. જાનને જોખમે પણ બાળકનું સંરક્ષણ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. સિપાઈઓએ ઘરમાં પેસીને કહ્યું: "ફિરંગીકા બચ્ચા કિધર હે?" આયાએ કહ્યું: "મને ખબર નથી, મેમ સાહેબ તેને લઈ ગયાં હશે." પરંતુ સિપાઈઓએ કહ્યું કે, "હમને બાબાકો દેખા હે, એકદમ બતલાઓ, વરના તુમારા સિર કાટ ડાલેંગે." તેણે વારંવાર એજ વિનંતિ કરી કે, "સરદાર! મને જરા પણ ખબર નથી કે 'બાબા'

ક્યાં છે.” તેની આ વિનતિથી દયા લાવવાને બદલે એક સિપાઇ ઊલટો ઉશ્કેરાઇ ગયો અને તેણે તેના શરીરમાં તલવારના ઘા કર્યા. એ ઘાને લીધે તે મૂર્ચ્છિત થઇ ગઇ.આ ઘરમાં કોઇ અંગ્રેજ નથી, એમ ધારીને સિપાઇઓ બીજા બંગલાઓ લૂંટવા ગયા.

શુદ્ધિમાં આવતાંવારજ આયાએ કપડાની નીચે બાળકને જોયું. જ્યારે તેને ખાતરી થઇ કે બાળક હજુ સહીસલામત છે, ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. અંધારામાં છાનીમાની એ પોતાને ઘેર ગઇ અને ત્યાં જઇને એ બાળકના મોં ઉપર મેશ ચોપડી દીધી કે જેથી એ કર્નલનું છોકરૂં છે, એવી કોઇને ખબર પડે નહિ. આ પ્રમાણે એણે ઘણા દિવસ એ બાળકને પોતાના સંતાન તરીકે ઉછેર્યું. આખરે થોડા દિવસ પછી એને ખબર પડી કે, એનાં શેઠશેઠાણી લખનૌમાં છે. એ ત્યાં આગળ ગઇ અને તેમના મોં આગળ બાળકને મૂક્યું. આવા આપત્તિના સમયમાં જે બાળકના જીવનની તેઓ આશા મૂકી ચૂક્યાં હતાં, તે બાળકને પોતાની આંખ આગળ રમતું જોયાથી, એ યુરોપિયન દંપતીને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે, તેની કલ્પના વાચક બહેનો સહેલાઇથી કરી શકશે. બંને જણાંએ આયાનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો અને જણાવ્યું કે, “દિલગીર છીએ કે આ વખતે તારા ઉપકારનો લેશમાત્ર પણ બદલો વાળવાની અમારામાં શક્તિ નથી. અમે પોતે અત્યારે નિરાધાર અવસ્થામાં ટળવળીએ છીએ. જ્યારે ફરીથી દેશમાં શાંતિ ફેલાશે, ત્યારે અમે તારા ઉપકારનો બદલો વાળવાનું ચૂકીશું નહિ.” આયા તેમની રજા લઇને, પોતાને વાગેલા ઘા ઉપર મલમપટા બાંધવા માટે પાછી પોતાને ઘેર ગઈ.

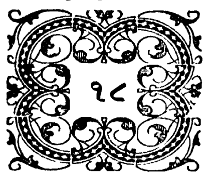
બળવો શાંત થઇ ગયા પછી તે પાછી લખનૌ જઇને પોતાના શેઠને ખોળવા લાગી. અફસોસ ત્યાં ગયા પછી તેને ખબર મળ્યા કે, કર્નલ અને તેમની મડમ બંનેનો સિપાઇઓને હાથે વધ થયો હતો અને જે બાળકને તેણે જીવના જોખમે બચાવ્યું હતું, તે બાળકને બીજા નિરાશ્રિત બાળકોની સાથે વિલાયત મોકલી દેવામાં આવ્યું હતું.

નિરાશ થઈ આયા ઘેર આવી. ધન્ય છે તેની સ્વામીભક્તિને!

११२–मडमने बचावनार हिंदु स्त्री

૫૭ માં સિપાઈઓના બળવાના સમયમાં ફૈઝાબાદના ડેપ્યુટી કમિશ્નરે કચેરીમાં ગયા પછી ખબર સાંભળ્યા કે, પાસેની છાવણીના સિપાઈઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. એ ખબર સાંભળતાંવારજ તેમના હોશ ઊડી ગયા. એમણે પોતાના એક વિશ્વાસુ પટાવાળાને બંગલે મોકલી પોતાની મડમને કહેવરાવ્યું કે, "તેણે બધી માલમતા છોડી દઈને તરતજ નદીકિનારે ચાલ્યા જવું." એ ચપરાસીને મડમની સાથે સાથે નદી સુધી જવાનો હુકમ મળ્યો. સ્ત્રીને સમાચાર કહેવરાવીને ડેપ્યુટી કમિશ્નર કોઈ કામ પ્રસંગે છાવણીમાં ગયા. પેલી તરફ તેમની સ્ત્રી એક મ્યાનામાં બેસીને ચપરાસી સાથે નદીના કિનારે જવા લાગી. સિપાઈઓ એ વખતે ગામ લૂંટવા તથા અંગ્રેજોને મારવા માટે ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. તેમને જોતાંવારજ ભયભીત અને અસહાય થયેલી અંગ્રેજ મહિલા સંધ્યાકાળે એક ગામડામાં નાસી ગઈ. એ ગામડાની એક દયાળુ સ્ત્રીએ પોતાની જિંદગીને જોખમમાં નાખીને પણ એને આશ્રય આપ્યો તથા એક ભાંગ્યાતૂટ્યા ખંડિયેરમાં તેને સંતાડી દીધી. તેની સાથેનો ચપરાસી ત્યાંથી મ્યાનો લઈને નાસી ગયો. રાતને વખતે એ ગામમાં બળવાખોર સિપાઈઓએ પ્રવેશ કર્યો. લોકોના ઘરમાં પેસી જઈને ચારે ખૂણે નાસી ગયેલાં અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને શોધવા લાગ્યા અને જે લોકો આશ્રિત અંગ્રેજોને તેમના સ્વાધીન ન કરી દેતા, તેમને મારી નાખવાનો ભય બતાવતા. ધીમે ધીમે તેઓ ફૈઝાબાદના ડેપ્યુટી કમિશ્નરની સ્ત્રી જે ઘરમાં સંતાઈ રહી હતી, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ ઘરધણિયાણીને તેઓ અંગ્રેજો સંબંધી પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ એ દયાળુ બાઈએ તે સિપાઈઓની ગમે તેટલી ધમકીઓ છતાં પણ, એ અંગ્રેજ રમણીનો પત્તો આપ્યો નહિ. એ મડમને ગામ-

માં પ્રવેશ કરતી વખતે ગામના ઘણા ખેડૂતોએ તથા તેમની સ્ત્રીઓએ જોઇ હતી; પણ એમનામાંના કોઈ પણ મનુષ્યે બળવાખોરો આગળ જઇને ચૂગલી ખાધી નહિ. ભયભીત મડમ આખી રાત એ ખંડિયેરમાં પડી રહી. ધીમે ધીમે બધો કોલાહલ શમી ગયો. બળવાખોર સિપાઇઓ બીજા ગામમાં ચાલ્યા ગયા. સવાર થતાં ડેપ્યુટી કમિશ્નરના વિશ્વાસુ પટાવાળાએ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર માનસિંહની પાસે જઇને એક હોડી માગી. દયાળુ માનસિંહે તેની વિનતિનો સ્વીકાર કરીને એક હોડી આપી. ડેપ્યુટી કમિશ્નરની પત્ની અને બીજી અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં સંતાનો સાથે એ હોડીના અંદરના ભાગમાં બેઠી. કેટલાક વિશ્વાસુ દેશી નોકરો અને સિપાઇઓ એ નૌકામાં બહારની બાજુએ બેઠા અને યાત્રાળુનો સંઘ છે, એમ કહીને હોડીને ચાલવા દીધી. એ નૌકામાં યૂરોપિયન સ્ત્રીઓ છે, એવી ખબર બળવાખોર સિપાઇઓને તેમણે પડવા દીધી નહિ. સંધ્યાકાળે એક નિર્ભય સ્થળે નૌકાને બાંધીને નોકરો રસોઈ કરવા લાગ્યા. આ ગામની સ્ત્રીઓએ પણ અંગ્રેજની સ્ત્રીઓને મદદ આપવામાં કચાશ રાખી નહિ. એક દયાળુ સ્ત્રીએ જોયું કે, અંગ્રેજોનાં ઘણાં બાળકો દૂધ વગર તરફડે છે. તરતજ એ ગામમાં ગઇ અને ધાવણવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓને પોતાની સાથે લઈ આવીને નૌકા આગળ આવી. યૂરોપિયન સ્ત્રીઓએ ઉપકારપૂર્વક પોતાનાં બાળકોને તેમના હાથમાં સોંપ્યાં. એ દયાળુ ભારતવાસી મહિલાઓએ તે નિરાધાર બાળકોને સ્તનપાન કરાવીને તૃપ્ત કર્યાં. એમને ખબર હતી કે, સિપાઇઓના જાણ્યામાં આ વાત આવશે, તો તેઓ અમારો પ્રાણ લીધા વગર છોડશે નહિ; પરંતુ ગમે તેટલું સંકટ આવવાની શંકા હોય, તોપણ આર્યરમણીઓથી પોતાની આંખ આગળ કોમળ સ્ત્રીઓ અને નિર્દોષ બાળકોને રિબાઇને મરતાં કેવી રીતે જોઈ શકાય? તેમણે સિપાઇઓના ત્રાસની જરા પણ પરવા કર્યા વગર, નિરાશ્રિત અંગ્રેજ મહિલાઓને સહાયતા આપી અને એ સહાયતાને લીધેજ ફૈઝાબાદના ડેપ્યુટી કમિશ્નરની પત્ની તથા બીજી યૂરોપિયન સ્ત્રીઓ અલ્હાબાદ પહોંચી ગઈ.

११३–प्रमाणिक आया बमनी

આ વાર્તા પણ ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવાના સમયની-જ છે. બમની એક અંગ્રેજ ડૉકટરની સેવામાં હતી. એ અવધ પ્રાંતના કેન્ટોન્મેન્ટ સર્જનના હોદ્દા ઉપર હતો. છાવણીમાં બળવો ફેલાયાની ખબર પડતાંવારજ, તેણે એક વિશ્વાસુ નોકર સાથે પોતાની મડમ અને ત્રણ બાળકોને લખનૌ મોકલી દીધાં. ડૉકટરની મડમને એ ગભરાટના સમયમાં ઘરેણાં-ગાંઠાં તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓ સાથે લઇ જવાનું સૂઝયું નહિ. એ તો અનાજના કોથળાઓની વચમાં છોકરાંઓ સાથે સંતાઇ જઇને, એક દેશી ગાડામાં બેસીને જીવ લઇને નાઠી. મડમ ગઈ તે વખતે આયા બમની ઘેર નહોતી; પણ ઘેર આવ્યા પછી તેને ખબર પડી કે, મડમ ઘરેણાંગાંઠાં તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓ બંગલામાંજ મૂકતી ગઇ છે.

એ સર્વ અલંકારોને એક કામળીના ટુકડામાં બાંધી લઇને એ પોતાને ઘેર ગઇ. (જણાવવું જોઇએ કે, ડૉકટરે પણ પોતાના બંગલામાં રહેવાનું સાહસ કર્યું નહોતું.) થોડા સમય પછી બળવા-ખોર સિપાઇઓએ આવીને ડૉકટરના બંગલાને આગ લગાડી દીધી. બમનીએ પોતાના શેઠના બંગલાનો નાશ થતો પોતાની આંખે જોયો; પણ તેને એટલો સંતોષ હતો કે, તેમના કિંમતી અલંકારો બચી ગયા છે. પોતાના ઝૂંપડામાં એક ખાડો ખોદીને બમનીએ એ અલંકારોને ઘણી લાંબી મુદત સુધી છુપાવી રાખ્યા. જ્યારે બળવો શમી ગયો અને બમનીને તેમના નિવાસસ્થાનની ખબર પડી, ત્યારે તેણે જાતેજ જઇને તેમનાં ઘરેણાં તેમને પાછાં સોંપી દીધાં.

ડૉકટરે તેને શું ઈનામ આપ્યું, તે અમારા જાણવામાં નથી; પણ અમે તો ગરીબ, વિશ્વાસુ દાસીની પ્રમાણિકતા તથા તેની શુદ્ધ નીતિ માટે તેને અનેકાનેક ધન્યવાદ આપીશું.

११४-१८५७ नी सेविकाओ

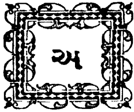
ઈસ૦ ૧૮૫૭ ના બળવામાં મેરઠ શહેરના ચાલાક સિપાઇઓએ ગામોનાં ગામ ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે લૂંટતા લૂંટતા તેઓ દિલ્હી પહોંચ્યા. એ વખતે અંગ્રેજોથી પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ થઈ શક્યું નહિ. તેમની બહાદુરી કોણ જાણે ક્યાંએ ચાલી ગઇ! તેઓ જીવ લઇને ચારે તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. એ વખતે ગામડાંઓની અનેક દયાળુ-સ્ત્રીઓએ તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ વખતે અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોમાં જરા પણ હિંમત રહી નહોતી. બધાએ એકસાથે ઊભા રહીને શત્રુઓની સામા થવા જેટલું પણ તેમનામાં સાહસ રહ્યું નહોતું. જ્યાં જેને લાગ ફાવ્યો, ત્યાં તે નાસી જઇને આશ્રય લેતા. એ સમયમાં બે અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ એક ઘાયલ થયેલા ડૉકટરને સાથે લઈને ઉતાવળી ઉતાવળી દિલ્હીથી નાસી રહી હતી. ડૉકટરના ચહેરા ઉપર ગોળી વાગી હતી. ગોળી વાગવાથી તેની હડપચી તૂટી ગઇ હતી અને એ ઘામાંથી રાતદિવસ લોહી વહ્યા કરતું હતું. એને લીધે ડૉકટર ઘણોજ અશક્ત થઈ ગયો હતો. એ ઘાયલ ડૉકટરને સાથે લઇને બે અંગ્રેજ મડમો દિલ્હીથી કરનાલ તરફ જઇ રહી હતી. રસ્તામાં એમને ઘણી વિપત્તિઓ વેઠવી પડી હતી. કોઇ કોઈ વખત તો રાતે વિસામો કરવા જેટલી પણ જગ્યા મળતી નહિ. કેટલાક દિવસ સુધી ખોરાકને અભાવે ભૂખ્યાં રહેવું પડતું. એમના દુઃખની સીમા નહોતી રહી; પણ જ્યારે જ્યારે તેઓ કોઇ ગામડામાં પહોંચતાં, ત્યારે ત્યાંની સ્ત્રીઓ એ યૂરોપિયન ડૉકટર અને બે મડમોને ભોજન વગેરેથી આદરસત્કાર કરતી. તેમને આશ્રય આપતાં તથા તેમની ભૂખતરસનું નિવારણ કરતાં ભારતીય મહિલાઓ કદી પણ સંકોચ લાવતી નહિ. એક દિવસ નાસી જનારાં એ ત્રણે યૂરોપિયનો કોઇ ગામડાની પાસે થઇને જઇ રહ્યાં હતાં, એટલામાં ત્યાંની ભારતમહિલાઓની દૃષ્ટિ તેમના ઉપર પડી;

બન્ને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓની તથા ઘાયલ ડૉકટરની ભયંકર દુર્દશા જોઇને એ ગામની સ્ત્રીઓનાં હૃદય દયાથી પીગળી જવા લાગ્યાં અને ખરી સેવિકાઓની પેઠે, તેઓ તેમની શુશ્રૂષા કરવા લાગી. એક મહિલા પાણી ગરમ કરીને ડૉકટરનો ઘા ધોવા લાગી, તો બીજી સ્ત્રીઓએ તેમને ખોરાક આણી આપ્યો. એ સમયે બળવાખોર સિપાઇઓ ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. જો એમને ખબર પડત કે, એ ગામની સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષને બચાવ્યાં છે, તો તેઓ એ સ્ત્રીઓને પણ ઠાર મારી નાખવાનું ચૂકત નહિ. પરંતુ શરણાગતને આશ્રય આપવાનો મહા સિદ્ધાંત ૧૮૫૭ ની સાલ સુધી પણ આર્યરમણીઓના હૃદયમાંથી જરાય ખસ્યો નહોતો. પ્રાણને હથેળીમાં લઇને તેઓ એ દુઃખી અંગ્રેજોની સેવા કરીને તેમના પ્રાણ બચાવવાનો યત્ન કરવા લાગી. એ બન્ને મડમો અને ડૉકટર ગામની હિંદુ સ્ત્રીઓની આગતા-સ્વાગતા તથા સેવાશુશ્રૂષાથી તૃપ્ત અને સાજાંતાજાં થઇને બીજા ગામમાં જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાંની સ્ત્રીઓએ પણ એજ પ્રકારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. આખરે તેઓ સહીસલામત બલગઢ નામના ગામમાં પહોંચી ગયાં. એ ગામની માલિક બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિની એક સ્ત્રી હતી. તેણે એ અંગ્રેજોને પોતાના મહેલમાં આશ્રય આપ્યો. તેણે એ નિરાધાર અંગ્રેજોને માટે ભોજન તૈયાર કરવાની તથા તેમની સેવાચાકરી કરવાની પોતાના નોકરોને આજ્ઞા આપી. એ ત્રણે જણાં બલગઢમાં રહીને પોતાનો થાક ઉતારવા લાગ્યાં. એ વખતે ડૉકટરની દશા તો એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઇ હતી કે રાણીએ દયા આણીને તેને આશ્રય ન આપ્યો હોત તથા સિપાઇઓની દૃષ્ટિમાંથી તેને સંતાડી રાખ્યો ન હોત, તો એનાથી એક ડગલું પણ આગળ ન જવાત અને બળવાખોરોને હાથે માઠી અવસ્થામાં મરવું પડત. આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ભારતવાસી મહિલાઓની દયાથી આશ્રય અને ભોજન મેળવીને ઘણે દિવસે એ બે અંગ્રેજ રમણીઓ તથા એ અંગ્રેજ ડૉકટર ક્ષેમકુશળ કરનાલ જઇ પહોંચ્યાં.

ભારતવાસી સ્ત્રીઓએ ૧૮૫૭ ના બળવામાં અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ કરીને અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષોને જે અમૂલ્ય સહાયતા આપી છે, તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સારૂ અંગ્રેજ જાતિ, ભારતીય સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ અર્થે જેટલા પ્રયાસ કરે, તેટલા થોડા છે.

११५–आत्मबलिदान आपनारी आया

અત્રે અમે એક બીજી વફાદાર આયાની નિમકહલાલી-નો ઉલ્લેખ કરીશું. એ આયા કાનપુરના એક અંગ્રેજ અમલદારને ત્યાં નોકર હતી. સત્તાવનના બળવામાં કાનપુર શહેરને બળવાખોરોના સરદાર નાનાસાહેબે ઘેરો ઘાલ્યો, તે વખતે ત્યાંના અંગ્રેજોને નાસી જતાં ઘણી મુશ્કેલી નડી હતી. પોતાના બચાવનો બીજો કોઇ પણ ઉપાય નહિ જણાયાથી, તેમણે બળવાખોરોને કહ્યું કે, “ તમે અમને સહીસલામત અલાહાબાદ જવા દો અને અમે રાજીખુશીથી કાનપુર તમારે સ્વાધીન કરી દઇએ છીએ.” નાનાસાહેબે તેમની એ વિનતિ કબૂલ રાખી, એટલે અંગ્રેજો ઘરબાર છોડી દઇને સ્ત્રીઓ અને બાળકો સાથે નદીની તરફ જવા લાગ્યાં. એ બધાં નદીમાં બેઠાં, એટલે બળવાખોરોએ વિશ્વાસઘાત કરીને તેમના ઉપર ધડાધડ બંદૂકની ગોળીઓ છોડવા માંડી. ઉપર વર્ણવેલી આયાએ જોયું કે, હવે બચવાનો કાંઇ ઉપાય નથી. તે અમલ-દારનો એક બાળક તેના સ્વાધીનમાં હતો, તેને ગમે તેટલા જોખમે પણ બચાવવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. આયાનો પોતાનો પંદર વર્ષનો છોકરો પણ તેની સાથેજ હતો. આયા પોતાના પુત્રને તથા પોતાના અંગ્રેજ શેઠના પુત્રને લઇને હોડીમાંથી નદીમાં કૂદી પડી અને તરતી તરતી કિનારે આવી પહોંચી; પણ કિનારા આગળ તો અંગ્રેજોના લોહીના તરસ્યા સેંકડો બળવાખોરો ઊભા હતા. એક ગોરા બાળકને કાળી આયાના હાથમાં જોઇને તેમણે એ આયા ઉપર ચારે તરફથી ધસારો કર્યો અને કહ્યું: “ અમે તને કોઇ પણ જાતની ઇજા કરવા નથી માગતા; તું અમને આ બાળક આપીને ચાલી જા.” પરંતુ એ સ્વામીભક્ત આયાએ ઉત્તર આપ્યો: “ જ્યાં-સુધી આ ખોળિયામાં જીવ છે, ત્યાંસુધી તો હું આ બાળક આપી દેવાની નથી. ખુદાતાલાની ખાતર આ નિર્દોષ બાળક ઉપર

રહેમ લાવો. એ તમને તમારી નેકીનું ઇનામ જરૂર આપશે."

એ આયાનો પંદર વર્ષનો છોકરો માતાને કહી રહ્યો હતોઃ "અમ્મા ! અમ્મા ! એ છોકરાને આપી દે, નહિ તો આપણે બધાં ઠાર માર્યાં જઇશું." પરંતુ માતા પોતાના સંકલ્પમાં દૃઢ રહી. તેણે સ્થિરચિત્તે કહ્યુંઃ "નહિ બેટા ! એવું કદાપિ નહિ બને, મારી હયાતીમાં એવું કદી પણ બની શકશે નહિ."

આયાના મુખમાંથી આટલા શબ્દો નીકળતાંવારજ બળવાખોર સિપાઇની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી અને એકજ સપાટામાં એ નિમકહલાલ આયાનું મસ્તક ધડથી છૂટું પડ્યું. મરતાં સુધી તેણે પોતાના અંગ્રેજ શેઠના બાળકને હાથમાં મજબૂતીથી પકડી રાખ્યું હતું. તે મરી ગયા પછી એ બાળક નીચે પડ્યું અને એ બળવાખોરો બંદૂકની સંગીન વડે એ સુકોમળ બાળકનું શિર વીંધીને હસવા લાગ્યા.

એ વીર આયાનો પુત્ર બચી ગયો અને તેના મોંએથીજ તેની માતાની અપૂર્વ સ્વામીભક્તિનું આ વૃત્તાંત પ્રસિદ્ધ થયું.

પરોપકારની ખાતર પોતાના પ્રાણને તુચ્છ ગણનાર હિંદુસ્તાનની નારીની તુલના કોની સાથે કરી શકાય એમ છે? એ સન્નારી દૈવીભાવથી ઉત્તેજિત થઇને જગતની સમક્ષ પોતાનું અસાધારણ મહત્ત્વ દેખાડી ગઇ છે.

ભારતની અબળાઓ છેક હમણાંના જમાના સુધી સ્વર્ગીયભાવનો વિકાસ કરી ગઇ છે. જીવનની મમતા છોડી દઇને એટલું સાહસ, અવિચલિત ધૈર્ય તથા બેહદ દયા દર્શાવીને નિરાશ્રિત અને વિપત્તિગ્રસ્ત પરદેશી મનુષ્યોને પણ તેમણે કેટલાં સુખ અને શાંતિ આપ્યાં છે, તેનો પરિચય આ બળવાના સમયની ભારતવાસી સન્નારીઓએ આપ્યો છે. એ સ્ત્રીઓ તેમના નિઃસ્વાર્થ પરોપકારને માટે સહૃદયી મનુષ્યોનું સદા સન્માન પામશે.

૧૧૬-૧૧૭-अजपा ब्रह्मचारिणी अने हक्हकी माता*

આ લેખને મથાળે જે બે અસામાન્ય પવિત્ર-ચરિત્રા રમણીનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિ ઘણી આશ્ચર્યકારક હતી તથા દેવદુર્લભ ગુણોથી તેઓ વિભૂષિત હતી. એમની કથા એક વાર્તા કે ઉપન્યાસના જેવી ચિત્તાકર્ષક છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં એમાં કલ્પનાનો લેશમાત્ર પણ અંશ નથી. આ ઘટના જે સમયમાં બની, તે સમયના અનેક અંગ્રેજ અને ભારતવાસી અદ્યાપિ જીવિત છે અને તેઓ તેના ખરાપણાની સાક્ષી પૂરે છે. આ ટૂંકા જીવનચરિત્રની લાંબી પ્રસ્તાવના ન લખતાં, હવે અમે સંક્ષિપ્તમાં એમનો પરિચય કરાવીશું.

ઘણાં વર્ષ પૂર્વે (કલકત્તામાં હાઈકોર્ટની સ્થાપના થતાં પહેલાં) બંગાળા પ્રાંતમાં જે બંગાળી સદ્ગૃહસ્થોના હાથમાં ફોજદારી અને દીવાની મુકદ્દમાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું, તેઓ 'જજ-પંડિત'ના હોદ્દાથી ઓળખાતા હતા. એ લોકો ઘણુંખરૂં દીવાની મુકદ્દમાનો ન્યાય કરતા અને અંગ્રેજી જાણતા નહિ હોવાથી, બંગાળી ભાષામાંજ કચેરીનું કામ કરતા. ઉર્દૂ ભાષા જાણનારા એ ભાષામાં કામકાજ ચલાવતા. અજપા બ્રહ્મચારિણી એવા એક જજ-પંડિતની એકની એક કન્યા હતી. એના પિતા ન્યાતે બ્રાહ્મણ અને ઘરના સુખી હતા. અજપાનું નામ તેમના પિતાએ 'વિલાસિની' પાડ્યું હતું. મોટા માણસને ઘેર તેણે જન્મ લીધો હતો અને તેમાં વળી એકની

* શ્રીયુત્ ધર્માનંદ મહાભારતીના બંગાળી લેખને આધારે.

એક છોકરી હોવાથી એને લાડ લડાવવામાં કાંઇ બાકી રાખી નહોતી. બચપણથીજ મોજશોખ અને વિલાસમાં ઊછરવાથી એ બાળા નામ પ્રમાણે ગુણમાં પણ વિલાસિનીજ નીવડી. એક ધનવાન યુવકની સાથે વિલાસિનીનું લગ્ન કર્યું; પણ એનો સ્વામી બિલકુલ મૂર્ખ અને અત્યંત દુરાચારી હતો. સ્વામીના વિલાસપ્રિય ગુણોને લીધે વિલાસિની પહેલાં કરતાં પણ વધારે વિલાસિની થઇ ગઇ. ધીમે ધીમે પતિપત્ની વચ્ચે ઘોર અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો. અભાગી વિલાસિની નારીના દુર્લભ ધર્મને તિલાંજલિ આપીને કોઈ એક ' બાબુ ' સાથે કાશી શહેરમાં નાસી ગઈ. થોડા મહિના પછી એ બાબુનું મૃત્યુ થયું. વિલાસિની પાસે પહેલાંનું જે ધન તથા અલંકાર હતાં, તે પણ તે અનેક જાતના મોજશોખમાં ગુમાવી બેઠી હતી; એટલે હવે એને જાહેર રીતે વેશ્યાનો ધંધો કરીને ગુજરાન ચલાવવાની ફરજ પડી. વિલાસિની અત્યંત રૂપવતી હતી. તેના સૌંદર્યથી ચારે તરફ આકર્ષણ થઇ રહેતું. થોડા સમયમાં એક પૈસાદાર જમીનદારનો આશ્રય મળવાથી, એ તેની 'રખાત' તરીકે દિવસ ગાળવા લાગી. પૈસાટકા, વસ્ત્રાલંકાર આદિથી પાછું એનું ઘર ભરાઇ ગયું. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા; એવામાં એણે એક સ્ત્રીને મોંએ સાંભળ્યું કે, કાશીધામમાં મિશ્ર 'પોખરા' નામના મહોલ્લામાં એક બંગાળી પુરાણી આવ્યો છે, જે ગાનતાન સાથે રામાયણની કથા કરે છે અને એનાં ગાયનોથી આખું શહેર મુગ્ધ થઇ ગયું છે. ગાયનનો શોખ તો વિલાસિનીને હતો જ. એ પણ એક દિવસ એ પુરાણીની કથા સાંભળવા ગઇ. ધાર્મિક, સુંદર કંઠવાળા, બ્રહ્મજ્ઞાની ભક્ત બ્રાહ્મણ પુરાણીની કથા અને વ્યાખ્યાન સાંભળીને વિલાસિની એકદમ ચિત્રમાં આલેખેલી પૂતળીની પેઠે સ્થિર બેસી રહી. તેની આંખમાંથી પાણીની ધારા વહેવા વાગી. હૃદયમાં વૈરાગ્યનો પ્રબળ તરંગ વહેવા લાગ્યો. લાગલાગટ એક અઠવાડિયા સુધી વિલાસિની એ પુરાણીની કથા સાંભળવા ગઇ અને ઉપરાઉપરી સીતાની પતિભક્તિ, વાલ્મીકિનો ઉદ્ધાર, લક્ષ્મણની ભ્રાતૃભક્તિ, શ્રીરામચંદ્રનું દેવચરિત્ર, સંસારની અનિત્યતા, પાપનો પરાજય, ધર્મનો જય, ધનયૌવનની ક્ષણભંગુરતા વગેરે શ્રવણ કરીને તે એકદમ ગાંડા મનુષ્યની પેઠે રોવા લાગી. સોય ભોંકાતાં જેમ

દેહને પીડા થાય છે, તેમ પાપની સોચે-પાપના જ્ઞાને તેનું હૃદય વીંધી નાખવા માંડયું. તેણે એ વખતેજ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "હું સંપૂર્ણરૂપે પાપથી મુક્ત થઇને નવું જીવન ગાળીશ. જ્યારે ધાડપાડુ રત્નાકર પાપમુકત થઇને વાલ્મીકિ મુનિ થઇ શક્યો છે, જ્યારે પથ્થરની અહલ્યા રામના ચરણથી મોક્ષ પામવા સમર્થ થઇ છે, તો મારો પ્રયત્ન શું વ્યર્થ જશે ?" ઊંડી મનોવેદના, અટલ અને અચલ પ્રતિજ્ઞા તથા તીવ્ર વૈરાગ્ય સાથે અડધી રાતે, થોડાક પૈસા પોતાની સાથે રાખીને, પોતાના જાર જમીનદારની ગેરહાજરીમાં કાશીધામનો પરિત્યાગ કરીને એ વૃંદાવન ધામમાં એકલી જવાને પ્રવૃત્ત થઇ. થોડાક ગાઉ જઇને એણે પોતાનાં શ્વેત વસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. ગળામાં એક માળા પહેરી. માથે ભગવા રંગનો એક ફેંટો બાંધ્યો, હાથમાં કાષ્ઠનું કમંડલ લીધું અને બગલમાં મૃગચર્મ લઇ હરિનામ ગાતી ગાતી વૃંદાવનના માર્ગે તેણે પ્રયાણ કર્યું.

એ વખતે એના મનમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. એના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવ વ્યાપી રહ્યો હતો. એ સમયે ભગવત્પ્રેમમાં એ એટલી બધી તલ્લીન થઇ ગઇ હતી કે, બાહ્ય જગતનું તેને ભાન પણ નહોતું રહેતું. તેનું પૂર્ણ યૌવન, અનુપમ સૌંદર્ય, સંન્યાસિનીનો વેશ અને સુંદર કંઠમાંથી નીકળતું સુમધુર હરિનામ એ બધાથી આકર્ષિત થઇને વટેમાર્ગુઓ અને રસ્તામાં આવતાં ગામ તથા શહેરના લોકો તેને 'મા' 'મા' કહીને સંબોધન કરતા અને તેના ચરણની રજ ગ્રહણ કરીને તેની સેવા કરતા. ઘણા લોકો કહેતા કે, "આવી સુંદર યુવતીને માટે આવા રસ્તે એકલાં જવું એ વાજબી નથી." પણ જ્વલંત હુતાશન આગળ ઘાસ જેમ ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, તેમ વિલાસિનીના મનમાં એ સમયે જે ભગવદ્ભક્તિ અને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઊપજ્યાં હતાં, તેને લીધે તેમની સન્મુખ આવતાંવારજ ગમે તેવા દુષ્ટ મનુષ્યની દુષ્ટતા છૂટી જતી અને એ ઊલટો માતા તરીકે તેની સેવા કરવા તત્પર થતો. ધર્મનું તેજ એવું છે. ભગવદ્ભક્તિની શક્તિ એટલી બધી છે.

અસ્તુ! વૃંદાવનમાં કેટલાક માસ ગાળ્યાથી વિલાસિનીદેવી પહેલાં કરતાં પણ વધારે ધ્યાનપરાયણા અને ભક્તિમતી બની ગઇ. યમુનાકિનારે એક પગે ઊભી રહીને સૂર્યની તરફ દૃષ્ટિ કરી-

ને પણ કોઇ કોઇ દિવસ એક કલાક કરતાં વધારે વાર સુધી જપ કરતી; કદી સળગતા અગ્નિની આગળ વીરાસન વાળીને બેસતી અને હરિનું ધ્યાન ધરતી તો કદી એકાંત વનમાં જઇ ઉપાસનામાં નિમગ્ન થતી; કદી યમુનાતટે એકલી સૂઇ રહીને પ્રેમાશ્રુ વર્ષાવતી, 'મા' 'મા' શબ્દથી ભગવાનને સંબોધતી.આ સમયે આ બહિ-ર્જગતને તે બિલકુલ વીસરી જતી. ખાવાપીવાનું તેને જરા પણ ભાન રહેતું નહિ; છતાં પણ દિનપ્રતિદિન તેના દેહની કાંતિ અને મુખનું સૌંદર્ય અનિર્વચનીય ભાવે વધવા લાગ્યાં. બધાં સ્ત્રી-પુરુષો ઘાડી ભક્તિપૂર્વક તેની સેવા કરતાં અને રખે ભૂલેચૂકે તેનો કોઇ અપરાધ થાય, એમ ધારી હમેશાં તેનાથી બીતાં રહેતાં.

વૃંદાવન પરિત્યાગ કરીને વિલાસિનીદેવી પંજાબમાં આવેલા જ્વાળામુખી તીર્થમાં જઇ પહોંચી. ત્યાં સાધુપુરુષોનાં દર્શન કરીને જલંધર નગર પાછા જતાં રસ્તામાં 'ચિંતામણિ' નામક સ્થાનમાં ભવાનીદેવીના મંદિરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને વિસામો ખાવાની આશામાં ત્યાં બેઠી. દેવીના મંદિરની અંદર જતાંવાર તેણે પહેલવહેલું જે દૃશ્ય જોયું, તેથી તે વિસ્મિત થઇને કંપવા લાગી. તેણે જોયું કે, ઘણા પ્રાચીન સમયથી મંદિરનાં સ્થાનને અગણિત સાધુપુરુષો પવિત્ર ગણી ગયા છે. તે સ્થાનમાં ચારે દિશાઓને પોતાના તેજથી પ્રકાશિત કરી નાખનારી એક અત્યંત મનોહર દેવીમૂર્તિ હાથમાં વીણા લઇને બેઠી છે. ધ્યાન-પૂર્વક જોતાં વિલાસિનીને જણાયું કે, એ મૂર્તિ નથી, પણ જીવતી મનુષ્યમૂર્તિ છે; પરંતુ તેનું રૂપ અતુલનીય હતું. વિલાસિનીને જાણે એ સ્થળે કોઇ અદૃશ્ય દેવતા આંગળી બતાવીને કહેતો હતો કે, "જો, જો, આ દેવીમૂર્તિ તારી મદદે છે. તું તેના ચરણનું શરણ લે." વિલાસિનીએ એજ ક્ષણે એ સાધુના ચરણકમળમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. એ મહાત્માએ મૃદુ, મધુર હાસ્યપૂર્વક વિલાસિનીના મસ્તક ઉપર પોતાનો સુકોમળ હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યો. પારસમણિના સ્પર્શથી લોઢું જેમ મણિરૂપ થઇ જાય છે, તેમ એ દેવશરીરના સ્પર્શથી વિલાસિનીનું બધું અંગ પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયું અને એના હૃદયમાં નવ-જીવનનો સંચાર થયો. મહાપ્રભુ ચૈતન્યદેવના દેહસ્પર્શથી મહાપાપી જગાઇ અને માધાઇના જીવનમાં જે પ્રમાણે અસા-ધારણ ફેરફાર થયો હતો, તે પ્રમાણે એ સાધુના દેહસ્પર્શથી

વિલાસિનીના હૃદયમાં પણ આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થયું. એ સમજી ગઇ કે, પાંજરામાંથી જેમ પક્ષી ઊડી જાય છે, તેમ તેના મનપિંજરમાંથી કુપ્રવૃત્તિ અને દુષ્ટ સંસ્કારે આજે ઊડી જઇને તેને નિષ્કલંક બનાવી દીધી. તે રોતે રોતે કહેવા લાગીઃ "આટલી બધી કૃપાથી હું ધન્ય થઇ છું. આટલે બધે દિવસે હું અભાગી ઉપર ભગવાનની કૃપા થઇ. આજે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું." સાધુએ હાથમાંની વીણા વગાડીને હિંદુસ્તાની ગાયન આરંભ્યું. વિલાસિનીએ એમાં તાલ પૂર્યો. ઉભયના કોમળ કંઠમાંથી નીકળતા એ મધુર હરિનામના ગાનથી દિશાઓ ગૂંજી ઊઠી. ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો કહેવા લાગ્યાં કે, "અમારા સુભાગ્યે અહીંયાં દેવતાઓ પધાર્યા છે. તેમના આગમનથી ચિંતામણિ સ્વર્ગધામ બની ગયું છે."

થોડી વાર પછી બન્ને જણાં મંદિરમાંથી બહાર આવ્યાં, ત્યારે વિલાસિનીને ખબર પડી કે, જે સાધુ વ્યક્તિની સાથે તેને સમાગમ થયો છે, તે વ્યક્તિ પુરુષ નહિ પણ સ્ત્રી છે. પુરુષના વેશમાં એ ભ્રમણ કરતી હતી. ત્યાર પછી એણે એ સાધુ સ્ત્રી સંબંધી જે કાંઇ સાંભળ્યું તથા જે કાંઇ ખબર મેળવી, તેથી તો એ વધારે વિસ્મય પામી. એને ખબર પડી કે, મુસલમાન પિતાના ઔરસથી મુસલમાન માતાના ગર્ભમાં એ સાધ્વીનો જન્મ થયો હતો. તેનું મૂળ નામ કે જન્મસ્થાનની કોઇને ખબર નહોતી.

એ મુસલમાનોના શાસ્ત્રોમાં જેટલી વાકેફ હતી, તેટલીજ હિંદુશાસ્ત્રમાં પણ પારદર્શી હતી. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્ર તેની પાસે લઇ જાઓ, તો એ ઝટઝટ તેની વ્યાખ્યા કરીને સમજાવી શકતી. તેને જાતિભેદ નહોતો. એ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેનું અન્ન ગ્રહણ કરતી અને બન્નેના ઉપર સમાન પ્રીતિ રાખીને બંનેના સમાગમથી સરખો આનંદ અનુભવતી. એ કોઇ દિવસ મંદિરમાં, તો કોઈ દિવસ મસ્જિદમાં વાસ કરતી. ભેદાભેદનું તેને જ્ઞાન નહોતું. તેનો ખરો ધર્મ શો છે, તે કોઇ જાણતું નહિ. સર્વદા એ આનંદમાં મગ્ન અને ભગવદ્‌ભક્તિમાં અનુરક્ત રહેતી. તેનો દેહ જેવો સુંદર હતો, તેવુંજ તેનું ચારિત્ર્ય પણ સુંદર અને પવિત્ર હતું. સ્વભાવમાં, વ્યવહારમાં અને વાતચીતમાં એ દેવી તુલ્ય હતી. ઘણા ધર્મચુસ્ત હિંદુઓ પણ તેના ચરણની રજને પવિત્ર ગણતા તથા તેની સેવા કરીને પોતાને કૃતાર્થ માનતા.

એ વધારે વાતચીત કરતી નહોતી. જે કાંઇ બોલતી તેમાં ધર્મ-તત્ત્વના ઉપદેશ સિવાય બીજું કાંઇ કહેતી નહિ. એ સાધ્વીની વય કેટલી હતી, તેની કોઇને ખબર નહોતી; પણ જેમ જેમ વય વધતી જતી હતી, તેમ તેમ ચ્યવન ઋષિની પેઠે તેનું યૌવન પાછું આવતું અને તેનું દૈવી શરીર તપ્ત કાંચનની પેઠે જ્યોતિર્મય થતું હતું. એ વારંવાર હક્ હક્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતી એટલા માટે, લોકો તેને હક્હકી માતા કહીને સંબોધન કરતા. ફારસી ભાષામાં હક્ શબ્દનો ભાવાર્થ ભગવાન હોય છે. સંસ્કૃત સચ્ચિદાનંદ શબ્દમાં સત્ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેવોજ અર્થ હક્નો છે. (અર્થાત્ નિત્ય, સ્થાયી, અમર, અનવદ્ય, અક્ષર, સત્ય.)

લોકો એમ માનતા કે, હક્હકી માતાને વચનસિદ્ધિ છે. તેમના શ્રીમુખમાંથી જે વાણી નીકળે છે, તે કદી મિથ્યા થતી નથી; જ્વલંત સત્ય નીવડે છે. એ મહાતપસ્વિની હતી અને અસાધારણ આધ્યાત્મિક બળ વડે અલૌકિક કાર્યો સાધી શકતી. લોકોની એ માન્યતા ખરી હોય કે ખોટી, તે સંબંધી આપણે વધારે કામ નથી. આપણે આપણા વિષય ઉપર આવીશું. વિલાસિની દેવી તેની શિષ્યા બની. હવેથી વિલાસિનીનું નામ અજપા બ્રહ્મચારિણી રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ હક્હકી માતાએ દીક્ષા આપતી વખતે તેનું એ નામ પાડયું; પણ દીક્ષા આપતી વખતે એ સાધ્વીએ તેને કહ્યું: "બેટા ! હું તો તારી ઉપદેશિકા માત્ર છું; તારો ખરો ગુરુ તો શ્રીભગવાન છે."

બંને જણીઓ બ્રહ્મનાં ગુણગાન કરતી કરતી પરમ આનંદપૂર્વક પંજાબ પ્રાંતમાં નૌશેરા નામક સ્થાને આવી પહોંચી. એક સમાધિક્ષેત્રમાં આવીને એમણે ઉતારો કર્યો. એ સ્થળે ઘણા મુસલમાન ફકીર મહાત્માઓ સમાધિસ્થ થયા હતા. એનાથી થોડે છેટે હિંદુ મહાત્માઓનું સ્મશાન હતું. એ બંને તીવ્ર વૈરાગ્યમય સ્થળોના સંધિસ્થાને કેટલાંક મનોહર વડનાં ઝાડો હતાં. એ વૃક્ષોની છાયામાં કેટલાક દિવસ એકાંત વાસ કરીને ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સમયમાં બ્રિટિશ સરકાર એક છાવણી—'કેન્ટોનમેન્ટ' સ્થાપવાને માટે પ્રયત્ન કરતી હતી. ફરતાં ફરતાં તેમને એ જગ્યા પસંદ આવી અને એ કબ્રસ્તાન અને સ્મશાનની વચ્ચેની જમીનમાં ગોરા સિપાઇઓનાં મકાન બાંધવા તૈયાર થઇ. બંને સાધ્વીઓ-

એ ઘણાએ નિષેધ કર્યો, પણ કોઇએ તેમની વિનતિ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આખરે હક્‌હકી માતાએ કહ્યું: " અહીંયા બંધાવેલાં મકાન જમીનદોસ્ત થઈ જશે. એ મકાન બાંધનારા અને તેમને સહાય કરનારા કોઈ જીવતા રહેશે નહિ." વાચકો જાણીને આશ્ચર્ય પામશે કે, એ મકાનો અને છાવણી તથા તે છાવણી બાંધવામાં મદદ કરનારા એકેએક જમીનદોસ્ત થઇ ગયા હતા. ઘણા થોડા વખતમાં એ અદ્દભુત ઘટના બની હતી. શ્રીયુત્ ધર્માનંદ મહાભારતીએ ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આ વાત પંજાબમાં લુધિયાના શહેરના સુવિખ્યાત વકીલ અને ફરીદકોટ રાજ્યના માજી દીવાન શ્રીયુત્ રાયબહાદુર બરદાકાંત લાહિડી મહાશયને મુખે સાંભળી હતી. ત્યારબાદ એ ખબર અલાહાબાદના જગવિખ્યાત પત્ર 'પાયોનિયર' માં પ્રકટ થઈ હતી. કલકત્તાના પ્રખ્યાત વર્તમાન પત્ર 'ઇંગ્લીશમેન' ની ઑફિસમાંથી દર રવિવારે 'જર્નલ' નામનું પત્ર બહાર પડે છે, તેમાં કેટલાક સમય પૂર્વે એ ઘટનાનું વિવરણ ફરીથી પ્રકટ થયું હતું. જેમને જર્નલ પત્ર જોવાની સગવડ ન હોય, તેમણે 'ઇંડિયન મીરર' ના ૧૯૦૭ ના ૧૫ મી માર્ચના અંકના વધારામાં 'ધી કર્સ ઑફ ધી ફકીર' (ફકીરનો શાપ) નામનો નિબંધ વાંચી લેવો. પંજાબ પ્રાંતમાં ઘણે ઠેકાણે હજુ પણ એ કહાણી સાંભળવામાં આવે છે. જર્નલપત્રમાં કોઇ એક યુરોપિયન ફોજી અમલદારે જે કાંઇ લખ્યું હતું, તેનો અનુવાદ અત્રે ઉતારીશું:—

" હું એ બનાવ બન્યો તે સમયનો લશ્કરી અમલદાર છું. હવે ઘણો ઘરડો થઇ ગયો છું અને પેન્શન ખાઉં છું. એ સાધુ સ્ત્રીઓ હતી. પુરુષનો વેશ ધારણ કરીને ફરતી હોવાથી, ઘણા લોકો ભૂલમાં એમને પુરુષ ધારતા. ઇ. સ. ૧૮૫૯ માં ત્રીજા નંબરની 'બેંગોલ કેવેલ્રી' (ઘોડેસવાર ફોજ) નૌશેરાના મેદાનમાં પહોંચી, ત્યારે હું પેશાવરમાં કપ્તાન હતો. પાંચમી ટુકડીના અધ્યક્ષ કપ્તાન એન્ડર્સને સૌથી પહેલાં નૌશેરામાં છાવણી બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું અને એ સાધુ બાઇઓની વિનતિની બેપરવાઈ કરી. એમણે પોલો રમતાં રમતાં ઘાયલ થઇને પ્રાણ તજ્યો હતો. કેપ્ટન વિલિયમ હરણનો શિકાર ખેલવા જતાં મૃત્યુના મુખમાં પડ્યા હતા. ડૉકટર પામર ભરનદીમાં વહાણ ડૂબી જવાથી મરી ગયા હતા. એન્જિનિયર વૉટલિંગને વાઘના

મોંમાં ફસાઇને જીવનલીલા સંવરણ કરી હતી અને આંધી તથા રેલ આવવાથી એ છાવણી અને ત્યાંનાં મકાનો પણ જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં હતાં. આ બધા બનાવ એ સાધુ બાઇઓના શાપ દીધા પછી થોડા દિવસમાંજ બન્યા હતા.''

ત્યાર બાદ નૌશેરાનો પરિત્યાગ કરીને વિવિધ શહેરોમાં ફરતાં ફરતાં તેઓ રજપૂતાનાના અરવલ્લી પહાડ તરફ રવાના થયાં. કોઇ વિશાળ પ્રાચીન ગુફામાં પ્રવેશ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. અંધારી અમાવાસ્યાની રાત્રી હતી. ગુફાના દ્વાર આગળ એક ભયંકર અજગર, સાપ અને તેનાં બચ્ચાંને રમતાં જોઇને એ બન્ને જણીઓ પાસેના એક ઝાડ નીચે બેસી ગઇ. એકાગ્રચિત્તે એ બે જણીઓ સર્પની ક્રીડા જોઇ રહી હતી, એવામાં એક જણના હાથે હક્હકી માતાની પીઠને અને બીજાના હાથે અજપા બ્રહ્મચારિણીની પીઠને સ્પર્શ કર્યો. એ બે જણાં મોં ફેરવીને જોઇ શકે, એટલી વારમાં એ બન્ને જણા એમને પોતાની બગલમાં ઊંચકીને ચાલવા લાગ્યા. એ લોકો કોણ છે, શા માટે લઇ જાય છે અથવા કયાં લઇ જાય છે, તેની એમને જરા પણ ખબર પડી નહિ. એ બે જણાઓ એ બે સાધ્વીને ઊંચકીને છાનામાના નાસતા હતા. રસ્તામાં એ કોઇ કોઇ વાર કહેતા કે, “તમે જો ચીસ પાડશો કે ઉત્પાત મચાવશો, તો તમારાં બન્નેનાં ગળાં કાપી નાખીશું.” બ્રહ્મચારિણી અને માતાજીને પૂર્વોક્ત મનુષ્યો ખાંધ ઉપર ઊંચકી જઇને પર્વતો, ખાઇઓ, વનો અને જળાશયો ઓળંગીને ઘણા દૂરના સ્થાને જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં થોડો વખત વિશ્રામ લઇને પાછા એમને પહેલાંની પેઠે ખાંધે નાખીને ચાલવા લાગ્યા અને એક સ્થળે અંગ્રેજોની છાવણી પડી હતી, ત્યાં લઈ જઇને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને માતાજીને એક નાના કેદખાનામાં પૂર્યાં. રાત વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું એટલે એમણે જોયું કે, આ સ્થાન યૂરોપિયન સૈનિક અમલદારો અને અંગ્રેજ સિપાઇઓથી ભરપૂર છે. દિવસના આઠ વાગ્યાને શુમારે કારાગૃહનાં દ્વાર ઉઘાડીને એક સિપાઇએ તેમને સેનાપતિ–કર્નલ આગળ રજૂ કર્યાં. કર્નલે કહ્યું: “ઘણા દિવસ થયાં અમે તમારી શોધમાં ફરતા હતા. તમને પકડવાની અમારી ઇચ્છા આજ પૂર્ણ થઇ છે. જે માણસોની શોધમાં અમે હતા, તે અવશ્ય તમેજ છો.” બ્રહ્મચારિણીએ કહ્યું:

"તમે શું કહો છો તે અમે સમજી શકતાં નથી." સેનાપતિએ કહ્યું: "તમને એ તો જરૂર ખબર હશે કે આજકાલ હિંદુ અને મુસલમાન સિપાઇઓએ પ્રપંચ કરીને આ દેશમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે બંડ ઉઠાવ્યું છે. એ બળવાખોર સિપાઇઓને સહાય કરવા માટે કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો ઠેકાણે ઠેકાણે ફરતાં રહીને, તેમને માટે ખોરાક, વસ્ત્ર તથા હથિયાર વગેરે મોકલે છે. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોની ખાનગી હિલચાલોની બાતમી મેળવીને તે પણ સિપાઇઓને જણાવે છે. એજ ગંભીર અપરાધ માટે તમને પકડવામાં આવ્યાં છે. એ આરોપ સંબંધી તમારે કાંઇ કહેવું હોય, તો બેલાશક કહી શકો છો." કર્નલની વાત સાંભળીને બે જણીઓએ હા કે ના કાંઇ કહ્યું નહિ. કર્નલે કહ્યું: "હાલના વખતના માર્શલ લૉ (લશ્કરી કાયદા) પ્રમાણે હું તમને બન્નેને દેહાંત દંડની સજા કરૂં છું. કયે દિવસે અને કયે વખતે તમારી એ સજા અમલમાં આવશે તે હું ઉપરીની સલાહ લઇને તમને જણાવીશ." બપોરે કર્નલે મુખ્ય સેનાપતિ—જનરલની સાથે વાતચીત કરીને શું કરવું, તે નક્કી કરવાની વિનતિ કરી. ઘણા વાદવિવાદ બાદ જનરલે અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હક્-હકી માતાને પ્રાણદંડની સજા મંજૂર કરી. સાંજને વખતે એક સિપાઇએ કેદખાનાનાં બારણાં આગળ જઈને એ બે બંદીવાન બાઇઓને જણાવ્યું કે, "કાલ સવારે નવ વાગ્યાને સમયે બંદૂકની ગોળી મારી તમને મારી નાખવામાં આવશે." સિપાઇ ચાલ્યો ગયો. માતાજીએ બ્રહ્મચારિણીને કહ્યું: "ચિંતા કે ભય-નું કાંઇ કારણ નથી. દેશનો ધર્મ અને સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ હિંદુમુસલમાન સિપાઇઓએ બળવો કર્યો છે, તેમને લાભ પહોંચાડીને આપણે આપણું જીવન કૃતાર્થ કર્યું છે. કાલે પ્રાણ-ત્યાગ કરવો પડશે, તો આપણું જીવન વધારે સફળ થશે." ખાધાપીધા વગર કારાગારની નાની કોટડીમાં બેસીને બે સાધ્વીઓએ મુક્તકંઠે, ઘણાજ મધુર સ્વરે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ઇશ્વરના ગુણ ગાયા. આ પ્રમાણે અડધી રાત વીતી ગઇ. બેએક પહેરેગીરો સિવાયના બધા અંગ્રેજ અમલદારો નિદ્રા-દેવીને વશ થઇ ગયા. રાતના લગભગ એક વાગ્યાને સમયે કોણ જાણે ક્યાંથી, લગભગ ચારસો પાંચસો શસ્ત્રધારી હિંદુમુસલમાન સિપાઇઓ 'હરહર મહાદેવ' અને 'અલ્લા હો અકબર'ની

બૂમ પાડતા પાડતા ત્યાં ઘણી ત્વરાથી આવી પહોંચ્યા અને અંગ્રેજ લોકોના તંબૂને આગ લગાડી દીધી તથા તેમની સેનાના પોતાના હથિયારોથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખીને તેમનાં હથિયારો લૂંટી લીધાં અને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકૂહકી માતાને કારાગૃહમાંથી છોડાવીને ચાલ્યા ગયા. એ સ્થળે અંગ્રેજોનો પડાવ હતો, તેનાં કાંઇ પણ ચિહ્ન બાકી રાખતા ન ગયા.

આગ્રા શહેરમાં એ સમાચાર પહોંચ્યા. અંગ્રેજ લોકોએ એ બે સાધ્વીઓને પકડવાને માટે એક વાર ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે વ્યર્થ ગયો. એ વખતે પ્રસિદ્ધ નાનાસાહેબ નેપાળની તરફ નાસતો હતો અને લાલા કુમારસિંહ બળવાખોરોની સાથે મળી જઇને ઘણી વૃદ્ધ વયમાં અંગ્રેજ સેના જોડે ઘોર યુદ્ધ કરવામાં મસ્ત થયો હતો. લાલા કુમારસિંહે બિહાર પ્રાંતમાં શાહાબાદ (હાલનું નામ આરા) જિલ્લામાં બિહિયા રેલવે સ્ટેશનની પાસે જગદીશપુર નામક ગામમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. તે ધનવાન, સાહસિક, બળવાન અને ઘણો પ્રભાવશાળી જમીનદાર હતો. એણે વૃદ્ધ વયમાં ઘણું શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં, કાનપુર જિલ્લામાં બિઠુર ગામની પાસે ગંગા નદીના કિનારા ઉપર મહામુનિ વાલ્મીકિના આશ્રમ સન્મુખ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો. એના મૃત્યુના થોડાક મહિના પૂર્વે અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકૂહકી માતા તેની પાસે ગુપ્ત રીતે પહોંચ્યાં હતાં. કુમારસિંહે એમને ગુપ્ત રીતે જગદીશપુર મોકલી આપ્યાં હતાં. એ વખત સુધી જગદીશપુર ગામ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું નહોતું. બળવાનો અંત આવ્યો. બ્રિટિશ સરકારે કુમારસિંહનાં ઘરબાર અને મિલકત જપ્ત કરી લીધાં. હાલ એ મિલકત સરકારની માલિકીની ગણાય છે.

બ્રહ્મચારિણી અને હકૂહકી માતા લગભગ સાત માસ સુધી જગદીશપુરમાં રહ્યાં હતાં. ત્યાં આગળ તેમણે સેનાની સ્થિતિ જોઇ તથા સેનાને માટે અસ્ત્રશસ્ત્ર એકઠાં કરવા સારૂ કરવા પડેલા પ્રવાસમાં એમણે દેશની હાલત પણ સારી પેઠે જોઇ હતી. હવે તેમને સ્પષ્ટ ખાતરી થઈ કે, અંગ્રેજોનું રાજ્ય નાશ કરવા યોગ્ય આ સમય નથી. વર્તમાન સમયમાં ભારતવર્ષમાંથી અંગ્રેજોનું રાજ્ય ચાલ્યું જાય, તો ભારતમાં અંધેર વર્તશે અને ભારતવાસીઓ મોટી આફતમાં આવી પડશે; એટલા માટે યુદ્ધ સંબંધી

કોઈ પણ કામમાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એ બે સાધ્વીઓ કોણ જાણે કયાં ચાલી ગઇ, તેની કોઇને ખબર પડી નહિ. ત્યારથી તે આજ સુધી એમના કાંઇ સમાચાર મળ્યા નથી.

બિહિયા વિભાગનાં ઘણાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને મોંએ સાંભળ્યું છે કે, અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકૂહકી માતા જયારે આ પ્રાંતમાં વસતાં હતાં, ત્યારે અહીંના બધા હિંદુ અને મુસલમાન લોકો તેમને વશીભૂત હતા. તેમના ઉપદેશ અને આજ્ઞાને હરકોઇ માન આપતું. તેમનાં બંનેનાં ચરિત્ર, સ્વભાવ, વ્યવહાર અને કર્મ જોઇને બધાં મુગ્ધ થઇ જતાં. બિહારના બધા લોકો દેવીની માફક એમના ઉપર ભક્તિ રાખતા. તેમનામાં એવી અલૌકિક શક્તિ હતી કે કોઈ પણ વાતનો સંકલ્પ કરીને કોઇની પાસે જતાં તો એ મનુષ્ય એમની ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વગર રહેતો નહિ. કંજૂસમાં કંજૂસ જમીનદારો અને વાણિયાઓ જે કદી એવા કામમાં કોડી પણ આપતા નહિ, તેઓ આ સાધ્વીના પહોંચતાંવારજ પાણીની માફક પૈસા ખર્ચતા. એમનામાં તપના બળે એવી કોઇ આકર્ષણ શક્તિ આવી હતી કે, કોઈ પણ મનુષ્યની તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાથીજ તેના વિચાર તેઓ બદલી શકતાં. મનુષ્યોના મનનો ભાવ એ સાધ્વીઓ યોગબળે આપોઆપજ સમજી જતી. અસ્તુ! પરોપકાર, દેશ અને જનસમાજનું કલ્યાણ તથા આત્માનો ઉત્કર્ષ સાધીને અજપા બ્રહ્મચારિણી અને હકૂહકી માતા, વિમળ ચરિત્રનું ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત દેખાડી ગયાં છે. તેઓ ઉન્નત ચરિત્ર અને કઠોર સાધનાનું શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંત છે. એવી રમણીઓ પૃથ્વીના કોઇ પણ દેશ અને કોઇ પણ સમાજમાં જન્મે તોપણ સમગ્ર જગતના અલંકારસ્વરૂપ ગણાવા યોગ્ય છે.

११८–महाराणी स्वर्णमयी

શક ૧૭૪૮ અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૨૭ના માગશર માસમાં મહારાણી સ્વર્ણમયીનો જન્મ વર્ધમાન જિલ્લામાં ભાટાકુલ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબમાં થયો હતો. ભાટાકુલ ગામમાં તેમનું નામ 'શારદાસુંદરી' હતું. શારદાસુંદરી ખરેખર શારદાસુંદરીજ હતાં. રૂપ પ્રમાણેજ તેમનું સૌંદર્ય અને માધુર્ય હતું. શારદાસુંદરીએ અગિયાર વર્ષની વય સુધી પિયેરમાં વાસ કર્યો હતો. એ અગિયાર વર્ષમાં તેમણે રૂપ અને ગુણથી દેવકન્યાની પેઠે ગામના પ્રત્યેક નિવાસીને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. ગુણમાં એ રમા જેવાં અને રૂપમાં તિલોત્તમા સમાન હતાં. દરિદ્રની કન્યા હોવા છતાં પણ, કરુણામાં કમળા સમાન હતાં. હાલ અમે કહીએ છીએ કે, "મહારાણી સ્વર્ણમયીના જેવી દયા બીજા કોઇનામાં નથી." એ વખતે ભાટાકુલના રહેવાસીઓ કહેતાં કે, "આ જગતમાં શારદાસુંદરીના જેવી દયા બીજા કોઇનામાં નથી." જે મહારાણી સ્વર્ણમયી નિયમિત માસિક પગાર બાંધી આપીને અથવા એકસામટી મદદ આપીને ગરીબ વિધવાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો યત્ન કરતાં હતાં, તે બાલ્યાવસ્થામાં શારદાસુંદરી તરીકે નાના ગામડામાં કરુણાથી ગળગળાં થઇને પોતાના પાલવથી વિધવાઓનાં અશ્રુ લૂંછતાં હતાં. ઇસ્પિતાલોમાં ડોકટર, દાઇ વગેરે દ્વારા વિપન્ન, દરિદ્રો અને સહાયહીન રોગીઓની સેવાશુશ્રૂષા તથા ચિકિત્સા કરવા સારૂ જે મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પાછળથી પુષ્કળ દાન કર્યું હતું, તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં શારદાસુંદરીરૂપે સુકુમાર હસ્તથી પોતાના ગામનાં દુઃખી અને પીડિત લોકોની સેવાશુશ્રૂષા કરી હતી. મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાના જીવનમાં નિરાશ્રયા, પુત્રશોકાતુરા, હતભાગિની જનનીઓના ગુજરાનનો બંદોબસ્ત કરીને તેમનો શોક થોડાઘણો

ઓછો કર્યો હતો. નાનપણમાં ક્ષુદ્ર બાલિકા શારદાસુંદરીએ કોમળ સ્વરે પ્રેમપૂર્વક 'મા' 'મા' કહીને અનેક પુત્રશોકાતુર માતાઓના પ્રાણમાં શાંતિસુધાનો સંચાર કર્યો હતો. ક્ષુદ્ર બાલિકા શારદાસુંદરીના બાલ્ય હૃદયમાં કરુણાની અનંત ધારા વહેતી હતી ! એ વખતે શારદાસુંદરી દરિદ્ર હતી; છતાં પણ પ્રસંગ આવ્યે દયા પ્રગટ કરવામાં તેમણે સંકોચ કર્યો નહોતો.

શારદાસુંદરીમાં રૂપ હતું, તેવાજ ગુણ પણ હતા. બધા એમને સુલક્ષણા બાલિકા તરીકે ઓળખતા. મુર્શિદાબાદના લોકો- એ તેમના રૂપ, ગુણ અને સદાચારની પ્રશંસા સાંભળીને, રાણી હરસુંદરીની પાસે જઈને સૂચના કરી કે, "આપના કુમાર કૃષ્ણનાથની સાથે શારદાસુંદરીનું લગ્ન કરશો, તો એ સંબંધ મણિકાંચન જેવો થશે." રાણી હરસુંદરીના ધ્યાનમાં એ વાત ઊતરી. તેણે દરિદ્રની કન્યા ગણીને શારદાસુંદરીનો સ્વીકાર કર- વામાં જરા પણ આનાકાની કરી નહિ. એ વખતે લોકો સંબંધ બાંધતી વખતે વરકન્યાનાં લક્ષણ તથા તેમના ગ્રહ એ બે વાનાં- જ જોતા. બહારનો ઠાઠમાઠ કે ધનવૈભવનો જરા પણ વિચાર કરતા નહિ. એ વખતે ઘણી પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવવાળા પુરુષો પણ નિર્ધનની ગુણવતી કન્યા લેતાં લેશ પણ સંકોચાતા નહિ.

રાણી હરસુંદરીએ તો શારદાસુંદરીના ગુણનો પક્ષપાત કરીને, તેની સાથે પોતાના પુત્રનું લગ્ન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ કુમાર કૃષ્ણનાથને અંગ્રેજી સુધારાની અસર થોડી ઘણી થઈ ચૂકી હતી. તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, "હું જ્યાંસુધી કન્યાને નજરોનજર જોઈશ નહિ, ત્યાંસુધી એ બાબતમાં કોઈ નિર્ણય ઉપર આવીશ નહિ." આખરે એજ પ્રમાણે કરવા દેવામાં આવ્યું. કુમાર કૃષ્ણનાથે અનેક કન્યાઓ જોઈને છેવટે શારદાસુંદરીનેજ પસંદ કર્યાં. ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૮ ની સાલમાં શારદાસુંદરીનું લગ્ન રાજકુમાર કૃષ્ણનાથ સાથે થઈ ગયું. હવે દરિદ્ર કન્યા રાજવધૂ (રાજલક્ષ્મી) બની. અવસ્થાની સાથે નામમાં પણ પરિવર્તન થયું. શારદાસુંદરીનું નામ સાસરામાં સ્વર્ણમયી પાડવામાં આવ્યું. ભાટાકુલનાં દરિદ્ર શારદાસુંદરી મુર્શિદાબાદનાં રાજરાણી બન્યાં.

વાચક બહેનો ! સ્વર્ણમયીના ચરિત્રનું આગળ અવલોકન કરતાં પહેલાં, અમે તેના શ્વશુર પક્ષનું થોડુંઘણું વૃત્તાંત તમારી આગળ રજૂ કરીશું.

સ્વર્ણમયીના સ્વામી કૃષ્ણનાથના પ્રપિતામહ સુપ્રસિદ્ધ કાંતબાબુ, એ રાજવંશના પ્રતિષ્ઠાતા હતા. કાંતબાબુના પૂર્વજો વર્ધમાન જિલ્લામાં એક ગામડામાં વાસ કરતા હતા અને ત્યાંથી ધંધારોજગારને નિમિત્તે કાસીમબાજારની પાસેના શ્રીપુર નામક સ્થાનમાં આવી વસ્યા હતા. કાંતબાબુની બેત્રણ પેઢીથી તેમના ઘરમાં રેશમ અને સોપારીનો વેપાર ચાલ્યો આવતો હતો. એ લોકો જેમ બહુ ધનાઢ્ય નહોતા, તેમ છેક ગરીબ પણ નહોતા. આબરૂભેર પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવી લે, એવા એ મધ્યમ સ્થિતિના ગૃહસ્થ હતા. કાસીમબાજારની અંગ્રેજોની કોઠી અને રેસિડેન્સીની પડોશમાં તેમની દુકાન હતી, તેથી કરીને કોઠીમાંના અંગ્રેજો તેમને સારી પેઠે ઓળખતા હતા. કાંતબાબુ (એમનું પૂરૂં નામ કૃષ્ણકાંતબાબુ હતું) બાલ્યાવસ્થામાં બંગાળી, ફારસી અને થોડુંઘણું અંગ્રેજી ભણ્યા હતા. દંતકથા એવી છે કે, કાંતબાબુએ બે હજાર અંગ્રેજી શબ્દો કંઠસ્થ કર્યા હતા. તે ઉપરાંત બંગાળી હિસાબકિતાબનું તેમને સારૂં જ્ઞાન હતું. બુદ્ધિ અત્યંત તીક્ષ્ણ હોવાથી કાંતબાબુ તરફ કાસીમબાજારના અંગ્રેજોની દૃષ્ટિ આકર્ષિત થઈ.

કાંતબાબુ કાસીમબાજારની અંગ્રેજી કોઠીમાં એક કારકુન તરીકે નોકર રહ્યા. રેશમના વેપારમાં કાંતબાબુ પહેલેથીજ હોશિયાર હતા; એટલે એ ઑફિસમાં એમની ઉન્નતિ ઘણી જલદી થઈ. એ સમયે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ એ અંગ્રેજી કોઠીમાં નીચા દરજ્જાનો નોકર હતો. હેસ્ટિંગ્સની સાથે કાંતબાબુને ઓળખાણ થઇ. એ પરિચયમાંથી કાંતબાબુના ભાગ્યોદયનો માર્ગ ખુલ્યો.

નવાબ સિરાજુદ્દૌલાએ જે વખતે કલકત્તા ઉપર ચડાઇ કરી, તે વખતે વૉરન હેસ્ટિંગ્સ મુર્શિદાબાદમાં હતો. એ વખતે કલકત્તાના ગવર્નર મિ. ડેક અને બીજા કેટલાક અંગ્રેજો કલકત્તાથી નાસી જઇને ફલતામાં રહેતા હતા. હેસ્ટિંગ્સ તેમને નવાબ સરકારના બધા સમાચાર ખાનગી રીતે મોકલી આપતો. ધીમે ધીમે એ વાતની ખબર નવાબને કાને પહોંચી. હેસ્ટિંગ્સ નવાબના ભયથી પલાયન કરી ગયો અને તેણે કાંતબાબુના ઘરમાં આશ્રય લીધો. એ વખતે કાંતબાબુ 'કાંત મોદી' કહેવાતા હતા. નવાબ તરફથી ઢંઢેરો પિટાયો કે, "જે કોઈ હેસ્ટિંગ્સને આશ્રય આપશે, તેને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવશે." કાંતબાબુએ પ્રાણદંડનો

ભય રાખ્યો નહિ. હેસ્ટિંગ્સે કાંતબાબુને ઘેર ઠંડો ભાત અને માછલી ખાઇને દહાડા કાઢ્યા અને લાગ જોઇને કાંતબાબુનીજ મદદથી છાનોમાનો નાસી ગયો હતો. નાસી જતી વખતે હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાબુને એક પત્ર આપતો ગયો હતો અને કહેતો ગયો હતો કે, "ઈશ્વર જો કદી સારો દહાડો દેખાડશે, તો હું તારા ઉપકારનો બદલો વાળીશ."

હેસ્ટિંગ્સ ન ભુલાય તેવા સેંકડો અપરાધોથી દોષિત થયો હતો અને તેના ઉપર ઘણા અપરાધોનો આરોપ વિલાયતમાં મૂકવામાં પણ આવ્યો હતો; પરંતુ એની કૃતજ્ઞતા અત્યંત પ્રશંસનીય અને અતુલનીય હતી. હેસ્ટિંગ્સ મોટે દરજ્જે ચડ્યા પછી, પણ કાંતબાબુને વીસરી ગયો નહિ. કાંતબાબુએ તેના ઉપર જે મોટા ઉપકારો કર્યા હતા, તેનું સ્મરણ તેને રાતદિવસ જાગૃત હતું. જેણે પોતાના પ્રાણની મમતા છોડી દઇને, હેસ્ટિંગ્સના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે એને મનથી દેવતારૂપ હતો. હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં મુર્શિદાબાદનો રેસિડેન્ટ નિમાયો. પહેલાંના વખતમાં ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અમલદારો પોતપોતાનો ખાનગી ધંધો પણ ચલાવી શકતા નહોતા. હેસ્ટિંગ્સ રેસિડેન્ટ નિમાયો તે વખતે અમલદારોને ખાનગી ધંધો કરવાની પરવાનગી મળી. હેસ્ટિંગ્સ પણ વેપાર કરતો. કાંતબાબુ હેસ્ટિંગ્સનો મુનિમ નિમાયો; ત્યારથીજ એ 'કાંતમોદી' ને બદલે 'કાંતબાબુ' ના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો અને ત્યારથીજ એના સૌભાગ્યસૂત્રનો સંચાર થયો.

ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં હેસ્ટિંગ્સે વિલાયત ગમન કર્યું. એ વખતે તેનો ધંધો બંધ પડ્યો હતો. તેને નાણાંની જરૂર પડી અને કાંતબાબુની પાસે બાર હજાર રૂપિયા ઉધાર માગ્યા. કાંતબાબુ રૂપિયા આપી શક્યો નહિ; પણ એથી હેસ્ટિંગ્સ જરા પણ ગુસ્સે થયો નહિ. તેણે જાણ્યું કે, પ્રાણદાતા કાંતબાબુ ખરેખરજ રૂપિયા આપવાને અશક્ત હશે. એ વખતે પણ કાંતબાબુ હેસ્ટિંગ્સના હૃદયનો દેવતા હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૨ માં હેસ્ટિંગ્સ મદ્રાસનો ગવર્નર થયો. એ વખતે પણ તેણે કાંતબાબુને પોતાનો મુત્સદ્દી બનાવ્યો. એ વખતે પાછો કાયદો થયો હતો કે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અમલદારો પોતાનો ખાનગી વેપાર કરી શકશે નહિ. હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાબુને

નામે અથવા કોઇ વખત નનામો વેપાર કરતો અને જમીનદારો-નાં ખેતરો વગેરે ઇજારે રાખતો. એ વખતે કાંતબાબુ સૌભાગ્યની સીડી ઉપર એક પગથિયું આગળ ચડ્યો.

ઇ૦ સ૦૧૭૭૩ માં હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ નિમાયો. આ વખતે તેણે કાંતબાબુને અનેક મોટી મોટી જમીનદારીઓ અને ખેતરો ઇજારે અપાવ્યાં. કાંતબાબુને પુષ્કળ ધન મળવા લાગ્યું. કાંતબાબુને જમીનદારી તથા ખેતરો વગેરે અપાવવા સારૂ હેસ્ટિંગ્સને ઘણા ગેરવાજબી ઉપાયો પણ લેવા પડ્યા હતા. કાંતબાબુની ખાતર હેસ્ટિંગ્સ આ દેશના અનેક જમીનદારોના ઉપર અત્યાચાર કરતાં પણ અચકાયો નહોતો. હેસ્ટિંગ્સે કદાચ વિચાર્યું હશે કે, કૃતજ્ઞતા બતાવ્યાથી બધાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વળી જશે. હેસ્ટિંગ્સે રાણી ભવાનીની બાહારબંદની જમીનદારી બળપૂર્વક છીનવી લઇને કાંતબાબુને આપી હતી. એ જાગીર આજે પણ કાસીમબાજારના રાજાના તાબામાં છે. એ ઘણી મોટી અને લાભજનક જમીનદારી છે. બાહારબંદ ઉપરાંત પણ બીજી કેટલીક જમીનદારી તથા મીઠાનાં ખેતરો કાંતબાબુને ઇજારે અપાવ્યાં. ધીમે ધીમે કાંતબાબુના પુત્ર લોકનાથને નામે પણ અનેક જમીનદારી ચડાવવામાં આવી હતી. ચિરસ્થાયી જમાબંધી થઇ, તે વખતે પણ હેસ્ટિંગ્સની મદદને લીધે બાબુને ઘણો થોડો વેરો ભરવાનું નક્કી થયું. હેસ્ટિંગ્સની આજ્ઞાથી દીવાન ગંગાગોવિંદસિંહે જે વિઘોટી બાંધી હતી, તેજ વિઘોટી સ્થાયી જમાબંધી વખતે પણ કાયમ રાખવામાં આવી. આજ સુધી કાસીમબાજારનો રાજવંશ એ કૃપાનો લાભ ઉઠાવે છે.

ધીમે ધીમે કાંતબાબુની જમીનદારી વધવા લાગી. પૈસો પૈસાને ખેંચે છે, એ ન્યાયે રળવાના બીજા રસ્તા પણ જડી આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં હેસ્ટિંગ્સે કાશીના રાજા ચેતસિંહ ઉપર ચડાઇ કરી હતી. ચેતસિંહ પોતાના પરિવારને છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો. તેના પરિવારનાં મનુષ્યો અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયાં. તેમના ઉપર અત્યાચાર થયો, એ વખતે તેમને અત્યાચારમાંથી બચાવવાનો કાંતબાબુએ યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત થઇ નહોતી. કાંતબાબુને રાજમાતા તરફથી અનેક કિંમતી અલંકારો મળ્યા હતા. એ બધા અલંકારો મુર્શિદાબાદના રાજભવનમાં હજુ દીઠામાં આવે છે. કાશીમાંથી લુંટેલા દ્રવ્ય-

ની સાથે કાંતબાબુ, કાશીના રાજભવનમાંથી લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ, રામચંદ્રી મહોર, એકમુખ રુદ્રાક્ષ, દક્ષિણાવર્ત શંખ વગેરે સ્મૃતિચિહ્નો પણ લાવ્યો હતો; તે બધી વસ્તુઓ હાલ કાસીમબાજારના મહેલમાં સુરક્ષિત છે. તે ઉપરાંત એક બીજા ઉપાયથી પણ કાંતબાબુએ ધનની વૃદ્ધિ કરી હતી. હેસ્ટિંગ્સની લાંચ લેવા સંબંધી વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હેસ્ટિંગ્સનો પ્રીતિપાત્ર કાંતબાબુ પણ એ બાબતમાં હઠે એવો નહોતો. લાંચ લેવાના હજારો માર્ગ ખુલ્લા હતા.

હેસ્ટિંગ્સની કૃપાથી કાંતબાબુ અતુલ ધનનો અધિકારી બન્યો. દરિદ્ર કાંત મોદીની ગણતરી હવે કરોડપતિઓમાં થવા લાગી. બંગાળા, બિહાર અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સઘળે તેની જમીનદારી ફેલાયલી હતી. હેસ્ટિંગ્સ તરફથી કાંતબાબુને એક સરકારી કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. કંપનીની અદાલતોમાં ન્યાતજાતના કોઇ ઝગડાઓ આવતા, તો તેનો ફેંસલો કરવાનું કામ કાંતબાબુનું હતું. આ પ્રમાણે ગરીબ દુકાનદાર કાંતબાબુ રાજરાજેશ્વર બનવા પામ્યો હતો; પણ એ મનમાં જાણતો હતો કે, કેવા અનુચિત માર્ગથી હેસ્ટિંગ્સે તેને જમીનદારી અપાવી હતી. કેવો અન્યાય કરીને પવિત્ર ચરિત્રા અન્નપૂર્ણા ભવાની રાણીની બાહારબંદવાળી જમીનદારી પોતાને નામે ચડાવી હતી; એટલા માટે અમે કહીએ છીએ કે, કાંતબાબુની વિષયસમૃદ્ધિને પાપનો સ્પર્શ થયો હતો. બ્રાહ્મણ નંદકુમારને ફાંસી દેવામાં પણ કાંતબાબુનો મુખ્ય હાથ હતો.

હેસ્ટિંગ્સ કાંતબાબુને રાજાની ઉપાધિ આપવા માગતો હતો; પણ તેણે એ ઉપાધિ પોતે ન સ્વીકારતાં, પોતાના પુત્ર લોકનાથને અપાવી.

બંગાળી સંવત ૧૨૦૦ ના પોષ માસમાં કાંતબાબુ ગંગાતીરે મરણ પામ્યો. ધન પેદા કરવામાં કાંતબાબુ અનેક પ્રસંગે ખરાબ ઉપાય ગ્રહણ કરવાની લાલચને રોકી શક્યો નહોતો, એ વાત ખરી; પરંતુ તેના હૃદયમાંથી હિંદુને છાજતી ધર્મભાવનાનો તદ્દન નાશ થયો નહોતો.

કાંતબાબુ પછી તેનો પુત્ર રાજા લોકનાથ તેની ગંજાવર મિલકતનો વારસ થયો. તેણે ઘણાજ ઠાઠપૂર્વક પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું હતું. એવું શ્રાદ્ધ બંગાળામાં પહેલાં કદી થયું નહોતું. ત્યાર-

પછી બેશક રાજા નવકૃષ્ણે માતૃશ્રાદ્ધ નિમિત્તે બાર લાખ અને દીવાન ગોવિંદસિંહે છ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. લોકનાથે પિતાની હયાતીમાંજ જમીનદારીના વહીવટનો અનુભવ મેળવ્યો હતો; એટલે તેના વખતમાં સમૃદ્ધિ વધતીજ ગઈ, પણ એણે લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું નહિ. પિતાના મૃત્યુ પછી, તેર વર્ષે બાળક પુત્ર હરિનાથને છોડીને એ મરણ પામ્યો.

પિતાના મૃત્યુ વખતે હરિનાથની વય ફક્ત એક વર્ષની હતી; એટલે તેનો વહીવટ કૉર્ટ ઑફ વૉર્ડ્સને સોંપવામાં આવ્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં પિતૃહીન થયા છતાં પણ, હરિનાથે સારૂં શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. અંગ્રેજી ભણ્યા છતાં પણ, એ જમાનાના કેટલાક બંગાળી યુવકોની પેઠે તેની મતિ બગડી નહોતી. એ સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા રાખતો અને દેવતા તથા બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરતો. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં કલકત્તામાં હિંદુ કૉલેજની સ્થાપના થઇ, તે વખતે રાજા હરિનાથે તેમાં પંદર હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. તે ઉપરાંત પણ તેમણે બીજાં અનેક દાન કર્યાં હતાં. તેમની પ્રજાવત્સલતા સુપ્રસિદ્ધ હતી. જળનું કષ્ટ હોય, એવે સ્થળે તળાવ તથા કૂવા ખોદાવીને અને અન્નનું કષ્ટ હોય, એવે સ્થળે અન્નક્ષેત્ર ખોલીને એ દુઃખી પ્રજાના હંમેશના આશીર્વાદને પાત્ર બન્યા હતા. બંગાળીઓને ધીમે ધીમે બળહીન અને તેજોહીન થતા જોઇને રાજા હરિનાથને ઘણુંજ કષ્ટ થતું હતું; એટલા માટે કસરતબાજોને તે સદા ઉત્તેજન આપતા હતા. રાજા હરિનાથ એક આદર્શ જમીનદાર હતા. આજ દિન સુધી તેમની કીર્તિ અમર છે. રાજા હરિનાથે ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં પત્ની હરસુંદરી રાણી, પુત્ર કૃષ્ણનાથ તથા કન્યા ગોવિંદસુંદરીને છોડીને આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કર્યું.

રાજા હરિનાથના મૃત્યુ સમયે રાજા કૃષ્ણનાથ સગીર વયના હોવાથી રાજ્યનો વહીવટ પાછો કૉર્ટ ઑફ વૉર્ડ્સના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. કૃષ્ણનાથને સારૂં શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં કોઇ જાતની ત્રુટી રાખવામાં આવી નહિ. તેમણે ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષાનું સારૂં શિક્ષણ મેળવ્યું. એ વખતના વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રચલિત દોષ કૃષ્ણનાથમાં પણ આવવા પામ્યા હતા. તેનામાં ગુણ અને દોષ બન્નેનો યોગ હતો. નિષિદ્ધ માંસ અને મદિરાનો પ્રયોગ એ દોષરૂપ હતો; ત્યારે દયા, દાન આદિ ગુણો પણ હતા. અંગ્રેજી ભણવાનો ઘણો શોખ હતો. અંગ્રેજી આચાર-

વિચાર ઉપર ભક્તિ હતી, સારા તેમજ ખોટા કામોમાં ઘણું ખર્ચ કર્યાથી તેની દોલત ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. પાછળથી તેને ઋણગ્રસ્ત પણ થવું પડ્યું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૮ માં મહારાણી સ્વર્ણમયી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું; એ વખતે પણ કૃષ્ણનાથ સગીર વયનો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૧ માં તે પુખ્ત ઉંમરનો થયો, તે પછીને વર્ષે લૉર્ડ ઑકલેન્ડે કુમાર કૃષ્ણનાથને રાજાની ઉપાધિ આપી. રાજા કૃષ્ણનાથનો હાથ ઘણોજ છૂટો હતો. તેણે પોતાના શિક્ષક રાજા દિગંબર મિત્રને એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા હતા. કલકત્તામાં મિ. હેરનું સ્મારક સ્થાપવા સારૂ તેણે સૌથી વધારે દાન આપ્યું હતું. રાજા કૃષ્ણનાથ રૂપસૌંદર્યમાં પણ પોતાની જીવનસંગિની સ્વર્ણમયીના જેવોજ હતો.

કૃષ્ણનાથને મૃગયા રમવાનો ઘણો શોખ હતો. રાજ્યસુખ પૂર્વજન્મનાં ઘણાં પુણ્યકર્મનાં ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે; પણ એ સુખ કૃષ્ણનાથ ઝાઝો વખત ભોગવી શક્યો નહિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ માં રાજા કૃષ્ણનાથે કલકત્તામાં ચિતપુર રોડ ઉપર આવેલી જોડા સાંકારની હવેલીમાં પિસ્તોલદ્વારા આત્મહત્યા કરીને પરલોક–યાત્રા કરી. એ આત્મહત્યાનું કારણ નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવે છેઃ–

“ ગોપાળ દફાદાર નામના રાજા કૃષ્ણનાથના એક નોકર ઉપર કિંમતી દ્રવ્યથી ભરેલી પેટીઓ ચોરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. એ મુકદ્દમામાં રાજા કૃષ્ણનાથ ઉપર પણ આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. મુર્શિદાબાદના મૅજિસ્ટ્રેટ મિ. બેલે રાજાને પકડવા વૉરંટ મોકલ્યું; પરંતુ બેલિફ લોકો તેમને પકડી શક્યા નહિ. આખરે બહરામપુરના ડૅપ્યુટિ મૅજિસ્ટ્રેટ ચંદ્રમોહન ચટ્ટોપાધ્યાયે રાજાને પકડવા સારૂ કાસીમબાજારના રાજમહેલને ઘેરો ઘાલ્યો. રાજાને પકડવામાં આવ્યો, પણ પચાસ હજાર રૂપિયાના જામીન આપીને તેમણે છુટકારો મેળવ્યો. એ ચંદ્રમોહન ચટ્ટોપાધ્યાય, દ્વારકાનાથ ઠાકુર જેવા ધનાઢ્ય પુરુષનો ભાણેજ હતો અને તેમની સાથે વિલાયત પણ જઇ આવ્યો હતો. મોટા માણસની સાથે સગપણ હોવાથી, તેનામાં જરા અભિમાન પણ હતું, તેથી તેણે રાજા કૃષ્ણનાથને તેના દરજ્જાને છાજતો સત્કાર ન કરતાં તેને ઘણી રીતે અપમાનિત કર્યો. રાજા કાસીમબાજારથી પલાયન કરીને કલકત્તાવાળા

મકાનમાં સંતાઇ ગયો. એવામાં ગોપાળ દફાદારનું મૃત્યુ થવાથી મૅજિસ્ટ્રેટે રાજા કૃષ્ણનાથ ઉપર પોલીસની મારફતે થાણા દર થાણા લઇને બહેરામપુર આવવાનું વૉરંટ મોકલ્યું. આ અપમાન સહન ન થઇ શકવાથી રાજા કૃષ્ણનાથે પિસ્તોલ ખાઇને આત્મહત્યા કરી. મરતાં પહેલાં એ નીચેના ભાવાર્થનો પત્ર લખી ગયો હતોઃ—

" 'ગોપાલના મુકદ્દમા સાથે મારે કાંઇ સંબંધ નહોતો, મેં તેને માર માર્યો નહોતો. અપમાનિત થવાની બીકથીજ મેં આત્મહત્યા કરી છે. એને માટે બીજું કોઈ જવાબદાર નથી.' "

અસ્તુ ! રાજા કૃષ્ણનાથ સાથે રાણી સ્વર્ણમયીનો સંબંધ ઘણાં થોડાં વર્ષ રહ્યો; પણ એ સમય બંને જણાંએ ઘણા આનંદમાં ગાળ્યો હતો. તેમને એકબે કન્યાઓ પણ જન્મી હતી; પરંતુ એક કન્યાએ બાલ્યાવસ્થામાં રાજા કૃષ્ણનાથની હયાતીમાંજ તથા બીજીએ તેમના મરણ પછી કિશોરાવસ્થામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે કન્યાઓનાં નામ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી હતાં.

રાણી સ્વર્ણમયી ઉપર વૈધવ્યનું વજ્ર અણધાર્યું તૂટી પડયું, તે વખતે તેમની વય કેવળ સત્તર વર્ષની હતી. તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. ચારે તરફ અંધકાર દીસવા લાગ્યો. પતિના મિત્રો વેગળા ખસી ગયા અને નવા નવા શત્રુઓ ઊભા થયા. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ રાજાના મરણ પછી બે વસિયતનામાં દાખલ કર્યાં. એમાંના એક વીલનું તાત્પર્ય એવું હતું કે, " મારા મુર્શિદાબાદના મહેલમાં 'કૃષ્ણનાથ વિદ્યાલય' નામની એક કૉલેજ સ્થાપવી અને તેનીજ પાસે એક હૉસ્પિટલ સ્થાપવા સારૂ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને હું મારી સઘળી મિલકત સોંપી જાઉં છું." એ વખતે તેમની એક કન્યા જીવતી હતી. તેના લગ્ન માટે થોડીક રકમ જુદી કાઢવામાં આવી હતી અને વિધવા રાણી સ્વર્ણમયીને માસિક પંદરસો રૂપિયા આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી; પરંતુ એ વીલમાં રાણીને દત્તક પુત્ર લેવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. એથી ઊલટું એક બીજા વીલમાં રાણીને એક પછી એક છ દત્તક પુત્ર લેવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો; એમ છતાં પણ વંશરક્ષા ન થઇ શકે, તો એક કૉલેજ સ્થાપવાનું સરકારને કહેવામાં આવ્યું હતું. બન્ને વીલના એક્ઝીક્યૂટર (અમલ કરનાર) રાજાના સૉલિસિટર મિ. સ્ટ્રેન્ટેલને નીમવામાં આવ્યા હતા.

આ વીલથી રાણી સ્વર્ણમયીની સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઇ ગઇ. રાજરાજેશ્વરી આજે કંગાળ બની. કોઇની સહાય નહિ, ગુજરાનને માટે પૂરતું ધન નહિ; આ વિપત્તિમાંથી ઊગરવાનો ઉપાય શો ? પરંતુ રાણી સ્વર્ણમયી સમજુ અને જ્ઞાની હતી. તેણે વૈધવ્યમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને, ભીડભંજન ભગવાનના ચરણકમળમાં ચિત્તને સમર્પણ કરી દીધું.

ઇશ્વર સૌનો બેલી છે. ઘોર અંધકારમાંથી એકાએક આશારૂપી પ્રકાશનાં કિરણો દેખાવા લાગ્યાં. એ વખતે રાજીવલોચન રાય નામના એક ગૃહસ્થ સરકારી નોકરીમાં અમલદાર હતા. એ દીર્ઘદર્શી, ઉત્સાહી, સાહસિક, ઉદ્યોગી, સાધુ અને નિઃસ્વાર્થી પુરુષ હતા. એ વિપત્તિગ્રસ્ત સ્વર્ણમયીની મદદે આવ્યા અને તેની માલમિલકત પાછી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેમણે સુપ્રીમ કોર્ટમાં દાવો માંડવાની સ્વર્ણમયીને સલાહ આપી. તેમનીજ સલાહ મુજબ સુપ્રીમ કોર્ટમાં મુકદ્દમો રજૂ કરવાનાં આવ્યો. શ્રીરામપુરના પ્રખ્યાત એટર્ની હરચંદ્ર લાહિડીએ પણ રાણી સ્વર્ણમયીને મદદ કરી.

સુપ્રીમ કોર્ટની ફૂલબેંચમાં વસિયતનામાનો ન્યાય કરવામાં આવ્યો. ૧૮૪૭ની ૧૫મી નવેંબરે તેની સુનાવણી હતી. રાણીની તરફથી મુખ્ય બૅરિસ્ટર સર્ગેવિલ ટેલર કલાર્ક તથા માર્ટિન હતા અને એક્ઝીક્યૂટર સ્ટ્રેન્ટેલની તરફથી કોકેન અને મેકફરસન બૅરિસ્ટરોને રોકવામાં આવ્યા હતા. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની તરફથી ખુદ ઍડ્વોકેટ જનરલ અને બૅરિસ્ટરો પ્રિન્સેપ અને રીચિ કામ કરતા હતા. બૅરિસ્ટર લીથ એ વખતે ઍડ્વોકેટ જનરલ હતો. એ વીલના મુકદ્દમામાં કૃષ્ણચંદ્ર સરકાર નામનો એક પુરુષ પણ સપડાયલો હતો. તેના પક્ષમાં બૅરિસ્ટર ડિકન્સ હતો. ફૂલબેંચમાં મુકદ્દમો ચાલતો હતો. કલકત્તાના મોટા મોટા સુપ્રસિદ્ધ બૅરિસ્ટરોને પક્ષકારો તરફથી રોકેલા હતા. એ કેસ જોવાને અને તેનું પરિણામ જાણવાને આખું બંગાળા આકુળવ્યાકુળ થઇ રહ્યું હતું. આખરે મોટા ન્યાયાધીશે ફેંસલો સંભળાવીને રાણીના હિતૈષીઓને આનંદિત કર્યા. વીલ નામંજૂર કરવામાં આવ્યું. સિદ્ધાંત કરવામાં આવ્યો કે, રાજા કૃષ્ણનાથે સજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાની ઇચ્છાથી એ વીલ કર્યું નહોતું. વીલ કરવાની તેમનામાં શક્તિજ નહોતી. રાણી સ્વર્ણમયીનો વિજય

થયો. પતિના સમસ્ત ધનનાં વારસ તેમને ગણવામાં આવ્યાં.

પરંતુ આટલાથી રાણી સ્વર્ણમયીની ચિંતાનો અંત આવ્યો નહિ. આ મુકદ્દમો પૂરો થતાંવારજ રાજા કૃષ્ણનાથની માતા રાણી હરસુંદરીએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં ફરિયાદ દાખલ કરાવી. એ ફરિયાદનો સારાંશ એ હતો કે, રાજા કૃષ્ણનાથ અભક્ષ્ય ભક્ષણ તથા અપેય પદાર્થોનું પાન કરતો હતો, માટે તેને જાતિભ્રષ્ટ ગણીને પૈતૃક સંપત્તિનો વારસ ન ગણવો જોઇએ અને એ રીતે તેની સ્ત્રી સ્વર્ણમયી પણ પતિના ધનની વારસ ન મનાવી જોઇએ. તે ઉપરાંત એક બીજો મુકદ્દમો ગવર્નમેંટ ઓફ ઇંડિયા-ની તરફથી ચલાવવામાં આવ્યો. તેની મતલબ એવી હતી કે, રાજા કૃષ્ણનાથ આત્મઘાત કરીને મરી ગયો છે અને આત્મઘાતીની માલમિલકત ઉપર ગવર્નમેંટનો હક પહોંચે છે. રાજા કૃષ્ણનાથની દાદી, માતા અને બહેનના ભરણપોષણ સારૂ સાત લાખ રૂપિયા જુદા કાઢવામાં આવ્યા હતા. તેની દાદીના મૃત્યુ પછી, હિંદી સરકારે ફરિયાદ કરી હતી; પરંતુ ચીફ જસ્ટીસે ફેંસલો આપ્યો કે, "આત્મઘાતીની માલમિલકત ઉપર સરકારનો હક પહોંચે' એ કાયદો આ દેશમાં ચાલી શકે એમ નથી." એ પ્રમાણે ઘણી મુસીબતો વેઠ્યા પછી એ મુકદ્દમામાં પણ રાણી સ્વર્ણમયીએજ વિજય મેળવ્યો હતો.

આ આપત્તિઓમાંથી મુક્ત થયા પછી, રાણીએ પોતાના ઉપકારકર્તાઓનો યોગ્ય બદલો વાળ્યો. હરચંદ્ર લાહિડીને શાલજોટો વગેરે સરપાવ સાથે દસ હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપ્યા હતા. એ ગૃહસ્થ કેટલોક વખત સુધી રાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રહ્યા હતા. ત્યાર પછી રાય રાજીવલોચન રાયબહાદુર તેમના દીવાન થયા હતા. રાય રાજીવલોચન ન હોત, તો સંભવ છે કે, રાણી સ્વર્ણમયીને ભિક્ષાની ઝોળી લઇને ઘેરેઘેર રખડવા વારો આવ્યો હોત. ધન્ય છે રાજીવલોચનને!

રાણી સ્વર્ણમયી જે વખતે કાસીમબાજારના રાજ્યની એકલી અધિકારિણી થઈ, તે સમયે રાજા કૃષ્ણનાથના ઉડાઉપણાને લીધે થયેલું ઘણું કરજ ચૂકવવાનું બાકી હતું; વળી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના હાથમાં વહીવટ રહ્યો, તેટલા અરસામાં દેવું વધી પડયું હતું. રાણી સ્વર્ણમયીએ સાહસથી છાતી કઠણ કરીને હરિના ચરણકમળમાં મન અને પ્રાણને સમર્પણ કરીને તથા રાજીવ-

લોચનની સલાહ લઇને રાજ્યનાં બધાં કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાનો તથા પ્રજાનું પાલન અને શાસન કરવાનો આરંભ કર્યો. પરણ્યા પછી રાણી સ્વર્ણમયીએ બંગાળી લખવાવાંચવાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેથી જમીનદારીના બધા દસ્તાવેજો ઉપર એમના પોતાનાજ દસ્કત થતા હતા.

રાજરાજેશ્વરી થયા છતાં પણ, મહારાણી સ્વર્ણમયી હિંદુ-વિધવાને છાજે એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરીને યોગિની-રૂપે જીવન વ્યતીત કરતાં હતાં. ઈશ્વરપરાયણા રાણી એકજ વખત આહાર કરતાં, કોઈ વખત ભૂમિશય્યા ઉપર તો કોઇ વખત કામળાની શય્યા ઉપર શયન કરતાં. રાજીવલોચનના પ્રખર બુદ્ધિબળથી અને સ્વર્ણમયીના અનંત પુણ્યબળથી તેમના શત્રુઓ એકદમ શમી ગયા અને ઋણ પણ ચુકવાઇ ગયું. જમીનદારીની આવક પણ વધી ગઈ હતી. હવે સ્વર્ણમયીએ અન્નપૂર્ણા દેવીની પેઠે હાથ છૂટો મૂક્યો. રાજીવલોચન એમને એવાં દાન કરવામાં મદદ અને ઉત્તેજન આપતો.

રાજીવલોચનને પોતીકી કાંઇ સંપત્તિ હતી નહિ. વિષય-ભોગનો તેને લોભ નહોતો. એ યોગ્ય મંત્રી હતો. તેના જેવી સારી સલાહ આપનાર, દાન આપવામાં ઉત્સાહ આપનાર અને માન-મરતબો વધારી આપનાર મંત્રી રાણી સ્વર્ણમયીને બીજો કોઈ મળી શકત કે નહિ, એ સંદેહની વાત છે. રાજીવલોચનના જેટલી બુદ્ધિવિચક્ષણતા અનેકમાં હોઇ શકે; યોગ્યતા અને પ્રભુભક્તિ પણ હોઇ શકે; પરંતુ તેના જેવું વિશાળ હૃદય ઘણા થોડા મનુ-ષ્યોમાં દીઠામાં આવે છે. એ મહાપુરુષ આ લોકમાંથી વિદાય થઇ ગયો છે, એ વાત ખરી; પરંતુ તેની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર અમર રહી છે. અમને તો એમ લાગે છે કે, રાજીવલોચનનું ઉત્તેજન ન હોત, તો રાણી સ્વર્ણમયી પોતાનું ગૌરવ બતાવી શકત નહિ અને રાણી સ્વર્ણમયી ન હોત, તો રાજીવલોચન પણ પોતાના હૃદયની ઉદારતા પ્રકટ કરવા પામત નહિ.

રાણી સ્વર્ણમયી પાસે મદદ માગવા જનાર કોઇ પણ માણસ ખાલી હાથે પાછો ફરતો નહિ. અનેક સમયે અનેક મનુષ્યો તેમની પાસેથી આશા કરતા; પણ વધારે દાન મેળવીને સ્તબ્ધ થઇ જતા. એક વખત પોલીસનો એક નોકર ઘણા કષ્ટમાં આવી પડ્યાથી મહારાણી સ્વર્ણમયીની પાસે મદદ માગવા ગયો હતો.

તેણે આશા રાખી હતી કે, રાણી ઘણું તો વીસપચીસ રૂપિયા આપશે; પરંતુ રાણીએ તેને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા.

એકવાર ચક્ષુરોગથી પીડાતો એક બ્રાહ્મણ રાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રાજીવલોચનની પાસે જઇને બોલ્યોઃ "મહાશય! મારી આંખનો રોગ મટે, એવું કાંઇ કરી આપો." રાજીવલોચન સમજી ગયો કે, તેનો ચક્ષુરોગ અસાધ્ય છે; છતાં પણ એ વાત સ્પષ્ટ રીતે બ્રાહ્મણને કહેવાથી તેના જીવને કષ્ટ પહોંચશે, એવા વિચારથી તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું: "અહીંયાં આગળ ચક્ષુરોગને મટાડવાની વ્યવસ્થા થાય, એવો સંભવ નથી. તમે અહીંથી માસિકવૃત્તિ લઇ જજો, એથી તમારૂં ગુજરાન ચાલશે અને નેત્રની ચિકિત્સા પણ થશે." બ્રાહ્મણે કહ્યું: "મારે માસિકવૃત્તિ નથી જોઇતી." રાજીવલોચને નિરુપાય થઇને કહ્યું: "ત્યારે બીજો શો ઉપાય?" એમ કહીને એમણે ઘરમાંથી એક થાળ લાવી આપીને બ્રાહ્મણને કહ્યું: "તમારે આ સાકરનો થાળ તો લેવો પડશે. મહારાજ! આ દાસનો એટલો આગ્રહ આપે અવશ્ય માન્ય રાખવો પડશે." બ્રાહ્મણ તેમના આગ્રહને લીધે થાળને પાછો ઠેલી શક્યો નહિ. ઘેર ગયા પછી તેણે બીજાઓને થાળ બતાવ્યો તો ખબર પડી કે, એ થાળ ચાંદીનો બનેલો હતો અને તેની કિંમત સો રૂપિયા કરતાં ઓછી નહોતી.

આવાં આવાં અનેક ઉદાહરણો છે. રાણી સ્વર્ણમયીની ઉદારતાનાં વધારે દૃષ્ટાંત આ નાનાસરખા લેખમાં આપી શકાય એમ નથી. ટૂંકામાં એટલુંજ જણાવીએ છીએ કે, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ કે પારસી કોઇ પણ મહારાણી સ્વર્ણમયી પાસે મદદ માગવા જઇને ખાલી હાથે પાછું આવતું નહિ. ગરીબોને અન્નદાન કરવું, જળનું કષ્ટ હોય તેવે સ્થળે કૂવા, તલાવ ખોદાવવાં, જેમનાં ઘર બળી ગયાં હોય તેમને ફરીથી ઘર બંધાવી આપવાં, કન્યાદાન કરવાને અસમર્થ હોય એવા પિતાઓને ધનની મદદ આપવી, બ્રાહ્મણ પંડિતોને વર્ષાસન બાંધી આપવાં, સાધારણ બ્રાહ્મણોને વસ્ત્ર તથા દક્ષિણા આપવાં એ વગેરે અનેક સદનુષ્ઠાનદ્વારા રાણી સ્વર્ણમયી દાન કરતાં હતાં. દરરોજ હજારો ભિખારીઓને રાણી મૂઠી મૂઠી અન્ન આપતાં હતાં. તે ઉપરાંત હૉસ્પિટલ, હૉસ્ટેલ (વિદ્યાર્થી નિવાસગૃહ), વિદ્યાલય બંધાવવામાં પણ તેમણે ઘણું દાન કર્યું હતું. દોલયાત્રા અને દુર્ગોત્સવ

વખતે ધાર્મિક ક્રિયાઓ તથા પુણ્યદાનમાં જે અઢળક ધન ખર્ચાતું હતું, તેનું તો પૂછવુંજ શું ? અડસટ્ટો કાઢતાં એવું જણાયું છે કે, રાણીએ સાઠ લાખ રૂપિયા કરતાં વધારેનું દાન કર્યું હતું.

દાનશીલતાથી મુગ્ધ થઇને આપણી અંગ્રેજ સરકારે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૧ માં રાણી સ્વર્ણમયીને મહારાણીની ઉપાધિ બક્ષી હતી. ૧૮૭૩ની સાલમાં સરકારે ઠરાવ કર્યો કે, "મહારાણી સ્વર્ણમયીના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ મહારાજા કહેવાશે." ત્યાર પછી ભારતેશ્વરી સ્વર્ગીય મહારાણી વિકટોરિયાએ મહારાણી સ્વર્ણમયીને 'ક્રાઉન ઓફ ઇંડિયા' ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યાં હતાં.

રાજ્ય અને રાજરાજેશ્વરીની તરફથી આવાં સન્માનો મળવાં, એ ખરેખર સૌભાગ્યની વાત છે; પરંતુ મહારાણીએ પરોપકારને પોતાના જીવનનું એકમાત્ર વ્રત અને લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું તે, કોઇ પણ પ્રકારની સાંસારિક પ્રતિષ્ઠાની લાલચને લીધે નહોતું, પણ ખરા હૃદયની લાગણીથી પ્રેરાઇનેજ તેમણે જનસેવા કરી હતી.

મહારાણી સ્વર્ણમયીના દીવાન રાજીવલોચનને પણ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી 'રાયબહાદુર' ની ઉપાધિ મળી હતી. મહારાણીની જીવિતાવસ્થામાંજ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. તેના મૃત્યુ પછી રાજ્યના પ્રબંધ સારૂ છ બંગાળી ગૃહસ્થોની એક કમિટિ સ્થાપવામાં આવી હતી. એ કમિટિ, સુપ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુત્ વૈકુંઠનાથ સેનની સલાહ મુજબ કાસીમબાજારના રાજ્યનો પ્રબંધ ચલાવતી હતી.

મહારાણી સ્વર્ણમયીની જમીનદારી બંગાળામાં ચારે દિશામાં ફેલાએલી હતી અને તેની વાર્ષિક આવક લગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયાની હતી.

બંગાળી સંવત ૧૩૦૪ ની ૧૦ મી ભાદ્રને દિવસે મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાની જીવનલીલા સંવરણ કરી. એમના મરણથી આખા દેશમાં શોક પ્રવર્તી રહ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે, "એવો સર્વત્રવ્યાપી શોક બંગાળામાં કેવળ રાણી ભવાનીના મૃત્યુ સમયે જોવામાં આવ્યો હતો." બંગાળીઓએ એ બે વિધવા સન્નારીઓની પાછળ જેટલો શોક કર્યો છે, તેટલો શોક કોઈની પણ પાછળ કર્યો નથી. રાણી ભવાની બ્રાહ્મણકન્યા હતાં અને રાણી સ્વર્ણમયી 'તિલિ' નામની એક ક્ષુદ્ર જાતિનાં હતાં. બંનેની ન્યાતમાં જમીન આસમાન જેટલો ભેદ હતો, પરંતુ હૃદય-

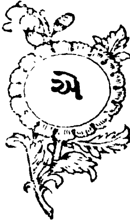
ની ઉદારતામાં ભેદ નહોતો. એ બંનેના સત્કાર્યની પ્રવૃત્તિમાં પણ ભેદ હતો; પરંતુ એ ભેદ કાળધર્મનું પરિણામ માત્ર હતું.

રાણી ભવાનીના સમયમાં જે કામો કર્તવ્યરૂપે ગણવામાં આવતાં, તે કામો કરીને રાણી ભવાનીએ પોતાનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કર્યું હતું. આધુનિક કાળમાં જે અનુષ્ઠાનોને કર્તવ્યરૂપ માનવામાં આવે છે, તેની કલ્પના પણ રાણી ભવાનીના સમયમાં નહોતી. બ્રાહ્મણસેવા, ગાય અને દેવની પૂજા, મૂર્તિઓને માટે દેવસ્થાનોની સ્થાપના, બ્રાહ્મણોનું પ્રતિપાલન, દીન દુઃખીઓનું કષ્ટવિમોચન, નિરાશ્રિતોને આશ્રયદાન, વિધવાઓને અન્નદાન વગેરે રાણી ભવાનીના કાળમાં કર્તવ્યરૂપે મનાતાં હતાં અને એટલાંજ કર્તવ્યો કરીને એ બેસી રહ્યાં હોત, તોપણ એ લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિને પાત્ર ગણાત; પરંતુ આધુનિક સમયમાં રાણી ભવાનીના જમાના પછી કર્તવ્યરૂપે મનાયલા એટલે કે સ્કૂલ, હૉસ્પિટલ, સભા, સમિતિ વગેરેની સ્થાપનામાં મદદ, પુસ્તક રચનારાઓને ઉત્તેજન, વિદ્યાપ્રચારને માટે સહાય આદિ અનુષ્ઠાનોમાં પણ રાણી સ્વર્ણમયીએ મુક્ત હસ્તે દાન કર્યું છે. અર્ધશતાબ્દિની અંદર એવું એક પણ સત્કાર્ય નહિ થયું હોય કે, જેમાં મહારાણી સ્વર્ણમયીએ પોતાની શક્તિઅનુસાર દાન નહિ કર્યું હોય. રાણી ભવાનીના યુગમાં વિદેશી અને વિધર્મીને મદદ આપવાની આવશ્યક્તા ઉત્પન્ન થઇ નહોતી. મહારાણી સ્વર્ણમયીના સમયમાં એવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા અને એ વખતે પણ મહારાણીએ પોતાના વિશાળ હૃદયનો પરિચય આપ્યો હતો. પ્રોટેસ્ટંટ હોમને પણ રાણી સ્વર્ણમયીએ સારી મદદ આપી હતી. એને લીધેજ મહારાણી સ્વર્ણમયીની કીર્તિ ભારતની સીમા છોડીને યુરોપની સીમા સુધી પહોંચી હતી અને તેથીજ તેમના મૃત્યુ સમયે બંગાળ, બિહાર અને ઉડિસાએ અપૂર્વ કલ્પાંત કર્યું હતું. સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબે ઉચ્ચસ્વરે રુદન કર્યું હતું. મુંબઇ અને મદ્રાસે અસ્ખલિત અશ્રુધારા વહેવરાવી હતી અને દૂરના યુરોપ દેશે પણ સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હતી.

અમારા દેશની રાણીઓ અને ધનવતી સ્ત્રીઓ રાણી સ્વર્ણમયીના ઉદાહરણથી પ્રોત્સાહિત થઇને સત્કર્મ અને પરોપકારદ્વારા અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત કરો, એજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

११९-जाडेजी प्रतापबा

એ કાઠિયાવાડમાં આવેલા જામનગર રાજ્યના આગલા જામ શ્રીરિડમલજીની રાજકુમારી અને જોધપુરના આગલા મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજીની રાણી થાય. એ ઘણી પુણ્યાત્મા અને ધર્મપરાયણ સ્ત્રીરત્ન છે. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૯૧ ના આસો વદિ ૧૨ ને બુધવારે ઝાલારાણી સોનીબાના ગર્ભથી થયો હતો અને લગ્ન સંવત ૧૯૦૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૧ ને દિવસે મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજી સાથે થયું હતું. જોધપુરના મહારાજા પોતે પરણવા નહોતા ગયા, પણ ખાંડું મોકલ્યું હતું; તેની સાથે જામશ્રી વિભાજીએ પ્રતાપબાનું લગ્ન કરી દીધું હતું. ખાંડું આવ્યું ત્યારે મહારાજા તેના સત્કારાર્થે પાંચ ગાઉ સુધી લેવા આવ્યા હતા અને ગામ મોગડામાં પ્રતાપબા સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું. એ વિવાહમાં જામસાહેબે એટલું બધું ખર્ચ કર્યું હતું કે, જામનગરથી જોધપુર સુધી ચાંદીની નદી વહી હતી.

સંવત ૧૯૧૦ ના પોષ સુદિ ૧૨ ને દીને પ્રતાપબાને પેટે એકના એક કુંવર મહારાજ બહાદુરસિંહનો જન્મ થયો. એ વખતે પણ જોધપુર અને જામનગરમાં ઘણો મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મહારાજા શ્રીતખ્તસિંહજીને ઘણી રાણીઓ હતી; પણ સંવત ૧૯૨૫ના દુકાળમાં રાણી પ્રતાપબાનું નામ ઘણું પ્રસિદ્ધિ પામ્યું; કારણકે એ વખતે એમણે મારવાડની પ્રજાના રક્ષણ સારૂ ઉદાર દિલથી ઘણી મોટી રકમ ખર્ચી હતી. તેમની એ પ્રસંગની ઉદારતાનાં વખાણ ઘણા દેશી કવિઓએ કર્યાં છે, એટલુંજ નહિ, પણ અંગ્રેજ સરકારે પણ ઘણી પ્રશંસા કરી છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૯ ના 'રજપૂતાના રિપોર્ટ'માં મારવાડની

દુકાળપીડિત પ્રજાની દુર્દશા બતાવીને લખ્યું છે કે, "સૌથી વધારે ઉદારતા રાણી જાડેજીએ બતાવી છે. એ દરરોજ સાત મણ પાકું રાંધેલું ભોજન વહેંચતાં હતાં અને રાતને વખતે આબરૂદાર ઘરનાં જે માણસો શરમને લીધે માગવા ન આવી શકે, તેમને ઘેર પોટલીઓ ભરી ભરીને ધાન મોકલાવતાં હતાં."

પ્રતાપકુંવરીએ 'પદરત્નાવલિ' નામના પોતાના ગ્રંથના અંતમાં લખ્યું છે કે, "ઠેઠ વિલાયતથી ખરિતો આવ્યો હતો, જેમાં લખ્યું હતું કે, જે સમયમાં માતા પોતાનાં સંતાનનું પાલન નહોતી કરી શકી, તે સમયમાં આપે પ્રજાનું પાલન કર્યું છે, તેથી સરકાર ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ છે."

સંવત ૧૯૨૯ના માઘ સુદિ ૧૫ને દિને મહારાજા શ્રીતખત-સિંહના સ્વર્ગવાસથી પ્રતાપકુંવરને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું. એ શોક-મય સમયમાં મહારાજા શ્રીબહાદુરસિંહજી એકલા તેમના જીવન-ના આધારરૂપ હતા. એ પણ અધિક મદ્યપાન કરવાથી સંવત ૧૯૩૬ ના પોષ સુદિ ૯ ને દિને ગુજરી ગયા. હવે પ્રતાપબાએ તેમના બાળક પુત્ર મહારાજ જીવનસિંહજીને પાળીપોષીને મોટા કર્યા. એ પણ સંવત ૧૯૫૮ ના કાર્તિક સુદિ ૯ ને દિને કાળના વિકરાળ મુખમાં ગ્રસિત થઈ ગયા. ત્યાર પછી સંવત ૧૯૬૧ ના વૈશાખ સુદિ ૪ ને દિને પ્રતાપકુંવરના વહાલા ભાઇ જામ વિભા-જીનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમ ઉપરાઉપરી અસહ્ય દારુણ દુઃખો આવી પડ્યાથી, મોટા મોટા વિદ્વાનોનાં ચિત્ત ચંચળ થઇ જાય છે અને નાસ્તિક લોકો તો ખુલ્લી રીતે સત્કર્મની નિંદા કરવા મંડી જાય છે, પણ જાડેજી પ્રતાપકુંવર અતિ આસ્તિક અને ધર્મજ્ઞ નારી હતી. એમણે સુખદુઃખને સમાન અને પ્રારબ્ધાધીન ગણીને પોતાના પુણ્યદાન અને ધર્મ કાર્યમાં જરા પણ ન્યૂ-નતા આવવા ન દીધી. તેમની ધાર્મિકવૃત્તિનો પરિચય તેમણે બંધાવેલાં નીચેનાં સ્થાનોથી મળી શકે છે.

૧ આશાપુરી દેવીનું મંદિર, જે જાડેજા રજપૂતોની કુળદેવી છે.

૨ રામમહોલ્લા, રામસ્નેહી સાધુઓનું મોટું ધર્મસ્થાન.

૩ દેરાવરજીના તળાવ ઉપર બાગ, ભવન અને કૂવો.

૪ રામમહોલ્લામાં મીઠા પાણીનો કૂવો.

એ ઉપરાંત તેમણે લગભગ ૩૧ વાર જોધપુરમાં ગંજાવર બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાં છે, એમાં એમને લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે.

પ્રતાપકુંવરબા ચતુર્ભુજ ભગવાનની પરમ ભક્ત છે અને એમનું પૂજન, સ્મરણ તથા ભજન તનમનધનથી કરે છે. સ્તુતિમાં એ કવિતા પણ રચે છે. એમાંની ઘણી કવિતાઓ 'પ્રતાપકુંવર પદરત્નાવલિ' નામના ગ્રંથમાં છપાઇ છે. તેમની ઇશ્વર ભક્તિની કવિતાના થોડાક નમૂનાઓ અત્ર આપીશું.

(રાગ ખમાચ)

વારી થારા મુખડારી શ્યામ સુજાન.
મંદમંદ મુખ હાસ્ય બિરાજે, કોટિક કામ લજાન;
અનિયારી અંખિયાં રસભીની, બાંકી ભૌં હે કમાન.
દાડિમ દશન અધર અરૂનારે, બચન સુધાસુખ ખાન;
જામસુતા પ્રભુસેં કર જોરે, હો મેરે જીવનપ્રાન.
લગન મારી લાગી ચતુરભુજ નામ.
શ્યામ સનેહી મારો જીવન ચેહી, ઔરનસે કયા કામ;
નૈન નિહારૂં પલ ન વિસારૂં, સુમરૂં નિશદિન શ્યામ.
હરિ સિમરનતે સબ દુઃખ જાવે, મન પાવે વિસરામ;
તન, મન, ધન નોછાવર કીજે, કહત દુલારી જામ.

(જૈ જૈવંતી)

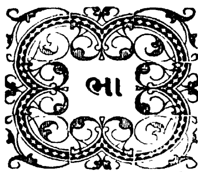
પ્રીતમ અમારો પ્યારો શ્યામ ગિરધારી હૈ.
મોહન અનાથ નાથ, સંતનકે ડોલે સાથ;
વેદ ગુણ ગાવૈ ગાથ, ગોકુલ બિહારી હૈ.
કમલ બિશાલ નૈન, નિપટ રસીલે વૈન;
દીનનકો દાન દેત, ચાર ભુજાધારી હૈ.
કેશવ કૃપાનિધાન, વાહીસે હમારો ધ્યાન;
તન મન વારૂં પ્રાણ, જીવન મુરારી હૈ,
સુમરૂં મૈં સાઁઝ ભોર, બાર બાર હાથ જોર;
કહત પ્રતાપકોર, જામકી દુલારી હૈ.

(જંગલો)

સખીરી ચતુરભુજ શ્યામ સુંદરસે, મોરી લગન લગીરી;
લાખ કહો અબ એક ન માનૂં, ઉનકી પ્રીત પગીરી,
જા દિન દરશ ભયો તાદિન તેં, દુબિધા દૂર ભગીરી;
જામસુતા કહે ઉરબિચ ઉનકી, ભગતી આન જગીરી.

१२०—माताजी तपस्विनी

રતવર્ષના સાધુઓને સુધારવાના સવાલ તરફ આજકાલ અનેક દેશહિતૈષી જનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. સંસ્કૃત પ્રાંતના લાલા બૈજનાથ તથા ડેરા ઇસમાઇલખાનના ઉત્સાહી યુવક મિ. જહલરામે તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના સંબંધમાં એક વખત ભારે ચર્ચા ચલાવી હતી. દરેક આદમી કબૂલ કરશે કે, ભારતવર્ષમાં સાધુઓની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ છે કે, જો તેઓ સારી રીતે કેળવાઇ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળા થાય અને પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજીને પરોપકાર કરવાનું કાર્ય કરે, તો ભારતવર્ષની ઉન્નતિનો માર્ગ ઘણોજ સુલભ થઈ શકે; પરંતુ તેમનો મોટો ભાગ કેવી દુર્દશામાં છે, કેવા અધમ આચારોમાં તેઓ પોતાનો જીવનકાળ વ્યતીત કરે છે, તે કોઇથી અજાણ્યું નથી. આવા સંયોગોમાં એ વર્ગની એક વ્યક્તિ સારા જનહિતનાં કાર્યોમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે, તો તે નિઃસંદેહ પ્રશંસાને પાત્રજ છે; અને તેમાંયે એ વ્યક્તિ જો અબળા જાતિની હોય, તો પછી આપણા હૃદયમાં તેને માટેનું માન સહસ્રગણું થયા વગર રહેતું નથી. આજ અમે અમારી વાચક ભગિનીઓ સન્મુખ એક એવી પરોપકારી સાધ્વી સ્ત્રીનું ટૂંક વૃત્તાંત મૂકવા માગીએ છીએ કે, જેણે આર્યમહિલાઓને કેળવણીના સુમાર્ગમાં લઇ જવાનો કેટલાંક વર્ષો સુધી ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સ્ત્રી બંગાળામાં "માતાજી તપસ્વિની"ના નામથી ઓળખાતાં હતાં. આપણા દેશમાં સંસારત્યાગી મનુષ્યોમાં સાધારણ રીતે પોતાના પૂર્વાશ્રમની અવસ્થા પ્રગટ નહિ કરવાનો રિવાજ છે. તે મુજબ માતાજી તપસ્વિની પણ પોતાનું પૂર્વચરિત સ્પષ્ટ રીતે કોઇને કહેતાં નહોતાં; એટલે તેમનું વિસ્તૃત જીવનવૃત્તાંત લખવું દુઃસાધ્ય છે. તેમના ભક્તજન આગળ વાર્તાલાપમાં અથવા ઉપદેશના પ્રસંગો-

માં અનાયાસે જે વાત નીકળી ગઇ હતી, તે ઉપરથીજ વાચકોને તેમનો યત્કિંચિત્ પરિચય આપવામાં આવે છે.

માતાજીનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૧ માં મ્હૈસુર શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતા, પંડિત અલવત્તમ શ્રીનિવાસચર, મ્હૈસુરના એ વખતના રાજા શ્રીમાન મહારાજા કૃષ્ણરાજ વડિયારની રાજ-સભામાં અગ્રગણ્ય સંસ્કૃત વિદ્વાન હતા.

એ સારા કવિ અને દર્શનશાસ્ત્રી હતાં. શ્રીરામનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના એ અનુયાયી હતાં. સંસ્કૃતભાષામાં તેમણે 'ઉષાપરિણય' નામનું એક સારૂં નાટક લખ્યું છે.

માતાજી તપસ્વિનીનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ અનંતમા હતું. શૈશવાવસ્થામાંથીજ સંસારત્યાગ કરીને સાધુ બનવા તરફ એ બાલિકાનું વલણ વિશેષ હતું. સાધુઓની એ રાતદિવસ પ્રશંસા કર્યા કરતી અને એમ કહેવાય છે કે, એકાદ વખત તેણે સાધ્વી થવાની ઇચ્છા પણ પિતાને દર્શાવી હતી. વિદ્વાન પિતાએ પુત્રીને સંસ્કૃત સાહિત્યનું ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. કેટલાંએક વર્ષો સુધી પરિશ્રમપૂર્વક સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યાથી બાલિકા એ વિષયમાં પારંગત થઇ ગઈ. તેના પિતા પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સારૂ દરરોજ અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા. બાલિકા અનંતમા (માતાજી તપસ્વિનીનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ) પિતાના ચરણ આગળ બેસી રહેતી અને તેમનો અમૂલ્ય ઉપદેશ તથા વિવિધ વિષયો સંબંધીનું શિક્ષણ સાંભળીને પોતાના જ્ઞાન-ભંડારમાં ઉમેરો કર્યે જતી. સંગીતનું શિક્ષણ પદ્ધતિસર તેમને મળ્યું નહોતું, તોપણ તેમનો સ્વર સુમધુર હતો. આ સ્વર પાછલી અવસ્થામાં પણ તેમને ઘણો ઉપયોગી થઇ પડ્યો હતો. તેમના કંઠમાંથી નીકળતું સંગીત શ્રવણ કરીને શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઇ જતા અને તેમનો આત્મા સંસારની ક્ષણિક માયાઓની જાળમાંથી મુક્ત થઇને એટલો વખત તો ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં વિચરવા લાગતો.

અનંતમાનું લગ્ન પંડિત અનંત કૃષ્ણમાચર નામના એક વિદ્વાન સાથે થયું. એ યુવક પરમપૂજ્ય શ્રીનિવાસ દેશીકેંદ્ર પરકલી સ્વામીનો પિતરાઈ ભાઇ થતો હતો. એ પતિથી અનંત માને યથાસમયે બે પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયાં: નરસિંહ રાઘવાચાર્ય અને ગોપાલાચાર્ય. એ બાળકો ઘણી નાની વયના હતા, તે સમયે અનંતમાના પ્રિય પતિનું મૃત્યુ થયું. વિદ્વાન અને પ્રેમી પતિના

અકાળ મૃત્યુથી અનંતમાને કેટલો ઊંડો ઘા લાગ્યો હશે, એ વાચક બહેનો સહેલાઇથી સમજી શકશે; પરંતુ પોતાના બાળક પુત્રોની ખાતર એ વિધવાએ બધું દુઃખ ધૈર્યપૂર્વક સહન કર્યું.

જ્યારે તેમના એ બે પુત્રો માતા વગર એકલા રહેવા જેટલી પુખ્ત ઉંમરના થયા, ત્યારે તેમણે તેમને કૈલાસવાસી સ્વામી દેશીકેંદ્રને સોંપી દીધા અને પોતે દક્ષિણભારતમાં વિવિધ તીર્થોની યાત્રા કરવા ગયાં. એક તીર્થક્ષેત્રમાં કેટલાક વૈરાગીઓ સાથે તેમનો પરિચય થયો અને તેમની સાથે એ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં તીર્થોની યાત્રા કરવા સારૂ નીકળ્યાં. તેમની સાથે સાધ્વીના વેશમાં તેમણે મથુરા, કાશી, પ્રયાગ આદિ તીર્થોની યાત્રા કરી. થોડા દિવસ તેમણે નૈમિષારણ્યમાં પણ વાસ કર્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના બળવા વખતે માતાજી નૈમિષારણ્યમાં વાસ કરતાં હતાં, તે વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અનેક મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો માતાજીના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા અને તેઓ તેમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શક્તિ જોઇને વિસ્મય પામ્યા હતા. તેઓ આખી જિંદગી સુધી માતાજીનું ઘણું સન્માન કરતા અને તેમની સ્ત્રીઓ પણ ઘણી વખત માતાજીનાં દર્શન કરવા જતી.

નૈમિષારણ્યમાં થઇને ગંગાસ્નાન કરીને માતાજી બંગાળમાં પધાર્યાં. પરલોકવાસી મહારાણી સ્વર્ણમયીના સ્વામી, જે સમયે કાસિમબાજારની જમીનદારીના ઉત્તરાધિકારી થયા તે સમયે માતાજી તેમના આમંત્રણથી ત્યાં ગયાં હતાં. વર્ધમાનનાં રાણી વસંતકુમારી સાથે રાજા દક્ષિણારંજનનો વિવાહ થયો, તે વખતે પણ તેઓ ત્યાં હાજર હતાં. આ ઉપરથી તેમની પ્રતિષ્ઠાનો કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે છે. વળી હાઇકોર્ટના બંગાળી ન્યાયાધીશ સ્વર્ગસ્થ શંભુનાથ પંડિત અને સ્વર્ગસ્થ દ્વારકાનાથ મિત્ર એ બન્ને વિદ્વાનો માતાજીની અત્યંત ભક્તિ કરતા હતા.

બંગાળામાં થઇને માતાજી પશુપતિનાથનાં દર્શન કરવા સારૂ નેપાળ ગયાં. ત્યાં તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી વાસ કર્યો. નેપાળના રાજા અને મુખ્ય અધિકારીઓ માતાજી ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધા રાખતા હતા. નેપાળમાં તેમણે ગંગાદેવીનું એક મંદિર સ્થાપન કર્યું છે; જે આજે વધીને નેપાળનું એક વિખ્યાત દેવમંદિર બની ગયું છે. નેપાળમાં હજારો રૂપિયા ખર્ચીને તેમણે ચારે વેદને સુવર્ણાક્ષરે લખાવી રાખ્યા હતા.

લગભગ ૨૨ વર્ષ ઉપર માતાજી તપસ્વિની બંગદેશમાં બીજી વાર પધાર્યાં હતાં. હિંદુધર્મ ઉપર તેમને ઘણીજ નિષ્ઠા હતી; પણ બંગદેશમાં પ્રચલિત હિંદુધર્મ ઉપર તેમને અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ હતી. આ દેશમાં ધર્મબંધન શિથિલ પડતાં જોઇને, તેઓ ઘણો શોક પ્રકટ કરતાં હતાં. આ દેશની સ્ત્રીજાતિની શોચનીય અવસ્થા જોઇને, તો ખરેખર તેમનું કોમળ હૃદય ભેદાઇ જતું હતું અને તેથી કરીને તેમની સ્થિતિ સુધારવાને તેમણે વ્યાવહારિક ઉપાયો યોજ્યા હતા. સ્ત્રીજાતિની અવસ્થા ઉન્નત કરવા સારૂ તેમણે આશરે ૧૮ વર્ષ થયાં "મહાકાલી પાઠશાળા" ની સ્થાપના કરી હતી. આજકાલ એ "મહાકાલી પાઠશાળા" વિરાટ સંસ્થા થઇ પડી છે. કલકત્તા, હાવરા, બહેરામપુર, કાશી, રાવલપીંડી વગેરે દસબાર સ્થાનોમાં આ પાઠશાળાની શાખાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. હજારો બાલિકાઓ આ પાઠશાળામાં શિક્ષણ લઇને પોતાના ભાવી જીવનને ઉન્નત બનાવે છે. કેવું પુણ્યનું કામ!! એક અબળાની આવી કાર્યચલાવવાની શક્તિ જોઇને કોણ વિસ્મય નહિ પામે? સાધારણ જનસમાજની સહાયતાથીજ આ બધી પાઠશાળાઓનો વહીવટ ચાલે છે, પરંતુ આવકખર્ચનાં સરવૈયાં જોતાં માલૂમ પડે છે કે, સ્વયં માતાજીએ પણ આ વિદ્યાલયને માટે પોતાની ગાંઠેથી હજારો રૂપિયા આપ્યા છે. એક સંન્યાસિની આટલું બધું ધન ક્યાંથી લાવે છે, એ ઘણાકના સમજવામાં આવતું નહિ. તેમનું કહેવું હતું કે, તપસ્વિનીઓને સત્કાર્ય માટે નાણાંનો અભાવ રહેતો નથી. વિચાર કરવાથી તેમના એ કથનમાં કાંઇક સત્ય સમાયેલું જણાશે. આપણા ભારતવાસી બંધુઓમાં દાનશીલતાનો ગુણ અદ્યાપિપર્યંત મોજૂદ છે અને જો તે દાનનો સત્કાર્યોમાં ઉપયોગ કરવાને માટે આપણા સાધુજનો પરિશ્રમ કરે, તો સાંસારિક ગૃહસ્થો કરતાં તેઓ વધારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એ સંભવિત છે. આવી રીતની પાઠશાળાઓ સ્થાપીને સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે, બંગાળીઓ માતાજીના ચિરકાળ સુધી ઋણી રહેશે.

માતાજીએ પતિના મૃત્યુ પછી કઠોર બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કર્યું હતું. એક વાર તેમણે આખા ભારતવર્ષની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. સાહસ, કર્મોત્સાહ, પરિશ્રમ, ચિંતનશીલતા અને તપશ્ચર્યા એ બધા ગુણો ધરાવે એવા અને આ મનસ્વી તપસ્વિનીની બરો-

ખરી કરી શકે એવા પુરુષો પણ વિરલજ હશે. આદમીઓના મોટા કોલાહલવાળા મેળાઓમાં, તેમજ વિંધ્ય, હિમાલય આદિની નિર્જન કંદરાઓમાં એ એકલાંજ ભ્રમણ કરતાં હતાં. અમારી આજકાલની નાજુકતામાં મોટાઇ સમજનારી સુકુમાર બહેનો વાંચીને વિસ્મય પામશે કે, આ સંન્યાસિની ઘોડેસવાર થવામાં પણ ઘણાં કુશળ હતાં. ઉત્કૃષ્ટ અંગ્રેજ ઘોડેસવારોની સાથે ઘોડા દોડાવવાની શરતોમાં તેમણે જીત મેળવી હતી. એક તરફ આ બધા પુરુષોચિત્ ગુણુ હોવા છતાં, બીજી તરફ રમણીઓને છાજતી લલિતકળાઓમાં પણ તેઓ વિશેષ પારદર્શી હતાં. વેદ-વેદાંત અને વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં તેમનું પાંડિત્ય અગાધ કહેવાતું હતું. ચિત્રકળામાં તેમની ઘણી નિપુણતા હતી. તેમના પોતાના હાથની આળેખેલી ચિત્રાવલિ અને તેમાંયે ખાસ કરીને પર્વતનાં દશ્યનાં ચિત્રો જોનારને મુગ્ધ કરી નાખે છે.

માતાજી તપસ્વિનીની જીવનલીલા તા. ૨૦ મી એપ્રિલ, ૧૯૦૭ ને દિને કાશીધામમાં સમાપ્ત થઇ ગઇ.

તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં કલકત્તાના એક પ્રસિદ્ધ એંગ્લો–ઈંડિયન દૈનિક પત્રે નીચલા ભાવના ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતાઃ—

“ શ્રીમતી માતાજી તપસ્વિની જેવી જિંદગી ગાળતાં હતાં, તેવી જિંદગી ગાળવી ભારતવર્ષ સિવાયના બીજા કોઇ દેશમાં અસંભવિત થઇ પડે. જે લોકો માતાજીના અંગત સમાગમમાં આવ્યા નથી તેઓને માટે માતાજીની અસરનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ હતું, તેની કલ્પના કરવી કઠિન થઈ પડશે. તેમનું ઘર હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ભાગમાંથી તેમના દર્શનાર્થે આવનાર ભાવિક સજ્જનોનું તીર્થસ્થાન હતું. જૂના વિચારના હિંદુઓ ઉપર તેમની સત્તા અસાધારણ હતી અને સત્યની ખાતર કહેવું પડશે કે, એ સત્તાનો ઉપયોગ તેમણે પોતે જેમાં પ્રજાનું કલ્યાણ સમજતાં હતાં, તેવાં કાર્યો કરવામાં કર્યો છે.”

માતાજી જેવી સન્નારીઓ દેશમાં ઘણી જન્મો !

१२१–वीरांगना रूपकुमारी

પ્રિય પાઠકો ! ભારતવર્ષની ક્ષત્રિયજાતિની મહિલાઓએ મુસલમાનોના રાજ્યકાળમાં કર્તવ્યપાલન અને શિયળના રક્ષણમાં પોતાની અસામાન્ય તેજસ્વિતા અને વીરતાનો પરિચય આપ્યો છે. સદ્‌ભાગ્યે હજુ પણ ભારતવર્ષ એવી વનિતાઓથી શૂન્ય નથી. પ્રસંગોપાત હજુ પણ ભારતીય સન્નારીઓ પોતાના નૈસર્ગિક ગુણરત્નોનો પ્રકાશ વીજળીના ચમકારાની પેઠે જગતને દેખાડી જાય છે. આજ અમારા દેશની કુલવધૂઓના ઉપદેશ સારૂ અમે એક એવીજ રમણીનું ખરૂં બનેલું વૃત્તાંત લખીએ છીએ.

સંયુક્ત પ્રાંતની આગ્રા કમિશ્નરીમાં એક ગામડામાં ધર્મસિંહ નામનો એક ધર્મશીલ ક્ષત્રિય રહેતો હતો. તેની પાસે સારી જમીનદારી હતી. સદ્‌ભાગ્યે તેને સ્ત્રી પણ ઘણી રૂપવતી અને સુશીલ મળી હતી તથા એક પુત્રરત્ને પણ તેના ઘરને વિભૂષિત કર્યું હતું. ધર્મસિંહ પોતાનું જીવન ઘણા આનંદમાં ગાળતો હતો. એ સચ્ચરિત્ર અને વિવેકી પુરુષ હતો. બેએક વિદ્વાન મહાત્મા તેના ઘર આગળ હમેશાં બેઠેલા દીઠામાં આવતા. તેની સ્ત્રીનું નામ રૂપકુમારી હતું. રૂપકુમારી જેવી રૂપાળી હતી, તેવીજ ગુણવંતી પણ હતી. તેના રૂપલાવણ્ય અને ગુણોની પ્રશંસા સ્ત્રીઓમાં ઘણી થતી હતી. ધર્મસિંહનો સંસાર ઘણો આદર્શ હતો, આનંદમય હતો.

ધર્મસિંહ સહૃદય અને શાંતિશીલ પુરુષ હતો. એ પોતાની જમીનદારીમાં કોઇ પણ જાતનો ટંટોફિસાદ થવા દેતો નહિ. પોતાના ખેડૂતોની સાથે તેની વર્તણુંક ઘણી ન્યાયપૂર્ણ હતી; એથી કરીને આખા ગામમાં તથા આસપાસ ધર્મસિંહનું કોઇ શત્રુ નહોતું. ધર્મસિંહ બધાની સાથે સ્નેહભાવ રાખતો હતો અને કોઇ પણ માણસ એની પાસે કોઇ પ્રકારની મદદ માગતો,

તો એ તુરતજ તેને યથાશક્તિ સહાયતા કરતો હતો. તેના ગામમાં એક ભગવતદાસ નામનો પુરુષ હતો. એ ઘણો ચાલાક અને સ્વાર્થી હતો. તેણે ધર્મસિંહની સૌજન્યશીલતા અને ઉદારતાનો ફાયદો ઉઠાવવા ખાતરજ તેની સાથે દોસ્તી બાંધી તથા તેની પરોપકાર વૃત્તિથી અનેક પ્રકારનો લાભ ઉઠાવ્યો; પરંતુ એમ છતાં પણ એ દુષ્ટે આખરે તેની સાથે મોટો વિશ્વાસઘાત કર્યો. એક દિવસ કોઇ પ્રકારે ધર્મસિંહની પરમ રૂપવતી અને પતિવ્રતા ભાર્યા રૂપકુમારી ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. બસ, એજ સમયથી એ કામાંધ થઇ ગયો અને તેની સાથે અનુચિત પ્રેમ કરવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ પ્રત્યક્ષમાં તો એ પોતે ઘણો સદાચારી અને ધર્માત્મા હોય, એવો ડોળ બતાવતો રહ્યો. ધર્મસિંહને ત્યાં શાસ્ત્રચર્ચા થતી હતી, તે વખતે એ બગભક્ત સાંસારિક વિષયો ઉપર વિરક્તિ પ્રકટ કરતો હતો. ધીમે ધીમે એ દુષ્ટરાજે પોતાને માટે ધર્મસિંહના હૃદયમાં ઘણો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી દીધો અને પોતાને માટે સારી છાપ પાડી દીધી.

દુષ્ટાત્માઓ પોતાનાં પાપી હૃદયોમાં કેવી રીતે વાતો ગુપ્ત રાખી શકે છે અને ખરાબ સંકલ્પોને પૂર્ણ કરવા માટે કેવી કુચેષ્ટાઓ કરી શકે છે, એ વાત ભગવતદાસના આચારવિચારથી જણાઈ આવે છે. ભગવતદાસ રાતદિવસ એવો યત્ન કરતો રહ્યો કે, કોઇ પણ કાર્યનિમિત્તે ધર્મસિંહને થોડા દિવસ બહારગામ જવું પડે. જો એવું થાય, તો પોતાની આંતરિક અભિલાષા પૂર્ણ થશે, એવી એને આશા હતી. તેણે ધર્મસિંહના ગામના એક ભાગીદાર સાથે ગુપ્ત રીતે મળી જઇને ધર્મસિંહ ઉપર મુકદ્દમો મંડાવ્યો. વધતે વધતે એ મુકદ્દમો હાઇકોર્ટ સુધી પહોંચ્યો અને ધર્મસિંહને એ નિમિત્તે પ્રયાગ જવું પડ્યું. દુષ્ટ ભગવતદાસે કહ્યું કે, "હું પણ તમારી સાથે પ્રયાગ આવીશ." પરંતુ એ બધી એની મિથ્યા વાગ્જાળ હતી. પ્રયાગ જવાને દહાડે જૂઠું બહાનું કાઢીને એ માંદો પડી ગયો અને ધર્મસિંહને મુકદ્દમાને લગતી કેટલીક સૂચનાઓ આપીને પ્રયાગ વિદાય કર્યો. ચાલતી વખતે ધર્મસિંહે ભગવતદાસને કહ્યું: "તમારે ભરોંસે ઘર છે. તમે અહીં છો, એટલે મને કોઇ વાતની ચિંતા નથી. તમે ઘરની ચોકસી રાખજો." ભગવતદાસે બધી રીતે સંતોષકારક ઉત્તર આપીને ધર્મસિંહને વિદાય કર્યો.

જે અવસરને માટે ભગવતદાસે આ બધો પ્રપંચ રચ્યો હતો, તે સમય આવી પહોંચ્યો. એ દુષ્ટ સંધ્યાકાળથીજ ધર્મસિંહને ઘેર જઇ પહોંચ્યો. ધર્મસિંહની પાસે બે ખાસ વિશ્વાસપાત્ર નોકરો હતા. એમાંના એકને તો એ સાથે લઇ ગયો હતો અને બીજો ઘેર હતો. ભગવતદાસે પોતાના આવ્યાની ખબર રૂપકુમારીને પહોંચાડી. પોતાના પતિના પ્રિય મિત્રના આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને એ પ્રસન્ન થઈ અને પોતાના મનમાં ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપવા લાગી કે, તેણે કેવા સજ્જન પુરુષ પેદા કર્યા છે; પરંતુ રૂપકુમારીનો વિચાર બિલકુલ ભ્રમ ભરેલો હતો. તબિયત નરમ હોવાનું બહાનું કાઢીને ભગવતદાસે પોતાનો પલંગ ખડકીમાં પથરાવ્યો. રૂપકુમારી પોતાના બાળક સહિત ઘરની અંદર સૂતી હતી. ભગવતદાસે ખડકીમાંથી કહ્યું: “ કોઇ વાતની ચિંતા ન કરશો, નિશ્ચિંત થઇને સૂઈ રહેજો. ” રાતના દસ વાગે ભગવતદાસે દવા લાવવાનું બહાનું કાઢીને ધર્મસિંહના નોકરને પાસેના ગામમાં મોકલ્યો. નોકરનું શું ગજું કે, શેઠના જીવજાન મિત્રનો હુકમ પાળવામાં આનાકાની કરે? બિચારો તુરત દવા લેવા માટે પાસેના ગામ જવા ઊપડ્યો પણ રસ્તામાં બે માણસોએ તેને પકડી લીધો તથા હાથપગ બાંધીને એક ઊંડા અંધારા કૂવામાં ફેંકી દીધો. આ દુષ્કર્મ ભગવતદાસે કેટલાક બદમાશોને રૂપિયા આપીને કરાવ્યું હતું.

ભગવતદાસના આવ્યાથી નિર્દોષ રૂપકુમારી બિચારી નિશ્ચિંત થઇને ઘરની અંદર સૂતી હતી. થોડી વાર પછી એના ઉપર જે ભયંકર આપત્તિ આવી પડવાની હતી, તેનું એને લેશમાત્ર પણ ભાન નહોતું.

ભગવતદાસને એ રાત્રે નિંદ્રા ન આવી. નોકરના ગયા પછી તેની પ્રત્યેક ક્ષણ અધીરાઇમાં વીતતી હતી. કદી એ પલંગમાં આળોટતો હતો, તો કદી ઊઠીને બેઠો થતો અને કદી આમ તેમ ફર્યા કરતો હતો. ગમે તેમ કરીને તેણે અડધી રાત ગાળી. હવે રાતના બાર વાગ્યા. આખા ગામમાં શૂન્યકાર છવાઇ રહ્યો. વચમાં કોઇ કોઇ વખત કૂતરાંઓનો ભસવાનો શબ્દ સાંભળવામાં આવતો હતો. એ સિવાય ચારે તરફ શાંતિનો અટલ અધિકાર હતો; ગામમાં નીરવ શાંતિ ફેલાઇ ગઈ હતી.

એવા સમયમાં ભગવતદાસ એકાએક રૂપકુમારીની સમીપ

પહોંચ્યો અને તેની છાતી ઉપર હાથ મૂકીને તેને જગાડી. રૂપકુમારી એકદમ ચમકીને જાગી ઊઠી. પહેલાં તો એ ભગવતદાસને પોતાની પાસે આવવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન સમજી શકી નહિ. જ્યારે તેણે ભગવતદાસને પોતાની સામે કાંપતો દેખ્યો, ત્યારે તે તેના હૃદયનો કુત્સિત ભાવ એકદમ સમજી ગઇ અને ઝટ એક ઓરડામાં ચાલી જઇને તેણે એ ઓરડાનાં કમાડ અંદરથી બંધ કરી દીધાં.

ભગવતદાસે કહ્યુંઃ "રૂપકુમારે ! તારે માટે મેં ઘણાં વર્ષો સુધી મોટો પરિશ્રમ કર્યો છે, રાત દિવસ તારા નામની માળા જપી રહ્યો છું; શું તું મને ફરીથી દર્શન નહિ દે? મને તારો દાસાનુદાસ સમજીને પ્રેમભિક્ષા આપ."

રૂપકુમારીએ ગુસ્સે થઇને કહ્યું: "અરે દુષ્ટ! આજ તારો પ્રપંચ જણાઇ આવ્યો. હવે અહીંથી ચાલ્યો જા. કોઇ પણ પતિવ્રતા સ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિથી જોવું અને તેમાં પણ પોતાના મિત્રની ધર્મપત્ની સાથે એવું કરવું, એ મહા અધર્મ છે. તારા ઉપર મારા પતિએ કેટલા બધા ઉપકાર કર્યા છે, તેનું તો જરા તું સ્મરણ કર! એમ છતાં પણ તું આવો વિશ્વાસઘાત કરવા માગે છે? ધિક્કાર છે તને અને તારા જીવતરને !"

ભગવતદાસે કહ્યું: "હું હવે બહાર ચાલ્યો જાઉં છું. તું બેધડક બહાર ચાલી આવ. હું કોઈ ખરાબ વિચારથી અંદર નહોતો આવ્યો."

રૂપકુમારીએ કહ્યું: "હવે હું તમને બરાબર ઓળખી ગઈ છું, એટલે હવે તમારે ખડકીની અંદર સૂવાની કાંઇ જરૂર નથી; માટે કૃપા કરીને અહીંથી ઝટપટ ઘેર ચાલ્યા જાઓ."

આ કથનથી નિરાશ થયેલા, કામોન્મત્ત ભગવતદાસને એટલો બધો ક્રોધ આવ્યો કે, એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં રૂપકુમારીના ત્રણ વર્ષના પુત્રને પકડીને તે કહેવા લાગ્યોઃ "આ તલવારથી તારા પુત્રનું શિર કાપી નાખું છું, નહિ તો તું જલદી બહાર ચાલી આવ. હજુ સુધી કાંઇ બગડયું નથી. જલદી બહાર આવીને આ તારા એકના એક પુત્રના પ્રાણ બચાવ."

પુત્રવધની ધમકી મળ્યા છતાં પણ રૂપકુમારી સતીત્વધર્મના રક્ષણમાં દૃઢ રહી અને ઉત્તર આપ્યોઃ "જો તું એવોજ નિષ્ઠુર

થઇ ગયો હોય કે, આ સુકુમાર બાળકને માટે તારાં હૃદયમાં લેશમાત્ર પણ દયા નથી આવતી, તો તારી મરજીમાં આવે એ પ્રમાણે કર. જગતપિતા પરમેશ્વરને મારૂં બાળક બચાવવું હશે, તો એ તેની ગમે તે પ્રકારે રક્ષા કરશે.”

આ વાત સાંભળતાંજ એના હૃદયમાં કોણ જાણે શો ભાવ ઉત્પન્ન થઇ આવ્યો કે, બાળકને તો પલંગ ઉપર સુવાડી દીધું અને પોતે ક્યાંકથી એક કોદાળી લઇ આવીને જે ઓરડામાં રૂપકુમારી હતી, તે ઓરડાનો ઉમરો ખોદવા લાગ્યો. એના મનમાં એમ કે, જરા પેસવા જેટલી જગ્યા થાય, તો અંદર જઇને બળાત્કાર કરૂં. જે વખતે એ ખાડો ખોદીને અંદર પેસવા સારૂ પોતાનું માથું અંદર ઘાલવા લાગ્યો, તે વખતે રૂપકુમારીએ સાહસ કરીને તેના ઉપર એક એવું સચોટ ખડ્ગ માર્યું કે તેની અડધી ગરદન કપાઇ ગઇ અને તત્કાળ એનું અધમ જીવન સમાપ્ત થઇ ગયું. સવાર થતાંવારજ એ દુષ્ટના દુષ્કૃત્યની ખબર આખા ગામમાં ફેલાઇ ગઇ. સતીત્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ખાતર દુષ્ટાત્મા ભગવતદાસનો સંહાર કરવા માટે રાજ્યના કાયદાએ પણ રૂપકુમારીને મદદ આપીને નિર્દોષ ઠરાવી તથા એ દિવસથી તેનો યશ ચારે દિશામાં પ્રસરી ગયો.

૧૨૨–સતી કમળા

મથુરાથી થોડે દૂર એક ગામમાં એક ધનાઢ્ય વાણિયો રહેતો હતો. એ વાણિયા પાસે લક્ષ્મી તો અઢળક હતી, પણ તેને ભોગવવાનું તેના ભાગ્યમાં નહોતું. શ્વાસનો રોગ તેને બાવીસ વર્ષની ઉમરમાંજ લાગુ પડ્યો હતો; પરંતુ એવી દશામાં પણ પૈસાના પ્રતાપે તેણે પંચાવન વર્ષની વય સુધીમાં પાંચ લગ્ન કરી નાખ્યાં હતાં. એ ધનાઢ્યનું નામ ફૂઢેમલ હતું. તેની પાંચમી વારની ગૃહિણીનું મૃત્યુ થયું, એટલે ચાર દિવસની અંદરજ એને લગ્ન કરવાનું સૂઝયું. પછી શું કહેવું? શેઠજીને સારૂ કન્યા આણી આપવા દલાલો ચારે તરફ જવા લાગ્યા. આખરે એક મહા મખ્ખીચૂસ વાણિયાએ પોતાની બાર વર્ષની સુંદર કન્યા કમળાનું સગપણ બુઢ્ઢા ફૂઢેમલ સાથે કરી દીધું. તેના બદલામાં એ કન્યાના પિતાએ અઢી હજાર રૂપિયા લેવાના ઠરાવ્યા હતા.

ફૂઢેમલનું સગપણ તો થઇ ગયું, પણ તેના શરીરની અવસ્થા એવી હતી કે, લાકડીના ટેકા વગર એનાથી હરાતુંફરાતું નહિ; આંખોનું તેજ નાશ પામ્યું હતું, શરીરમાં બળ રહ્યું નહોતું, મોંમાંથી એકેએક દાંત પડી ગયો હતો; એમ છતાં પણ ફૂઢેમલને લગ્નનો લહાવો લેવાની ઇચ્છા થઇ. કમળાનો બાપ પણ ઘણો કંજૂસ હતો. એણે એવાં એવાં નીચ કામો કરીનેજ વીસ હજાર રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. કમળાનું સગપણ ફૂઢેમલની સાથે થઇ જવાથી એ ઘણો પ્રસન્ન થયો. એના મનમાં એવો વિચાર સદા આવ્યા કરતો કે, "મારી પુત્રી ફૂઢેમલની બધી માલમિલકતની માલિક થશે; એટલે તેના બધા ધનનો મરજીમાં આવે તેમ ઉપયોગ કરવાનો મને સારો લાગ મળશે." એ પોતાની સ્ત્રીને પણ વારંવાર સમજાવ્યા કરતો કે, "જો આપણી દીકરી કેવી ભાગ્યશાળી છે! ધનસંપત્તિવાળું સારૂં ઘર ઘણાં પુણ્ય હોય તોજ

મળે છે." કમળા પોતાની પાડોશમાં એક કન્યાશાળામાં ભણ્યા કરતી હતી અને બાર વર્ષની વય થયા છતાં, પણ સાંસારિક વિષયોથી અનભિજ્ઞ હતી. તેની પોળમાં જ્યારે તેના પિતાની નિંદા થવા લાગી ત્યારે તેને બાપના કાળા કૃત્યનું ભાન થયું. કમળા ઘણા પ્રેમથી રામાયણ વાંચ્યા કરતી હતી અને જ્ઞાનની વાતો ઘણા ધ્યાનથી સાંભળ્યા કરતી હતી. એ ઘણી સરળહૃદયા અને હસમુખી બાળિકા હતી. એ સદા પ્રસન્નચિત્ત રહેતી હતી. તેની માતાએ તેને ઘરનું કામકાજ પણ સારી પેઠે શીખવ્યું હતું.

સગાઈ થયા પછી, થોડે દિવસે કમળાનું લગ્ન ફૂઢેમલની સાથે થઇ ગયું. કમળાની ઉંમર જ્યારે પંદર વર્ષની થઇ, ત્યારે ફૂઢેમલને સાઠ પૂરાં થયાં. કમળા બિચારીએ યૌવનના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે વૃદ્ધાવસ્થાએ ફૂઢેમલ ઉપર પૂરેપૂરૂં આક્રમણ કર્યું ! એક તો તેની ઉંમર સાઠ વર્ષની હતી, તેમાં વળી દમનો અસાધ્ય રોગ હતો, તેથી તેને આખો દિવસ ખાટલાવશ પડયા રહેવું પડતું. કમળા સાસરે ગઇ ત્યારે પતિની બધી દુર્દશા તેના જાણ્યામાં આવી તથા પિતાની ક્રૂરતા અને નીચતા ઉપર તેને ઘણો તિરસ્કાર છૂટયો; પરંતુ કમળાનું ચિત્ત ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણથી પવિત્ર બન્યું હતું. તેના પોતાના ચિત્ત ઉપર સદાચારની છાપ મજબૂત રીતે અંકિત થઈ ગઇ હતી, તેથી તેણે સ્ત્રીઓના પરમ આરાધ્ય સતીત્વ મંત્રની સાધના કરી અને વૃદ્ધ પતિની સેવામાં તે રાતદિન ધ્યાન આપવા લાગી. પતિ રોગી હોવા છતાં, પણ એણે તેની શુશ્રૂષા કરવામાં જરાયે કચાશ રાખી નહિ. ફૂઢેમલને દમ ઊપડી આવતો, ત્યારે કમળા આખી રાત તેની પાસે બેસીને ઓસડવેસડ કર્યા કરતી. પતિસેવા અને પવિત્ર આચરણથી એ પતિની પ્યારી બની ગઈ. ફૂઢેમલ વારંવાર કહ્યા કરતો હતો કે, " તું ન હોત, તો આ ઘડપણમાં મારી શી દશા થાત? "

કમળાએ સાસરે આવ્યા પછી પતિનું કાંઇ પણ સુખ ભોગવ્યું નહોતું, તોપણ વૃદ્ધ પતિની સેવાને એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણતી હતી અને એમાંજ પરમ સંતોષ માનતી હતી. સ્વપ્નમાં પણ એ પરપુરુષનો વિચાર કરતી નહોતી. ઘરમાંથી તેણે જુવાન નોકરચાકરોને રજા આપી દીધી હતી. ફક્ત એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનોકર રાખી હતી. એ સ્ત્રી અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વારેઘડીએ

માંદી પડી જતી હોવાથી બહારનું કામ તેનાથી થઈ શકતું નહિ. પતિને વાસ્તે દવા લાવવા સારૂ કમળાને ઘણી વખત જાતે વૈદ્યને ઘેર જવું પડતું; પરંતુ એ હમેશાં નીચું જોઈને વૈદ્યની સાથે વાત કરતી અને કામ થઇ રહે; એટલે નીચે મોંએ પાછી આવતી.

ફૂઢેમલના કુટુંબમાં એક યુવક ઘણો તોફાની, દુરાચારી અને લંપટ હતો. નવયૌવના કમળા સાથે અનુચિત પ્રેમ બાંધવાને અને તેની સાથે ફૂઢેમલના મૃત્યુ પછી, તેની મિલકતનો ઉપભોગ કરવાને એ યુવક ઘણો ઉત્કંઠિત રહેતો હતો.

એક સમયે યમદ્વિતીયાને દિવસે કમળા પડોશની બે સ્ત્રીઓને લઇને યમુનાસ્નાન કરવા ગઇ. યમુના નદી તેના ઘરથી એક માઇલ દૂર હતી; એટલે એ દુષ્ટે જાણ્યું કે, પોતાની નીચ અભિલાષા પૂર્ણ થવાનો આ સારો લાગ છે. એ પણ ચુપચાપ એની પાછળ ગયો. એ દુષ્ટે કમળાની સાથે જનારી બે પાડોશણોને પહેલેથીજ રૂપિયા આપીને સાધી રાખી હતી અને ખરૂં પુછાવો તો એ બે કુલટાઓએજ લોભને વશ થઇને, કમળાનું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરાવવાના ઉદ્દેશથીજ તેને સ્નાન કરવા જવાની સલાહ આપી હતી. અસ્તુ! રસ્તામાં એક નાળું આવ્યું; એટલે એ દુરાચારી નવયુવકે ઇશારો કર્યાથી પેલી બે કુલટા સ્ત્રીઓ કાંઇ ને કાંઇ બહાનું કાઢીને ત્યાંથી દૂર ચાલી ગઇ. એટલામાં એ યુવક એકદમ કમળાની સન્મુખ આવ્યો અને એ નિરાધાર સુંદરીના બે હાથ પકડીને, બળાત્કારપૂર્વક ચુંબન લઇને કહેવા લાગ્યો: "પ્યારિ! તું તારા જીવનને શું કામ વ્યર્થ ગુમાવે છે? મારી સાથે પ્રેમ બાંધ અને સતીત્વના ખોટા મમત્વમાં એ બુઢ્ઢાની પાસે બેસી રહેવાનું છોડી દે. વિષયભોગ એજ જીવનમાં ખરૂં સુખ છે. હું તને સંસારનું ખરૂં સુખ ભોગવાવીશ. હું તન, મન, ધનથી તારા ઉપર આસક્ત છું અને ખરીદી લીધેલા દાસની માફક તારી સેવા કરવા આતુર છું."

આ બધી વાતોથી સદાચારી કમળાના હૃદયને અસહ્ય ઘા લાગ્યો. તેણે ઘણા ક્રોધપૂર્વક કહ્યું: "અરે દુષ્ટ! દુરાચારિ! લંપટ! મારી આગળથી ચાલ્યો જા! તારા જેવા કૂતરાઓના ભસ્યાથી સતી પોતાના શિયળનો કદી નાશ કરવાની નથી. અરે દુષ્ટ! તને આ શું સૂઝયું છે? તારી ઘણી દુર્દશા થનાર છે!"

તેના મોંમાંથી આ વચનો નીકળી રહ્યાં હતાં, એટલામાંજ કેટલાક આદમીઓ એ રસ્તે આવી ચડયા અને એ નરપિશાચ યુવક કમળાને છોડી દઇને ત્યાંથી નાસી ગયો.

આ બનાવથી કમળાને અત્યંત મર્મભેદી વેદના થઇ. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો: "હાય! આજ મને પરપુરુષે સ્પર્શ કર્યો! આજ હું પિતા અને પતિના કુળને કલંક લગાડનારી બની! બહારનાં માણસો મારી આ વિપત્તિની વાત સાંભળીને શું કહેશે? હું મારા વૃદ્ધ પતિને શું કહીશ? મારૂં જીવન હવે કલંકિત થઇ ગયું!" એવા એવા અનેક વિચારોને લીધે કમળાએ પોતાના પતિના પહેલાંજ દેવલોકમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ તેણે પોતાના મનમાંજ રાખ્યો અને પાડોશણ સ્ત્રીઓની સાથે સ્નાન કરવા યમુનાતટ ઉપર જઇ પહોંચી.

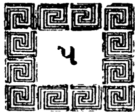
તેની સાથેની બે સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા ગઇ, તે વખતે કમળા તેમનાં વસ્ત્રો સાચવવા ઘાટ ઉપર બેઠી. જ્યારે એ બે જણીઓ સ્નાન કરીને આવી, ત્યારે કમળા યમુનામાં સ્નાન કરવા ગઇ અને ધીમે ધીમે ખૂબ ઊંડા પાણીમાં જવા લાગી. તેની આ દશા જોઇને તેની પાડોશણો બોલી: "કમળા! તું નદીની વચમાં ન જઇશ. ત્યાં આગળ પાણી ઘણું ઊંડું છે, તું ડૂબી જઈશ." કમળા ભરનદીમાં જઇને કહેવા લાગી: "પ્યારી બહેનો! આજ પરપુરુષનો સ્પર્શ થવાથી હું અપવિત્ર થઈ છું. હમણાં યમુનાજીમાં પવિત્ર થઇને મારા પતિના ચરણોનું ધ્યાન ધરતી ધરતી હું સતીલોકમાં જાઉં છું. ત્યાં આગળ હું પતિની રાહ જોતી બેસીશ. મારા પતિને કહી દેજો કે, મારો અપરાધ ક્ષમા કરે. તમારી કમળા દેવલોકમાં તમારી સેવા કરશે. હે જમનામૈયા! તું પતિતપાવની છે! મને તારા ખોળામાં લઈ લે." એટલું કહેતાં કહેતાં કમળાનું ચંદ્રવદન યમુનાના જળમાં અસ્ત પામી ગયું! ધન્ય છે કમળા, તારા પાતિવ્રત્યધર્મને!

કમળા સદૈવને માટે આ પાપી સંસારમાંથી વિદાય થઇ ગઇ, પણ તેનો વિમળ યશ ચારે તરફ પ્રસરી ગયો.

१२३–कमळकुमारी

પાટના નગરમાં અમૃતલાલ નામનો એક મનુષ્ય ઘણો ધાર્મિક અને પુણ્યવાન હતો. તે રોજ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને સ્નાનસંધ્યા તથા પૂજાપાઠ કરી નવ વાગ્યે નિવૃત્ત થઈને ધર્મપુસ્તકો વાંચતો. ત્યાર પછી ભોજન કરતો અને પાછો આખો દહાડો ભગવદ્ભક્તિમાં લીન રહેતો. એનો સ્વભાવ ઘણો સાદો અને દયાળુ હતો. તેની સ્ત્રી કમળકુમારી ઉપર તેનો ઘણોજ પ્રેમ હતો. બન્ને પતિપત્ની સુખમાં દિવસ ગાળતાં હતાં. અમૃતલાલમાં એક દોષ એ હતો કે, એ અફીણનો બંધાણી હતો. શરૂમાં તો એણે ઘણું થોડું અફીણ ખાવાની ટેવ પાડી હતી, પણ પાછળથી એણે માત્રા વધારવી શરૂ કરી અને એક વખતને બદલે બે વાર અફીણ ખાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એનાં બધાં કામકાજ છૂટવા લાગ્યાં, એની ઇશ્વરભક્તિ પણ ઓછી થવા માંડી. જે સ્નાન-સંધ્યાદિ કર્મ કરવામાં એને અમૃતના જેવો રસ લાગતો હતો, તે સર્વ કામ હવે કડવાં ઝેર જેવાં લાગવા માંડ્યાં. હવે તો અફીણ ખાઈને સૂઈ રહેવામાંજ તેને મજા પડતી હતી. રળવાકમાવાની અને કુટુંબીઓનું પોષણ કરવાની ફિકર પણ એણે હવે છોડી દીધી. ધીમે ધીમે અફીણીઓના બધા દોષ એનામાં આવવા લાગ્યા. પહેલાં તો એને દાળભાત અને રોટલી અમૃત જેવાં લાગતાં હતાં, પણ હવે તો એની દાઢ સળકવા માંડી. મીઠાઈ વગર એને ભોજન લૂખું લાગતું. આવક તો બંધ થઈ અને ખર્ચ વધતું ગયું; એટલે થોડા દિવસમાં હાથ ભીડમાં આવી પડ્યો અને અન્નને અને દાંતને વેર થવા વારો આવ્યો. તેની સ્ત્રી કમળ-કુમારી પતિની આ દશા જોઈને ઘણી દુઃખી થવા લાગી. ઘરની બધી પૂંજી ખૂટી ગઈ, ત્યારે એણે પોતાનાં ઘરેણાં વેચીને પતિ અને પુત્રોનું પાલન કર્યું; પરંતુ જ્યારે ઘરેણાં પણ ખૂટી ગયાં, ત્યારે એની ઉદાસીનતાનો પાર રહ્યો નહિ. રાતદિવસ ચિંતામાં રહે-

વાથી એ ઘણી દુર્બળ થવા લાગી. પોતાના પાતિવ્રત્યનું રક્ષણ કરવાના વિચારથી એ બિચારી કદી ઘરની બહાર જતી નહિ, પણ ઘરમાંજ રેંટિયો કાંતીને કુટુંબનું પોષણ કરતી. જ્યારે પેટ ભરીને અન્નજ મળવું કઠિન થઈ ગયું, તો પછી પતિને માટે અફીણ અને મિષ્ટાન્ન ક્યાંથી લાવે? બિચારી કમળકુમારી પેટે પાટો બાંધીને, જાતે કેટલાક દિવસ ભૂખી રહીને, પણ પતિની ઇચ્છા પૂરી કરતી; પરંતુ અફીણને લીધે અમૃતલાલનો તો સ્વભાવજ બિલકુલ બદલાઇ ગયો હતો. જે દિવસે અફીણ અને ભોજનમાં વિલંબ થતો, તે દિવસે એ બિચારીની ખાસડાંઓથી ખબર લેવાતી. પહેલાં એ પોતાની પત્ની ઉપર જેટલો પ્રેમ રાખતો હતો તથા તેનું મન જરા પણ દુભાવા નહોતો દેતો, તેટલોજ હવે એ એનો શત્રુ બની ગયો અને તેના ઉપર જુલમ કરવા લાગ્યો; પરંતુ કમળકુમારી ઘણી સતી અને પતિભક્ત હતી. પતિના અત્યાચારથી અસંતુષ્ટ થઇને એ પતિને કદી કડવાં વેણ કહેતી નહિ. જ્યાંસુધી એનાથી બનતું, ત્યાંસુધી એ એની સેવામાં તત્પર અને આજ્ઞાપાલનમાં હાજર રહેતી અને એને સુધારવા પોતાનાથી બનતો યત્ન કરતી; પરંતુ પતિની આવી શોચનીય દશા જોઇને એ મનમાં ને મનમાં ઘણીજ ચિંતા કરતી હતી. પતિને ડહાપણને રસ્તે આણવા માટે એ સદા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતી.

મનુષ્ય ઉપર જ્યારે આપત્તિ આવવા માંડે છે, ત્યારે સામટી આવે છે. અમૃતલાલ માંદો પડ્યો અને તેના બચવાની આશા છોડી દેવામાં આવી. આ મંદવાડમાં કમળકુમારીએ જરા પણ ઘૃણા કર્યા વગર પતિનાં મળમૂત્ર ઉપાડ્યાં અને તેને દવાદારૂ કરવામાં જરા પણ કચાશ રાખી નહિ. ઈશ્વરની કૃપાથી એને થોડોક આરામ થવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં એ બિલકુલ સાજોતાજો થઇ ગયો. હવે એની આંખ ઊઘડી અને પોતાની મૂર્ખતા ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું: "પ્રિયે! મેં તારો ઘણો અનાદર કર્યો છે અને તને ઘણું દુઃખ દીધું છે. હવે મારી શી ગતિ થશે? હું મારા અપરાધ માટે તારી ક્ષમા માગું છું."

પતિનાં એવાં મૃદુ વચન સાંભળીને કમળકુમારી હાથ જોડીને બોલી: "પ્રાણેશ! આપ એટલા બધા પસ્તાઓ છો શા માટે? આપ તો મારા પ્રભુ છો અને હું આપની દાસી છું.

આપે કોઇ અનુચિત કર્મ કર્યું નથી. આપ ચિંતા ન કરશો. ઈશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે." અમૃતલાલે કહ્યું: "આ મંદવાડમાં મારા બચવાની જરા પણ આશા નહોતી; પરંતુ તારા ખરા પાતિવ્રત્ય અને ભગવદ્ભક્તિને લીધે હું કાળના મોંમાંથી બચી ગયો છું. હું તારો જેટલો ઉપકાર માનું, તેટલો ઓછો છે."

કમળકુમારીએ કહ્યું: "સ્ત્રી તો પતિની દાસી છે. મેં જે કાંઇ કર્યું છે, તે મારો ધર્મ સમજીને કર્યું છે. આપ મારી સાથે આવાં નમ્રતાનાં વચનો બોલીને મને પાપમાં ન નાખશો."

બસ, એજ દિવસથી પતિપત્ની ઘણા સુખપૂર્વક દિવસ ગાળવા લાગ્યાં. પતિને એક દિવસ ઘણા પ્રસન્ન જોઇને કમળકુમારીએ કહ્યું: "પ્રાણનાથ! આપ અફીણ વધારે ખાઓ છો, એથી આપનું શરીર છેકજ લેવાઇ ગયું છે. આપ આજ્ઞા આપો, તો હું એવો યત્ન કરૂં કે, જેથી આપની અફીણની ટેવ ઓછી થઇ જાય અને આપનું કષ્ટ પણ રહે નહિ."

અમૃતલાલે પત્નીની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું. કમળકુમારીએ અફીણની માત્રાને એક ખડીના ટુકડાથી તોળી જોઇ અને પછી રોજ એ ખડીના માપ પ્રમાણે આપવું શરૂ કર્યું; પણ એ રોજ સવારસાંજ ખડીને એક લિસોટા જેટલી ઘસીને ઓછી કરતી હતી. જેમ જેમ ખડી ઘસાતી ગઇ, તેમ તેમ અફીણની માત્રા પણ ઓછી થતી ગઈ. આખરે અમૃતલાલની અફીણની ટેવ બિલકુલ છૂટી ગઇ અને એ નિરોગી બન્યો.

આ પ્રમાણે કમળકુમારીએ નિઃસ્વાર્થ પતિપ્રેમને લીધે પતિને સારા માર્ગ ઉપર આણ્યો.

૧૨૪–ચંદ્રપ્રભા

જે જ્ઞાતિમાં કુલીનતાનો રિવાજ પ્રચલિત હોય છે, ત્યાં માતપિતાઓ કન્યાના સુખદુઃખનો વિચાર કર્યા વગર તેને કુળવાન ગણાતા ગમે તેવા પુરુષ સાથે પરણાવી દેવામાં પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજે છે. એ રિવાજને લીધે કેવાં પરિણામ આવે છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે.

કાનપુરમાં દેવદત્ત નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને એક પુત્ર હતો. તેનું નામ શિવદત્ત હતું. દેવદત્ત ઘણીજ સાધારણ સ્થિતિનો બ્રાહ્મણ હતો અને મહામુશ્કેલીએ પોતાનું ભરણપોષણ કરતો; પરંતુ એ પોતાની જ્ઞાતિમાં કુળવાન ગણાતો હતો, એટલે એના છોકરા માટે કન્યાઓની ખોટ નહોતી. આઠ વર્ષની બાળવયમાં તેના છોકરા શિવદત્તનું લગ્ન એક ધનવાન બ્રાહ્મણની ચંદ્રપ્રભા નામની પંદર વર્ષની કન્યા સાથે થઇ ગયું. આઠ વર્ષનો વર અને પંદર વર્ષની કન્યા, વાચક, આ તે કેવું કજોડું કહેવાય ? કન્યા નામ પ્રમાણેજ રૂપવતી હતી. તેની કાંતિ ચંદ્રમાના જેવી હતી. એ ઘણીજ બુદ્ધિશાળી અને પરમ સતી હતી. પતિવ્રતા સ્ત્રીના બધા ઉત્તમ ગુણો તેનામાં હતા. એણે વિદ્યાભ્યાસ પણ સારો કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ભરવાસીવવાનું તથા ગૂંથવાનું કામ પણ એ સારી પેઠે જાણતી હતી; પરંતુ તેના પતિ શિવદત્તના ગુણ એથી બિલકુલ ઊલટા હતા. એ રંગે કાળો મેશ હતો. જાણે મોં ઉપર કલેડું ઘસ્યું હોયને ! તેને આંખ પણ એક હતી અને ભણવામાં તો એ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે એવો હતો. દુર્ભાગ્યે તેના લગ્ન પછી થોડાજ દિવસોમાં તેનો પિતા મરી ગયો. સસરાના મૃત્યુથી ચંદ્રપ્રભાને તો ઘણું દુઃખ થયું. તે બિચારી તો સમજી ગઇ કે, સુરબ્બીના જવાથી હવે ઘરસંસારની બધી ચિંતા અમારા ઉપર આવી પડી; પણ

તેનો પતિ શિવદત્ત તો પિતાના મૃત્યુથી ઘણો પ્રસન્ન થયો. એ તો સમજ્યો કે, પિતાના મરી ગયાથી સાલ ગયું. શિવદત્ત બચપણથીજ ઘણો ઉદ્ધત હતો અને ભણવાગણવાને બદલે ચોરી કરવાનો અને જુગાર રમવાનો એણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. દેવદત્ત જીવતો રહ્યો, ત્યાંસુધી તો એણે પુત્રને એવાં દુષ્ટ કામોમાંથી રોકવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ એના મરી ગયા પછી, શિવદત્ત ઉપર કોઇની ધાક રહી નહિ.

હવે તો એ નિર્ભય થઇને પોતાનાં દુષ્ટ કામો કરવા લાગ્યો અને થોડા સમયમાં એમાં પ્રવીણ થઇ ગયો. ગાંજા અને ચડસનો દમ લેવો, ચોરી કરવી અને જુગાર રમવું એ તેનાં રોજનાં નિયમિત કામો હતાં. એની સાથે અસત્ય, અન્યાય અને નિર્દયતા આદિ દોષોમાં પણ તે ઉસ્તાદ બની ચૂકયો હતો. પિતાના મરી ગયા પછી, એ સ્વતંત્રપણે જ્યાં મરજીમાં આવે ત્યાં જતો અને મરજીમાં આવે તે કામ કરતો. બિચારી ચંદ્રપ્રભા પોતાના બાળક પતિની આ દશા જોઇને મનમાં ને મનમાં ઘણીજ દુઃખી થતી. એ બિચારી તેને ઘણીએ શિખામણ આપતી; પણ એનું સાંભળે કોણ? એ જરા બોલવા જતી તો શિવદત્ત ગાળો અને દંડાથી તેની ખબર લઈ લેતો; એટલે ચંદ્રપ્રભા બિચારી પોતાની લાજ સાચવીને ઘરના ખૂણામાંજ બેસી રહેતી.

શિવદત્ત જેમ જેમ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ તેના દુર્ગુણો પણ વધતા ગયા. समानशीलव्यसनेषु मैत्री એ નિયમ પ્રમાણે તેને પોતાના જેવા દુષ્ટ મિત્રો પણ મળી આવ્યા. સવારથી તે રાતના બાર વાગ્યા સુધી શિવદત્તને ત્યાં દોસ્તોની મિજલસ જામતી અને ત્યાં ભાંગ, ગાંજો, ચડસ વગેરે ખૂબ ઊડતાં. તે ઉપરાંત એમને મીઠાઇ અને માલમશાલા પણ ખૂબ ઉડાવવા મળતા. આ પ્રમાણે એકબે નહિ, પણ લગભગ વીસેક બદમાશો રાતદિવસ શિવદત્તને ત્યાં પડ્યા ને પાથર્યા રહેતા અને ખૂબ મોજમજા માણતા.

ચંદ્રપ્રભાના પિતાને ત્યાંથી પહેરામણીમાં મળેલું ધન પહોચ્યું ત્યાંસુધી આ બધું ખર્ચ એમાંથી થયા કરતું; પણ આવા આંધળા ખર્ચ આગળ એને ખૂટી જતાં કેટલી વાર લાગે? રોકડ પૂંજી ખૂટી ગઇ, એટલે ઘરેણાંગાંઠાંનો વારો આવ્યો. બિચારી

ચંદ્રપ્રભા એને ઘરેણાં વેચતાં રોકતી, તો એ દુષ્ટ તેના હાથપગ બાંધી લઇને ખૂબ મારતો. જ્યારે ઘરેણાંનું પણ પાણી થઈ ચૂકયું, ત્યારે વાસણોનો વારો આવ્યો, પણ વાસણોને ખૂટતાં કેટલી વાર લાગે? થોડા દિવસમાં શિવદત્તની પાસે વેચવા યોગ્ય કાંઇ પણ મિલકત રહી નહિ. હવે તો ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો; પણ बुभुक्षितः किन्न करोति पापम् (ભૂખ્યો આદમી કયું પાપ નથી કરતો?) એ નિયમ પ્રમાણે તેણે ચોરી કરવાનો આરંભ કર્યો. તેના લફંગા મિત્રોની સોબત હજુ સુધી પણ છૂટી નહોતી. તેના બધા મિત્રો ચોરી, જુગાર, અસત્ય, વ્યભિચાર અને દગાબાજી વગેરેમાં પૂરા હતા; એટલે શિવદત્તનું ઘર તો એ બધા અનાચાર અને પાપોના અખાડારૂપ બન્યું.

ચંદ્રપ્રભા સતી સ્ત્રી હતી. પતિ તરફથી આટલું દુઃખ પડતું હતું, તોપણ એ કોઇ દિવસ પતિની નિંદા કરતી નહિ. એ ભણી-ગણી હતી; વળી ભરવાગૂંથવાના કામમાં પ્રવીણ હતી, પણ એની સામગ્રી ખરીદવા જેટલું દ્રવ્ય પણ ક્યાંથી લાવવું? જ્યારે એને બે દિવસનો ઉપવાસ કરવો પડ્યો, ત્યારે એણે એક પડોશણ પાસેથી બે આના ઉધાર લઇને રૂ મંગાવ્યું અને એને કાંતીને બજારમાં વેચ્યું. એનો જે નફો આવ્યો તેનું બીજું રૂ મંગાવ્યું. આ પ્રમાણે તે દરરોજ રૂ કાંતીને સૂતર વેચતી અને તેના નફામાં-થી એક આનાનો લોટ મંગાવીને પતિને ખવરાવતી અને પોતે એક પૈસાના ચણા ખાઇને ગુજરાન કરતી. આ પ્રમાણે કરીને થોડા દિવસમાં એણે એક રૂપિયો એકઠો કર્યો અને એ રૂપિયા-માંથી ટોપી ભરવાનો સામાન મંગાવ્યો. આ ટોપી ઉપર એણે રેશમનું એવું સરસ ભરતકામ કર્યું કે, બજારમાં એ ટોપી બે રૂપિયે વેચાઇ. આ પ્રમાણે એ પોતાના પરિશ્રમથી પતિનું ને પોતાનું પેટ ભરતી. થોડા દિવસ તો શિવદત્ત ઠેકાણે રહ્યો, પણ ખરાબ સોબતને લીધે પાછો એ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણો કરવા લાગ્યો. ચંદ્રપ્રભા રાતના બાર બાર વાગ્યા સુધી જાગીને તથા પેટે પાટો બાંધીને કમાતી, પણ આ દુષ્ટ એના બધા પૈસા પડાવી લઇને ખરાબ માર્ગે ઉડાવી દેતો.

ચંદ્રપ્રભા ઘણીજ પતિવ્રતા હતી. પતિ તરફથી આટલું બધું દુઃખ પડતું હતું, પણ એ કદી પરાયા પુરુષ તરફ જોતી નહોતી. એ પોતાના પતિના દુરાચારી લંગોટિયા દોસ્તદારોથી ઘણું

બીતી હતી. એ દુષ્ટ બદમાશોમાંથી કોઇની નજર એના ઉપર પડશે તો એનું સતીત્વ ભ્રષ્ટ થશે, એવી તેને શંકા રહેતી; એટલા માટે એ પોતાના ઓરડામાં કમાડ બંધ કરીને બેસી રહેતી અને કદી એમના દેખતાં બહાર નહોતી આવતી; પરંતુ દુષ્ટ માણસોથી બચવું ઘણું મુશ્કેલ છે. શિવદત્તના મિત્રોમાં તેજુ નામનો એક સોની હતો. એ ઘણોજ લંપટ, વ્યભિચારી અને પ્રપંચી હતો. એક દિવસ કાંઈ કામનું બહાનું કાઢીને એ ઘરની અંદર ચાલ્યો ગયો અને ચંદ્રપ્રભાના ઓરડામાં પેસી ગયો. ત્યાં શરદ્‌પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી ચંદ્રપ્રભાનું સૌંદર્ય જોઇને એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને પ્રેમની વાતો કહીને એને લલચાવવા લાગ્યો; પણ ચંદ્રપ્રભાએ તેને ઉત્તર આપવાને બદલે એક એવો તો જબરો ધક્કો માર્યો કે, તેજુ બહાર જઇને પડ્યો. ચંદ્રપ્રભાએ તરતજ કમાડ બંધ કરી દીધાં. આથી તો એ સોનીને ઘણી શરમ આવી અને ક્રોધને લીધે લાલચોળ આંખો કરીને બબડવા લાગ્યો. થોડી વારમાં એણે ચંદ્રપ્રભા ઉપર વેર લેવા માટે કોઇ બીજા પુરુષની તરફથી ચંદ્રપ્રભાના નામનો એક બનાવટી કાગળ લખાવ્યો અને એક પત્ર શિવદત્તના હાથમાં મૂકીને કહ્યું: " હું હમણાં ઘેરથી આવતો હતો, એટલામાં રસ્તામાંથી આ પત્ર મળ્યો."

બસ, પછી શું જોઈતું હતું ? શિવદત્તમાં એટલી અક્કલ ક્યાં હતી કે, એ લાંબોટૂંકો વિચાર કરે. પત્ર વાંચતાંવારજ એ ક્રોધથી ગાંડા જેવો થઇ ગયો અને ચંદ્રપ્રભાના ઓરડા તરફ ગયો. ચંદ્રપ્રભા બેઠી બેઠી એક મોજાંની જોડ ગૂંથી રહી હતી. એકાએક પતિએ કમાડ ઠોક્યાં; એટલે એણે ઊઠીને બારણું ઉઘાડ્યાં અને ભયથી કાંપતે કાંપતે કહ્યું: " પ્રાણનાથ ! આજ આપ........' બસ, એ બિચારી પોતાનું વાક્ય પૂરૂં પણ ન કરી શકી, એટલામાં તો દુષ્ટ શિવદત્તે એક તલવાર તેની ગરદન ઉપર એવી મારી કે, એ તરતજ મરણતોલ થઈ ગઇ. તેના ઘામાંથી લોહીની નદી વહેવા લાગી. દુષ્ટ શિવદત્ત તો લોહીથી ખરડાયેલી તલવારને ત્યાંજ ફેંકી દઇને ઓરડાનું બારણું બંધ કરીને પોતાની બેઠકમાં જઇ બેઠો અને જાણે કે, કાંઈ પણ બન્યું ન હોય, તેમ પોતાના સોબતીઓની સાથે ગપ્પાં મારવા લાગ્યો.

પરંતુ પાપ કોઇ દહાડો છાનું રહેતું નથી. ચંદ્રપ્રભાના ઘામાંથી નીકળતું લોહી મોરીમાં થઇને બહાર નીકળ્યું, ત્યારે

પાડોશીઓને શક પડ્યો અને તેમણે પોલીસને ખબર આપી. તરતજ કોટવાળે આવીને ઘરની ઝડતી લીધી અને શિવદત્તને તેના બધા મિત્રો સાથે પકડી લીધો. ચંદ્રપ્રભાના દેહમાં એ વખતે પ્રાણ હતો. મરવામાં એને હજુ બેચાર મિનિટનો વિલંબ હતો. પોલીસે તેની પાસે જઇને તેને મારનારનું નામ પૂછ્યું, તો એણે કહ્યું: “ હું અહીંયાં સૂઇ રહી હતી અને ખીંટી ઉપર તલવાર લટકી રહી હતી. અકસ્માત્ એ મારા ઉપર પડી અને.... ” એટલું બોલતાં બોલતામાં તો એનો પ્રાણ જતો રહ્યો. એણે મરતે મરતે પણ પોતાના દુષ્ટ પતિને બચાવવાનો યત્ન કર્યો. હિંદુ અબળા ! ધન્ય છે તારી પતિભક્તિને ! !

૧૨૫–“ ब्राह्मणी ” संन्यासिनी

એ એક પરમવિદુષી, તત્ત્વજ્ઞાની અને ધર્મપરાયણા સન્નારી હતી. એનું નામ તથા જીવનવૃત્તાંત મળી આવતું નથી, પરંતુ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ દેવનું જીવન ચરિત્ર વાંચતાં એ પરમ સાધ્વીનો કાંઇક પરિચય આપણને મળી આવે છે. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે છૂટા વાળવાળી અને ગેરુઆ વસ્ત્ર ધારણ કરનારી એક યુવતી સંન્યાસિનીને પરમહંસદેવે ગંગાને કાંઠે ઊભેલી જોઇ. જોતાંવારજ પરમહંસદેવને તેને માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ અને તેમણે પોતાના ભક્ત હૃદયનાથને તેને બોલાવવા સારૂ મોકલ્યો. હૃદયનાથને ગુરુની આજ્ઞા સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય થયું; કેમકે એમની આગળ અમસ્તું પણ સ્ત્રીનું નામ દેવાઇ જાય, તો તેઓ ચિડાઇ જતા; આમ છતાં પરમહંસદેવની આજ્ઞા થતાંવાર તે તરતજ એ યુવતીની પાસે ગયો અને તેને એમની પાસે તેડી લાવ્યો. એ યુવતી ‘ બ્રાહ્મણી’ ના નામથીજ ઓળખાતી હતી. બ્રાહ્મણીને જોતાંવારજ પરમહંસદેવે તેને ‘ મા ’ કહીને બોલાવી અને પોતે ભક્તિભાવમાં નિમગ્ન થઈગયા.

એ સંન્યાસિનીમાં અસાધારણ સદ્ગુણ હતા. હિંદુ સ્ત્રીઓમાં એના જેવી સ્ત્રીઓ ઘણી થોડી હશે. સંસ્કૃતભાષામાં એ એટલી બધી પ્રવીણ હતી કે એ સમયના ધુરંધર પંડિતો વૈષ્ણવ-

ચરણુ અને પૂર્ણાનંદ વગેરે તેની વિદ્વત્તા જોઈને છક થઈ ગયા હતા. હિંદુધર્મના બધા ગ્રંથો એને કંઠસ્થ હતા. એનું જ્ઞાન કેવળ પોપટિયું જ્ઞાન નહોતું, પણુ સાધના દ્વારા એણે એ જ્ઞાન ઉપર કાબૂ પણુ મેળવ્યો હતો. વેદવેદાંત, ગીતા, તંત્ર અને વૈષ્ણુવગ્રંથો ઉપર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો. એ ગ્રંથમાંનાં ગૂઢ તત્ત્વો એ બહુ જ સારી પેઠે સમજી અને સમજાવી શકતી; એટલું જ નહિ પણુ નવરસિક, પંચનામી, બાઉલ વગેરે પંથ-વાળાઓની આધુનિક સાધના–પદ્ધતિઓથી પણુ એ વાકેફ હતી.

પરમહંસદેવ ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થઈને ભાવસમાધિમાં આવી જતા, ત્યારે ઘણા લોકો એમ માનતા કે, એમને હિસ્ટીરિયા અથવા એવો કોઈ વાયુરોગ છે. "બ્રાહ્મણી"એ તેમની અવસ્થા અને ભાવને તપાસીને જણાવ્યું હતું કે, "એ વાઈ પણુ ન હોય અને હિસ્ટીરિયા પણુ ન હોય. આ તો એ મહાન સાધુનો મહાભાવ છે."

બ્રાહ્મણીને મુખે એ વાત સાંભળીને બધાને આશ્ચર્ય લાગ્યું; કેમકે 'ભાવ' અને 'મહાભાવ' શું, તે ગૌરાંગ સંપ્રદાયના વૈષ્ણુવો સિવાય કોઈ જાણુતું નહોતું. વૈષ્ણુચરણુ આદિ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ પણુ જ્યારે પરમહંસદેવને તપાસીને એ જ અભિપ્રાય આપ્યો, ત્યારે જ લોકોને ખબર પડી કે, 'બ્રાહ્મણી'નો અનુભવ કેટલો વિશાળ છે.

બ્રાહ્મણી પરમહંસદેવની પાસે બાર વર્ષ સુધી રહી હતી. પરમહંસદેવ તેની પાસેથી તંત્રોક્ત સાધન કરતાં શીખ્યા હતા. એ સ્ત્રીને તંત્રશાસ્ત્રોની અઘરામાં અઘરી પ્રક્રિયાઓ આવડતી.

'સસ્તુ' સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચુ' સાહિત્ય'

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

પુસ્તકનું નામ અને વિગત	પાન	કિંમત	પોસ્ટેજ
ઉપદેશસારસંગ્રહ–મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો વેદતુલ્ય બોધ	૩૮૪	૧-૮	૦-૪
આખ્યાનમાળા–ભાગ ૧ લો–બોધક આખ્યાનો ...	૭૮૮	૩-૦	૦-૭
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો–એમના સદુપદેશ, વ્યાખ્યાનો ઇ. ...	૫૬૪	૩-૦	૦-૬
,, ,, ,, **૪ થો**–વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો ...	૬૭૨	૩-૮	૦-૭
વિવેકાનંદ ભાગ ૮ મો–સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ આવૃત્તિ ૨જી...	૩૮૪	૨-૦	૦-૪
તુકારામગાથા–ગ્રંથ ૧ લો–૨ જો–ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક અભંગોનું સરળ ભાષાંતર	૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ- ભાગ ૨ જો–૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૩-૦	૦-૭
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા–ભાગ ૧ લો બોધક ૪૨૪ ,, ,, ,, ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો ...	૪૩૨	૨-૮	૦-૪
,, ,, ,, **૨ જો**–બોધક ૪૯૫ ટૂંકાં દૃષ્ટાંતો ...	૪૯૬	૨-૮	૦-૫
ચૈતન્યમહાપ્રભુ–ત્રણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર)	૧૫૯૬	૮-૦	૦-૧૫
સંત તુકારામ–મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૩-૦	૦-૬
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો	૪૨૪	૧-૬	૦-૪
ભક્તચરિત્ર–ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮	૦-૬
ટૂંકી વાર્તાઓ–ગ્રંથ ૧ લો–સામાજિક નિર્દોષ ૬૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮	૦-૬
,, ,, ,, **૬ ઠ્ઠો**-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮	૦-૬
ભારતની દેવીઓ ગ્રંથ ૧ લો–પ્રાચીનયુગની સતીઓ	૭૩૨	૩-૦	૦-૬
,, ,, ,, **૨ જો**–મધ્યયુગનાં ઐતિ. ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૭
,, ,, ,, **૩ જો**–મધ્યયુગ ને અર્વાચીન ,,...	૮૦૪	૩-૦	૦-૮
પ્રીતમદાસની વાણી–ભજનો, ધોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના	૫૬૦	૩-૦	૦-૪
સુબોધપુષ્પવાટિકા (ગુલિસ્તાં)–મહાત્મા શેખ સાદીકૃત	૧૩૬	૦-૫	૦-૨
સુભસંગ્રહ ભાગ ૨ જો–દવાઓ ને જરૂરી માહિતી આપતા ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૩-૦	૦-૫
,, **ભાગ ૯ મો**–દવાઓ ને જરૂરી માહિતી, ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૩-૦	૦-૬
સાચું સ્વર્ગ–ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો	૪૯૨	૨-૦	૦-૫
સ્વર્ગની કૂંચી–સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારો બોધ	૩૭૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગની સીડી–મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનાં ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨-૦	૦-૪

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના મહિમાના ૩૨૫ દાખલા	૩૭૨	૨–૦	૦–૪
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨–૦	૦–૪
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨–૦	૦–૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨–૦	૦–૪
મોહમુદ્ગર ને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧–૦	૦–૨
શતશ્લોકી ને બીજાં ચાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦–૧૨	૦–૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાંત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦–૧૦	૦–૨
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત સારસંગ્રહ-ભાષાંતર સાથે	૨૨૪	૧–૪	૦–૩
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦–૧૨	૦–૨
એકનાથી ભાગવત-એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫–૦	૦–૧૨
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ સંગ્રહ, સરળ ભાષાંતર સાથે ...	૧૨૪	૦ ૧૨	૦–૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧–૦	૦–૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી ... સ્વયં જ્યોતિતીર્થ	૨૯૮	૧ ૪	૦–૨
અવધૂત ગીતા સુધારાવધારા સાથે ૨જી આવૃત્તિ	૧૨૪	૧–૪	૦–૨
અષ્ટાવક્ર ગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ...	૭૨	૦–૮	૦–૧
ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની-બે ગ્રંથમાં			
ભાગ ૧ લો- ,, ૨ જો- {મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ, અર્થ અને પંડિત સાતવલેકરની ટીકા સાથે}	૧૦૬૮	૧૨–૮	૧ ૨
જ્ઞાનસત્ર ગીતા મૂળ શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬૮	૧–૪	૦–૪
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત...	૧૬૨	૧–૪	૦ ૩
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ જો-રામકૃષ્ણ-કથામૃતથી આગળના ભાગમાં આવતા ઉપદેશો તથા કથાપ્રસંગો	૩૧૨	૨ ૦	૦ ૪
ધમ્મપદ-બૌદ્ધ ધર્મનું ગીતા જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક...	૧૬૨	૧ ૦	૦ ૩
પંચીકરણ-મુમુક્ષુઓના આત્મબોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દૃષ્ટાંતો અને યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે...	૨૬૪	૨ ૦	૦ ૪
પ્રભુમય જીવન-સુખી થવાના સરળ ઉપાયો...	૧૬૨	૦–૧૨	૦–૨
,, **જીવનનું રહસ્ય** સદુપદેશ, ભજનો ઇ. સાથે...	૧૬૮	૧–૦	૦ ૪
વિચારસાગર-૨જી આવૃત્તિ, શ્રીનિશ્ચળદાસજીકૃત વેદાંતનો મહાન ગ્રંથ મૂળ દોહા, અર્થ તથા વિવરણ સાથે	૪૦૦	૩ ૦	૦–૫
સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ ..	૨૭૨	૨ ૦	૦–૪
બાળસદ્બોધ- ,, વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ..	૧૨૮	૦ ૮	૦–૨
બાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧–૮	૦–૪
ઓખાહરણ-મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદકૃત મોટા અક્ષરોમાં અઘરા શબ્દોના અર્થ સાથે...	૧૧૨	૦–૮	–૦૨

નળાખ્યાન-(મહાકવિ પ્રેમાનંદકૃત) મોટા અક્ષરોમાં...	૧૩૬	૧-૦	૦ ૩
ભજનસંગ્રહ-જુદાજુદા સંતોનાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ	૨૪૦	૧ ૦	૦-૩
શ્રી રમણ મહર્ષિ-સુધારાવધારા સાથેની ૨જી આવૃત્તિ	૨૧૬	૨ ૦	૦-૪
હંસ મહારાજ-વેદાંત જેવા ગહન વિષયને વિવિધ - દૃષ્ટાંતો દ્વારા સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ...	૨૮૦	૨-૮	૦-૫
શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય ...	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
ગ્રામરચના-ભા. ૧-૨ (સચિત્ર) શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૨૦૦	૧-૪	૦-૪
ગીતાપોથી-ભગવદ્‌ગીતાની બાળપોથી-કર્મયોગના ૧૨૫ શ્લોકો, અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે...	૧૦૪	૦ ૬	૦ ૧
ગીતાસંકલન-સં. શ્રીરમણ મહર્ષિ : ગીતામાંથી તથા બીજાં ત્રણ સંકલનો ગુજરાતી અર્થ સાથે ..	૫૨	૦ ૩	૦-૧
બે અધ્યાયી ગીતા-(અધ્યાય ૧૨ ને ૧૫ મો) અર્થ સાથે	૪	૦-૩	૦-૧
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-મૂળ સૂત્રો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે	૬૪	૦-૩	૦ ૧
વિચારસૂર્યોદય-આ. ૨જી, સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી	૬૦	૦-૩	૦ ૧
નીતિશતક (શ્રીભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે...	૮૦	૦-૩	૦-૧
વૈરાગ્યશતક-(શ્રીભર્તૃહરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૯૬	૦-૪	૦-૧
પ્રેમપંથ ભાગ ૧ લો-સંપાદક: શ્રી. વાલજી ગો. દેસાઈ	૬૪	૦ ૩	૦-૧
,, **૨ જો**- ,, ,, ,,	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા જૈન સંસ્કૃતિની બે ભજવવા લાયક નાટિકાઓ...	૬૪	૦-૩	૦ ૧
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-(આ. ૩જી) લે. સ્વામીશ્રી માધવતીર્થજી	૬૪	૦-૩	૦-૧
સુદામાચરિત્ર-(કાવ્ય) પ્રેમાનંદ કૃત	૬૪	૦ ૩	૦-૧
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-શ્રી. શારદાની કસાયેલી કલમે લખાયેલી ૭ વાતો... ...	૭૬	૦-૫	૦ ૧
ઘાવણની ધાર ને બીજી વાતો-શ્રી. ચૂનીલાલ મડિયા: માનવસ્વભાવ અને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો...	૭૬	૦-૩	૦ ૧
જ્ઞાનપટ-સોપાનપટ-જ્ઞાનબાજી-૧૮×૨૪ ...		૦-૧	૦-૧

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો:

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ઠે. ભદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બૉ. નં. ૫૦, **અમદાવાદ**
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, **મુંબઈ-૨**